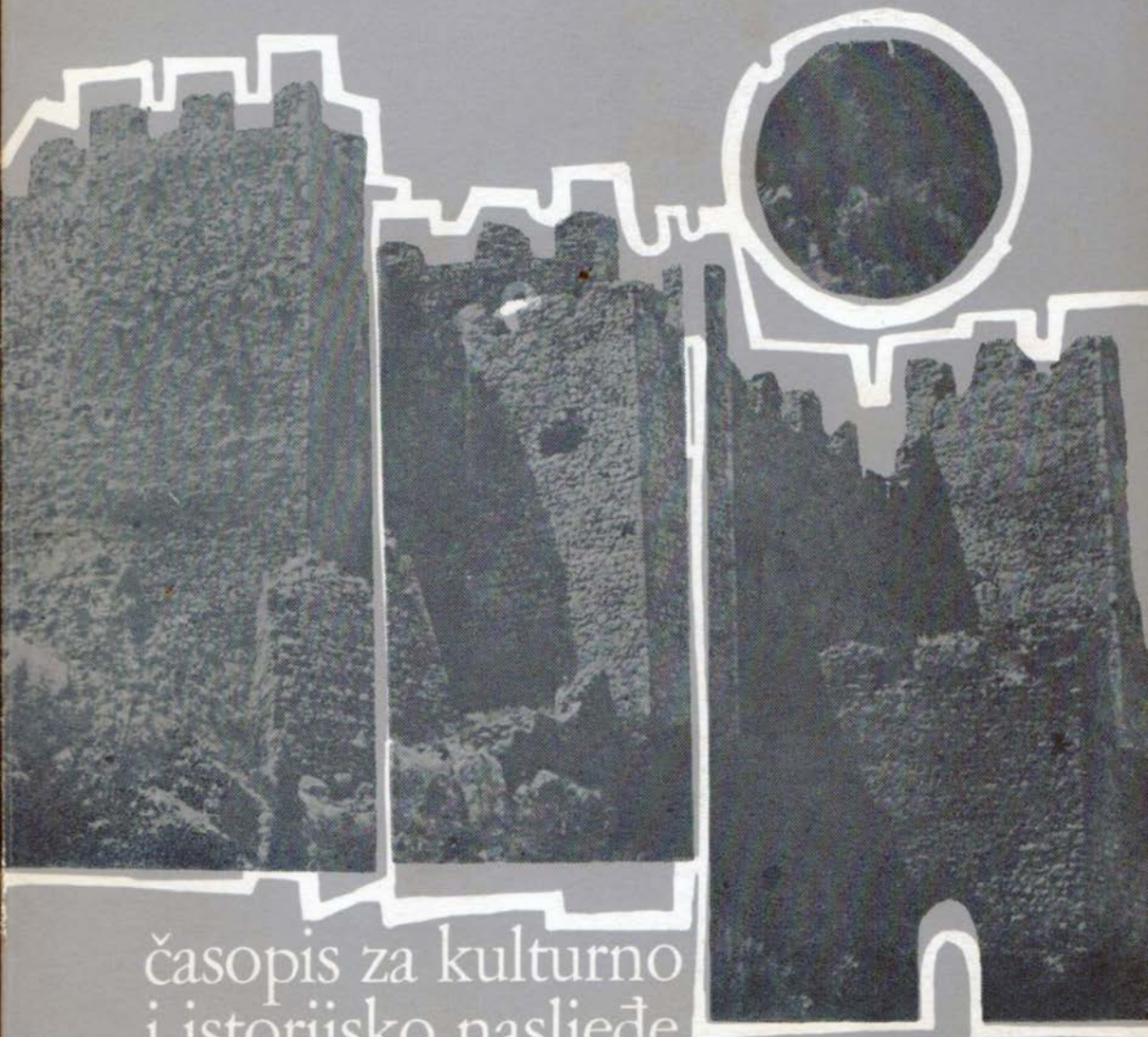

YU ISSN 0351-4552

HERCEGOVINA

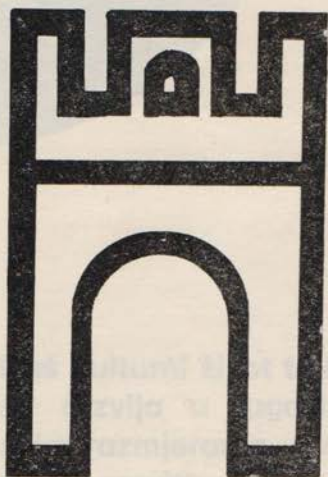

časopis za kulturno
i istorijsko nasljeđe

hercegovina

časopis za kulturno
i istorijsko nasljeđe

Mostar
1981.

1

IZDAVAČ:

**ARHIV HERCEGOVINE MOSTAR
MUZEJ HERCEGOVINE MOSTAR
REGIONALNI ZAVOD ZA ZAŠTITU
SPOMENIKA KULTURE I
PRIRODE MOSTAR**

za izdavača:

Zulfikar Džankić
Obrad Samardžić
Hasan Dizdarević

Redakcioni odbor

mr Tomislav Anđelić, urednik, Branko Dželetović, Veljko Galić, dr Ahmed Hadžirović, mr Velimir Laznibat, dr Božo Madžar, dr Vlajko Palavestra, Boro Pištalo, dr Ahmed Popo, mr Marijan Sivrić, dr Smail Tihić, Šaban Zahirović, urednik, mr Anđelko Zelenika, urednik.

Odgovorni urednik
Mr Anđelko Zelenika

Tehnički urednici
Bobo Samardžić i Josip Marić

Lektor i korektor
Mr Velimir Laznibat

Naslovna strana
Bobo Samardžić

Časopis sufinansira SIZ kulture
opštine Mostar

A. Matković, Tito, 1954.
plaketa — gips, 28,5 cm

**Naš kulturni život treba da se razvija u jugoslaven-
skim razmjerama, a da pri
tom u razvitku svake repu-
blike nimalo ne trpe i ne
slabe nacionalne osobine
koje se zasnivaju na pozi-
tivnim tradicijama iz pro-
šlosti.**

Tito

Otkako je čovjeka, na uzavrelom i škrtom hercegovačkom tlu nalazimo tragove njegova života i kulture koju je stvarao i pre-davao budućim generacijama. Kulturno i historijsko nasljeđe Hercegovine utkano je i u život današnjih naraštaja koji ga, svjesni te činjenice ili ne, nose u sebi i koji će ga predati budućim generacijama.

O Hercegovini, zemlji čiji su ljudi tokom vijekova bili izloženi različitim političkim, kulturnim i drugim uticajima, zemlji izukrštanom raznolikim stremljenjima višenacionalnog stanovništva, dosta se zna. I pored toga što postoji bogat fond znanja o kulturnoj i historijskoj baštini Hercegovine, ovo područje još uvijek nije dovoljno istraženo niti su rezultati tih istraživanja poznati široj javnosti.

Tek nakon oslobođenja zemlje, u slobodnoj Titovoj Jugoslaviji otvaraju se nove perspektive i na području kulturno-historijskog rada. U Mostaru se, pored ostalih, osnivaju tri značajne kulturne institucije: Muzej Hercegovine (1950), Arhiv Hercegovine (1954) i Regionalni zavod za zaštitu spomenika kulture i prirode (1954). Razvijajući svoje djelatnosti, u tim institucijama do sada su obavljena značajna istraživanja, prikupljen je i spašen za nauku i kulturu bogat fond raznovrsne kulturno-historijske građe neprocjenjive vrijednosti, zaštićeni su, sanirani i prezentirani javnosti mnogobrojni spomenici kulture, te prikupljena i sistematizirana opsežna stručna i naučna dokumentacija.

Radni ljudi pomenutih ustanova, uz svesrdno razumijevanje i podršku društvene zajednice, ocijenili su da su stvoreni uslovi da se u Mostaru, u Hercegovini, pokrene stručna publikacija koja će tretirati problematiku i objavljivati rezultate naučnih istraživanja iz oblasti bogate kulturne i historijske baštine Hercegovine. To je periodični časopis »Hercegovina« koji će na svojim stranicama publikovati naučne i stručne priloge s područja historije, arheologije, etnologije, historije umjetnosti, historije književnosti, arhivistike, muzeologije i zaštite spomenika kulture i prirode, prvenstveno iz Hercegovine. Na stranicama ove publikacije objavljivaće se i radovi koji osvjetljavaju tu stručnu i naučnu problematiku i koji, makar na posredan način, doprinose novim saznanjima o historijskom nasljeđu ove dosta široke regije.

Izdavači i Redakcija očekuju saradnju šireg kruga stručnjaka i naučnih radnika iz drugih ustanova i centara koji se bave ovom problematikom, još uvijek nesistematski i nedovoljno istraženom. Pokretanje publikacije je u skladu sa nastojanjima našeg socijalističkog društva ka intenzivnijem razvoju naučne misli i potpunijem objektivnom vrednovanju kulturne i historijske baštine kao sastavnog dijela naše sadašnjosti.

ARHEOLOŠKO KAMAZISTE NA TERENU BUĐOVA BLATA

Kako vidite predstavljamo izdavačima i podizatelima...
...znanstvenici...
...1972. godine...
...na kojem se predstavljaju...

Priglasiti...
...rasprave,
studije i
članci

...1972. godine...
...na kojem se predstavljaju...

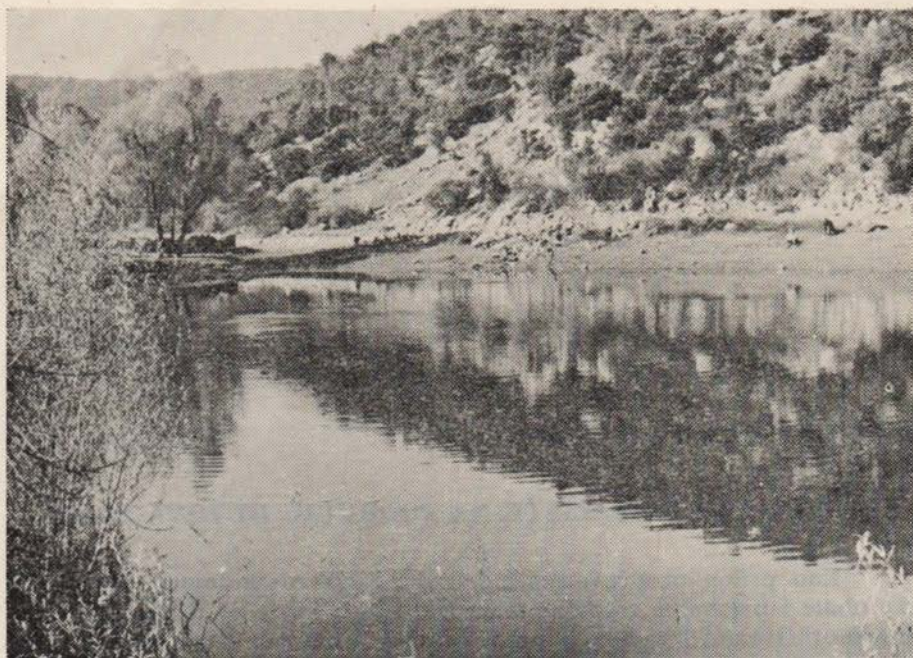
VUKOSAVA ATANACKOVIĆ-SALČIĆ

ARHEOLOŠKO NALAZIŠTE NA PODRUČJU HUTOVA BLATA

Kao prilog proučavanju hidroarheologije u podmorju dalmatinske obale i priobalne trgovine u antičko doba može se priključiti i nedavno otkrivena i izvađena skupina antičkih amfora i nalaz jednog srednjovekovnog čamca monoksila u jezerskom kompleksu Hutova blata kod Čapljine. Regionalni zavod za zaštitu spomenika kulture i prirode u Mostaru, u saradnji sa Turističkim savezom u Čapljini, preduzeo je 1972. godine preliminarna istraživanja sa grupom ronilaca iz Šibenika kako bi se lokalitet Desilo u selu Bajovcima, na kojem su pronađene amfore, stručno ispitao i obradio.¹⁾

Prostrani močvarni predeli Hutova blata obuhvataju 3728,6 ha, nalaze se na širokom kompleksu jugoistočno od Čapljine, a sa svojim vodenim tokovima pripadaju donjem toku Neretve. Okruženo je golim i krševitim brdima, sem na zapadu gde je otvoreno prema Čapljinskom i Gabelskom polju. Veliko poluostrvo Ostrovo deli Hutovo blato na dva dela. U severnom delu je Deransko jezero sa zatonom Jelimom i Skrkom u severozapadnom delu. Južni deo obuhvata Svitavsko blato. S obzirom na malu nadmorsku visinu, svega 2—3 m, za vreme visokog vodostaja Neretva ulazi rekom Krupom u Deransko jezero i tada je Hutovo blato prekriveno 1—1,5 m visokom vodom. Isušivanjem močvara podignuti su nasipi Prokopica — Ostrovo i Dračevo — Svitava. Nasipom Dračevo — Svitava regulisana su podzemna vrela sa južne strane kasete Svitava, među kojima je i vrelo Desilo, na kome se nalazi arheološki lokalitet sa skupinom amfora u selu Bajovcima. (Tabla IV)

Čitav lokalitet obuhvata oko dva hektara vodene površine pri niskom vodostaju. Voda u vrelu Desilu je preko cele godine mutna i neprovidna, sem u jesen kada voda nadode usled čestih kiša preko ponora Trebišnjice iz Popova polja. Tada je vidljivost vode na lokalitetu Desilo gotovo do dna, a dubina vode varira od 8 do 10 m. (Sl. 1)

Sl. 1. Lokalitet Desilo, Bajovci

Arheološki podaci o ranijim nalazima

Još od najstarijih vremena područje Hutova blata je pružalo pogodne uslove za život stanovnika, naročito za razvoj ribarstva i lova, te trgovinske razmene dobara vodenim putevima i vezom sa kopnenim delovima južne Hercegovine i jadranske obale. Nesumnjivo je tom trgovinskom saobraćaju doprinela velika trgovinska kolonija (emporion) u Naroni, sada Vid kod Metkovića, u koju je stizala roba, počev od Grka, koji su je osnovali u IV v. pr. n. e., i kasnije kada trgovinu preuzimaju Rimljani, koji vrše distribuciju amfora sa uljem i vinom (olearia i vinaria).²⁾

Mnogobrojni arheološki lokaliteti, locirani po rubovima Hutova blata, svedoče o kontinuitetu života od praistorije do srednjega veka. Prvi popis tih lokaliteta izvršio je arheolog dr Karlo Pač još 1906. godine.³⁾ Za jugoistočni zaton Hutova blata navodi lokalitete na kojima se nalaze tumulusi oko Svitave, na Svitavskom kuku, na Gradini, na Budisavini, u Čistom rátu, u klancu između Jajca i Miškova brda i na Kozarici. U Svitavi, na više lokaliteta, nailazi na ostatke antičkih građevina, pa čak i na nadgrobne natpise. U Sjekosama nađen je 1958. godine jedan nadgrobni natpis Septimae Prime koji je datiran u III v. n. e.⁴⁾ U selu Bajovcima, u dno kuka Desilo, u blizini lokacije sa nalazištem amfora, poznata su tri antička lokaliteta. Prvi lokalitet se na-

lazi na mestu zvanom Spilice i Plandišta, pred stajom Boška Krešića, sa fragmentima opeke rimskog porekla. Oko 200 m dalje nailazi se takođe na fragmente posuda u ogradi Bariše Obradovića, dok je treći lokalitet sa vrlo mnogo opeka i fragmenata posuda od pečene zemlje pred kućom Nikole Kresovića.

U Sjekosama, nešto zapadnije od sela Bajovaca, nalazi se lokalitet Ograda sa obiljem građevinskog materijala, naročito antičke opeke. U zidovima seoskih ograda nailazi se na obrađene arhitektonske kamene fragmente, koji ukazuju da se u zemlji nalaze ostaci jedne villae rusticae. U Višićima je otkopana i istražena velika villa rustica sa mnogobrojnim mozaicima u dvanaest prostorija. Na Zgonima, na parceli Pere Matića i Ilije Krešića, prilikom oranja plug je izoravao krovnu ciglu. Na Gnjištima se nalazi lokalitet Begića-gomila, na čijim stranama ima dosta praistorijske i rimske keramike. Na Klepačkoj gradini ima ostataka amfora, dok se na mestu zvanom Loznica nalaze ostaci rimskog puta sa tragovima kaldrme i kolotečinama usečenim u stenu. Na lokalitetu Noktac nailazi se na fragmente opeke i posuda. U Deranima, na istočnom delu Deranskog jezera, na lokalitetu Crkvina ima dosta opeke i fragmenata amfora kod vrela Londža. Na poluostrvu Ostrovu, na lokalitetu Božinovac nalaze se ostaci šest antičkih kuća sa zidovima 2,40 m visine, veoma solidno građenim. Iz okoline sela Bajovaca poznato je jedno bronzano koplje sa tulcem, koje je nađeno na lokalitetu sa nekoliko ostataka antičkih zidova.⁵⁾

Okolnosti nalaza

Od davnina u selu Bajovcima postoji legenda o nekom starom gradu, koji je pokrila voda. Ista legenda može se čuti i u severnom delu Hutova blata, kod vrela Škrke, gde i danas meštani ukazuju na potopljene zidove u vodi, čije poreklo nije ispitano.

Meštani iz sela Bajovaca, Obradović Vlado i Krešić Miško, verovatno potaknuti tom legendom o potopljenom gradu, počeli su samostalno da istražuju lokalitet Desilo. Sve do tada, 1971. godine, lokalitet nije bio otkriven niti su vršena istraživanja. U nedostatku opreme za istraživanje meštani su koristili ribarski čamac, razne vrste primitivnog alata za vađenje, sačinjenog od sajle i klešta. Pri niskom vodostaju primetili su velike zemljane posude i počeli vaditi jednu po jednu amforu. Tako je, tom prilikom, izvađeno 12 amfora sa očuvanim drškama i grlom bez dna, a samo poneki fragmenat sa očuvanim drškama, grlom, vratom i trbuhom posude. Ustanovljeno je da su amfore bile ukopane u pesak, koji ih je delimično prekrivio nanosom vode iz vrela na dubini 8 do 10 metara. Ostaci peska primećeni su u kalciniranim slojevima na površinama amfora, koje su prekrivene tankim slojem jezerske flore.

Prilikom te kampanje meštani su primetili još jednu skupinu amfora nešto istočnije od prve grupe, iz koje su već izvadili komade,

ali je tom prilikom nisu dirali. U blizini prve grupe nalazili su se ostaci nekog drvenog čamca, koji je po kazivanju meštana bio izrađen od jednog izdubljenog hrastovog debla.

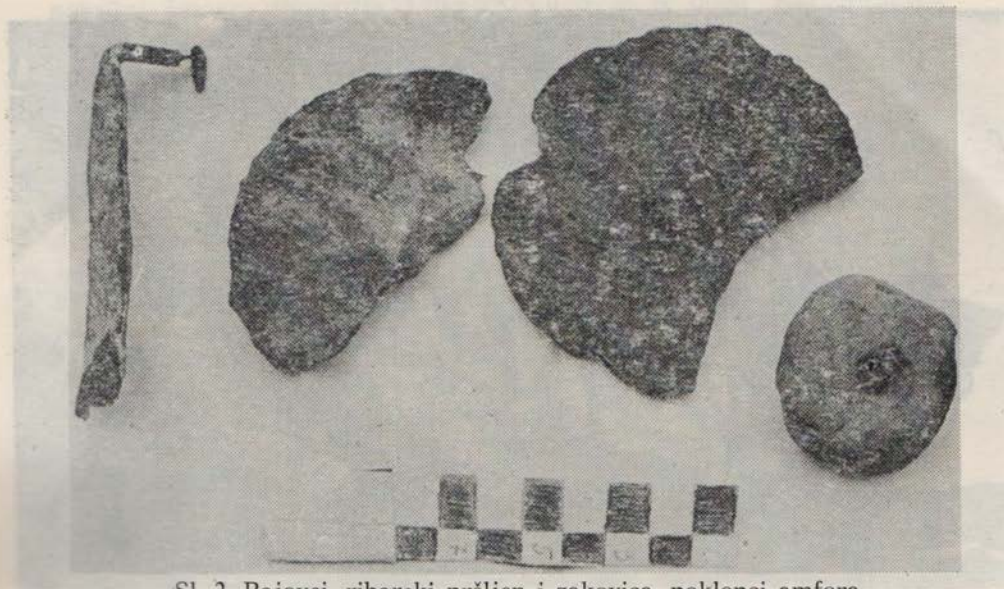
Nakon vađenja amfora meštani su izvestili organe Skupštine opštine Čapljina i Turistički savez. Tako je obavešten i Regionalni zavod za zaštitu spomenika kulture i prirode u Mostaru. Da bi se sprečilo dalje vađenje amfora, pronalazačima je data nadoknada u vidu nagrade, a ujedno je izveštena Stanica milicije da upozori stanovništvo ovog kraja o zabrani vađenja bilo kakvih predmeta iz vode Hutova blata. Te mere zaštite su se kasnije pokazale opravdanim, iako je novost o nalazu amfora odjeknula kao mala senzacija u lokalnoj i drugoj štampi.

Ispitivanje lokaliteta i vađenje čamca monoksila

U podvodnom ispitivanju početkom novembra 1972. učestvovali su stručni ronici: arheolog Zdenko Brusić i preparatori Dalibor Mađrtinović i Damir Lozić iz Šibenika. Iako je druga kampanja trajala samo jedan dan, ronici su uspešno obavili zadatak. Uslovi za podvodno istraživanje u jezerskoj vodi bili su za ronioce nepovoljni zbog hladnoće izvorske vode na dubini od 8 do 10 m. Pretražena je površina 50 x 50 metara i istraženo dno na prostoru gde su nađene amfore i čamac monoksil (grč. monos = sam i ksilon = drvo) koji je izrađen od jednog hrastovog debla.

Prva konstatacija ronilaca je bila da je svaka skupina amfora ležala na peskovitom krateru veličine 3 x 2 m, a rastojanje između prvog i drugog kratera iznosilo je 20 m. Meštani su nam odmah dali objašnjenje o nastajanju tih kratera. Oduvek je vrelo Desilo bilo poznato po bogatstvu ribe, naročito po ulovu šarana. Za vreme prošlog rata riba je često lovljena minama, koje su napravile udubljenja na dnu vrela. Tom prilikom su sa potonulih amfora skinute naslage peska i one su oštećene. U ovoj kampanji ronici su izvadili još dve amfore bez dna, dva poklopca amfora i jedno dno amfore sa kratkom cilindričnom nogom. Zajedno sa ranije izvađenim fragmentima, bilo je sada moguće izvršiti rekonstrukciju oblika i forme amfora. (Tabla I, 1 i 2) Međutim, ostalo je nerazjašnjeno zbog čega je tako veliki broj amfora potopljen u jezero i skoro čitava dva milenija bio prekriven peskom. Može se pretpostaviti da je vodena stihija ili neka katastrofa, izazvana tektonskim poremećajima ili ratnim razaranjima, uništila skladište ulja i vina u neposrednoj blizini navedenih nastambi na obali vrela Desila. Tragovi naselja nalaze se na njivi zv. Podvornice u vlasništvu Miška Krešića, jednog od pronalazača. Na površini su vidljivi tragovi rimskih tegula i keramike. Isto tako se na južnoj obali lokaliteta primećuju fragmenti opeke na obradivoj njivi, te bi se kulturni sloj mogao ispitati sondiranjem terena.

Ispitivanjem dna pokušao se ustanoviti uzrok katastrofe našeg nalazišta. I pored detaljnog pregleda, koji je potrajao duže vremena, uz otežane uslove na dubini od 8 do 10 m, hladnoće vode i zamućenosti

Sl. 2. Bajovci, ribarski pršljen i zakovica, poklopci amfora

dna, roniocima je preostalo da se skoncentrišu na monoksilni čamac. Tako je odlučeno da se pristupi vađenju čamca. Čamac je do polovine bio zasut peskom, a iz njega su izvađeni jedan ribarski pršljen, izrađen od komada amfore, i jedna gvozdena zakovica. Prečnik pršljena je 4,5 cm, a debljina 1,6—2 cm. (Sl. 2) Čamac su na specijalan način izvadili ronioci Martinović i Lozić. Da bi lakše podigli čamac, bilo je potrebno izbaciti iz njega što više peska. Nakon toga čamac je povezan užadima i postepeno podizan pomoću naduvanog balona. Konačno je čamac bio podignut i polako doguran do obale. Prilikom vađenja iz vode pramac čamca je otkinut jer je na tom delu i ranije bio oštećen i pokovan gvozdenim zakovicama sa obe strane. Dužina čamca od pramca do krme iznosi 4,30 m, a najveća širina 0,70 m, dok je visina bočnih strana 0,40 m.

Čamac je izdubljen u hrastovom deblu, u jednom komadu. Vrsta hrasta nosi latinski naziv *Quercus conferta* Kit (sladun) ili je druga vrsta hrasta *Quercus pubescens* (medunac), koji su u ono vreme kada je čamac izrađen mogli da dostignu širinu stabla i do 1,50 m, a vrlo su česti i danas na pojedinim lokacijama na širem području Hutova blata.

Po obliku čamac je vrlo sličan, u glavnim konturama, današnjim čamcima na Neretvi i iz okoline Metkovića, samo što je skromnijih dimenzija. Ima čunkast oblik, na prednjem i zadnjem delu je uži dok je u sredini širi. Čamac ima kose ivice, blago zaobljeno dno i relativno plitak (0,40 m) gaz. Pri krmi je sedalo rađeno monolitno sa trupom čamca. Na pramcu je na kosim ivicama pričvršćen gvozdeni prsten sa alkom za

Sl. 3. Bajovci, čamac monoksil nakon vađenja iz jezera

vezivanje čamca. (Sl. 3) Nakon što je izvršeno čišćenje peska, čamac je ponovo potopljen da bi se sačuvalo do konzervacije. Kasnije je prenet u muzejsku zbirku na Mogorjelu. Godine 1973. izvršena je laboratorijska analiza uzorka, uzetog sa sredine ivice čamca, pomoću radioaktivnog ugljenika C_{14} . Na osnovu analize, koja je stručno urađena u Institutu »Ruđer Bošković« u Zagrebu, dobijena je relativna starost monoksilnog čamca od 430 ± 60 godina. Prema tom podatku čamac je mogao nastati oko 1520. godine.⁶⁾

Ovom prilikom treba napomenuti da je za sada teško govoriti o analognim nalazima ovakvog tipa i starosti čamca. Uopšte uzevši, vrlo mali broj čamaca je do sada pronađen ne samo u Bosni i Hercegovini već i u Hrvatskoj i Srbiji.⁷⁾ Za većinu drvenih čamaca data je približna starost jer nisu vršene karbonske analize. Tako se zna da veći broj čamaca nađenih na Dunavu, Kolubari i jadranskoj obali potiču iz srednjega veka. Jedan praistorijski čamac iz Donje Doline na Savi poseduje Zemaljski muzej u Sarajevu.⁸⁾

Iz dosadašnjih otkrića trebalo bi navesti nalaze drvenih čamaca na sledećim lokacijama: čamac iz Hrtkovaca iz Save, u Gradskom muzeju Sremske Mitrovice; čamce iz Save imaju muzeji u Sisku, Petrinji i Zagrebu; u Dunavu čamac kod Dubovca, u Gradskom muzeju Novog Sada; čamac kod Vinče, u Arheološkoj zbirci Filozofskog fakulteta u Beogradu; monoksilni čamac iz Tise, u Muzeju Sente; iz Morave čamci kod Crkvenca blizu Svilajнца, u Kragujevačkom muzeju, kod Poljane, u Požarevačkom muzeju i kod Trnave blizu Lozovika za Muzej u Velikoj Plani. Iz Kolubare u selu Rubibreza 1968. godine nađen je jedan mo-

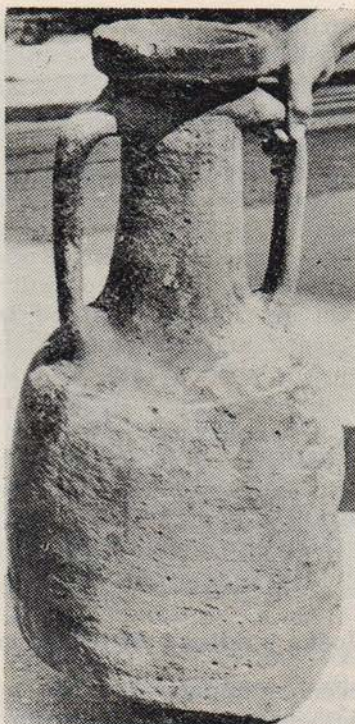

noksilni čamac dimenzija 3,70 x 0,82 x 0,58 m iz doba Karađorđevog ustanka, danas u Istorijskom muzeju u Topčideru u Beogradu. U Draževici kod Obrenovca nađen je sredinom 1972. godine čamac dimenzija 10,50 x 0,87 m, ponuđen Gradskom muzeju u Beogradu. Na jadranskoj obali nedaleko od Zadra nađen je fragmenat monoksila, danas u Institutu za geografska i pomorska istraživanja u Splitu, te jedan čitav monoksilni čamac iz okoline Zadra, sada je u Institutu Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Zadru.⁹⁾ Ni za jedan od navedenih drvenih čamaca nije vršena analiza radioaktivnog ugljenika C₁₄, koja je za sada najpogodnije merilo za arheološko datiranje ovih vrednih objekata. Uzevši u obzir da su čamci rađeni od trošnog materijala, čije je čuvanje teško održavati dugi niz godina, nisu se do nas sačuvali čamci iz raznih vremenskih perioda kako bismo mogli izvršiti potrebne analogije za određena područja naše zemlje. Pojedinačni nalazi su se sačuvali jedino u vodi, a nakon vađenja iz vode proces ubrzanog sušenja pojačava propadanje drvenog čamca ako se ne izvrše sanacione i druge potrebne mere za konzervaciju. Zbog toga se neki od drvenih čamaca tretiraju samo kao etnografski objekti, nastali kao potreba za sigurniji i brži prevoz ljudi i proizvoda vodenim tokovima reka i jezera, pa i morem.

Tipološka analiza i datiranje amfora

Kako je već rečeno, ukupno je u obe kampanje, sa dna vrela Desila izvađeno 14 fragmenata amfora, od kojih je obrađeno u tabelarnom pregledu samo 12 fragmenata. (Tabla II) Iz svih fragmenata izdvojena su samo dva tipa. (Tabla IV, 1 i 2) Dimenzije svih amfora date su u priloženoj tabli. Pojedini primerci, sa malim odstupanjima u dimenzijama, zadržavaju osnovni oblik i formu. Osnovni oblik sastoji se u karakterističnim zdepastim formama, sa širokim grlom i obodom, kraćim drškama i trbuhom, koji je zaobljen i naglo se završava u dnu posude, koje se produžava u cilindričnu nogu sa nešto proširenim zaobljenim završetkom. Nasuprot osnovnom obliku, kvalitet izrade je dosta različit. Materijal je fino prečišćena glina, svetlosmeđe do tamnosmeđe i crvenkaste boje, što je ovisilo od intenziteta pečenja. Debljina zidova amfora varira od 1,3 do 2 cm. Samo na jednoj amfori (amfora br. 2) utisnut je pečat na obodu, ali je dosta nečitljiv. Na početku nedostaju dva slova i u produžetku se jedva naziru slova /(. . ONO)/ ili /(. . ONC)/, možda *Archel(ai) Dionc*, čije su fabrike bile u Akvileji i Brindiziju, a čiji su pečati poznati u Naroni.¹⁰⁾ Pečati na obodu amfora iz Narone sadrže žigove *Nicep(hori)* i *Sabdi* . . ; pečat sa žigom *Nicep(hori)* poznat je na amfori iz Salcburga.¹¹⁾ Da se radi o uvezenim amforama iz Narone, nema sumnje ako se uporede osnovne dimenzije date na tablama I i II.

AMFORA br. 1 (Tabla II, br. 1; sl. 4) Gornji deo je dobro očuvan, ali nedostaje dno. Visina sačuvanog dela je 0,75 m, a najveća širina trbuha 0,36 m. Rekonstrukcijom je dobijena puna visina amfore koja iznosi 0,91 m. To je amfora sa dugim cilindričnim vratom, nešto izdu-

Sl. 4. Bajovci, amfora br. 1 tip I — forma 2

ženije forme, sa obodom koji je ravan i profilisan, dok su drške duže (0,23 m), a završava se obično cilindričnom nogom zaobljenom na vrhu. Ovakav tip amfore, prema tipologiji amfora iz Kvarnera koju je dala V. Dautova-Ruševljanin,¹²⁾ odgovara tipu I — forma 2, a pripada formi olearia. Datira se ovakav tip u II vek pr. n. e. (Tabla IV, fig. 1)

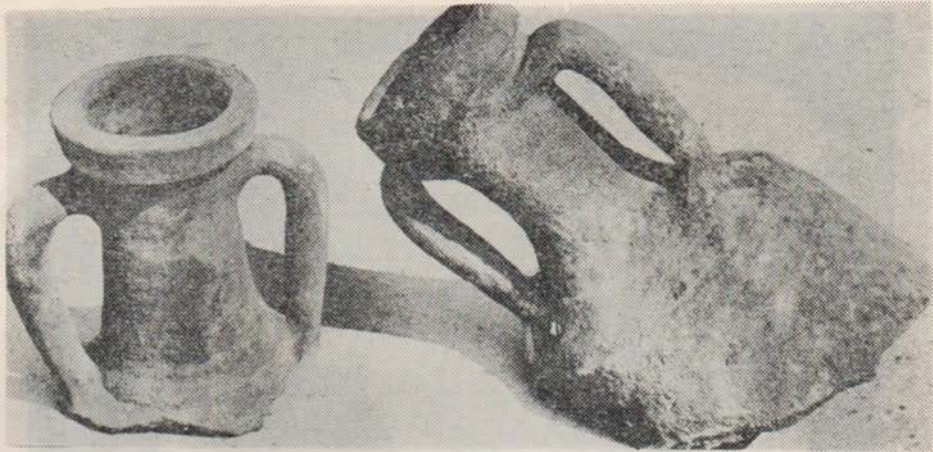
AMFORA br. 2 (Tabla II, br. 2; sl. 5) Amfora je sačuvana fragmentarno u visini od 0,40 m, a najveća joj je širina trbuha 0,40 m. Rekonstruisana visina amfore iznosi 0,90 m. I kod ovog tipa je karakterističan dugi cilindričan vrat ali sa kratkim drškama (0,20 m), s tom razlikom što je vrat odvojen od trbuha oštrim prelazom. Prema tipologiji sa amforama iz Kvarnera, ovakav tip odgovara tipu I — forma 1, a pripadaju formi vinaria tipa Dressel 1, koje N. Lamboglia datira u I vek pr. n. e.¹³⁾ Kod nas su poznate amfore sa nalazišta iz Baške, Omišlja i Raba.¹⁴⁾ (Tabla IV, fig. 2)

Na osnovu izdvojenih tipova amfora sa lokaliteta Desilo u Bajovcima (sl. 6) može se izvesti zaključak da po tipu i formi odgovaraju analognim nalazima amfora iz Kvarnera koje se datiraju u period II i I veka pr. n. e.

Sl. 5. Bajovci, amfora br. 2. tip I — forma 1. sa pečatom na obodu

Pored amfora izvađena su i dva poklopca amfore. (Sl. 2) Oba poklopca su oštećena i imaju ove dimenzije: najveći promer 8,5—9,0 cm, debljina 0,9 cm, a visina okrugle drške 1,6 cm. Poklopac je okrugao

Sl. 6. Bajovci, amfore br. 9. (tip I — forma 2) i br. 4. (tip. I — forma 1)

i sa jednom radijalnom crtom s gornje strane. Na Maloj Gradini u Čapljini nađene poklopce K. Pač pripisuje amforama, a na jednom je i natpis na grčkom Menandros. Svi poklopci su okruglog oblika dimenzija 0,5—10,4 cm, sa okruglom drškom ili sa četvrtastim prorezom, a s gornje strane poklopca je više parnih ili neparnih radijalnih ukrasa.¹⁵⁾

Najbliže analogije nalazima amfora u Bajovcima su amfore iz Narone, koje je pronašao i otkopao Karlo Pač.¹⁶⁾ Skupina od 22 amfore nađena je na dubini od 0,76 do 1,085 m u ležištu antičkog depoa, iznad kojeg je gradski zid, izrađen u doba Rimske Republike. Kraj amfora nađena je jedna drahma Dirahijuma. Na osnovu tih arheoloških nalaza K. Pač datira amfore u sredinu I veka pr. n. e. Sve amfore su iste forme, a najveća visina im je od 0,87 do 0,71 m i najveći presek 0,385 m. (Tabla I, 2) Prema klasifikaciji amfora iz Kvarnera,¹⁷⁾ amfore iz Narone mogu se uvrstiti u tip I — forma 2.

Još nepublikovane amfore u Muzeju Hercegovine u Mostaru pružaju takođe interesantne oblike, analogne amforama iz Bajovaca i Narone. Amfore, njih osam (Tabla III, 1—8) došle su u Muzej, otkupom, navodno iz Komina na Neretvi, još pre više od 25 godina.¹⁸⁾ Okolnosti nalaza nisu poznate ili se nisu sačuvali podaci u inventaru. Četiri amfore su gotovo cele, sa manjim oštećenjima, dok su ostale četiri sačuvane samo sa drškama i grlom. Jedna, najbolje očuvana, ima visinu 0,88 m, a najveću širinu 0,42 m. (Tabla I, 1) Po formi odgovara tipu I — forma 2 prema klasifikaciji tipova amfora iz Kvarnera, sa dugim cilindričnim vratom, odvojenim drškama i blagim prelazom ka trбуhu posude, te kratkom cilindričnom nogom, a datira u II vek pr. n. e. Drugi tip amfore iz Komina odgovara tipu I — forma 1 amfora iz Kvarnera i iz Bajovaca. Visina amfore je nešto manja i iznosi 0,83, a širina trбуha 0,39—0,40 m i ima oštri prelaz prema vratu posude. (Tabla III, 4) Kod

amfora ovog tipa iz Komina i Bajovaca karakteristično je da se na obodu nalazi utisnut pečat. Žig na amfori iz Komina je nečitljiv.

Nekoliko fragmenata amfora čuva se u Arheološkoj zbirci Franjevačkog samostana na Humcu kod Ljubuškog. Dobavljene su iz okoline Ljubuškog, možda i sa lokaliteta Gračine. Na arheološkom lokalitetu Gračine na Humcu nalaze se ostaci rimskog vojnog logora iz I i II veka n. e.¹⁹⁾ Na Gračinama je, u toku arheoloških radova 1977—1980, pronađeno dosta fragmenata amfora, koje se po formi i kvalitetu izrade ne razlikuju mnogo od amfora iz Narone, Bajovaca i Komina, samo što pripadaju nešto kasnijem dobu. Po svoj prilici su se ovi tipovi amfora duže održali na ovom području zahvaljujući blizini trgovačkog centra u Naroni, preko kojeg je išla distribucija. Sporadični nalazi amfora na više lokaliteta u Hercegovini, na Ošanićima, ušću Krupe u Neretvu, Maloj Gradini u Čapljini, Gradini u Klepcima, Gradini u Cimu u Mostaru, Gradini u Gracu kod Neuma i na nekoliko nalazišta u Neumskom zalivu koji su nedavno otkriveni, ukazuju na intenzivno korišćenje proizvoda ulja i vina, što su prevoženi u amforama za razmenu dobara sa Ilirima na donjor Neretvi i u zaleđu Narone.

DIMENZIJE AMFORA IZ NARONE (Vid kod Metkovića)
TABLA I

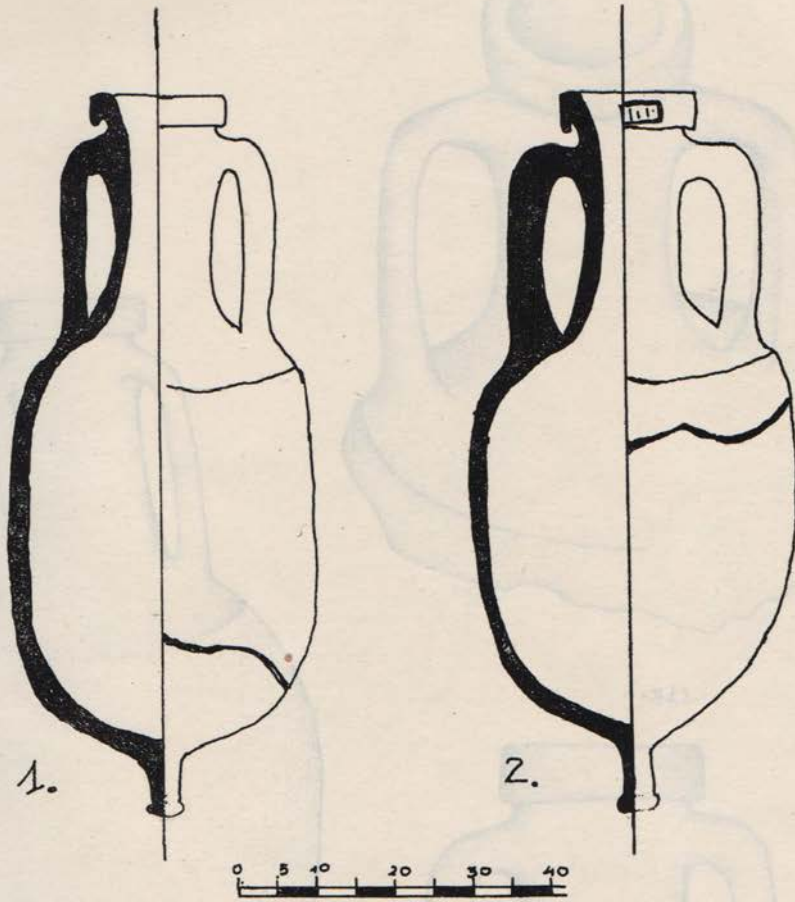
Broj fragmenta amfore i lokalitet	NARONA (Vid kod Metkovića)		
1. visina	0,87	.....	0,71
2. najveći presek	0,385	.....	0,31
3. dužina vrata	0,27	.....	0,22
4. visina drške	0,23	.....	0,19
5. širina usta	0,18	.....	0,145
6. unutrašnja širina usta	0,14	.....	0,11

DIMENZIJE AMFORA IZ KOMINA (kod Metkovića) — Krupa (?)
TABLA III

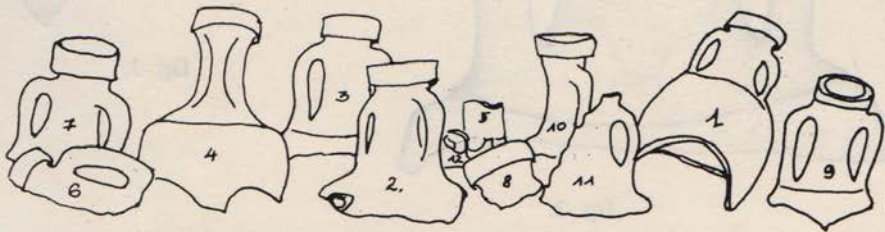
Broj fragmenta amfore i lokalitet	KOMIN (kod Metkovića) — Krupa (?)							
	1	2	3	4	5	6	7	8
1. visina cele amfore	0,88	0,75	0,88	0,83	—	0,83	—	—
2. najveći presek	0,42	0,40	0,30	0,40	—	0,43	—	—
3. dužina vrata	0,20	0,20	—	0,20	0,20	0,18	0,19	0,23
4. visina drške	0,21	0,20	—	0,19	—	—	0,16	0,21
5. širina usta	0,17	0,18	0,17	0,17	0,22	0,12	0,165	0,18
6. unutrašnja širina usta	0,12	0,12	0,12	0,12	0,18	0,10	0,105	0,13

DIMENZIJE AMFORA IZ HUTOVA BLATA, BAJOVCI, LOKALITET DESILO
TABLA II

Broj fragmenta amfore i lokalitet	HUTOVO BLATO — lokalitet Desilo											
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
1. visina	fragm. 0,75	—	—	veći 0,52	—	—	—	—	—	—	—	—
2. najveći presek	0,36			fragmenti od	0,33	—	0,34	—	0,30	—	0,36	
3. dužina vrata	0,27	0,22	0,30	0,26	0,30	0,27	—	0,30	0,25	0,27	—	
4. visina drške	0,23	0,20	0,29	0,20	—	0,26	0,27	—	0,23	0,25	0,19	—
5. širina usta	0,17	0,17	0,15	0,17	0,14	0,14	0,16	0,17	0,17	0,17	0,14	0,12
6. unutrašnja širina usta	0,13	0,12	0,13	0,12	0,13	0,13	0,14	0,106	0,125	0,10	0,10	0,10

Bajovci, tipovi amfora

3. Bajovci, fragmenti amfora izvađeni 1971. godine

T - V

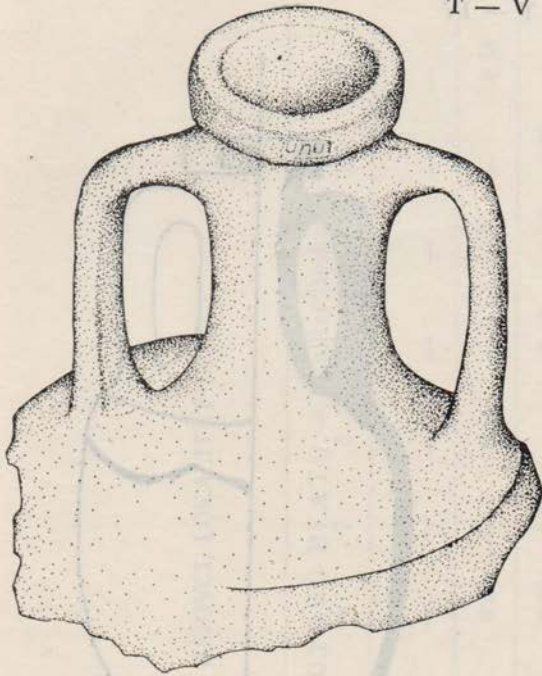

fig. 1

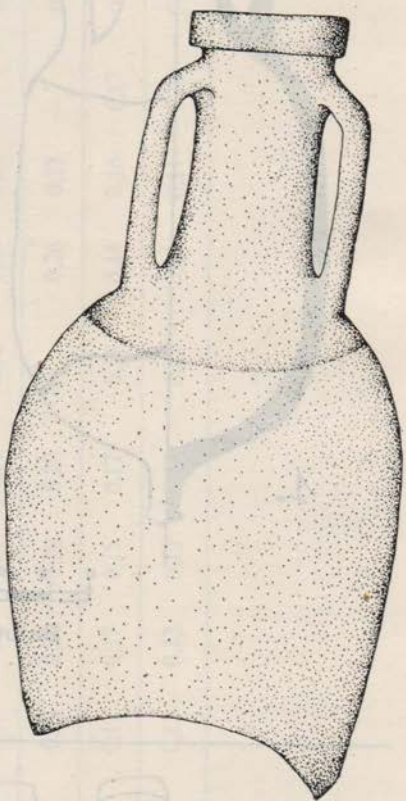

fig. 3.

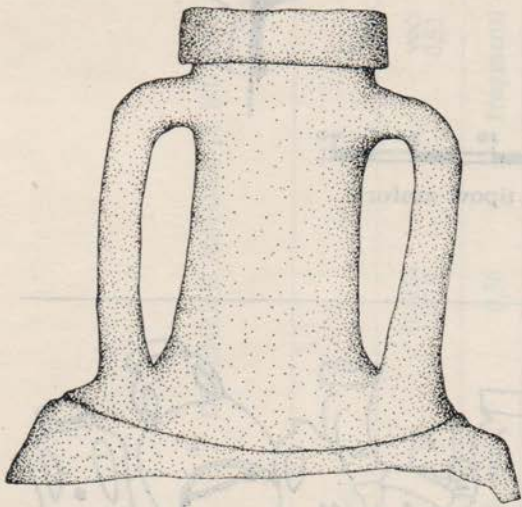

fig. 2.

. Bajovci, lokalitet Desilo, fig. 1. amfora br. 2; fig. 2. amfora br. 3;
fig. 3. amfora br. 1.

Bilješke

¹⁾ Zbog okolnosti pod kojima je pronađeno ovo arheološko nalazište na Hutovu blatu dato je kraće saopštenje na IX kongresu arheologa Jugoslavije, u Zadru 1972. godine, u usmenoj formi, a u vidu kraćeg referata na Prvom međurepubličkom savjetovanju u Splitu 1975. godine pod naslovom Hidroarheološko nalazište na području Hutova blata. Saopštenje je prihvaćeno kao vrlo značajno i impresivno otkriće u donjem toku Neretve, kao svetskog puta u trgovini i ekonomskim odnosima Jadrana i priobalnog područja. Saopštenje je štampano u okviru građe sa Savjetovanja, ali bez crteža i fotosa, na str. 74—75. i str. 111—117. Izveštaja, diskusija i referata sa navedenog Savjetovanja.

²⁾ U starim literarnim izvorima kod Skilaksa (Scylaxis, Periplus, 23), Strabona (Strabo, Geographica graeci minores, VI, 317), Teopomopa, te u Pseudo-Aristotelovoj zbirci (Pauly-Wissowa, Real-Encyklopedia, V/2, s. 1989, sub versum: Naronā) ima dovoljno podataka da su se na području Neretve održavale žive veze i trgovina između Grka i Ilira, koju kasnije preuzimaju Rimljani; Grga Novak, Hvar, 1924, str. 30; Miloje Vasić, Srpski književni glasnik, n. s. 1928, Beograd, XXV, br. 4, str. 305.

³⁾ K. Pač, Pseudo-Skylaxovo jezero — Prinos povijesti donjeg porečja Neretve, Glasnik Zemaljskog muzeja (GZM), Sarajevo 1906, str. 374—378, 388—389.

⁴⁾ V. Paškvalin, Tri rimska natpisa sa područja Bosne i Hercegovine, GZM, Sarajevo 1958, str. 153—154.

⁵⁾ K. Pač, GZM, Sarajevo 1897, str. 677—676, sl. 2; Za villu rusticu u Višićima vidi I. Čremošnik, Nalaz terra sigillatae chiare iz Višića (Čaplji-na), GZM, Sarajevo 1962, n. s., sv. Ar., str. 115—140.

⁶⁾ Analizu radioaktivnog ugljenika C₁₄ izvršila je dr Adica Sliepčević u laboratoriji Instituta »Ruđer Bošković« u Zagrebu 1973. godine. Toplo joj zahvaljujem na korisnim savetima i kolegijalnoj saradnji. Finansiranje analize preuzeo je Turistički savez u Čapljini, na čemu posebno zahvaljujem drugu Jozi Peharu, zaslužnom i za saradnju oko organizacije istraživanja na lokalitetu Desilo.

⁷⁾ Leontije Pavlović, Muzej i spomenici kulture Smedereva, Smederevo 1972, posebno izdanje, knj. 12, str. 81.

⁸⁾ Ibidem, str. 87; Č. Truhelka, Kulturne prilike u Bosni i Hercegovini u doba prethistoričko, GZM, Sarajevo 1914, str. 89, sl. 62. i str. 95, sl. 72.

⁹⁾ Leontije Pavlović, o. c., str. 87.

¹⁰⁾ C. Patsch, Kleinere Untersuchungen in und um Naronā, Jahrbuch für Altertumskunde, zweiter Band, Wien 1908, str. 91.

¹¹⁾ Ibidem, str. 91. i 93, fig. 10.

¹²⁾ Velika Dautova-Ruševljanin, Tipologija kvarnerskih amfora, Diadora, sv. 5, Zadar 1970, str. 162, sl. 1, br. 4, forma 2.

¹³⁾ Ibidem, sl. 1, forma 1.

¹⁴⁾ Ibidem.

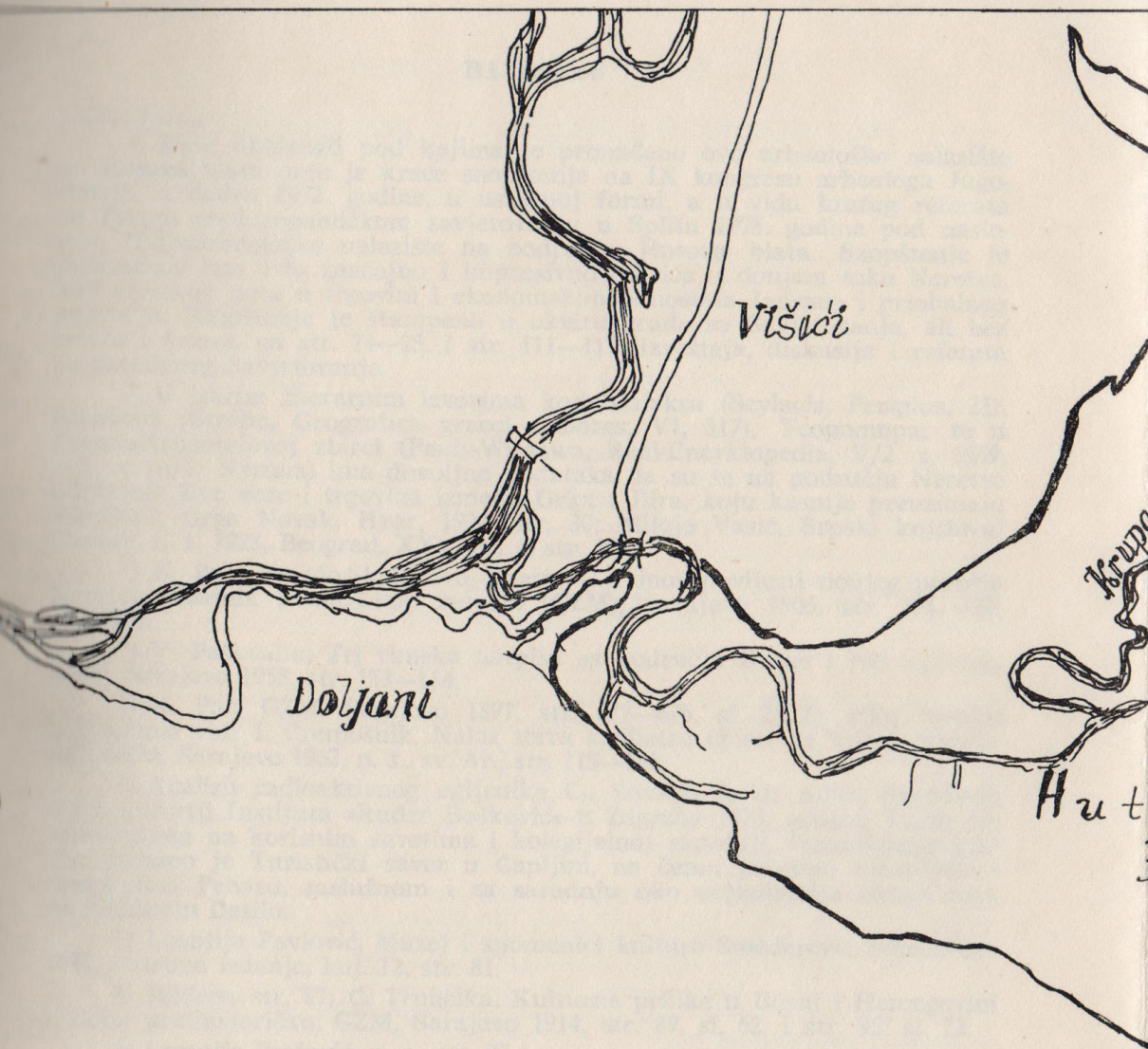
¹⁵⁾ K. Patsch, Zbirka rimskih i grčkih starina u bosanskohercegovačkom Zemaljskom muzeju, GZM, Sarajevo 1914, str. 152, sl. 11.

¹⁶⁾ C. Patsch, Kleinere Untersuchungen, str. 91—93, fig. 10.

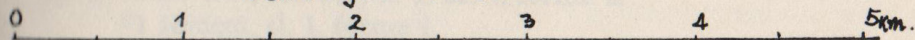
¹⁷⁾ V. Dautova-Ruševljanin, o. c.

¹⁸⁾ U inventaru Muzeja Hercegovine navedeno je da su amfore iz Krupce (?), ali i iz Komina. Iako to nije bitno za ovaj rad, trebalo bi ispitati te podatke i utvrditi tačno mesto nalaza.

¹⁹⁾ V. Atanacković-Salčić, Arheološki pregled, 19, Beograd 1977, str. 80—85; Isti, Arheološki pregled, 20, Beograd 1978, str. 73—77.

Razmjer 1:50000

ARCHÄOLOGISCHER FUNDORT AUF DEM GEBIET VON
»HUTOVO BLATO«

Zusammenfassung

Im September 1971 wurde eine grössere Ansammlung von frühromanischen Amphoren am Grund des Sees »Hutovo blato« in der südlichen Herzegowina gefunden. Nachdem die Amphoren in die Museumssammlung auf der antiken Lokalität Mogorjelo bei Čapljina gebracht wurden, hat das regionale Institut für Denkmal- und Naturschutz in Mostar archäologische Forschungen an der Lokalität vorgenommen. Die Forschungen haben Archäologen und fachlich geschulte Taucher ausgeführt. Bei den Forschungen, die 1972 durchgeführt wurden, wurden neuerdings mehrere Fragmente von Amphoren gefunden und mit einer besonderen Methode ein Holzschiff (»monoksil«) aus einer Tiefe von 8 — 10 m gehoben und herausgeholt. Auf Grund der Analyse eines Musters des Holzbaues vom Boot wurde mittels der Methode radioaktiven Kohlenstoffs ^{14}C das Alter des Bootes festgestellt. Es stammt aus dem Jahre 1520. Durch die typologische Analyse der Amphoren wurde festgestellt, dass alle Fragmente aus dem 2. oder 1. Jh. v. Chr. stammen. Die Amphoren kamen über das Handelszentrum Naronā (Vid bei Metković), das von der Lokalität Bajovci ungefähr 12 km nordwestlich entfernt ist. Die Amphoren gehören dem Typ Amphora »olearia« aus dem 2. Jh. v. Chr., Amphora »vinaria«, deren Art nach der Form der Amphore Dressel 1, nach M. Lamboglia dem 1. Jh. vor Chr. zugeschrieben wird. Der neue Fund an Amphoren aus unserem Fundgebiet »Hutovo blato« entspricht zusammen mit den analogen Exemplaren von Amphoren aus Komin an der Neretva, die sich jetzt im Museum der Herzegowina in Mostar befinden, der Typologie nach den Amphoren aus dem Kvarnergebiet an der Adria, weiters den Amphoren aus den archäologischen Fundorten Baška Omišalj und von der Insel Rab.

Die Fragmente von Amphoren, die auf den Fundorten von Gračine auf dem Humac bei Ljubuški, Ošanići bei Stolac, Mala Gradina bei Čapljina, an der Mündung der Krupa in die Neretva, auf der Burgruine in Gradac bei Neum, weiters die Amphoren aus der Bucht von Neum-Klek, weisen auf die verstärkte Verwendung der Amphoren zum Warenaustausch und zur Beförderung von Öl und Wein zwischen den Illyriern und Römern im Hinterland von Naronā hin.

Mr TOMISLAV ANĐELIĆ

OSTACI KASNOANTIČKE SAKRALNE ARHITEKTURE U VINJANIMA KOD POSUŠJA

Kulturnoj i naučnoj javnosti je već odavno poznato da je područje Posušja bogato raznovrsnim arheološkim lokalitetima. Međutim, na žalost, vrlo malo ih je arheološkim putem ispitano i istraženo. Izuzetak čini praistorijski i rimski lokalitet Gradac kod Posušja, gdje je još dvadesetih godina prošlog vijeka vršio istraživanja poznati arheolog Franjo Fiala, a rezultati iskopavanja su objavljeni u Glasniku Zemaljskog muzeja.¹⁾

Usputno je napomenuti da su u Viru kod Posušja slučajno otkriveni brojni predmeti praistorijskog nakita, oruđa i oružja.²⁾

U novije vrijeme, također u Gracu, u aktivnom seoskom groblju, vršeno je iskopavanje jedne kasnoantičke bazilike. Istraživanja su vršili dr Pavao Anđelić i Petar Oreč, a rezultati istraživanja još nisu objavljeni. Ta bazilika, koja se okvirno datira u vrijeme od IV do VI stoljeća, poslije iskopavanja je konzervirana i djelomično restaurirana.³⁾

Osim toga, urađeno je nešto malo na zaštiti srednjovjekovnih nadgrobnih spomenika — stećaka. Njih nekoliko preneseno je sa ugroženih lokaliteta i smješteno na periferiju grada.⁴⁾

U posljednje vrijeme vršeno je dosta detaljno rekognosciranje praistorijskih lokaliteta na području Posušja i mnogo šire. Rezultati su objavljeni u prilično obimnoj radnji, također u GZM.⁵⁾

Iz navedenih podataka je vidljivo da je Posušje sa širom okolinom arheološki vrlo slabo ispitano, pa je i to razlog što o njemu vrlo malo znamo iz starije arheološke literature. Imajući u vidu tu konstataciju, Muzej Hercegovine u Mostaru je odlučio da se u toku 1977. godine izvrši arheološko istraživanje na terenu Posušja.

Od 27. juna do 12. jula 1977. izvedeno je arheološko iskopavanje na lokaciji Grebine u selu Vinjani kod Posušja. Pomenuti lokalitet smješten je kod mosta preko Studenog potoka (Županjice) uz sjevernu stranu puta Posušje — Vir. Jedan od razloga da ovdje otpočne iskopavanje je i slučajno otkriveni kasnoantički sarkofag koji se danas nalazi u lapidariju Muzeja Hercegovine u Mostaru.⁶⁾ Prema pričanju mještana, otkriven je 1956. godine, kada je Županjica (Brina) nabujala i odnijela zemlju koja ga je stoljećima prekrivala. Nalaz sarkofaga bila je sigurna indicija da se tu krije sakralni objekat — bazilika.

Brojni površinski arheološki nalazi (lomljeni i pritesani građevinski kamen, rimski krovni crijep, ulomci keramike, hipokaust i dr.) s lijeve strane ceste Posušje — Vir na parcelama zvanim Brigovi i Crkvine govore da se ovdje na površini od oko 5 ha nalazilo veliko naselje kome je vjerovatno pomenuta bazilika služila. Prilikom oranja, već na dubini 30 — 40 cm, nailazi se na temelje građevina. U profilu desne obale Studenog potoka (Županjice) vidljive su bile pojedine konture istočnih dijelova bazilike. Tako ugroženo stanje objekta zahtijevalo je zaštitnu arheološku intervenciju koja ima i naučnu i društvenu opravdanost.

Na lokalitetu Crkvine, kako pričaju mještani, njemački vojnici su za vrijeme okupacije otkrili dvadesetak grobova, a za vrijeme Austrije slučajno je pronađen kameni kip koji je dospio u Beč.⁷⁾ Brojni su i drugi slučajni nalazi, kao kameni žrvanj, stari nedešifrovani novac koji se navodno zagubio, kao i srebreni prsten sa natpisom.⁸⁾

U Vinjanima se nalaze i dvije omanje nekropole ornamentiranih stećaka, od kojih je jedna blizu bazilike.

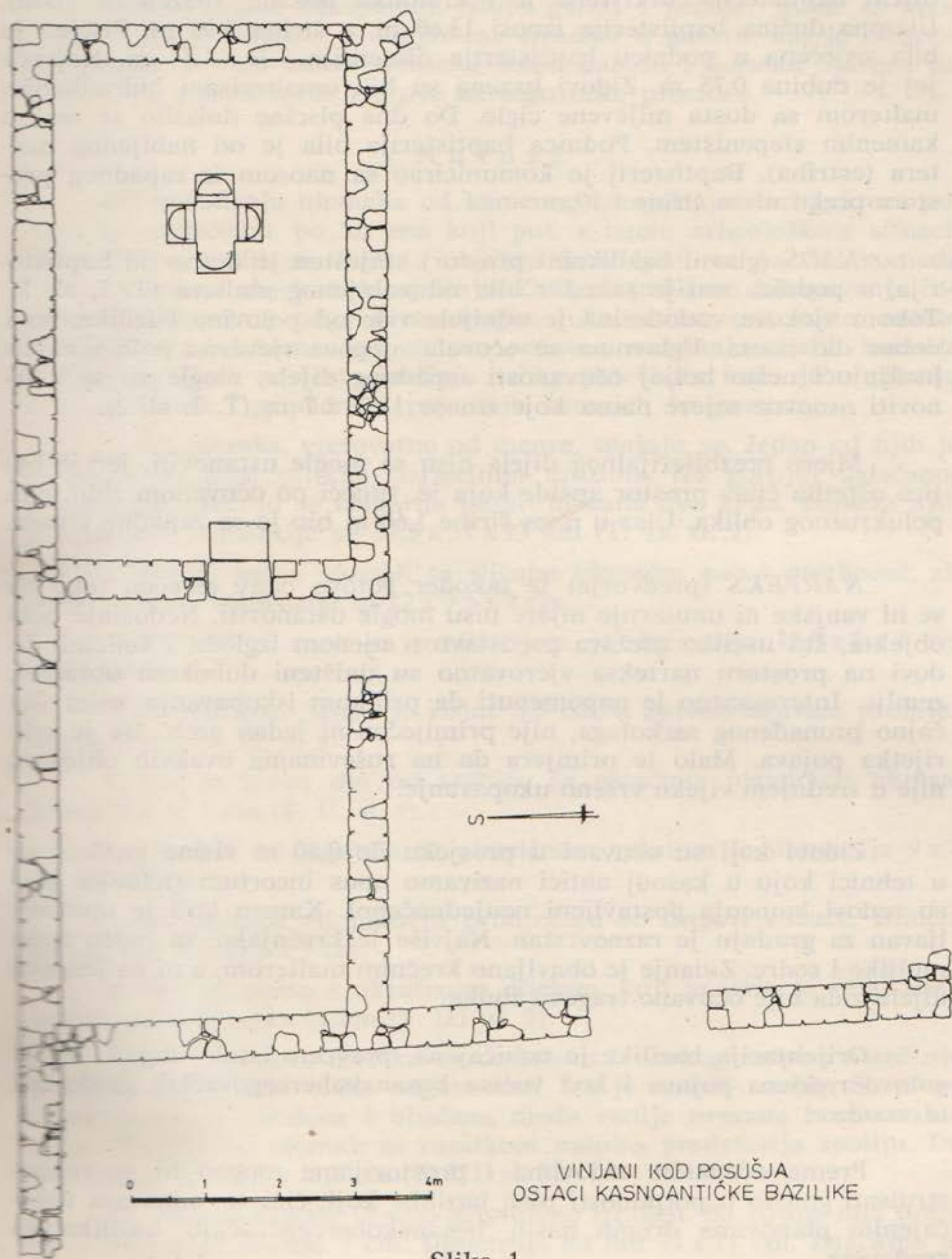
Krajem prošlog stoljeća poznati arheolog K. Patsch donosi nekoliko vijesti koje se odnose na Gornje i Donje Vinjane. Naime, piše kako je J. Bulić u Vinjanima otkrio ostatke mozaika na lokaciji zvanj Barok i da nadgeometar Danielov posjeduje iz Gornjih i Donjih Vinjana nekoliko keltova od bronzje i željeza.⁹⁾

Sudeći po iznesenim podacima, najvjerovatnije je da se u Gornjim Vinjanima radi o većem antičkom naselju u okviru kojega je u vrijeme kasne antike sagrađen i sakralni objekat — bazilika. Postojanje srednjovjekovnih spomenika-stećaka jedan je dokaz više da je život u naselju kontinuirano trajao od vremena antike do u srednji vijek.

Rezultati istraživanja

Kako je već rečeno, bazilika se nalazi s desne strane puta Posušje — Vir, blizu mosta preko Županjice (sl. 1). Prije iskopavanja vidjele su se samo izvjesne konture istočnih dijelova bazilike koje je otkrila nabujala Županjica. Veći dio prostora gdje je smješten objekat prekrivao je travnjak i zasijano žito. Zidovi koji su virili iz zemljanog profila bili su orijentacija odakle treba početi iskopavanje. Prvo su

otkrivene sjeverne prostorije bazilike u kojima je bio smješten baptisterij sa piscinom (bazenom za vodu), zatim očuvani dijelovi naosa i narteksa.

Slika 1.

Prema redosljedu otkrivanja dajem opis pojedinih prostorija:

BAPTISTERIJ predstavlja jednu pravougaonu prostoriju pregrađenu zidnom pregradom na dva približno jednaka prostora. U istočnom dijelu baptisterija otkrivena je i krstolika piscina (bazen za vodu). Ukupna dužina baptisterija iznosi 13,60 m, a širina 3,90 m. Piscina je bila usječena u podnicu baptisterija dimenzija 1,36 x 1,14 m. Najveća joj je dubina 0,75 m. Zidovi bazena su bili omalterisani hidrauličnim malterom sa dosta mljevene cigle. Do dna piscine dolazilo se malim kamenim stepeništem. Podnica baptisterija bila je od nabijenog maltera (estriha). Baptisterij je komunicirao sa naosom iz zapadnog prostora preko ulaza širine 1,10 m.

NAOS (glavni bazilikalni prostor) smješten je desno od baptisterija, a podnica mu je također bila od nabijenog maltera (T. I, sl. 1). Tokom vjekova vododerina je odnijela više od polovine bazilike, pa i dobar dio naosa. Uglavnom se očuvala njegova sjeverna polovina. Zahvaljujući nešto boljoj očuvanosti zapadnog dijela, mogle su se ustanoviti osnovne mjere naosa koje iznose 13,30 x 7 m (T. I, sl. 2).

Mjere prezbiterijalnog dijela nisu se mogle ustanoviti, jer je bujica oštetila čitav prostor apside koja je, sudeći po očuvanom zidu, bila polukružnog oblika. Ulaz u naos širine 1,60 m bio je sa zapadne strane.

NARTEKS (predvorje) je također gotovo čitav oštećen tako da se ni vanjske ni unutarnje mjere nisu mogle ustanoviti. Nedostaje pola objekta, što uveliko otežava predstavu o njenom izgledu i veličini. Zidovi na prostoru nartekse vjerovatno su uništeni dubokom obradom zemlje. Interesantno je napomenuti da prilikom iskopavanja, osim slučajno pronađenog sarkofaga, nije primijećen ni jedan grob, što je vrlo rijetka pojava. Malo je primjera da na ruševinama ovakvih objekata nije u srednjem vijeku vršeno ukopavanje.

Zidovi koji su očuvani u prosjeku do 0,60 m visine građeni su u tehnici koju u kasnoj antici nazivamo opus incertum (tehnika gdje su redovi kamenja postavljeni neujednačeno). Kamen koji je upotrijebljavan za gradnju je raznovrstan. Najviše je krečnjaka, sa nešto malo muljike i sedre. Zidanje je obavljano krečnim malterom, a ni na jednom dijelu zida nije očuvano tragova žbuke.

Orijentacija bazilike je uobičajena, pravcem istok—zapad, što je gotovo redovna pojava i kod većine bosanskohercegovačkih građevina te vrste.

Prema očuvanim zidovima i prostorijama mogao bi se rekonstruisati gotovo u potpunosti plan bazilike koji, čini se, odgovara uobičajenim planovima drugih naših bosanskohercegovačkih bazilikalnih građevina.

Interesantno je napomenuti da je iskopavanje dalo vrlo malo fragmenata krovnog crijepa, pa je sasvim izvjesno da je objekat bio pokriven drvenim krovom.

Sudeći prema otkopanom sloju gareži i pepela, može se pretpostaviti da je bazilika u Vinjanima stradala u požaru, što je moguće ako imamo u vidu burna vremena seobe naroda i dolaska Slavena na Balkan, pa prema tome i u ove hercegovačke prostore.

N a l a z i

Pri navođenju ulomaka od kamenog namještaja i arhitekture ponovo se susrećemo, po ko zna koji put, s istom arheološkom situacijom. Naime, prilikom rušenja objekta izrazbijani su na niz komada i ornamentisani dijelovi namještaja. Zato se prilikom iskopavanja, ne samo u Vinjanima nego i na drugim lokalitetima ove vrste, nalaze samo ulomci od kamena, a gotovo redovno nedostaje cijelih komada namještaja. Zato se često javljaju velike poteškoće kada je u pitanju funkcionalnost i pripadnost pojedinih kamenih fragmenata.

1. Tri ulomka, vjerovatno od menze, spajaju se. Jedan od njih je na kraju ukrašen plitkim paralelnim urezima. Na gornjoj uglačanoj površini primjećuju se nemarno plitko urezana dva križa. Između njih je kružnica. Dimenzije su 37,5 x 31 x 13 cm (T. II, sl. 1).

2. Još je jedan ulomak sa sličnim ukrasom kao i prethodni, ali je nešto tanji. Dimenzije su 22 x 9,5 x 9 cm.

3. Kameni ulomak sa profilacijom je dimenzija 11,5 x 7 x 9 cm (T. II, sl. 2).

4. Dio od baze stuba je visine 8,5 cm, a najveći očuvani promjer mu je 21 cm (T. II, sl. 3).

5. Još je jedan dio od stubića sa ostacima plastičnih ukrasa. Visina mu je 7 cm (T. II, sl. 4).

6. Ulomak od kapitela sa plastičnom volutom je dimenzija 9 x 7 cm (T. III, sl. 1).

7. Na ulomku od pilastra primjećuju se tragovi zubače. Dimenzije su mu 21 x 15,5 x 9 cm.

8. Dio od simsa s ukrašenim dijelom, koji je virio iz zida, imao je dimenzije 27 x 21 x 11 cm (T. III, sl. 2).

9. Na kamenom ulomku sa ostatkom latinskog natpisa oštećenje je toliko da je vrlo teško odgonetnuti šta je natpis značio. Slova su dosta nemarno izvedena i ubačena među ranije urezane horizontalne linije. Vjerovatno ulomak sa ostatkom natpisa predstavlja spoliju. Dimenzije su 9,5 x 7,5 x 11,5 cm (T. III, sl. 3).

10. Impost-kapitel je vrlo primitivno izrađen. Sa strana ima ureze za učvršćivanje dubine 3 cm. Dimenzije su mu 44 x 21 cm. Značajno je

napomenuti da su gotovo svi kameni ulomci zatečeni u prostoru baptisterija izuzev impost-kapitela koji je otkriven u očuvanom dijelu naosa.

11. Kasnoantički kameni sarkofag, koji je bujica Brine ili Županjice otkrila još 1956. godine, probijen je na rubu između poklopca i sanduka. Vjerovatno se radi o provaljivanju da bi se eventualno došlo do dragocjenosti. Osim dva ljudska skeleta, koliko se zna, nije ništa drugo u njemu pronađeno.

Dimenzije sarkofaga su: dužina 247, širina 103 i visina 140 cm. Po obliku i izgledu pripada tipu uobičajenih rimskih sarkofaga s poklopcem i akroterijama (T. IV, sl. 1). Nalazio se za čitavu visinu ispod nivoa temelja bazilike. Vrlo je čudno da je ukopan tako duboko. Ni arheološko iskopavanje, koje je bilo više sondažnog nego sistematskog karaktera, nije moglo riješiti tu zagonetku.

Po pričanju mještana nalazilo se još nekoliko zidanih grobova u blizini sarkofaga, ali ih je bujica s vremenom odnijela. Jedna grobna ploča (?) dužine 1,5 m uzidana je u suhozidine, udaljene od lokaliteta oko 100 metara (T. IV, sl. 2).

Ostali nalazi se sastoje od svega nekoliko fragmenata keramike, koja po svojoj fakturi i drugim karakteristikama spada u kasnoantičku keramičku produkciju.

Od metalnih nalaza jedino je otkopano desetak željeznih eksera.

Ulomaka stakla bilo je sasvim malo.

Otkrivanje bazilike u Vinjanima još je jedan dokaz više koliko je bila intenzivna gradnja kasnoantičkih sakralnih objekata u vremenu od IV do VI stoljeća, posebno na terenu Bosne i Hercegovine. Po svom tlocrtnom rješenju ona predstavlja uobičajen tip takvih objekata u unutrašnjosti rimske provincije Dalmacije, tj. Bosne i Hercegovine. Naime, gotovo sve bosanskohercegovačke ovakve građevine građene su više-manje na isti način i po istom ili sličnom planu. Redovno imaju slijedeće prostorije: narteks, naos, prezbiterij, baptisterij, đakonikon i protezis. Sudeći po malom broju nalaza kamene plastike i ostalog arheološkog pokretnog materijala, bazilika u Vinjanima bi spadala u skromnije objekte ove vrste kod nas. Zidovi su joj, kako je rečeno, izvedeni u tehnici koju u kasnoj antici nazivamo opus incertum, tj. kamenje je složeno u redove od po 20 cm ili neujednačeno. Izvedeni su od grubo pritesanog kamena škrljevca, krečnjaka, sedre i muljike, vezanih običnim krečnim malterom. Iako se nisu očuvali svi dijelovi građevine, ipak se sa sigurnošću može reći da je imala sve elemente koji karakterišu jednu ovakvu kasnoantičku sakralnu građevinu. Po svoj prilici njena apsida bila je polukružnog oblika, što je vrlo čest slučaj kod bosanskohercegovačkih bazilika. Ubrajamo je, sudeći po očuvanim dijelovima, u tzv. jednobrodne građevine, jer su pobočne prostorije od glavnog prostora (naosa) odvojene zidovima a ne stubovima. Položaj baptisterija (na sjeveru) i oblik piscine (krstoliki) svrsta-

va baziliku u Vinjanima u red tzv. bosanskih bazilikalnih građevina.¹⁰⁾ U posljednje vrijeme kod naučnika koji se bave ovom problematikom pojavila se nova podjela kasnoantičkih bazilika u Dalmaciji i njenom zaleđu, na tzv. salonitanske i naronitanske,¹¹⁾ zavisno od toga da li su sagrađene pod uticajem Salone ili Narone, kulturnih i građevinskih centara antičke Dalmacije. S obzirom na plan, a i blizinu Narone, moglo bi se pretpostaviti da bi se naša bazilika mogla svrstati u naronitanski tip, kako se uglavnom karakterišu i druge hercegovačke sakralne građevine onog vremena.

Sudeći po dosta oskudnim nalazima kamene plastike, sa sigurnošću se može reći da je unutrašnjost bazilike, kao i kameni namještaj, bila skromno dekorisana. Na žalost, prilikom rušenja sav taj dekor je uništen. Nekoliko ulomaka od stubićā (br. 4, 5 i 6) pokazuju da se majstor koji je pravio kameni namještaj služio raznim klesarskim alatom, pa čak i tokarskim vitlom. Ukrasni dijelovi arhitekture i namještaja napravljeni su od muljike koja je bila vrlo pogodna za obradu. Vinjani, koliko se moglo primijetiti, ni tada a ni danas nisu oskudijevali tom vrstom građevinskog materijala.

Ulomci pod brojem 1, za koje se smatra da predstavljaju dijelove menze, dosta su nemarno i grubo izvedeni. Uglašani su uglavnom s gornje strane, a na krajevima se primjećuju ostaci profilacije. Interesantno je da su na tim ulomcima plitko usječena dva križa čiji se krajevi granaju u tri kraka. To je vrlo česta pojava na kasnoantičkim lokalitetima. Više puta su slične crtarije otkrivene na fragmentima rimskog krovnog crijepa, a naročito na tegulama (Žitomislići, Cim i drugdje). Značenje tih crteža nije nam još uvijek poznato.

Ako pokušamo da poredimo baziliku iz Vinjana sa nedavno otkrivenim istovremenim objektima u Cimu¹²⁾ i Žitomislićima¹³⁾ kod Mostara, vidjećemo da postoje znatne razlike i u planu i u dimenzijama. Naime, bazilike kod Mostara su monumentalnije i ukrašenije, dok bazilika u Vinjanima, prema onom što se iskopalo, spada u skromnije i po dekoru i po dimenzijama. Repertoar ukrašavanja je vrlo skroman, ali za jednu ruralnu sredinu ipak izuzetan.

Ako bismo pokušali tražiti analogije za plan građevine u Vinjanima, čini se da bi najpribližnji bio onaj iz Klobuka¹⁴⁾ kod Ljubuškog, pa donekle i tlocrt bazilike u Lepenici¹⁵⁾ u Bosni. Dosta sličnosti pokazuju i kasnorimske građevine u Majdanu,¹⁶⁾ Šipragi¹⁷⁾ i Brezi (II)¹⁸⁾ u Bosni.

Datiranje i zaključak

Do danas je u Bosni i Hercegovini istraženo i ispitano nekoliko desetina kasnoantičkih sakralnih objekata-bazilika. Sve one uglavnom su se datirale u širi vremenski okvir od IV do VI stoljeća. U posljednje

vrijeme ima pokušaja da se na osnovu određenih arheoloških nalaza ti objekti nešto preciznije vremenski odrede. Za pojedine autore koji se bave tom problematikom važan je podatak da li je u samoj bazilici ili njenoj blizini otkriven grob na svod, jer bi njegovo prisustvo značilo da objekat pripada IV odnosno V stoljeću.¹⁹⁾ Pošto naše zaštitno iskopavanje u Vinjanima nije otkrilo takav nalaz, ta mogućnost za datiranje bazilike otpada. Nalaz kamenog sarkofaga nije dovoljan dokaz za preciznije vremensko dokazivanje.

Ni sami pokretni nalazi (kameni ulomci sa ornamentikom, malobrojni fragmenti keramike i stakla) nisu pouzdan materijal za datiranje. Sam fragmentirani natpis, na žalost, ništa nam ne znači jer je dosta oštećen.

Jedino nam preostaje da na osnovu oštećenog plana (longitudinalni oblik sa istaknutom apsidom i pridodatim prostorijama na sjeveru) baziliku u Vinjanima okvirno datiramo u V odnosno u prvu polovinu VI stoljeća. Možda bi sistematsko arheološko iskopavanje na ovom lokalitetu dalo više elemenata za datiranje, ali se za sada moramo zadovoljiti ovakvim vremenskim opredjeljenjem kasnoantičkog objekta u Vinjanima kod Posušja.

Na osnovu iznesenih činjenica možemo slobodno reći da se naša bazilika, iako s oštećenim planom, može svrstati u red ostalih istovremenih kasnoantičkih sakralnih objekata Bosne i Hercegovine. Njome se u izvjesnom smislu obogaćuje karta kasnoantičkih bazilika Bosne i Hercegovine kao najvažnijih objekata za burni period seobe naroda na našem prostoru. Po svom tlocrtnom rješenju, kako je rečeno, spadala bi u jednobrodne bazilike longitudinalnog oblika s isturenom apsidom. Otkrivene prostorije na sjevernom dijelu glavnog prostora (naosa), kao i one uništene, na južnom, daju osnova za pretpostavku da se naš sakralni kasnoantički objekat iz Vinjana uvrsti u red tzv. bosanskih bazilika odnosno, prema najnovijoj tipologiji, u bazilike naronitanskog tipa,²⁰⁾ čije su karakteristike znatno veći broj sporednih prostorija relativno pravilno raspoređenih uzduž glavnih zidova.

Možda će se o ovoj vrsti objekata u posuškom kraju mnogo više reći kada bude u cijelosti objavljena radnja o bazilici u Gracu kod Posušja.²¹⁾ Zato s nestrpljenjem očekujemo njeno publikovanje.

Bilješke

1) F. Fiala, Prehistoričke bilješke (Gradac kod Posušja), Glasnik Zemaljskog muzeja, VI, Sarajevo 1894, str. 325.

2) Z. Marić, Vir kod Posušja, GZM, XVII, Sarajevo 1962, str. 63—72.

3) P. Oreč, Kasnoantička crkva u Gracu kod Posušja, »Odjek«, Sarajevo 1970, 7-8, str. 31.

4) Stećci, preneseni sa nekoliko lokaliteta na periferiju grada, biće sastavni dio etno-parka za koji su projekat izradili stručnjaci Zavoda za zaštitu spomenika kulture i prirode Mostar.

⁵⁾ P. Oreč, Prapovijesna naselja i grobne gomile (Posušje, Grude, Lištica), GZM, XXXII, Sarajevo 1978, str. 181—253.

⁶⁾ A. Zelenika, Ugroženi kasnoantički sarkofag u Vinjanima kod Posušja, »Naše starine«, VI, Sarajevo 1959, str. 251.

⁷⁾ A. Zelenika, o. c., str. 251.

⁸⁾ A. Zelenika, o. c., str. 251.

⁹⁾ K. Patsch, Rimska mjesta po Imotskom polju, GZM, XII, Sarajevo 1900, str. 320.

¹⁰⁾ D. Sergejevski, Plan der frühchristlichen Basiliken Bosniens, Akten des Intern. Byzantinisten Kongressen, München 1960, str. 563. i dalje; Đ. Basler, Kulturna istorija Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1966, str. 330. i dalje.

¹¹⁾ N. Cambi, Starokršćanska crkvena arhitektura na području Salonićanske metropolije, Arheološki vestnik, XXIX, Ljubljana 1978, str. 614. i dalje.

¹²⁾ T. Anđelić, Kasnoantička bazilika u Cimu kod Mostara, GZM, XXX/XXXI, Sarajevo 1976, str. 179—226.

¹³⁾ T. Anđelić, Kasnoantička dvojna bazilika (basilica geminata) u Žitomislićima kod Mostara, GZM, XXXII, Sarajevo 1978, str. 293—314.

¹⁴⁾ D. Sergejevski, Starohrišćanska bazilika u Klobuku, GZM, IX, Sarajevo 1954, str. 189.

¹⁵⁾ V. Skarić, Altertumer von Gradac in der Lepenica (Bosnien), GZM, XLIV, Sarajevo 1932, str. 1—22.

¹⁶⁾ V. Radimski, Rimska naseobina u Majdanu kod Varcar Vakufa, GZM, XVIII, Sarajevo 1963, str. 331—341.

¹⁷⁾ V. Radimski, Ostaci rimskih naseobina u Šipragi i Podbrđu, GZM, IV, Sarajevo 1892, str. 75—79; Č. Truhelka, Starokršćanska arheologija, Zagreb 1931, str. 117. i dalje.

¹⁸⁾ G. Cremošnik i D. Sergejevski, Gotisches und römisches aus Breza bei Sarajevo (Vorläufiger Bericht. Mit 3. Tafeln). Novitates Musei Sarajevoensis 9/1930, 1—9 (Prema I. Nikolajević).

¹⁹⁾ V. Paškvalin, Prilog datiranju ranokršćanskih bazilika Bosne i Hercegovine, Adriatica praehistorica et antiqua, Zagreb 1970, str. 667. i dalje.

²⁰⁾ Vidi bilješku broj 10.

²¹⁾ Vidi bilješku broj 3.

Mr Tomislav Anđelić
ÜBERRESTE SPÄTANTIKER, SAKRALER ARCHITEKTUR IN
VINJAN BEI POSUŠJE
Zusammenfassung

Das Museum der Herzegowina hat im Laufe des Jahres 1977 eine teilweise archäologische Ausgrabung und Erforschung der Lokalität Crkvine im Dorf Vinjan bei Posušje ausgeführt. Auf der erwähnten Lokalität befinden sich die Ruinen einer spätantiken Basilika, die zu einer grösseren römischen bzw. spätrömischen Ansiedlung gehörte.

Bei den Ausgrabungen wurde festgestellt, dass nur der westliche Teil der Basilika d. i. das Baptisterium und die Räume davor erhalten geblieben sind. Die Cella (Naos) ist nur teilweise erhalten. Die übrigen Räume des Objektes beschädigte und vernichtete der kleine Fluss Brina, der knapp an der Basilika vorbeifliesst.

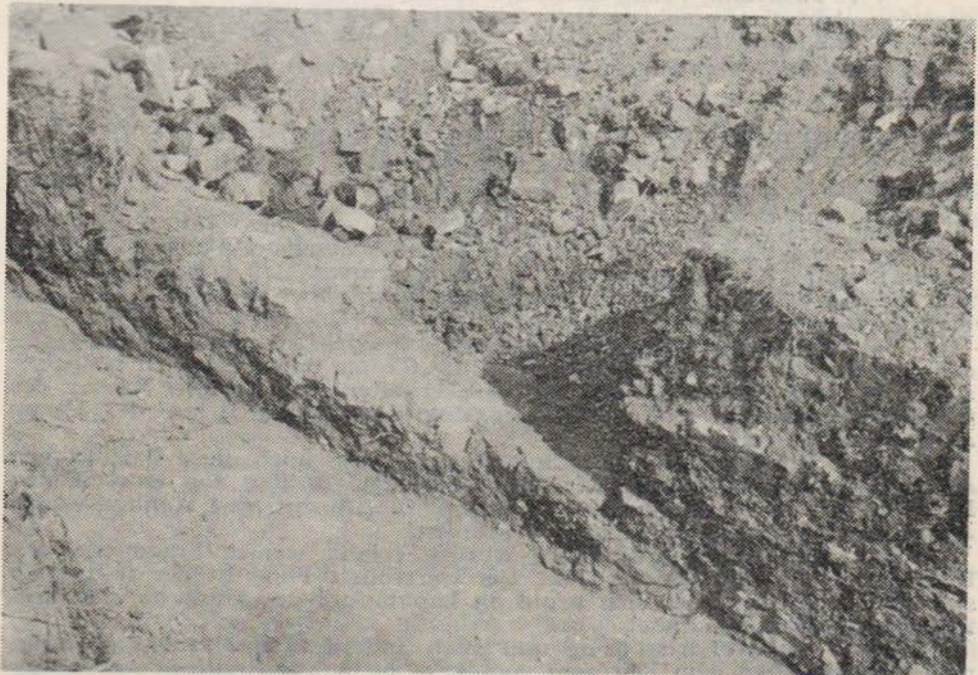
Nach dem Grundriss kann man folgern, dass auch diese Basilika wie die übrigen bosnisch-herzegowinischen Basiliken zu den sog einschiffigen Basiliken mit der Apsis nach aussen gehört. Die Dimensionen konnten wegen der Beschädigungen nicht festgestellt werden.

Im Laufe der Ausgrabungen wurden relativ wenige Fragmente von Einrichtungen und Dekor entdeckt. Der wertvollste Fund ist der spätantike steinerne Sarkophag, der sich heute im Lapidarium des Museums der Herzegowina in Mostar befindet.

Nach der Grundrisslösung und auch anderen Charakteristiken kann man diese Basilika dem Zeitraum vom 4. — 6. Jh. zuschreiben.

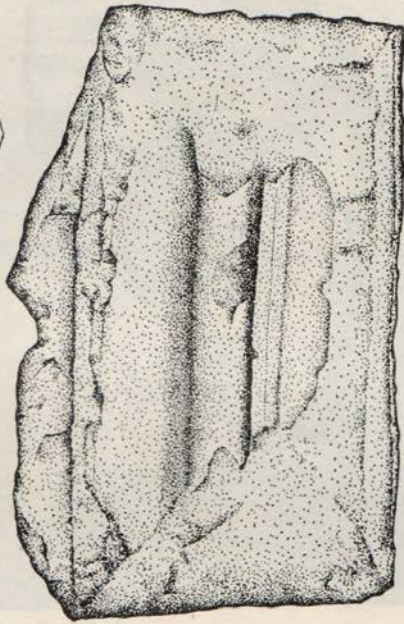
Sl. 1. Dio podnice naosa

Sl. 2. Ulaz iz narteksa u naos

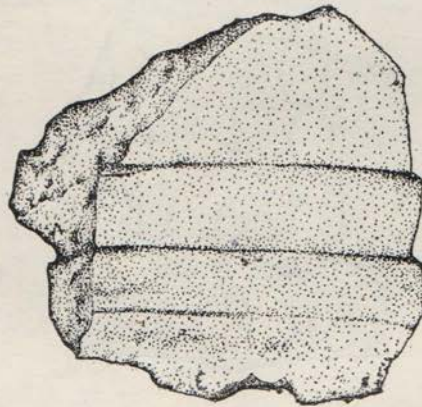
Sl. 1.

Sl. 2.

Sl. 3.

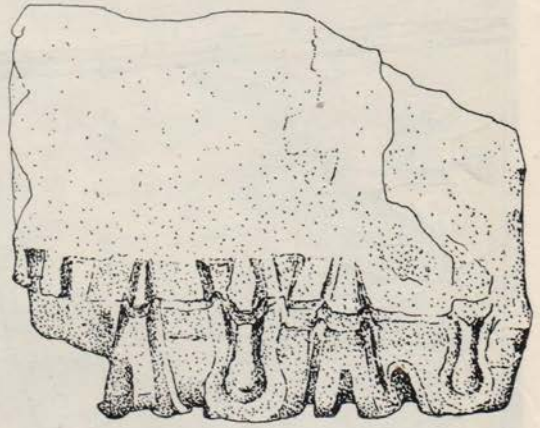
Sl. 4.

Crteži: Z. Mihajlović

T — III

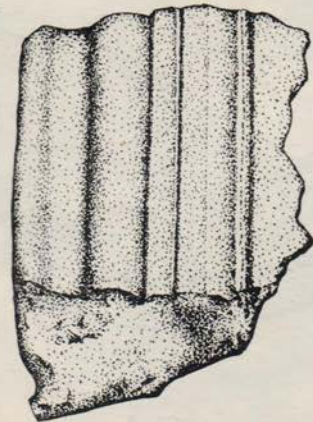
Sl. 1.

Sl. 2.

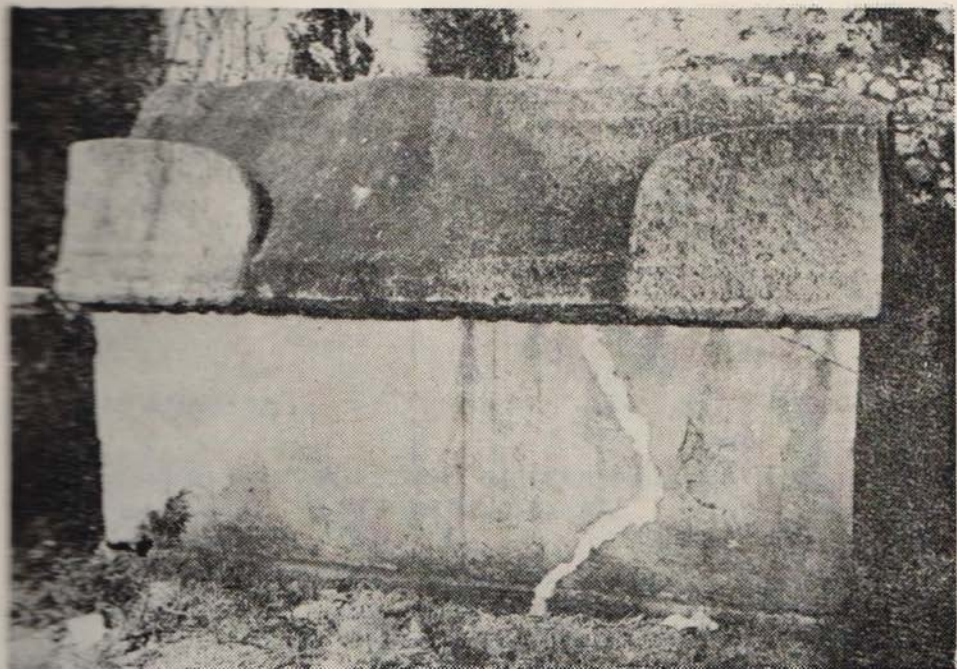
Sl. 3.

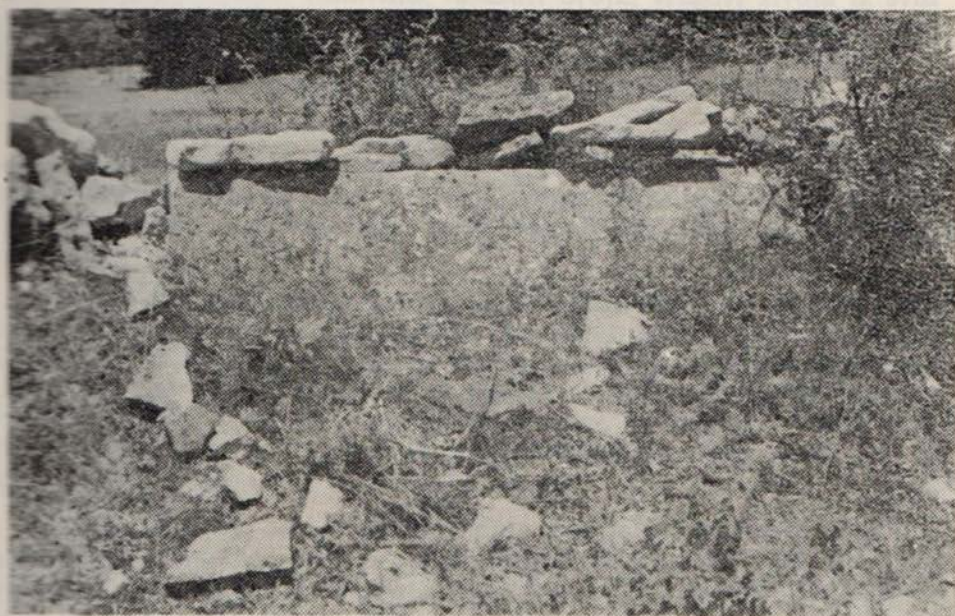
Sl. 4.

Crteži: Z. Mihajlović

Sl. 1. Kameni sarkofag iz Vinjana

Sl. 2. Kamena ploča u suhozidini koja potiče iz bazilike

Dr PAVAO ANĐELIĆ

BIŠĆE I BLAGAJ, POLITIČKI CENTAR HUMSKE ZEMLJE U SREDNJEM VIJEKU

Dolina Neretve oko Mostara oduvijek je pružala povoljne uvjete za život ljudi. Plodnu ravnicu ovdje natapaju rječice kratkih tokova: Jasenica i Radobolja na zapadu, a Buna sa Bunicom i Potocima sa istočne strane. Neposredna blizina visokog gorja omogućava kombinaciju intenzivnog ratarstva sa planinskim stočarenjem. Stoga su po ovoj kotlini i njezinim rubovima razasuti brojni tragovi života iz svih epoha ljudske povijesti. Ovdje se susreću i pećinska naselja neolitinskog čovjeka i po nekoliko desetina arheološki značajnih lokaliteta iz metalnih doba prapovijesti, rimskog doba i srednjeg vijeka.

Usprkos bogatim arheološkim ostacima, kada je riječ o srednjem vijeku, pisani izvori su oskudni i fragmentarni. Stoga je i bilo potrebno da se dokumentarna građa sa ovoga zanimljivog i važnog područja prikuplja kombinacijom arheološke i uže historiografske metodologije.

Prilagođavajući se teritorijalno-političkoj situaciji srednjega vijeka, predmet ovih istraživanja bio je samo istočni dio mostarske kotline — Bišće sa Blagajem, područje današnjeg Mostara na lijevoj strani Neretve i Bijelo polje sa padinama okolnih planinskih vijenaca Puznja i Veleži. Pri tome ukazujemo da se u starijim vremenima Bišćem nazivao samo istočni dio današnjeg Mostarskog polja, na lijevoj strani Neretve.

Kako se radi o malom području, oskudnim podacima i heterogenoj građi, rad nije mogao imati jedinstvenu kompoziciju, nego je sastavljen od niza kraćih studija, koje pružaju uvid u pojedine aspekte ove složene problematike. Neka od raspravljanih pitanja zadiru i u političku povijest Humske zemlje u cjelini.

Naslovi pojedinačnih ekskursa su:

- Bišće i Blagaj, politički centar Humske zemlje u srednjem vijeku;
- Arheološka i geografsko-historijska topografija;
- Grad Bona ili Buna;
- Grad Hum;
- O rijeci Zahumki;
- O imenu Zahumljani;
- Hum, Humska zemlja, Humljani;
- Odakle su Humljani došli na Balkan;
- Područje Bišća, Blagaja i Bijelog polja u okviru župskog upravnog sistema u srednjem vijeku;
- Turska nahija Humska zemlja (Hum ili);
- Problem postojanja užeg područja (ili župe) pod imenom Humska zemlja.

U jugoistočnom dijelu mostarske kotline, zapravo na području Bišća i Blagaja, nalazio se najvažniji politički centar Humske zemlje tijekom čitavog srednjeg vijeka.

Za najranije doba (IX i X stoljeće) o tome postoje svjedočanstva u djelu Konstantina Porfirogeneta. Položaj gradova Bone i Huma, zatim sjedište kneževskog roda na rijeci Zahumki ili Buni o tome jasno svjedoče.¹⁾

U tome smislu veliki značaj ima nekoliko navoda historičara XVII stoljeća M. Orbinija, koji su preuzeti iz sada zagubljene Humske kronike, a odnose se na razdoblje XIII—XIV stoljeća. U borbama za vlast u Humskoj zemlji oko sredine XIII stoljeća, kako kaže Orbini, potisnut je knez Andrija u južne krajeve, a zapadni dio zemlje, zajedno sa Bišćem i Lukom, pripao je knezu Petru. Najvažniji ratni događaj iz tih borbi odigrao se »u ravnici Bišća«, gdje je knez Petar bio poražen, ali je ipak junački trgnuo mač, zasjekao jedno stablo i uzviknuo »dovla Rašani!« (njegovi tadašnji protivnici).²⁾ Kasnije je, opet prema Orbiniju, došao iz Hrvatske Idinije, brat kneza Nelipića, te zauzeo Bišće i Luku sa okolnim krajevima.³⁾

Kada se car Stjepan (Dušan) vraćao sa vojnog pohoda u Bosnu, prolazio je preko Huma i u Bišću »zatekao« dubrovačko poslanstvo.⁴⁾

Pomažući pobunjenu bosansku vlastelu protiv bana Tvrtka, Nikola Altomanović je, po nagovoru Sanka Miltenovića, osvojio okolinu Podgrađa u Bišću.⁵⁾

U svim tim slučajevima Bišće se izdvaja između ostalih mjesta u Humskoj zemlji i za nj se vežu najvažniji događaji suvremenih zbivanja. Značajno je, dalje, da se bar dva puta, Bišće stavlja u isti rang

sa ostalim prostranim humskim župama, kao što su Luka, Popovo i dr.⁹⁾ To praktično znači da je u očima suvremenika Bišće predstavljalo teritorijalno-političku jedinicu, isto tako veliku i slično organiziranu, kao i ostale župe.

Pisani izvori dozvoljavaju da se kroz čitavo jedno stoljeće prate periodični — i redovni — dolasci bosanskih banova i kraljeva u Bišće. Najstariji podatak odnosi se na bana Stjepana II, a najmlađi na kralja Tvrtka II Tvrtkovića. Koliko se zna, najčešće je u Bišće dolazio Ostoja. Dolasci su se obično događali u rano proljeće. Dubrovčani su koristili blizinu bosanskih vladara da im pošalju poslanstva i poklone; nerijetko se opremala i posebna lađa da lovi ribu za kraljevski dvor.⁷⁾

Na temelju tih kontinuiranih dolazaka u Bišće, mi smo svojevremeno zaključili da se u Bišću moralo nalaziti i posebno vladarsko imanje (domena).⁸⁾ Svojevrsnu topografsko-etnološku potvrdu mišljenja o postojanju vladarskog imanja u srednjovjekovnom Bišću našli smo u selu Svinjarini u Podveležju. Po živoj tradiciji mještana, selo je dobilo ime po tome što su se ovdje uzgajale svinje za dvor hercega Stjepana. Staru kuću obitelji Husnića, sa vidljivim osobinama vrlo stare gradnje, navodno je gradio još herceg za svoga »čoban-bašu« (zabilježeno 1955). Budući da su Kosače praktično preuzele sva ranija regalna prava i vladarske posjede, to za poznatu funkciju vlahu—stočara u organizaciji vladarskih posjeda — domena ovakva tradicija izgleda sasvim vjerodostojna.

Zabilježeno je da je kralj Tvrtko I 1382. izdao povelju »u Bišći u Podgradi«,⁹⁾ a Ostoja je 1418, poveljom iz Bišća, ukinuo carinu popovsku.¹⁰⁾ To znači da je uz vladara u Bišće dolazio i čitav dvor sa kancelarijom. Poznato je da je ruševine kraljevskog dvora u Podgrađu istraživao Marko Vego i o tome objavio posebnu studiju.¹¹⁾

I u vrijeme Kosača Bišće je jedno od najviše spominjanih mjesta i krajeva na području Humske zemlje. Godine 1423. veliki vojvoda Sandalj Hranić sklopio je ugovor sa Mlečanima i o tome izdao povelju »u našem gradu Blagaju«. ¹²⁾ Sondažno arheološko iskopavanje, obavljeno 1965, otkrilo je temelje monumentalne palače u samim zidinama grada Blagaja. To praktično znači da se ovdje odvijao intenzivan društveni i politički život.

U prvim turskim pokušajima teritorijalno-političke organizacije nekadašnjeg područja Humske zemlje Blagaju je dat izuzetan tretman, koji ga izdiže iznad svih ostalih gradova u Humskoj zemlji (ali ne i u čitavoj Hercegovini). U najstarijoj shemi (privremene) organizacije (do 1469) to je blagajski kadiluk,¹³⁾ a u slijedećoj (oko 1470) blagajski vilajet (i kadiluk).¹⁴⁾ Očito je da u toj turskoj organizaciji treba raspoznati i realne odnose i prilike, kakve su vladale u vrijeme samostalnosti.

Iz smisla izložene dokumentacije proizlazi i relativno čvrst zaključak da se područje Bišća i Blagaja, kroz više od pola milenija, ponašalo kao najvažniji politički centar Humske zemlje. To važi kako za razdoblje njezine čvrste organizacije i samostalnosti tako i za periode formalne ili stvarne potčinjenosti. Ipak, treba sasvim jasno naglasiti da se ovdje ne radi o glavnom gradu ili prijestolnici u modernom, današnjem smislu riječi. Zbog političke labilnosti ovo središte nije dobilo ni tako određenu fizionomiju kakvu su imala »stolna mjesta« u Bosni.

Kada se govori o političkim centrima Humske zemlje, svakako treba imati na umu da Bišće i Blagaj nisu i jedini njezin centar, jer treba računati sa još jednim važnim središtem — Stonom. O Stonu, kao značajnom središtu Huma, govore poznate historijske činjenice, kao što su: sjedište stare biskupije zapadnog obreda u vremenu od IX do XIII stoljeća; osnivanje zahumske episkopije istočnog obreda početkom XIII stoljeća; bujna predromanička graditeljska djelatnost u Stonu, te, konačno, i jedno izričito svjedočanstvo iz vremena kada je tradicija o stvarnim odnosima mogla biti još živa (radi se o poznatoj izjavi Vojislava Vojinovića iz 1359. da je Ston stara prijestolnica humskih knezova).¹⁵ Prema tome, ni karakter Stona, kao važnog vjerskog, kulturnog, pa i političkog središta, ne može uopće doći u sumnju. Ako bi se, opet, potražio odgovor na pitanje kako su moguća dva politička (i druga) centra u jedinstvenoj zemlji, onda treba upozoriti da su i naše srednjovjekovne zemlje i ostala Evropa pune primjera političkog policentriзма. Što se tiče Huma, policentriзам se i praktički odrazio na cijepanju Humske zemlje u XIII stoljeću, kada je knezu Andriji i njegovim potomcima pripao južni dio Huma: Ston, Primorje, Popovo, i dr.¹⁶ Uzroke takvoj situaciji, osim u konkretnim političkim zbivanjima, treba tražiti i u razlikama koje donosi ekonomika, kulturne tradicije i dr. Ne smije se smetnuti s uma da je Humska zemlja u prvim stoljećima svoga života i pomorska i kontinentalna država.

Ako bi se, ipak, inzistiralo na pitanju primata: da li je Bišće ili Ston »glavno mjesto«, onda treba ukazati na značajnu okolnost da praktično ne znamo ni za jedan historijski podatak, iz kojeg bi se moglo vidjeti da je politička sudbina Humske zemlje vezana za Ston. Na Buni je, naprotiv, bilo sjedište najstarijeg kneževskog roda, a u Bišću takvih događaja ima više. Po tome bi se moglo zaključivati da je Ston imao primat u vjerskom i kulturnom, a Bišće i Blagaj u političkom pogledu. Takvo stanje karakteristično je za dugo razdoblje od IX do XIII stoljeća. U vrijeme bosanske vlade, kao i u razdoblju Kosača, primat Bišća i Blagaja neosporan je, bar u geografskim okvirima Humske zemlje.

Na kraju, važno je upozoriti da ovi politički centri nisu imali urbanističku fizionomiju gradova u antičkom (ili modernom) smislu. Po pravilu, punktovi, koji ostvaruju funkciju centra, u kontinentalnom (feudalnom) tipu »stolnih mjesta« su: utvrđeni grad sa manjim

naseljem unutar bedema ili bez njega, obrtničko-trgovačko podgrađe izvan zidina, vladarski dvor, više razbacanih sakralnih objekata i sl. Takvi nasebinski tipovi stolnih mjesta, odnosno prijestolnica, karakteristični su za ranofeudalno i feudalno doba čitave Evrope, a posebno i za južnoslavenske zemlje.¹⁷⁾

Arheološka i geografsko-historijska topografija

Životni uvjeti bili su u dolini Neretve pogodniji nego u bilo kojem drugom kraju Humske zemlje, pa je i naseljenost ovdje uvijek bila gusta. Ravnica sa obiljem tekuće vode i sa toplom mediteranskom klimom bila je idealna za ratarstvo, a blizina planinskih pašnjaka pogodovala je stočarstvu.

Najvažniji trgovački putovi zemlje prolazili su ovuda. Tako je glavni put sa ušća Neretve, preko Drijeva, prolazio dubravskom visoravni, prelazio Bunicu i Bunu, pa išao kroz Bišće i Bijelo polje, penjao se na planinsko sedlo Porim i nastavljao dalje prema Konjicu, Bosni i Panoniji. U dubrovačkim arhivskim knjigama mogla bi se prikupiti bogata dokumentacija o živom prometu na ovome putnom pravcu.¹⁸⁾ U narodnoj tradiciji i drugim etnološkim sirvivalima jasno je ocrtan i odvojak od ovoga glavnog puta: iz Bijelog polja, preko zapadnih obronaka Prenja (sela Ravni i Jasenjani) i planinskog sedla Glogova, za bosansku Neretvu i Visoko.¹⁹⁾ Drugi važan put, onaj iz Dubrovnika, dolazio je preko Popova, Stoca i Gornjih Dubrava (Rotimlje) i u Bišću, na rijeci Bunici, slivao se u osnovni magistralni pravac.²⁰⁾ Negdje na području današnjeg Mostara prelazila je Neretvu glavna transverzala koja je povezivala zapadne i sjeveroistočne predjele Humske zemlje i susjednih krajeva.²¹⁾ Ovoj transverzali priključivao se još jedan put koji je povezivao južne dijelove zapadnog Huma i preko Brotnja, Tepčića i Jasenice prilazio Neretvi; nedaleko od sastavaka Bune i Bunice, ili u Mostaru, uključivao se u glavnu magistralu, a također i u već opisanu transverzalu.²²⁾

Kada se govori o glavnim, karavanskim putnim pravcima, koji su u davnini presijecali mostarsku kotlinu, onda je od velike važnosti odrediti i mjesta gdje su se nalazili *gazovi, brodovi, skele i mostovi na Neretvi i Buni*. Pisani izvori znaju samo za most u današnjem Mostaru, i to tek polovinom XV stoljeća.²³⁾ Može se samo pretpostavljati da je ovdje negdje, oko ušća Radobolje, i u starija vremena, bio gaz, brod ili skela preko Neretve. Čini nam se da su i tzv. Skakala, na sjevernoj periferiji današnjeg Mostara, odavna bila privlačan punkt za savlađivanje Neretve. Tragove jednog vrlo starog, odavno već zaboravljenog mosta na Neretvi, zapazio je još V. Radimski krajem prošloga vijeka, u dnu Bišća, nedaleko od ušća Jasenice u Neretvu.²⁴⁾

Na tim putovima razvilo se i nekoliko naselja koja su po svojoj ekonomici imala karakter *trgovišta ili varoši*. Jedno takvo naselje nalazilo se u selu Gubavici, na samoj granici između (župe) Dubrava i

Bišća; jedan zaselak Gubavice i danas se zove Varoš.²⁵) Na istom magistralnom pravcu značajan trgovački punkt nalazio se na mjestu gdje je put prelazio rijeke Bunicu i Bunu. Pisani izvori znaju za carinarnicu koju je ovdje imao veliki vojvoda Sandalj Hranić, a kasnije herceg Stjepan.²⁶) Tragovi odgovarajućeg naselja nalaze se na lijevoj strani Bunice (u selu Hodbini) i nose karakterističan naziv Negočine.²⁷) Značajan zanatsko-trgovački punkt nalazio se i u današnjem Blagaju, neposrednom suburbiju blagajske tvrđave: do kasno u tursko doba današnja blagajska čaršija zvala se varoš.²⁸) Čini se da su upravo prijelaz preko Neretve i tu formirano naselje bili razlog podizanju gradova, a zatim i mosta u današnjem Mostaru.

Arheološki nalazi ranog srednjeg vijeka na ovome području vrlo su oskudni. Ako se apstrahira kazivanje pisanih izvora o gradovima Humu i Boni (čije ruševine nisu arheološki provjerene), onda se sve svodi na grobove sa gotskim fibulama iz doba seobe naroda u Poticima (Bijelo polje),²⁹) staroslavenske urne sa pepelom mrtvacu iz doba prije pokrštavanja u Hodbini (Bišće),³⁰) grobove IX stoljeća sa mačem franačkog tipa u Vukodolu (Mostar),³¹) te nalaz karolinške mamuze, jedne naušnice i ukrasnog privjeska iz X—XI st. iz Blagaja³²) i grobove sa nakitom X—XI st. iz Cima.³³) Prijelazu od XII na XIII stoljeće pripada tzv. blagajska ploča, čiji natpis govori o crkvi, a time i o značajnom centru, bar u lokalnim okvirima.³⁴)

Tragovi života u kasnijem srednjem vijeku znatno su brojniji.

Osim tvrdog i, strateški, vrlo važnog grada *Blagaja*, podignuta je u današnjem Mostaru još jedna tvrđava (za koju sam predložio identifikaciju sa *Nebojšom* iz pisanih izvora), a vjerojatno i još jedno utvrđenje iznad sela *Prigrađana* u Bijelom polju.³⁵)

O Blagaju kao važnom upravnom centru na svoj način govori i kamena sudačka stolica, nađena u obližnjem selu Kosoru,³⁶) a naročito lokacija vladarskog (kraljevskog) dvora u Podgrađu kod Blagaja.³⁷)

Kada je riječ o ruševinama srednjovjekovnih crkava, onda se sa potpunom sigurnošću može govoriti samo o crkvi u Blagaju. O blagajskoj crkvi, koja je vjerojatno bila posvećena svetim vračima — Kuzmi i Damjanu — izričito govori natpis na tzv. blagajskoj ploči.³⁸) Nedavno otkopane ruševine jedne vrlo rustične crkvene građevine u D. Jasenjanima prije će pripadati nekom kasnijem vremenu.³⁹) Lokaliteti Crkvina u Hodbini, Gnojnicama i Sutini (sjeverno od Mostara), kao i Grčine u Bijelom polju, svojom arhitekturom i karakterom površinskih nalaza ukazuju na kasnu antiku.⁴⁰)

Stećaka, koji, osim što svjedoče o umjetničkom i duhovnom izrazu svoga vremena, pokazuju i gustinu naselja i društveno-ekonomske odnose, ima po čitavom području. Bešlagićev Kataloško-topografski pregled, na žalost, nije ih obuhvatio ni polovinu. Lokaliteti sa stećcima koje je Bešlagić popisao su: Gnojnice, lokalitet Markovac, 6 ploča;

Mostar, lokalitet Carina, jedan sanduk sa ukrasom i natpisom; Potoci, u zaseoku Bošnjaci, 6 sanduka, od toga jedan ukrašen (sada u zbirci Muzeja Hercegovine u Mostaru); Potoci, na tumulu kraj pravoslavne crkve, jedan sanduk; Željuša, lokalitet Borine (nekadašnje pravoslavno groblje), 31 spomenik, od toga 29 sanduka i dva sljemenjaka, ukrašena 3 primjerka; Prigrađani, lokalitet Borine kraj Neretve, 5 spomenika, jedna ploča ukrašena; Humilišani, 61 stećak, od toga 56 sanduka, 3 ploče i 2 križa sa sanducima, jedan natpis; Donji Jasenjani (pogrešno označeno da ovo područje pripada Drežnici), na lokalitetu Crkvini 20 stećaka (sanduka), 2 ukrašena; Šipovac, selo u Podveležju, križ sa pločom i natpisom u kome se spominje župan Radan.⁴¹⁾

Po svjedočanstvu V. Radimskog, krajem prošloga stoljeća, 7 stećaka u obliku ploča bilo je ugrađeno u most preko potoka u selu Potocima.⁴²⁾

Isti pisac registrirao je i 9 stećaka u obliku sanduka i sljemenjaka u predjelu Negočine u selu Hodbini.⁴³⁾

Prema našim terenskim bilješkama, srednjovjekovna groblja i stećci nalaze se još na mnogim mjestima.⁴⁴⁾

Na sastavcima Bune i Bunice, gotovo neposredno kraj ostataka starog mosta na Bunici, po kazivanju mještana, bilo je neko staro grobište; na kosti pokojnika nailazilo se prilikom odvoženja šljunka.

U Kosoru, sjeverno od sela, nedaleko od ušća potoka Posrta u Bunu, u blizini blagajskog katoličkog groblja, nalazi se lijepo obrađen stećak sa masivnim podnožjem.

Na lokalitetu Varda, sjeverno od sela Kosora, stajala je već spomenuta sudačka stolica sa natpisom. Varda je u stvari zemljaná gomila, visine oko 2 m, a promjera oko 20 m. Na rubovima te glavice nalazila su se (1955) 3 stećka u formi sanduka; na jednom od njih urezana je predstava mača. Na rubu tumula neki kopač blaga ostavio je rupu u kojoj se nazirao grob sa pločama postavljenim u obliku dvoslivnog krova. Zemljište oko Varde zove se Hercegovina, a nedaleko je i njiva Stoci; nije isključeno da je prvobitno stajalište kamene stolice bilo upravo na ovome mjestu. Vjerojatno je sa ovoga lokaliteta (Varde) uzeto i nekoliko stećaka i u svoje vrijeme uzidano u stari most preko potoka Posrta; jedan od ovih stećaka bio je 1955. još čitav; radilo se o visokom sanduku, ukrašenom motivom arkada.

Odlomci od nekoliko stećaka i grobne rake od ploča, postavljenih u obliku krova, raspoznaju se i na lokalitetu Crkvina u selu Gnojnicama.

Području sela Gnojnica pripadao je i lokalitet Grepčić, smješten gotovo doslovno u sredinu Bišća polja. To je bio zapravo prirodni brežuljak, koji se iz ravne okoline izdizao svega do 3 m i zauzimao površinu od približno dva dunuma. Cio brežuljak je zbrisan nivelacijom terena za potrebe aerodroma. Prilikom manjeg zaštitnog iskopavanja 1955.

naišlo se ovdje na 4 stećka u obliku sanduka (od kojih je jedan bio ukrašen predstavom štita i mača, te ljudskom figurom koja drži luk i strijelu). Na brežuljku je bilo i mnogo grobova bez spomenika, a u jednom grobu nađen je omanji, grubo rađeni, kameni sarkofag (sada u Muzeju Hercegovine u Mostaru).

Najveća nekropola u ovome kraju nalazi se u selu Svinjarini u Podveležju. Na lokalitetu Kutine smješteno je groblje sa oko 90 stećaka, od toga samo jedan sljemenjak, nekoliko visokih i srednjih sanduka, dok su ostalo ploče. Ukrašeno je 11 primjeraka, a ornamentalni motivi su ljudske figure i razne varijacije križa.

Nešto izdvojeno od glavne skupine, nalazi se jedno obiteljsko groblje sa 6 spomenika, od toga su 4 sanduka (jedan ukrašen motivom štita sa mačem i kopljem), te dva velika križa; jedan od njih je ukrašen motivom tordirane trake i raznim varijacijama kruga. Bez sumnje se radi o starješinskom rodu u ovoj izoliranoj skupini stočara — vlaha.

Skupina od 20-ak stećaka nalazila se na lokalitetu Crkvina, u predjelu Sutina, koji leži na samoj sjevernoj periferiji Mostara, tamo gdje je sada izgrađena »Sokolova« fabrika.

Spomenici su se nalazili direktno na ruševinama kasnoantičke (?) bazilike. Prema obećanjima predstavnika fabrike, prostor sa ruševinama i skupljenim stećcima bit će parkiran i tako zaštićen. Po svome obliku, stećci su, uglavnom, imali forme sanduka.

U selu Prigradanima, na mjestu gdje se seoski put odvaja od magistralnog puta Mostar — Sarajevo, nalazi se skupina od 10-ak stećaka. Među njima su i dva sanduka izuzetno pažljive obrade i veličine.

U selu Ravne, na zapadnim obroncima Prenja, stećaka ima na dva mjesta. Kod Krezića-kuća, u dvije skupine, nalazi se oko 50 spomenika, pretežno ploča i niskih sanduka, grube obrade.

Analizirajući razmještaj, veličinu i umjetničku obradu stećaka, mogu se jasno izdvojiti tri skupine stočara, vjerojatno vlaha, gdje su rodovski odnosi još bili vrlo jaki. Njima pripadaju i tri najveće nekropole: Svinjarina u Podveležju, Humi u Bijelom polju i Ravne na zapadnim obroncima Prenja. Ostalo ravničarsko područje bilo je izdijeljeno na sitne feudalne posjede; njima pripadaju brojna obiteljska groblja. Kronološki, ove opservacije važe za razdoblje XIV i XV stoljeća.

Grad Bona ili Buna

Polaznu točku naših razmatranja, a ujedno i lakši dio problema, predstavlja ubikacija grada Bone. Na Bonu se odnosi dio teksta u djelu Konstantina Porfirogeneta *De administrando imperio*, Spis o narodima, gl. 33.: »... pošto je u ovoj zemlji veliko brdo na kome su dva grada Bona i Hum, iza toga brda prolazi rijeka nazvana Bona, što znači lijepo«.⁴⁵)

Sa lingvističkim objašnjenjima naziva Bona otpočeo je još pisac izvora Konstantin Porfirogenet: on je riječ Bona protumačio grčkim pridjevom u značenju lijep, i to neočekivano, u srednjem rodu. Teško je razumjeti odakle piscu takvo tumačenje. Jedino se može zapaziti da, po mišljenju piščevu, riječ nije grčka, jer osjeća potrebu da je prevede. Očito pisac ne smatra riječ ni latinskom jer je prevodi sa »lijepo«. U slavenskoj leksici nema riječi osnove bon ili bun koja bi imala značenje slično latinskom.

U svoje vrijeme P. Skok je predložio da se etimologija naziva Bona objašnjava grčkom riječi u značenju brdo, što bi praktično značilo da Bona ima isto značenje kao i Hum.⁴⁶⁾ Mislimo da sa ovim prijedlogom treba još uvijek računati. Grčki upliv u ovome kraju zasvjedočen je posebno u vrijeme helenizma, jer se i ovuda prostiralo plemensko (i državno) područje Daorsa. Arheološki materijal helenističkog podrijetla susreće se na gradini Kičinu, smještenoj u prostoru između Bune i Bunice, isto kao i na padinama staroga grada Blagaja.⁴⁷⁾ Čini se da u grčkom jeziku treba tražiti i objašnjenje naziva Matera, kako se zovu dva planinska grebena čija se podnožja sa istočne strane spuštaju do samoga današnjeg naselja Blagaja. Po tome je grčki korijen riječi Bona — Buna kulturnohistorijski moguć. Ipak, ostalo bi nerazumljivo da Konstantinu takvo objašnjenje nije poznato. Teško bi, također, bilo razumjeti da se rijeka naziva po imenu brda. Stoga i Skokovo mišljenje još uvijek ostaje samo prijedlog za razmišljanje.

U pokušaju rješavanja etimologije riječi Buna — Bona odavno je poznato i mišljenje J. Šafarika koji je ime rijeke Bune izvodio od riječi bun u značenju kreč. Ne vidimo nikakve bliske veze između rijeke i kreča; prije bi kreč, kao građevinski materijal, mogao simbolizirati građevinske objekte i grad. I ovaj prijedlog je takve prirode da na nj treba računati, ali se ne može bez rezerve prihvatiti, kako to čine i neki noviji auktori.⁴⁸⁾

U slavenskoj leksici nema riječi osnove bon ili bun koja bi značila isto što i slična grčka ili latinska riječ. Na slavensko podrijetlo bi, jedino, možda, ukazivao deminutivni oblik Bunica, kao naziv za pritoku Bune, koji bi teško bilo očekivati u osnovama stranoga podrijetla.

U našoj historiografiji odavno je poznat pokušaj da se naziv Bona i pitanje njegove ubikacije objasni imenom i lokacijom srednjovjekovnoga grada Blagaja, odnosno slavenskim korijenom blag. Pri tome se šutke, a neopravdano, pretpostavljalo da se u nazivu bona krije romanska riječ bona = dobra.⁴⁹⁾ U osvrtnu na te pokušaje treba reći da riječ blag znači, u prvom redu, miran, tih, umjeren, dakle suprotno od ljut, žestok. A takav epitet ne bi se mogao pripisati tvrđavi u ljutom kršu ni hladnoj i ne baš tihoj rijeci. Nešto drugačije stoji sa značenjem riječi bonum = dobro u smislu imovine, bogatstvo u novcu i stoci = blago. Osim lingvističkog, ova bi interpretacija imala

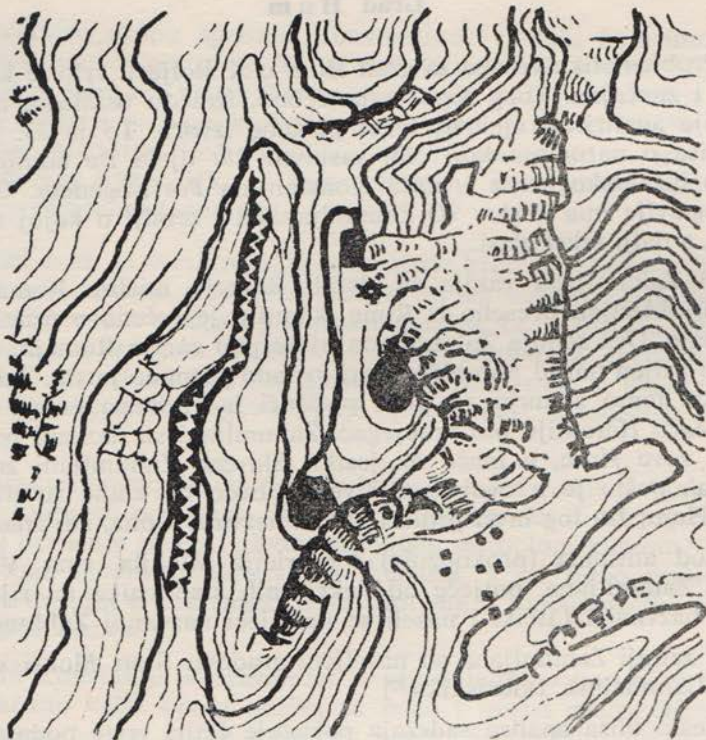
i društvenohistorijsko opravdanje, jer je lako razumljivo da se Blagajem naziva grad u koji se u vrijeme opasnosti sklanja čitavo blago narodno ili se u njemu čuvaju posebne nacionalne svjetinje. Slično tumačenje ponudio je još M. Orbini početkom XVII stoljeća.⁵⁰) Ipak, treba imati na umu da kod Južnih Slavena, pa ni u samoj Bosni, nazivi Blagaj nisu tako rijetki, pa bi i naš Blagaj mogao dobiti svoje ime i nezavisno od starijeg naziva Bona.

Nakon kratkoga pregleda nastojanja za objašnjenje naziva Buna, mora se priznati da konačnog, pa ni vrlo vjerojatnog tumačenja još nema. No, nezavisno od toga, mislimo da se identifikacija rijeke Bone sa današnjom Bunom, zbog vrlo bliske glasovne podudarnosti, ne može osporiti, a time je označena i lokacija grada Bone na brdu gdje se nalazi stari grad Blagaj. Treba podsjetiti da je na čitavu prostor Južnih Slavena rijeka Buna samo jedna, a konstelacija ostalih podataka, koje pruža izvor, može se odnositi samo na ovaj dio Humske zemlje:

Ovim, odavno poznatim i praktično korištenim, argumentima može se pridodati još jedan zanimljiv topografski detalj. Koliko znamo, još nitko od stručnjaka nije zapazio važnost naziva jednog dijela današnjeg Blagaja — naselja. Radi se o zaseoku pod imenom Bunsko, koji je izdvojen oko 1,5 km od glavnine naselja i smješten u samom podnožju staroga grada Blagaja, upravo tamo, gdje se spuštao stari put sa grada. Čini nam se opravdano zaključivanje da se u imenu Bunsko nazire osnova Buna, koja opet, na ovome mjestu, izmaknutom od rijeke, može imati veze samo sa naseljem istoga imena (bunsko selo, bunsko podgrađe i sl.). U popisu žiteljstva i naselja Bosne i Hercegovine iz 1895. godine sasvim jasno stoji da i u sastavu sela Kokorine, sjeveroistočno od Blagaja, ima jedan zaselak pod nazivom Bunsko. Očito se radi o današnjem Busku na cesti prema Nevesinju, čiji se oblik počeo deformirati u Busak (?). I ovdje je logična interpretacija da je ime nastalo tako što je manje satelitsko naselje dobilo ime po nazivu glavnog naselja Buna.

Iz činjenice da su se, u neposrednoj okolini grada, sačuvali topoinimi sa osnovom bun, može se zaključiti da je i stvarno ime grada, kroz dulji vremenski period, glasilo Buna (a ne Bona!).

Arheološka situacija na brdu, gdje je morala biti smještena Bona X stoljeća, pokazuje tragove života od prehistorijskih vremena, pa preko rimskog doba, kasne antike i srednjeg vijeka, do konca turske vladavine u Bosni i Hercegovini. Na jednoj koti ovoga brda bio je smješten srednjovjekovni i turski grad Blagaj, čije ruševine okolno stanovništvo naziva Stjepangradom. Po obimu i karakteru ruševina, vidi se da je ovdje, bar u prehistoriji i antici, egzistiralo i naselje velikog obima i značaja. Stoga je i sasvim moguće da je i rijeka koja izvire u podnožju brda mogla dobiti ime po tome naselju — tvrđavi. Godine 1965. obavljeno je veće arheološko sondiranje unutar srednjovjekovnoga grada.⁵¹) Jedan od ciljeva istraživanja bila je i provjera da

Terenska i arheološka situacija oko grada Blagaja i vrela Bune

li na tome istaknutom mjestu ima arheološkog materijala iz X stoljeća. Rezultat je bio potpuno negativan, ali se to može objašnjavati i činjenicom da su ovdje gradnje kasnoga srednjeg vijeka i turskoga doba bile vrlo intenzivne.

Na kraju ovih razmatranja o gradu i rijeci Buni treba upozoriti da postoji neslaganje između kazivanja pisanog izvora i stvarnog odnosa rijeke i brda — danas. Naime, u izvoru se kaže: »Iza toga brda prolazi rijeka nazvana Bona«, dok Buna stvarno izvire u samom podnožju brda i odmah otiče dalje, a ne teče »iza brda«. Ovakvo neslaganje ne bi moralo imati veći značaj, jer pisac ne daje podatke o vlastitom zapažanju na licu mjesta, nego prepričava podatke koje su drugi prikupili. Moguće je, također, da je u Konstantinovo vrijeme još uvijek tekla voda kanjonom što sa istočne strane doslovno opasuje blagajsko brdo. Ova opservacija ima posebnog značaja u raspravljanju o rijeci Zahumki (Zahlumi).

Grad Hum

Problematika vezana za grad Hum u X stoljeću vrlo je kompleksna, ali i značajna. Zbog toga je potrebno, između ostaloga, donijeti i detaljnije analizirati cjelovit tekst pisanog izvora. To je 33. poglavlje tzv. Spisa o narodima koji čini sastavni dio djela *De administrando imperio* bizantskog cara i pisca Konstantina Porfirogeneta. Odgovarajuće poglavlje ima naslov »O Zahumljanima i zemlji u kojoj sada obitavaju«, a dalji tekst glasi:

»Zemlju Zahumljana ranije su držali Romeji, mislim Romani, koje je car Dioklecijan preselio iz Rima, kao što je rečeno o njima u historiji Hrvata. Ova zemlja Zahumljana bješe pod carem Romeja, ali pošto i zemlju i njen narod porobiše Avari, ostade potpuno pusta. Zahumljani koji sada tamo stanuju su Srbi, potičući iz vremena onoga arhonta, koji je caru Herakliju bio prebjegao. Zahumljani su nazvani po planini koja se zove Hum, a inače na jeziku Slavena Zahumljani znači 'oni iza brda', pošto je u ovoj zemlji veliko brdo na kome su dva grada Bona i Hum; iza tog brda prolazi rijeka nazvana Bona, što znači lijepo.

Rod antipata (prokonzula) i patricija Mihajla sina Viševinog, arhonta Zahumljana, potječe od nekrštenih stanovnika na rijeci Bisli koji su nazvani i Litciki i naseli se na rijeci nazvanoj Zahluma.

U zemlji Zahumljana su naseljeni gradovi: Ston, Mokriskik, Josli (Ošlje), Galumainik, Dobriskik.«⁵²)

Nešto bliža analiza sadržaja pokazuje četiri vrste podataka koje je pisac ovdje upotrijebio.

U prvu vrstu spadaju podaci o osnovnim geografskim koordinatama, značajnijim utvrdama (i naseljima), zatim o imenu vladara i njegovu rangu po mjerilima bizantske društvenopolitičke hijerarhije. Ovi podaci potječu iz vremena pisanja knjige i uglavnom su pouzdani, što se moglo utvrditi i provjeravanjem pomoću drugih izvora u većem broju detalja.

Drugu vrstu podataka čini zabilježena tradicija o podrijetlu zahumskog vladarskog roda. Ovdje, doduše, nije moguće provjeriti istinitost tradicije, ali ne postoji nikakav motiv za namjerno iskrivljavanje predaje, za koju je pisac posredno saznao. Stoga se i ovi podaci, sve dok se ne bi dokazalo suprotno, mogu smatrati pouzdanim.

Treću grupu podataka predstavlja pozivanje na političku povijest rimske (i bizantske) države, kao što su kazivanja: o navodnoj Dioklecijanovoj kolonizaciji ovih krajeva, o rimskoj vlasti, o pustošenjima Avara i o intervenciji cara Heraklija. To pozivanje na daleku prošlost ima vrlo proziran cilj da dokumentira »historijsko pravo« bizantske države na što veći broj južnoslavenskih zemalja, pa i na zemlju Zahumljana. Stoga sa ovim podacima treba postupati vrlo oprezno i njima se koristiti jedino ako ih je moguće provjeriti i drugim argumentima.

U četvrtu grupu spadaju Konstantinovi jezički komentari, koji također nisu uvijek pouzdani. To se vidi na pokušaju tumačenja naziva Bona, a kao primjeri neuspjele interpretacije mogu se navesti i identifikacije Konavli = Kolnik, Trebinje = grad (tvrđava) i sl.⁵³) Piščevo objašnjenje značenja riječi Hum = brdo i Zahumljani = oni koji iza brda obitavaju lingvistički je točno, iako ne mora odgovarati i konkretnom povijesnom fenomenu.

Riječ hum je sveslavenska, a označuje brdo (lat. collis). Značajno je da humovi nikada nisu jako visoki, ali ni sasvim niski, jasno su odvojeni od gorskih lanaca i planinskih masiva, te po pravilu gromadni, nikada naročito izduženi. Takvih naziva (oronima) sa brojnim izvedenicama ima po svim brdovitim slavenskim zemljama, a posebno ih je mnogo u današnjoj Hercegovini, gdje se nalazila i nekadašnja Humska zemlja.

Karakteristično je da osnova hum ima još jedno značenje koje je sasvim oprečno opisanom. Naime, pridjev human (i od toga imenica humnina) označuje ravno i plodno zemljište sa toplom klimom.⁵⁴) Objašnjenje ovoga fenomena zadatak je lingvista, a mi samo registriramo da je osnova hum u oba značenja zastupljena u toponomastici nekadašnje Humske zemlje.

Sam Konstantin Porfirogenet je objašnjenju pojma hum posvetio veliku pažnju: osim općeg naziva za brdo i imena grada (Huma), od te je osnove (prema piscu) izveden i naziv rijeke (Zahluma — Zahumka), i ime zemlje, i ime naroda koji u toj zemlji živi (Zahlumi — Zahumljani). Stoga je i osjetio potrebu da značenje ovoga pojma i protumači.⁵⁵)

* * *

Rasprava o bližoj lokaciji Konstantinova grada Huma traje već dugo,⁵⁶) ali nam se čini da se u današnjem stadiju istraženosti može ponuditi i konačno rješenje.

Naime, kako je pokazala kritička analiza pisanog izvora, nema razloga sumnjati u Konstantinove podatke geografskog karaktera. Teško bi bilo naći razloge zbog kojih bi odgovarajuće mjesto bilo korumpirano baš u tom pravcu. Stoga i treba vjerovati Konstantinovu kazivanju o dva grada na jednom brdu. Takva terenska situacija u stvarnosti je dosta rijetka, ali se zato o njoj rado pripovijeda. Osim toga, i rijeka, koja iza toga brda teče, dosljedno se jedanput zove Buna (prema jednom gradu), a drugi put Zahluma (prema imenu drugoga grada na istom brdu).

Kao što je već kod izlaganja o gradu Boni naglašeno, arheološka situacija na tjemenu blagajskog brda omogućava takvu dvojnost i u nazivu, i u odgovarajućim fortifikacionim i nasebinskim objektima.

Naime, tjeme blagajskog brda vrlo je prostrano i praktično je u cjelini bilo korišteno za život u raznim povijesnim razdobljima. Formirano u obliku izduženoga trokuta, sa stranicama od približno 900 x 500 x 500 m, na svakom vrhu ima ostatke fortifikacija: na jugozapadnom vrhu sada se nalaze ostaci srednjovjekovnog i turskog grada Blagaja, a, sudeći po arheološkom materijalu na padinama, ovdje su se nalazili fortifikacioni objekti i u rimsko doba i u prethistoriji. Okolno stanovništvo ove ruševine danas naziva Stjepangradom. Na suprotnom, sjeveroistočnom, vrhu i danas strše zidovi solidnijeg utvrđenja iz rimskog doba ili kasne antike. U govoru najbližih stanovnika (iz naselja Bunsko) to je Mala gradina. Na trećem, jugoistočnom vrhu trokuta još uvijek se raspoznaju konture prethistorijske gradine elipsoidnog oblika, građene u suhozidnoj tehnici. Po linijama kraćih stranica ovoga trokuta teku rubovi dubokog kanjona kojim je nekada proticala rijeka (Buna?), a po liniji hipotenuze naziru se tragovi dugog i moćnog bedema koji je sa sjeverozapadne, pristupačnije, strane zatvarao čitavo tjeme blagajskog brda i time stvarao jedinstvenu fortifikacionu i naseobinsku cjelinu. Ova cjelina bi, po tome, obuhvaćala tri posebno utvrđene citadele i velik prostor (preko 2 ha) sa naseljem unutar bedema. Sudeći po tehnici gradnje i keramičkom materijalu koji se nalazi na površini, čitav prostor je formiran u jednu cjelinu još negdje u prethistoriji. U rimsko doba ta se cjelina još uvijek na neki način održavala, jer su fortifikacioni objekti solidnije gradnje bili podignuti na oba kraja dugoga bedema. U kasnijem srednjem vijeku, zna se, korišten je samo jugozapadni vrh — današnji Stjepangrad. Sasvim je moguće da se u ranom srednjem vijeku ovaj veliki urbani kompleks već bio razdvojio na dva punkta koji su živjeli kao odvojena naselja i utvrde: jedan na mjestu kasnijeg Blagaja odnosno Stjepangrada, a drugi na mjestu i u okolini Male gradine. Razlog za takvo podvajanje mogao je biti i etnički, kao npr. u Splitu, gdje se u utvrđenu carsku palaču sklonilo starosjedilačko stanovništvo. Tako je sasvim moguće da je staro stanovništvo zadržalo i predslavenski naziv Bona, a da su se na Maloj gradini naselili Slaveni i dali mu bar u prvo vrijeme i svoje ime Hum. Ali, to je samo dokaz da je postojala društvenopovijesna klima za pojavu takvih dvojnih naselja. No, bilo kako bilo, dvojno naselje na blagajskom brdu predstavljalo je povijesnu stvarnost. Koliko je dugo trajalo to dvojno naselje na jednom brdu teško je reći. Sudeći po smislu Konstantinova teksta, oba su naselja preživjela etničke razlike i održala se bar do polovine X stoljeća.⁵⁷⁾

Nije poznato kako, kada i zašto je došlo do nestanka imena tih dvaju politički vrlo značajnih gradova. Taj nestanak imena ne može se objašnjavati ni etničkim promjenama, jer znamo da od doseljavanja Južnih Slavena nije bilo radikalnih izmjena u populaciji Humske zemlje. Radilo se, po svoj prilici, o prestanku života na ovoj lokaciji, ali to još uvijek nije odgovor na postavljena pitanja.

Nije mali broj auktora koji su pokušali tražiti Konstantinov grad Hum i na nekoj drugoj lokaciji, ali uvijek u blizini grada i rijeke

Bone i pod imenom Hum.⁵⁸) U svim tim slučajevima računalo se sa mogućim iskrivljavanjem prvobitnog teksta pisanog izvora. Iznijeli smo razloge zbog kojih smatramo da je tekst u ovom dijelu pouzdan, a tome ćemo dodati još jedan, makar i negativan argumenat. Radi se o arheološkoj situaciji na predloženim lokacijama: ni na jednom Humu oko Bišća polja, odnosno oko porječja Bune, nema arheoloških ostataka koji bi indicirali lokaciju grada u ranom srednjem vijeku.

Bit će od koristi ako se ukaže i na neke analogije koje bar donekle mogu poduprijeti mišljenje o lokaciji Huma i Bone na blagajskom brdu. Naime, arheološka situacija na ranosrednjovjekovnom gradu Ošlju, isto kao i na starom Trebinju (današnjoj Crkвинi) gotovo u cjelini odgovara površinskim nalazima na blagajskom brdu. A lokacija Ošlja i Trebinja nije sporna. Naprotiv, na ostalim Humovima, arheološka situacija je sasvim drugačija.

Kratak opis ostalih nekoliko Humova u ovom kraju može ipak imati značaja za identifikaciju i ograničavanje određenog teritorija pod imenom Hum ili sl. Osim toga, i njihovo isključivanje iz daljnjih kombinacija treba dokumentirati.

Kao što nas je upozorio jedan stari stanovnik sela Gubavice, Mostarsko polje okružuju tri Huma: blagajski, rotimski i mostarski.⁵⁹)

Blagajski Hum zatvara Malo polje uz rijeku Bunicu sa sjeveroistočne strane. Od naselja Blagaja dijeli ga nešto niža kosa Matera, a nedaleko od njegova južnog podnožja je vrelo Bunice. Brdo ima oblik polulopte i obraslo je niskom šumom (šikarom). Stanovnici obližnjih sela — Malog Polja, Kamene i Vranjevića — ne znaju za druge arheološke tragove na Humu osim pojedinačnih i nevelikih kamenih gomila. Vizualnim provjeravanjem sa brda iznad sela Kamene, koje Hum znatno nadvisuje, nisu se mogli zapaziti nikakvi tragovi znatnijih objekata na tjemenu Huma. Jedini značajniji arheološki objekat nalazi se na niskom obronku Huma, na njegovoj južnoj strani. Ovdje se radi o manjoj prethistorijskoj gradini i rimskoj utvrdi koja, ni po terenskom smještaju ni po veličini, ne bi mogla odgovarati Konstantinovu gradu Humu.

Rotimski Hum je, kao i blagajski, krajnji izdanak veleškog planinskog masiva, od kojega je razdvojen prodolinom Kvanj. Na istočnoj strani Huma je selo Rotimlja koja pripada Dubravama, a u njegovu podnožju na zapadnoj strani smješteno je selo Hodbina koje pripada Bišću. Na širokom i zaravnjenom tjemenu Huma nalaze se ostaci čitavog sistema utvrđenja, međusobno povezanih u formu koja slični potkovicu. Na jednom (istočnom) obronku brda, iznad krajnjih kuća sela Rotimlje, nalaze se ruševine prethistorijske gradine (tako se taj obronak i zove), a na nešto nižem izdanku Huma, u pravcu sela Hodbine, također leže ruševine jedne gradine, prosječne veličine (ova gradina u lokalnom govoru nosi ime Velika gomila). Ostaci nekih građevinskih objekata znatne veličine, ali neutvrđenih formi i namjene, za-

pažaju se i na istočnoj strani brdskog tjemena, gdje se nalazi i skupina od 10-ak zemljanokamenih tumula. Ovaj, rotimski Hum, po svome geografskom položaju, kao i po veličini prostora sa arheološkim ostacima, mogao bi odgovarati funkciji šireg političkog centra. Međutim, zbog tehnike zidanja (grubi suhozid), koja je po današnjem znanju izrazito prehistorijska, ovdje se može govoriti o značajnom centru negdje duboko u prehistoriji. Pa i za ovo vrijeme, karakter ovoga čitavog sistema utvrđenja mogao je biti samo refugijalni — sklonište za slučaj opasnosti. Trajnijeg života ovdje kao da nije bilo. Ovo zaključujemo po činjenici da stručna ekipa od 4 člana, za nekoliko sati, nije uspjela pronaći na čitavom kompleksu više od 4 do 5 sitnih ulomaka grube, atipične (prehistorijske) keramike.

Radi potpunije informacije podsjećamo da je u širem podnožju ovoga Huma, u selu Hodbini, V. Radimski, krajem prošloga stoljeća, naišao na ostatke staroslavenskog groblja sa keramičkim urnama za pepeo mrtvaca.

Mostarski Hum strši iznad današnjeg Mostara, na desnoj obali Neretve. Po njemu su nazvani i gradski kvartovi Pothum, Prethum i Zahum. Na samom tjemenu Huma nema arheoloških ostataka (osim razvalina austrijskih fortica), ali na njegovim jugoistočnim obroncima, do krajnjih kuća sela Rodoča, postoje tragovi fortifikacija i naselja iz prehistorije i rimskog doba. U sjevernom podnožju Huma, u predjelu Vukodol, naišlo se na staroslavenske grobove; u jednom od njih nađen je mač franačkog tipa, što znači da se ovdje nalazilo naselje još u IX stoljeću.

Ovaj pregled Humova ne bi bio potpun ako se ne bi spomenuo brijeg *Humac i zaselak Pothumac* u selu Željuši u Bijelom polju, zatim neobično ime sela *Humi* uvrh Bijelog polja. Stariji oblik i naziv sela je *Humi*, dok se u današnjoj nomenklaturi naselja ovaj naziv utapa u nazivu veće naseobinske aglomeracije — sela *Humilišana*. U stručnoj literaturi nerijetko se ime ovoga sela uzima u kombinaciju za objašnjenje raznih sadržaja osnove Hum. Naziv *Humčar* ima jedan zaselak Blagaja, a *Komić* je kraška gruda sjeverno od Blagaja, u pravcu Podveležja.

O rijeci Zahumki (Zahlumi)

Prema svjedočanstvu Konstantina Porfirogeneta, rod antipata (prokonzula) Mihajla, sina Viševinog, arhonta Zahumljana, naselio se na rijeci nazvanoj Zahluma,⁶⁰) vjerojatnije Zahumka. Iz smisla teksta proizilazi da se rijeka tako zvala još prije nego se tamo naselio kneževski rod. Ipak, upada u oči tijesna korelacija između osnove Hum i njezinih derivacija, odnosno društvenohistorijskih sadržaja: Hum — brdo, Hum — grad, Zahumka — rijeka, Zahumljani — narod, arhont — knez Zahumljana. Iako to pisac izričito ne kaže, ime Zahluma (Zahumka) izvedeno je iz osnove Hum (grad), slično kao što je formirano

i ime naroda Zahlumi (Zahumljani). Dalje, ime rijeke Zahlume nastalo je prema gradu Humu, isto kao što je i drugi naziv rijeke Bona proizišao iz imena grada Bone. Terenski odnos Hum (grad) — Zahumka (rijeka) potpuno je isti kao Bona (grad) — Bona (rijeka). Stoga se smislom samoga teksta nameće i zaključak da je rijeka Zahluma — Zahumka u stvari drugo (narodno, slavensko) ime za rijeku Bunu.

S druge strane, ako se pogleda hidrografska situacija u ostaloj Humskoj zemlji, nijedna druga rijeka ne bi mogla doći u konkurenciju sa Bunom. Mjesto gdje živi kneževski rod u isto vrijeme je i politički centar zemlje; a kako je ovdje Ston isključen zbog pomanjkanja rijeke, to Buna ostaje jedini ozbiljan kandidat. O nekom značajnijem političkog centru na Bregavi u srednjem vijeku nema nikakvih vijesti.

O imenu Zahumljani (Zahlumi)

U relativno kratkim tekstovima Konstantinova djela na šest mjesta se spominje zemlja, odnosno država Zahumljana, i uvijek je to učinjeno opisno: zemlja Zahumljana, kraj (oblast) Zahumljana, kneževina (arhontija) Zahumljana, teritorij Zahumljana⁶¹). Takva formulacija odgovara pojmu zemlje kojom Zahumljani vladaju i u kojoj žive, ali ne i pojmu određenog geografskog područja koje bi nosilo i stvarno ime Zahumlje. Po tako formuliranoj nomenklaturi i po smislu Konstantinova teksta, izgledalo bi da Zahumlje kao konkretni geografski apelativ (još) nije bilo poznato. Nema pouzdanog oslonca u raspoloživim izvorima da je takvo ime praktično dominiralo u bilo kojem povijesnom razdoblju. Stoga bi, možda, povremenu njegovu pojavu trebalo objašnjavati reminiscencijama kasnijih vremena, kada je prvotni oblik već bio zaboravljen.⁶²)

Imenu naroda — Zahumljani odnosno Zahlumi, kako tekst doslovno kaže — pisac je posvetio znatnu pažnju. On se, naime, potrudio da objasni ovu slavensku riječ, pa kaže da ime Zahumljani zapravo znači — oni koji iza brda obitavaju (žive). Time je, bez sumnje, protumačeno opće značenje riječi Zahumljani. Iz konteksta čitavog kazivanja vidi se da je pisac imao u vidu konkretno brdo Hum (o kojem u istom tekstu i govori), što znači da je ime naroda nastalo po brdu i gradu Humu koji se nalazio tamo gdje i grad Bona. U lingvističkom pogledu carevo tumačenje je sasvim ispravno. Međutim, ako se ono pokuša provjeriti na konkretnom prostoru, stvar postaje teža. Naime, kraj oko rijeke Bune otvoren je prema jugu i zapadu, a negdje u tom pravcu, po konfiguraciji terena i po konstelaciji društvenohistorijskih odnosa, morala bi se nalaziti i točka posmatranja s koje bi Zahumljani bili oni koji iza brda stanuju. Sa toga stanovišta sasvim je jasno da istočno i sjeverno od Bone — Blagaja nije moglo biti Zahumljana niti bilo kakve druge etničke ili političke zajednice sličnog karaktera. Stoga i nema izgleda na uspjeh bilo kakav pokušaj da se ime Zahumljana stavi u neposrednu (geografsku) ovisnost o gradu Humu i Boni.

Ime Zahumljana teško je objasniti i općom konfiguracijom terena, jer u Humskoj zemlji ima bezbroj brda, pa i mnogo Humova, ali nijedan od njih nema takvih geografskih ili društvenohistorijskih karakteristika da bi mogao poslužiti kao ishodište prema kojemu bi se formiralo ime naroda ili zemlje. Takvu funkciju ne bi mogao imati ni planinski vijenac koji se proteže paralelno sa jadranskom obalom, jer Zahumljani žive s obje strane toga vijenca.

V. Trpković je u svojoj studiji o Humskoj zemlji pokazao kako je naziv Zahumlje, pa i Zahumljani, karakteristično za starija razdoblja, kako već od XII stoljeća postaje rjeđe i samo se još »po inerciji« su sreće i u XIII stoljeću. Ime koje se održalo u raznim vidovima sve od X do kraja XV stoljeća je Hum, Humska zemlja, Humljani. Nama se čini, a o tome će biti još govora, da je izvorno i prvotno ime i glasililo: Hum, Humska zemlja, Humljani, a da je derivacija Zahumljani i (eventualno) Zahumlje bila u stvari jedna efemerna pojava, čije postanje danas više ne možemo pouzdano utvrditi. Moguće je da se ime formiralo po vladarskom rodu koji se nastanio na rijeci Zahumki i po tome se prozvaao, ali je isto tako moguće da je to ime donijela jedna skupina doseljenih Slavena, koja je već u staroj postojbini imala takav odnos prema matičnom gradu Holmu (Humu). Tako, makar to bilo i pomalo neobično, imamo Zahumljane na teritoriju koji se ne zove Zahumlje.

Hum, Humska zemlja, Humljani

U svojoj iscrpnoj studiji »Humska zemlja« V. Trpković je iznio opsežnu dokumentaciju o teritorijalnom prostiranju Humske zemlje, posebno o širenju humskog imena. Između ostaloga, on je pokazao da su Hum i Humska zemlja nazivi trajnoga karaktera za ovu našu zemlju, sve do kraja XV stoljeća,⁶³ ali se nije upuštao u objašnjavanje njihova nastanka. Brojni drugi auktori oslanjali su se šutke na interpretaciju Konstantina Porfirogeneta, pa ime zemlje i naroda izvodili od brda (i grada) Huma. Čini nam se da malo detaljnije raščlanjivanje ovoga pitanja može bar donekle osvijetliti neke njegove aspekte, a u isto vrijeme otkloniti i neke zablude koje su se i neopazice uvlačile u našu historiografiju.

Konstantin, doduše, nigdje ne spominje neposredno Humsku zemlju i Humljane niti govori o Humu u smislu teritorijalno-političke zajednice (zemlje). Ipak, njegovi navodi o gradu (i brdu) Humu i o Zahumljanima i njihovoj zemlji pokazuju da je, po njegovu mišljenju, upravo brdo (i grad) Hum to onomastičko i historijsko jezgro, prema kojemu su se formirali nazivi naroda i njegove zemlje.

Slučajevi gdje se ime naroda i zemlje formira po jednom oronimu izuzetno su rijetki (Crna Gora, npr.). Pogotovo bi teško bilo razumjeti da se takva imena stvaraju oko huma, čije je izvorno značenje (neveliko) brdo. Da bi se, ipak, takav proces mogao i ostvariti, potrebno je da se u prvotno geografski termin interpoliraju i novi društveni sadržaji.

Ime grada, kao nukleusa, iz kojega se postepeno razvija i ime naroda i zemlje, u povijesti je vrlo česta pojava. Na području tzv. urbanih civilizacija ta pojava je čak i pravilo (Atena, Rim, Dubrovnik), a nerijetko se susreće i u civilizacijama ruralnog tipa (Novgorod, Ras, Trebinje). Po toj zakonitosti bilo bi za očekivati da se ime zemlje (Hum, Humska zemlja) i naroda (Humljani) razvilo iz imena grada Huma. Tako bi termin Hum označavao i grad i čitavu zemlju, Humljani bi bili i građani Huma i stanovnici čitave zemlje. Humska zemlja je teritorij kojim Humljani vladaju i područje u kojem žive. Da bi ovi nazivi mogli dobiti sve ove društvenohistorijske sadržaje, morao bi se ispuniti i jedan bitni uvjet: grad takvoga imena mora dugo vremena vršiti ulogu glavnog političkog centra jednoga područja.

Raspoloživa grada, osim često citiranog i ne sasvim određenog podatka Konstantina Porfirogeneta, ne govori o takvoj funkciji grada Huma na današnjem blagajskom brdu. Terenska situacija (o kojoj se i posebno govori) doduše ukazuje na mogućnost smještaja velike naseobinske i fortifikacione aglomeracije na tome mjestu, ali konkretni arheološki materijal, bar onaj površinski, ne potvrđuje naročiti intenzitet života u ranim stoljećima srednjega vijeka. K tome, ni dvojnost naselja (sa različitim imenima) ne ide u prilog pretpostavci da je upravo blagajski Hum bio taj značajni i dugotrajni politički centar zemlje.

Stoga se ni direktno izvođenje imena zemlje i naroda od imena ovoga grada Huma, bar za sada, ne može dokazati.

Odakle su Humljani došli na Balkan

Jedini oslonac u pisanim izvorima koji može poslužiti za prilaz ovom pitanju je opet Konstantin Porfirogenet. Ali, odmah da kažemo, Konstantin govori samo o podrijetlu kneževskog roda koji je u njegovo doba vladao Zahumljanima. Najveći broj dosadašnjih auktora prešutno je priznavao da se kazivanje o podrijetlu vladarskog roda odnosi i na ostali narod. U novije vrijeme, međutim, pojavilo se i mišljenje da je kneževski rod Viševića doselio u ove krajeve kasnije od glavnine narodnih masa, što bi značilo da im podrijetlo ne bi ni moralo biti zajedničko.⁶⁴ Ne upuštajući se dublje u ovu raspravu, čini nam se da je kneževski rod morao biti etnički blizak narodu kojim vlada, jer bi neke drugačije odnose već sam pisac bio zapazio. Zbog toga i vijesti o podrijetlu arhonta Viševe imaju značaja i za ostale Zahumljane, odnosno Humljane.

Odgovarajući tekst izvora glasi: »Rod antipata i patricija Mihajla, sina Viševinog, arhonta Zahumljana, potiče od nekrštenih stanovnika na rijeci Visli koji su nazvani Litciki i naselili se na rijeci Zahlumi.«⁶⁵

Dva su osnovna podatka koja nam izvor pruža: jedan govori o podrijetlu sa rijeke Visle, a drugi o etničkom imenu Litciki. Informacija o podrijetlu sa rijeke Visle uglavnom je prihvaćena bez komentara. O interpretaciji i lokaciji Litcikâ još uvijek se vodi diskusija.

Svojevremeno je P. Skok riječ Liciki izvodio od osnove Ljah = Poljak,⁶⁶) ali se u novije vrijeme javljaju i drugačija mišljenja. Tako je Jovan Kovačević, pozivajući se na poljske historičare V. Hensela i T. Lewickog, ukazao na slavensko pleme Licicaviki, koji se u X stoljeću spominju kao podanici poljskoga kneza Mješka I, te na ime grada Leczyce na rijeci Varti, desnoj pritoci Odre. Osim toga, Kovačević upozorava i na ime grada Chelumno, ne naznačujući njegov bliži geografski smještaj.⁶⁷) Geografsko lociranje Licika na rijeku Vartu, kako to čini Kovačević, teško bi se moglo prihvatiti. Ono, naime nije u skladu sa osnovnom informacijom da arhontov rod potiče sa rijeke Visle (dok Varta pripada slivu Odre).⁶⁸) Čini se da postoje ozbiljni razlozi koji upućuju da i podrijetlo roda Viševića, kao i podrijetlo ostalih Humljana (odnosno Zahumljana) treba tražiti u gornjem slivu Visle.

U sumarnom priručniku povijesti pretkijevske i kijevske Rusije, poznati sovjetski povjesničar B. D. Grekov spominje grad Holm kao tipičan primjer kako, u ranim stoljećima srednjeg vijeka, jedna tvrđava postaje grad u urbanom i naseobinskom smislu. Ovaj Holm smješten je u međuriječju između glavnog tijeka Visle i njezine velike istočne pritoke Zapadnog Buga.⁶⁹) Radilo se, dakle, o značajnom ekonomskom, pa i političkom centru svoga vremena i kraja. Da je taj Holm uistinu bio i važan politički centar, vidi se i po imenu oblasti Holmščina, koja u srednjem vijeku egzistira paralelno sa Volinijom, Podolijom, Malom Poljskom i sl.⁷⁰) Na ovom prostoru se, poslije raspada kijevske države, formirala »privredno veoma razvijena i politički snažna galičko-volinjska kneževina... Tu su postojali i veoma razvijeni gradovi, kao Galič, Peremišlj, Volinj, Vladimir, Holm i dr.«⁷¹) Posebno je zanimljiva jedna vijest u poznatoj kronici J. Długosza iz XV stoljeća, koja i doslovno spominje oblast (?) »Chelmska ziemia« u Poljskoj.⁷²) Značajno je da i poljski historičar Gerard Labuda podrijetlo Zahumljana veže za Malu Poljsku, odnosno za gornji sliv rijeke Visle.⁷³)

Podaci, bar na prvi pogled, upućuju da podrijetlo Humljana, kao i podrijetlo kneževskog roda Viševića, treba tražiti na prostoru između Visle i njezine pritoke Zapadnog Buga, oko dobro poznatih lokacija staroga grada Holma. Tu su negdje morale biti i srednjovjekovne oblasti Holmščina i Chelmska ziemia. Razumije se, ovu interpretaciju treba shvatiti kao radnu hipotezu, koja, doduše, pokazuje veliki stupanj vjerojatnosti, ali koju i dalje treba provjeravati.

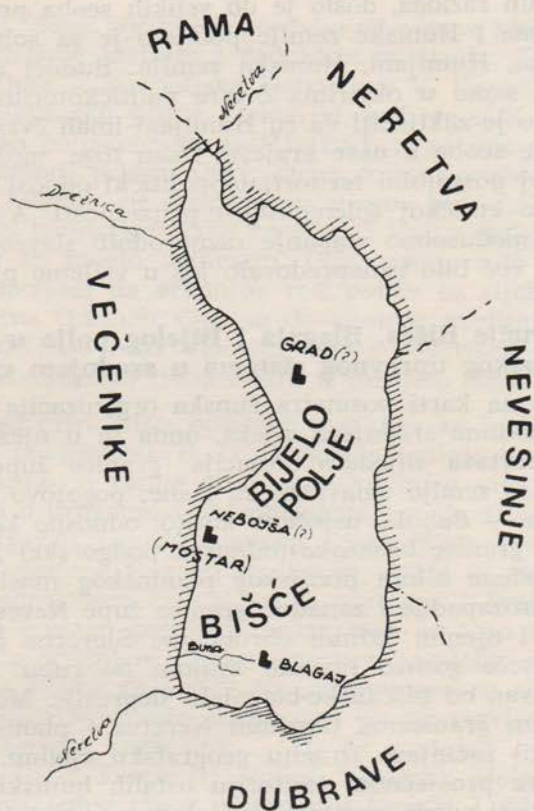
U tijesnoj korelaciji sa određivanjem podrijetla Humljana je i pitanje formiranja njihova imena. Ako bi se, naime, prihvatila teza o podrijetlu Humljana iz Holma, Holmščine, Chelmskie ziemie u gornjem slivu Visle, onda bi se, sama od sebe, nametnula i ovakva interpretacija: Tvrđava pod imenom Holm (Hum) razvila se vrlo rano, u prvim stoljećima srednjega vijeka, u pravi grad i značajan ekonomski centar šire okoline. Tijekom vremena grad je postao i važno političko središte, pa se čitava jedna oblast oko njega prozvala Holmščina ili Chelmskia (Humaska) zemlja. Negdje na tom stupnju razvitka, iz po-

bliže nepoznatih razloga, došlo je do velikih seoba prema jugu, a stanovništvo Huma i Humske zemlje ponijelo je sa sobom i već formirano ime Hum, Humljani, Humska zemlja. Budući da je takvo ime moglo nastati samo u okvirima čvrste političkoteritorijalne organizacije, opravdano je zaključiti da su Humljani imali čvrsto političko uređenje još prije seobe u naše krajeve. Osim toga, može se zapaziti da su još u staroj postojbini teritorijalnopolički odnosi odnijeli prevagu nad sviješću o etničkoj (plemenskoj) pripadnosti. A to bi praktično značilo da je međusobno stapanje raznorodnih slavenskih plemena, u ovom slučaju, već bilo uznapredovalo još u vrijeme prije seobe.

Područje Bišća, Blagaja i Bijelog polja u okviru župskog upravnog sistema u srednjem vijeku

Kada se na karti posmatra župska organizacija Humske zemlje u ranijim periodima srednjega vijeka, onda se u njezinom sjevernom dijelu jasno očitava slijedeća situacija: granice župe Večenike (Večerić) na zapadu zemlje uglavnom su jasne; pogotovo je jasna njezina istočna granica — duboko usječeno korito, odnosno kanjon rijeke Neretve.⁷⁴) Južne granice bosanske (odnosno podgorske) župe Neretve također su određene bilom prenjškog planinskog masiva i prijevojem Glogovo. Sjeverozapadne i zapadne granice župe Nevesinje teku bilom planine Velež i njenim južnim obroncima. Sjeverna granica Dubrava prema Bišću teče gotovo ravnom linijom po rubu koji odvaja dubravsku visoravan od bišćansko-blagajske depresije. Međuprostor, omeđen vrlo jasnim granicama (koritom Neretve i planinskim masivima Prenja i Veleži) sačinjava izrazitu geografsku cjelinu, čija veličina u osnovi odgovara prosječnom teritoriju ostalih humskih župa. O političkoj organizaciji ovoga prostora kao cjeline u srednjem vijeku nema nikakvih neposrednih i jasnih podataka, usprkos činjenici da se ovdje nalazio i najvažniji politički centar Humske zemlje. Pomisao da takve organizacije nije ni bilo izgleda gotovo nevjerovatna, kada se zna da je čitav ostali teritorij Humske zemlje bio sasvim jasno uklopljen u župsku organizaciju.

Međutim, o nekim dijelovima ove cjeline sačuvani pisani izvori govore dosta često, a dokumentarnu vrijednost imaju i mjesni nazivi tih manjih područja. To su, kao što je poznato, Bišće (ili Bišće polje) na jugu i Bijelo polje na sjeveru. Oba naziva su vrlo stara, ali je pravo čudo što se Bijelo polje u pisanim izvorima srednjega vijeka uopće ne spominje. Koliko se može naslutiti, ovdje je vrlo rano došlo do formiranja dva teritorijalna distrikta sa posebnim tipovima lokalne uprave. Jedan distrikt obuhvaćao je Bišće kao tipično vladarsko sjedište (stolno mjesto) sa svim odgovarajućim sadržajima, a drugi je Bijelo polje kao jedinstveno vlastelinstvo, sa svojim režimom koji je snažno zadirao i u sferu političke uprave. U oba područja, bar u kasnijem srednjem vijeku, bili su podignuti i utvrđeni gradovi: Blagaj u širem području Bišća i utvrda nepoznatog imena iznad sela Prigrađana i Podgorana u Bijelom polju.⁷⁵)

Istočni dio mostarske kotline u okviru srednjovjekovnog župskog sistema

Uz oba polja nalaze se i odgovarajuća planinska područja: Podveležje iznad Bišća, a Ravne i Jasenjani iznad Bijelog polja.

Najkasnije u prvoj polovini XV stoljeća podignut je i poseban grad na lijevoj obali Neretve — u današnjem Mostaru — za koji smo pokušali dokazivati da se zvao Nebojša. Podizanje grada, a zatim i mosta na Neretvi, otvorilo je put formiranju trgovačko-zanatskog naselja, a zatim i odgovarajućeg upravnog distrikta (kotara). U pokušaju interpretacije nekih pisanih izvora, ne tako davno, iznijeli smo i mišljenje da se ovaj upravni kotar, uz grad Nebojšu, zvao Večerić i da je, osim užeg područja današnjeg Mostara, bar neko vrijeme, obuhvaćao i Bijelo polje.⁷⁶⁾ Danas, svega 5-6 godina kasnije, naše znanje o Večeriću tek je nešto malo uznapredovalo. Naime, iz jednog, ranije nepoznatog, podatka Dubrovačkog arhiva saznali smo da se Večerić naziva selom.⁷⁷⁾ Time je, doduše, potvrđeno naše stanovište da je naziv Večerić imao i jedno uže teritorijalno značenje, ali su, s druge strane, pojačane sumnje u identifikaciju Večenike = Večerić. U svakom slu-

čaju, danas više ne možemo podržavati konjekturu o, makar i privremenoj, pripadnosti Bijelog polja župi Večenike.

Blagaj sa najužom okolinom također se formirao u poseban gradski (?) distrikt, bar u kasnijem srednjem vijeku. Kakav je bio međusobni upravno-politički odnos Blagaja i Bišća teško je reći. Usprkos njihovoj geografskoj blizini, smisao nekih pisanih izvora pokazuje ih kao posebne jedinice u sistemu lokalne uprave.

Negdje na ovome prostoru nalazilo se i uže područje (sa utvrđenim gradom ili bez njega) koje se i doslovno zvalo Hum ili Humska zemlja. Za njega se pouzdano zna da je bilo negdje u blizini Blagaja, ali da je bilo i različito od Blagaja, bar u kasnijem srednjem vijeku.⁷⁸⁾

O mogućnosti da se na ovome prostoru nalazilo i uže područje pod imenom Humska zemlja govorit će se i posebno.

Turska nahija Humska zemlja (Hum ili)

Problem identifikacije turske nahije Humska zemlja (Hum ili) izaziva čuđenje još od samoga prvog objavljivanja. H. Šabanović, u nedoumici, predložio je za nju — čak — okolinu Huma i Uskoplja kod Trebinja.⁷⁹⁾ Pomnije praćenje Šabanovićeve teksta pokazuje ovakvu situaciju: U glavi III svoje knjige (Bosanski pašaluk) pisac govori o privremenoj podjeli bosanskog sandžaka na manja upravna područja (1463—1470). Tom podjelom, u okvirima blagajskog kadiluka nalazila se i posebna nahija Mostar (1469). Za nju auktor kaže da je obuhvaćala i područje Blata, iako svega nekoliko redaka dalje objašnjava kako je Drežnica bila jedina turska nahija u Hercegovini na zapadnoj strani Neretve.⁸⁰⁾ Očito, tu nešto nije u redu: ili nisu točni podaci o pripadnosti Blata Mostaru 1469. ili je pogrešan (što je vjerojatnije) auktorov komentar o političkoj situaciji na desnoj strani Neretve u to doba. U ovoj, privremenoj, organizaciji dosljedno su zastupljeni svi predjeli koji na neki način imaju veze s Blagajem. Tako se kao posebne nahije spominju: Blagaj, Dubrava, Mostar i Drežnica.

Između 1470. i 1475. godine, prema Šabanoviću, došlo je do administrativne reforme u novoosvojenim krajevima hercegovne zemlje. U toj podjeli teritorij blagajskog kadiluka znatno je smanjen, ali je njegov status uzdignut u rang vilajeta. Tako sada imamo blagajski vilajet i kadiluk sa malim brojem nahija: Blagaj, Humska zemlja, Počitelj (nekadašnje područje nahije Dubrava) i Luka.⁸¹⁾ Ako sada osmotrimo terensku situaciju oko Blagaja, vidimo da su još uvijek tu prvašnje nahije (iz 1469. i ranije): Blagaj i Dubrave (sada nazvana Počitelj). Dodata je Luka, ali je Drežnica pripojena drinskom vilajetu. Za nahiju Mostar (iz 1469) nema nikakva rješenja, kao ni za područja zapadno od Neretve koja su joj ranije pripadala. Umjesto mostarske nahije sada se spominje nahija Hum ili Humska zemlja. U takvoj situaciji ostaje jedini logičan zaključak da je nahija Humska zemlja iz 1477. teritorijalno identična sa nahijom Mostar iz 1469. godine.

Takvim objašnjenjem je nahija Humska zemlja nesumnjivo smještena negdje na teritorij (ili u okolinu) današnjeg Mostara. Ipak, za potpuno razumijevanje svih tih odnosa i promjena bit će potrebna daljnja istraživanja. Moguće je da bi cjelovito objavljivanje odgovarajućih turskih izvora mnoge stvari izvelo na čistac.

Problem postojanja užeg područja (ili župe?) pod imenom Humska zemlja ili Hum

Ne tako davno (1964) V. Trpković je, nakon svestrane analize većeg broja izvora, došao do konstatacije kako se naziv Humska zemlja pojavljuje i u jednom užem teritorijalnom značenju nego što je to poznata država i oblast istoga imena.⁸²⁾ Čini nam se da se Trpkovićeva argumentacija može proširiti sa još nekoliko dokumenata. Time će se problem nešto bliže osvijetliti, iako do njegova konačnog rješenja treba sačekati daljnja istraživanja.

Prvi argumenat, koji Trpković opravdano ističe, jeste poznati navod u povelji aragonsko-napuljskog kralja Alfonza V kojom se 1444. potvrđuju posjedi velikog vojvode Stjepana Vukčića Kosače, kasnijeg hercega. Tamo se među ostalim gradovima i krajevima navodi i »grad Blagaj sa Humskom zemljom«. Slične oznake uz ostale gradove u ovoj povelji, po pravilu, označuju teritorije koji sa gradovima čine određeno jedinstvo i predstavljaju jedinice u sistemu lokalne uprave (obično stare župe).⁸³⁾

Drugi podatak, koji Trpković bez rezerve prihvaća, jeste spomen nahije Humska zemlja (Hum ili) u okviru blagajskog kadiluka u jednom od najstarijih sistema lokalne uprave u Hercegovini.⁸⁴⁾

Treći izvor, kojim se Trpković mnogo bavi, a koji, po našem mišljenju, nema većeg značaja za ovaj problem, govori o turskom subaši Skenderu koji je (1487) »došao u Humsku zemlju, u posjed mjesta koje je držao herceg Vlatko«. ⁸⁵⁾ Kako nam se čini, smisao teksta ne ukazuje ni na kakvu »užu« ili »malu« Humsku zemlju; Skender je došao u Humsku zemlju, a u njoj je bilo nekoliko mjesta, koje je donekada držao herceg Vlatko; ova mjesta (koja su očito suvremenici bila dobro poznata) sada preuzima u posjed subaša Skender. Neka druga mjesta, koja su također bila u okvirima Humske zemlje (kao geografskog pojma) slično je držao vojvoda Augustin Vlatković, a sada ih preuzima Skender.⁸⁶⁾

Tijekom izlaganja Trpković je istakao još nekoliko pisanih vrela koja spominju Humsku zemlju ili Hum u užem značenju. Među takve podatke svrstava se npr. odluka dubrovačkog Vijeća umoljenih iz 1430. da se u borbu protiv Radoslava Pavlovića uputi i onih 80 ljudi iz Huma i iz Blagaja.⁸⁷⁾ Jedan zapis iz 1451. govori o mogućnosti dolaska bosanskog kralja u Hum ili u Blagaj ili u Trebinje.⁸⁸⁾ U napucima za poslanike 1462. predviđa se da herceg Stjepan boravi »u Blagaju, ili u Humu, ili u Ključu«. ⁸⁹⁾ U komentarima tih izvora Trpković doduše

ukazuje da su Blagaj i Hum dva različita pojma (i teritorija), što je, bez sumnje, točno, ako se radi o Humu ili Humskoj zemlji u užem smislu, i to sredinom XV stoljeća. Naprotiv, čini se da nema osnova Trpkovićevo naslućivanje kako Blagaj nije ulazio ni u sastav Huma u širem smislu.⁹⁰⁾

S naše strane, ukazujemo na još nekoliko pisanih vijesti u kojima naziv Humska zemlja (i Hum) ima uže teritorijalno značenje. Tako je npr. 1383. u dubrovačkom Velikom vijeću zaključeno da se »uputi poslanstvo gospodinu kralju Bosne i Raške — do Humske zemlje«.⁹¹⁾ Godinu rana ranije, u istom vijeću je odlučeno da se jedan kurir spremi u Hum. U jesen 1378, u kratkom razmaku od svega mjesec i po dana, spominje se »kaštelan Humske zemlje« (castellanus terre Chelmi) vojvoda Henrik,⁹²⁾ a zatim »vojvoda Humske zemlje« (vayvoda terre Chelmi) Stjepan Pribilović.⁹³⁾

Nešto detaljnija analiza teksta pokazuje da je i u popisu humskih župa, koje daje Ljetopis popa Dukljanina, kraj oko današnjeg Bišća, Blagaja i Mostara praktično nazvan Humskom zemljom. Odgovarajući tekst Ljetopisa glasi: Kralj Predimir... »Dragislavu dade Humsku oblast (zemlju) i ove županije: Ston, Popovo, Žabska, Luka, Velika, Gorimita (Gora i Imota), Večenike, Dubrava i Dabar«.⁹⁴⁾ Kada se ovaj sistem župa posmatra na terenu, onda se jasno vidi da je pokriveno doslovno čitavo područje Huma (kao oblasti, zemlje) osim istočnog dijela mostarske kotline, što znači Blagaja, Bišća i Bijelog polja. Kako nije moguće ni zamisliti da bi ovaj predio bio izuzet u raspodjeli, ostaje jedino tumačenje da je bio označen nazivom Humska zemlja. Punu analogiju za takav postupak u istom tekstu nalazimo i kod nabranjanja trebinjskih župa, gdje se kaže: »Boleslavu dade Tribuniju sa ovim županijama: Ljubomir, Fatnica, Rudine, Rudine, Kruševica, Vrm, Risan, Dračevica, Konavlje, Žrnovnica«.⁹⁵⁾ Kao što se vidi, ovdje Tribunija označuje i čitav državni teritorij i posebno uže područje — župu Trebinje. Razlozi zbog kojih su Humska zemlja i Tribunija donekle izuzeti iz formalnog sistema »županija«, vjerovatno su u tome što su ti predjeli, bar u to vrijeme, bili pod neposrednom upravom vladara, dakle njima nije upravljao župan, pa se zbog toga nisu ni formalno zvale županije. Slična pojava susreće se i u starom župskom sistemu Bosne.

Kako se vidi, smisao ovih izvora snažno indicira postojanje jednog teritorija pod imenom Humska zemlja ili Hum, koji je znatno uži nego što je prostrana Humska zemlja kao država ili odgovarajući pojam u geografsko-historijskom smislu. Međutim, ako postojanje jedne Humske zemlje (ili Huma) u užem smislu i prihvatimo kao dokazanu ili vrlo vjerovatnu činjenicu, time još uvijek nismo riješili i pitanje njezine bliže ubikacije. No, i u ovom pravcu, kako nam se čini, stanje raspoložive građe dozvoljava, u najmanju ruku, postavljanje nešto čvršće hipoteze.

Ako pokušamo ukratko rezimirati rezultate naših istraživanja u ekskursima o pojedinačnim aspektima ovoga problema, onda bismo mogli konstatirati slijedeće:

— Postoji geografski vrlo jasno ograničen prostor, između korita Neretve na zapadu, te obronaka Prenja i Veleži sa ostalih strana, koji po svome opsegu odgovara prosječnom teritoriju ostalih humskih župa.

— U povijesnim izvorima, niti u etnološkim sirvivalima, nije zabilježen nikakav neposredan niti sasvim jasan naziv za čitavo ovo područje.

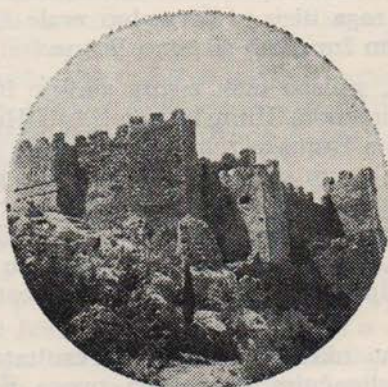
— Veći broj pisanih izvora indirektno upućuje da se negdje na ovome prostoru nalazila i teritorija, ranga stare župe, koja se također zvala Humska zemlja ili Hum.

— Oko čitavog područja postoji određeni onomastički okvir, koji bi mogao rezultirati iz pravila da se nazivi teritorijalnih područja najbolje čuvaju u graničnim zonama (Hum, Komić, Humčar kod Blagaja, Hum kod Rotimlje, Hum kod Mostara, brdo Humac i selo Humi u Bijelom polju).

— U ovom području nalazio se, kroz više stoljeća, najvažniji politički centar u Humskoj zemlji (Bišće i Blagaj).

— Raspoloživi podaci ne dozvoljavaju da se bolje osvijetli međusobni upravno-politički odnos između, pretpostavljene, Humske zemlje kao župe i pojedinačnih manjih distrikata, kao što su Bišće, Blagaj, Večerić i Bijelo polje.

Ovakvo stanje istraženosti ipak dozvoljava i uvjetni zaključak: Postojala je tijekom srednjega vijeka, u današnjoj mostarskoj kotlini, upravno-politička jedinica približnog ranga župe pod nazivom Hum ili Humska zemlja. Ovakav zaključak će vrijediti sve dok ga daljnja istraživanja jasno ne potvrde ili opovrgnu.

Bilješke

¹ Božidar Ferjančić, *Vizantiski izvori za istoriju naroda Jugoslavije*, Beograd 1959, 59. Djelo Konstantina Porfirogeneta u originalu nosi naziv *Spis o narodima* i sastavni je dio kodeksa poznatog pod naslovom *De administrando imperio*. O gradovima Boni i Humu govori se posebno u daljem tekstu ovoga rada.

² Mavro Orbin, *Kraljevstvo Slovena*, prijevod Zdravka Šundrice sa komentarom Sime Ćirkovića, Beograd 1968, 21, 189—190.

³ O. c., 190. O Iginusu Nelipiću govori i Toma arcidakon (citirano prema knjizi M. Vege, *Povijest Humske zemlje*, Samobor 1937, 88).

⁴ O. c. (M. Orbin), 40.

⁵ O. c., 58—59.

⁶ O. c., 21—22, 190. Važno je napomenuti da smisao ovih i drugih kasnijih izvora srednjega vijeka uvijek pod Bišćem podrazumijeva samo ravnicu na lijevoj, istočnoj strani Neretve; po tome u Bišće ne spada dio današnjeg Mostarskog polja na desnoj strani Neretve.

⁷ Ban Stjepan II dolazio je u Bišće jula 1327. Dubrovčani su tamo otpremili svečano poslanstvo i darove u vrijednosti od 300 perpera (*Historijski arhiv Dubrovnik*, Libri ref. V, 244—245).

Za kralja Dabišu određeno je svečano poslanstvo i dar od 200 dukata, 27. marta 1395 (*Glasnik Zemaljskog muzeja BiH*, Sarajevo 1908, 270).

Kralj Stjepan Ostoja došao je u Bišće već 1399. godine (*N. Jorga Notes et extraits pour servir à l'histoire des Croisades*, II, Paris 1899, 63).

Godine 1403 (13. juna) Ostoja je ponovo u Bišću (Jorga, 94), a u martu 1404. on u Bišću prima i dubrovačko poslanstvo (Jorga, 99).

U aprilu 1417. Dubrovčani su očekivali kralja Ostoju i kraljicu u Bišću ili Neretvi, pa su se brinuli da nabave dobrog vina i odredili da dvije barke love ribu za kraljev sto (Jorga, 157—158).

Slično su postupili i 1419. godine, ovaj put časteći mladog kralja Stjepana Ostojića (Jorga, 173, bilj. 4).

U oktobru 1428. dubrovačko Veliko vijeće je naredilo da se lovi riba za kralja Tvrtka II i vojvodu Sandalja, koji su namjeravali doći u Blagaj. Izgleda da je do te posjete došlo tek u proljeće slijedeće godine, jer se u Dubrovniku početkom maja saznalo da je kralj prijateljski posjetio Sandalja u njegovoj kući (Jorga, 243).

⁸ P. Anđelić, Bobovac i Kraljeva Sutjeska, stolna mjesta bosanskih vladara XIV i XV stoljeća, Sarajevo 1973, 248.

⁹ Lj. Stojanović, *Stare srpske povelje i pisma I/1*, Beograd — Sr. Karlovci 1929, 83—85.

¹⁰ O. c., 446.

¹¹ M. Vego, *Iskopavanje u Vračima u Blagaju kod Mostara*, Starinar, Beograd 1958, 336—337 (sv. VII—VIII za 1956/57).

¹² Lj. Stojanović, o. c., 337.

¹³ Hazim Šabanović, *Bosanski pašaluk*, Sarajevo 1959, 139—143.

¹⁴ O. c., 162—163.

¹⁵ M. Vego, *Naselja bosanske srednjovjekovne države*, Sarajevo 1957, 110—111.

¹⁶ M. Orbin, *Kraljevstvo Slovena*, 21, 189—190.

¹⁷ O vladarskim stolnim mjestima u Bosni, vidi: P. Anđelić, Bobovac i Kraljeva Sutjeska, 256.

¹⁸ Još prije više od jednog stoljeća J. Jireček je ukazao na važnost ovih putova u ekonomici našega srednjega vijeka. Jirečekovo je djelo izišlo na njemačkom jeziku 1879, a na srpskohrvatski ga je preveo Đ. Pejanović 1951 (izdano u Sarajevu pod naslovom *Trgovački drumovi i rudnici Srbije i Bosne u srednjem vijeku*). Tekst o putovima kroz Bišće nalazi se na str. 122—123. Pejanovićeva prijevoda.

¹⁹ Kod stanovništva spomenutih sela još se može čuti predaja kako se ovim putem pregonila so iz Gabele u Visoko i Lepenicu, a iz Bosne se dogonilo žito. Relativno živ promet ovim pravcem odvijao se sve do polovine XIX stoljeća, kada je počelo probijanje moderne ceste uz korito Neretve. Danas ovaj put služi samo lokalnom stanovništvu za stočarska kretanja.

²⁰ Taj pravac, bar na relaciji Stolac — Bišće, kako izgleda, ide po rimskoj trasi, a posebno je bio aktivan u vrijeme turske uprave.

²¹ Krajnje točke ove transverzale bile su Split na zapadu i Foča na istoku.

²² Kako se može suditi po ostacima u Brotnju, posebno na relaciji između Tepčića i Slipčića, i ovaj put je išao po trasi rimske ceste. Ova trasa vidljiva je i na strmom terenu između Slipčića i Jasenice (niz »Nimačku«), a njezin puni profil i popločani planum vidi se na samoj obali rijeke Jasenice u istoimenom selu. Nema sumnje da je ovaj put dolazio u veliko naselje u današnjim Bačevićima i (vjerojatno) nedaleko od ušća Jasenice prelazio na lijevu stranu Neretve. Drugi ogranak je, po svoj prilici, iz Jasenice išao prema sjeveru i u današnjem Mostaru priključivao se na ostala dva pravca.

²³ M. Vego, *Naselja*, 78.

²⁴ W. Radimsky, *Das Bišćepolje bei Mostar, Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Hercegovina*, I, Wien 1893, s. 7.

²⁵ Selo Gubavica, po sjećanju starijeg stanovništva, računalo se u Dubrave.

²⁶ Brojni izvori Dubrovačkog arhiva koji spominju Bišće navedeni su kod M. Vege, *Naselja*, 15. Ovdje su citirani uglavnom prema djelu N. Jorge, *Notes et extraits pour servir à l'histoire des Croisades*, II, Paris 1899.

²⁷ Poznato je da latinsko-romanska riječ *negotium*, *negozio*, *negocio* znači posao, a zatim i poslovni lokal, trgovačku i zanatsku radnju i sl.

²⁸ Hivzija Hasandedić, *Godišnjak društva istoričara BiH, godina XIX (1970—1971)*, Sarajevo 1973, str. 237.

²⁹ W. Radimsky, *Römische Gräber bei Han Potoci nächst Mostar*, *Wiss. Mitteil.* I, 1893, 306.

³⁰ W. Radimsky, *Wiss. Mitteil.* I, 1893, 12.

³¹ Mač se nalazi u Zavodu za zaštitu spomenika kulture u Mostaru.

³² M. Vego, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine Sarajevo*, *Arheologija* X, 1956, 41. i *GZM, Arheologija* XV—XVI, 1960/61, 265—266.

³³ Tomislav Anđelić, *Kasnoantička bazilika u Cimu kod Mostara*, *GZM, Arheologija* XXIX, Sarajevo 1976, 220—223.

³⁴ Vidi bilj. 32.

³⁵ Osnovna literatura o srednjovjekovnom gradu Blagaju navedena je u knjizi M. Vege, *Naselja bosanske srednjovjekovne države*, Sarajevo 1957, 14—15. O ubikaciji grada Nebojše pisao sam u *Glasniku Zemaljskog muzeja BiH, Arheologija* XXIX, 1976 (za 1974), 268—269. Na tragove »hercegova grada« iznad Bijelog polja upozorili su nas stanovnici sela Prigrađana 1980. godine.

³⁶ W. Radimsky, *Wiss. Mitteil.* I, 1893, 26—27. Stolica se sada nalazi u vrtu Zemaljskog muzeja u Sarajevu.

Sama lokacija sudačke stolice govori o značajnijem upravno-sudskom središtu, a u tom pravcu karakteristična je i filozofska poruka napisa: Si

kami varda: či(ji) li je bio, či(ji) li je sade, či(ji) li neće biti? Nema sumnje da se ovdje misli na političku vlast koja je vrlo promjenljiva. Za nas je, međutim, važno konstatirati da je ta vlast upravo ovdje intenzivno funkcionirala, bez obzira na efemernost njezinih nosilaca.

³⁷ M. Vego, Iskopavanje u Vračima u Blagaju kod Mostara, Starinar, Beograd 1958, 336—337.

³⁸ M. Vego, Zbornik srednjovjekovnih natpisa BiH, I, Sarajevo 1962, br. 19 i literatura tamo navedena.

³⁹ Zaštitna iskopavanja na ruševinama te crkve obavio je Zavod za zaštitu spomenika Mostar 1978. i 1979. godine. Rezultati istraživanja još nisu objavljeni.

⁴⁰ Za sve te lokalitete značajno je da se na njima, ili u njihovoj neposrednoj blizini, mogu konstatirati i tragovi života u srednjem vijeku. Crkvinu u Hodbini i Grčinama zapazio je još W. Radimsky, ona u Gnojnicama tek je nedavno registrirana u arheološkoj literaturi, a na ruševine u Sutini naišlo se prije 3 godine, prilikom izgradnje »Sokolove« tvornice.

⁴¹ Šefik Bešliagić, Stećci, kataloško-topografski pregled, Sarajevo 1971, 338—343.

⁴² W. Radimsky, Wiss. Mittheil. I, 1893, 303.

⁴³ U istom časopisu, 14.

⁴⁴ Bilješke su nastale prilikom povremenih obilazaka terena od 1955. do 1980. godine.

⁴⁵ B. Ferjančić, Vizantiski izvori za istoriju naroda Jugoslavije, tom II, Beograd 1959, 60.

⁴⁶ Odgovarajuća literatura citirana je kod Ferjančića, o. c., 60, bilj. 45.

⁴⁷ Moja zapažanja na terenu.

⁴⁸ Između ostalih i B. Ferjančić, o. c., 60, bilj. 208.

⁴⁹ Literatura citirana kod Ferjančića, o. c., 60, bilj. 207.

⁵⁰ M. Orbin, Kraljevstvo Slovena, 181.

⁵¹ Rezultati istraživanja koja su vršili Zemaljski muzej u Sarajevu i Muzej Hercegovine u Mostaru još nisu objavljeni.

⁵² B. Ferjančić, Vizantiski izvori, 59—61. Prijevod je ijekaviziran, a tekst »Bona što znači dobro« ispravljen u »Bona što znači lijepo«. To je učinjeno zbog toga što grčka riječ koju je Konstantin upotrijebio, znači lijepo, pa je nerazumljivo zašto je Ferjančić preveo sa dobro.

⁵³ O. c., 62.

⁵⁴ Vidi cjelovit izvod iz Konstantinova teksta.

⁵⁵ Osnovna literatura navedena je u Ferjančićevu komentaru Vizantičkih izvora (str. 59—61), te u Veginoj knjizi Naselja bosanske srednjovjekovne države (str. 14—15).

⁵⁶ Literatura označena u bilj. 55.

⁵⁷ Po smislu Konstantinova teksta, polovinom X stoljeća još uvijek postoje dva grada na »velikom brdu«, ali se ništa ne zna o razlozima takve neobične situacije.

⁵⁸ Literatura kod Ferjančića i Vege, vidi bilj. 56.

⁵⁹ Podatke o arheološkim situacijama na Humovima u okolini Mostara prikupili smo neposredno na terenu.

⁶⁰ B. Ferjančić, o. c., 60.

⁶¹ B. Ferjančić, o. c., 34, 36, 49, 59, 61. i 63.

⁶² Na određenu efemernost naziva Zahumlje prvi je upozorio V. Trpković u svojoj studiji »Humaska zemlja«, objavljenoj u Zborniku Filozofskog fakulteta u Beogradu, knj. VIII, Beograd 1964, 230—231. Naime, on je odmah u početku svoga izlaganja prihvatio mišljenje Stojana Novakovića,

koji je već davno tvrdio da (Humska zemlja) »jeste pravilni i najčešći oblik koji ogromnom većinom vlada u našim spomenicima« (str. 226). U bilješci 6, uz taj tekst, Trpković dodaje: »Oblik Zahl'mie upotrebiće se, kao što će se videti, samo nekoliko puta.« Kao dokumentaciju o Zahumlju Trpković u prvom redu navodi Konstantina Porfirogeneta. Sva ostala »izvorna« dokumentacija sastoji se u navođenju Zahumlja »u nekim poveljama srpskih vladara, Prvovenčanog i sinova mu Vladislava i Uroša, a jedanput i u jednom bliže nedatiranom zapisu iz vremena Stefana Dečanskog. To bi bio, kako izgleda, poslednji pomen 'Zahumlja' u jednom savremenom izvoru«. Kod tako manjkave dokumentacije neočekivana je Trpkovićeva apodiktična tvrdnja kako »najstariji poznati izvori ne znaju samo za Humsku zemlju, već samo za Zahumlje«. Ova manjkavost izvora je tim veća kada se zna da ni Konstantin Porfirogenet nigdje nije direktno zabilježio oblik Zahumlje. Posredno izvođenje naziva Zahumlje iz imena Zahumljani također nije sigurno. Naime, Konstantinov oblik Zahlumoi prije bi trebalo prevesti sa Zahumci; isto tako, i forma Zahumljani označuju i »one koji iza Huma stanuju« ili one koji stanuju u nekom Zahumu, a, konačno, i one koji su to ime donijeli iz neke druge zemlje. U svakom slučaju, postojanje nekog teritorija pod imenom Zahumlje nije dokazano i samim izrazom »zemlja Zahumljana«.

Kada je riječ o starosti naziva, onda treba imati na umu da se ime Humljani spominje već u X stoljeću, Humska zemlja najkasnije u XII stoljeću, pa se već zbog toga ne bi moglo generalizirati da najstariji izvori znaju samo za Zahumlje.

⁶³ Pri tome je Trpković, kao što je već rečeno u bilj. 62, dao prednost nazivu Humska zemlja, inzistirajući ipak na tvrdnji da »najstariji poznati izvori ne znaju za Humsku zemlju već samo za Zahumlje« (Trpković, o. c., 225—260).

⁶⁴ Relja Novaković, *Odakle su Srbi došli na Balkansko poluostrvo*, Beograd 1978, 67—81.

⁶⁵ B. Ferjančić, o. c., 60.

⁶⁶ U sačuvanim prijepisima Konstantinova djela stajalo je Diciki umjesto Liticki. Ispravku je predložio P. Skok i ona je općenito usvojena (*Literatura kod Ferjančića*, o. c., 60—61, bilj. 210).

⁶⁷ Tekst J. Kovačevića u *Istoriji Crne Gore*, knj. I, Titograd 1967, 294.

⁶⁸ Vidi u tom smislu i opsežnu argumentaciju Relje Novakovića u knjizi »*Odakle su Srbi došli na Balkansko poluostrvo*«, Beograd 1978, 68—81.

⁶⁹ B. D. Grekov, *Kijevska Rusija*; Miroslav Brandt, *Ruske zemlje od XII st. do Ivana Groznog*, Zagreb 1962, 98.

⁷⁰ O. c., 215.

⁷¹ O. c., 503 (tekst M. Brandta).

⁷² Prema bilješci V. Trpkovića u citiranom članku *Humska zemlja*, str. 232, bilj. 48.

⁷³ Prema izvodu R. Novakovića u citiranoj knjizi »*Odakle su Srbi došli na Balkansko poluostrvo*«, str. 323. Ovaj rad je već bio završen kada smo zapazili slično stanovište G. Labude o podrijetlu Humljana. Na žalost, Labudina knjiga *Pierwsze panstwo Slowianskie, Panstwo Samona*, Poznan 1949, nije nam bila dostupna.

⁷⁴ P. Anđelić, *Srednjovjekovna župa Večenike — Večerić i postanak Mostara*, GZM, *Arheologija XXIX*, Sarajevo 1976, 272—273.

⁷⁵ Odgovarajuća dokumentacija u pregledu arheološke topografije.

⁷⁶ Vidi bilj. 74 (str. 260—278).

⁷⁷ Prema jednoj bilješci u dubrovačkim arhivskim knjigama (Deb. Not. 39, fol. 52') neki Ostaja Dupović iz »sela« Večerića zadužio se u Dubrovniku za svotu od 23 dukata 24. septembra 1470. (Ignacij Voje, *Kreditna trgovina u srednjovjekovnom Dubrovniku*, Sarajevo 1976, 53, bilj. 164.)

⁷⁸ Na posebnost Blagaja ukazuje i V. Trpković u često citiranoj studiji »Humska zemlja«, str. 254—256.

⁷⁹ H. Sabanović, Bosanski pašaluk, 163.

⁸⁰ O. c., 142—143.

⁸¹ O. c., 162—163.

⁸² V. Trpković, o. c., 257—259.

⁸³ O. c., 257.

⁸⁴ O. c., 256, 258.

⁸⁵ O. c., 226—227, 258—259.

⁸⁶ O. c., 259.

⁸⁷ O. c., 256 (prema Jorgi, Notes II, 270).

⁸⁸ Na istom mjestu (prema Jorgi, Notes II, 459).

⁸⁹ Na istom mjestu (Cons. rog. XVII, 80').

⁹⁰ O. c., 254—256.

⁹¹ Dana 21. septembra 1383. u Velikom vijeću dubrovačkom odlučeno je da se pošalje poslanstvo kralju Bosne i Raške — do Humske zemlje. Godinu dana ranije (23. oktobra 1382) Vijeće umoljenih zaključuje da se pošalje glasnik u Hum (in Chelmo). (M. Dinić, Odluke veća Dubrovačke Republike, I, Beograd 1951, 382, 355.)

⁹² Dubrovčani traže vojničku pomoć od 1000 naoružanih ljudi ili više od Henrika, kaštelana Humske zemlje (castellanum terre Chelmi). Libri ref. IV, 166, 5. septembra 1378.

⁹³ Samo mjesec dana kasnije (18. oktobra 1378) Dubrovčani traže pomoć od Stjepana Pribilovića, vojvode Humske zemlje (vayvoda terre Chelmi). Libri ref. IV, 172.

⁹⁴ Ferdo Šišić, Letopis popa Dukljanina, Beograd 1928, 327.

⁹⁵ O. c., 326.

Dr Pavao Anđelić

BIŠĆE UND BLAGAJ
POLITISCHER MITTELPUNKT DES LANDES HUM IM MITTELALTER
Zusammenfassung

Diese Arbeit besteht aus 11 kürzeren Kapiteln — Studien, die verschiedene Probleme der mittelalterlichen Geschichte von Bišće und Blagaj bzw. des östlichen Teiles des Beckens von Mostar bearbeiten. Wegen seiner Funktion als politischer Mittelpunkt greift die Geschichte dieses kleinen Gebietes tief in die historiographischen Probleme des ganzen Landes Hum ein. In der ersten Studie sind grundlegende Quellen gesammelt, die die Rolle von Bona — Blagaj und Bišće als politisches Zentrum des Landes Hum beleuchten. In dieser Hinsicht sind Nachrichten von Konstantin Porfirogenet gewürdigt, die sich auf das 10. Jh. beziehen, weiters Angaben der verlorenen Chronik von Hum, der sich M. Orbini bedient hat und die sich auf das 13. und 14. Jh. bezieht, wie auch das Material über den politischen Status dieses Gebietes zur Zeit der »Kosača« (herrschaftliches Geschlecht im Mittelalter in Bosnien) während des türkischen Staates. In der zweiten Studie ist die archäologische und geographisch-historische Topographie des gesamten Gebietes zusammenfassend dargestellt.

Kürzere Artikel: »Die Stadt Bona — Buna«, »Die Stadt Hum«, »Über den Fluss Zahumka«, »Über den Namen „Zahumljani“, weiters: »Hum — das Land Hum — die Leute von Hum«, »Woher sind die Einwohner von Hum auf den Balkan gekommen«, erörtern einzelne Aspekte der ältesten Geschichte des Landes Hum im Licht der archäologischen und topographischen Forschungen. Eines der wichtigsten Resultate dieser Forschungen ist die Annahme des Autors, dass sich die Leute von Hum als politischer Organismus bereits in ihrer alten Heimat — in dem Flussgebiet der oberen Visla in Polen formiert haben und dass sie unter diesem Namen in die Gebiete kamen, wo sie heute leben.

Die letzten drei Abschnitte behandeln den Ort des untersuchten Gebietes im Rahmen des Verwaltungs- (župa), territorialen und politischen Systems (die Titel sind: »Das Gebiet von Bišće, Blagaj und Bijelo Polje im Rahmen des Verwaltungssystems (župa) im Mittelalter«, »Der türkische Verwaltungsbezirk das Land von Hum«, »Problem des Bestehens eines engeren Gebietes (oder Verwaltungsbezirkes — »župa« unter dem Namen »das Land von Hum«.)

Dr VLAJKO PALAVESTRA

SANDALJ HRANIĆ KOSAČA U NAŠIM NARODNIM PREDANJIMA

U historijskoj narodnoj tradiciji Bosne i Hercegovine posebno su zanimljiva i značajna predanja koja govore o istaknutim ličnostima naše srednjovjekovne historije, njihovom životu, događajima, utvrđenim gradovima i drugim materijalnim ostacima iz njihova doba. Od znanih i anonimnih banova i banica, kraljeva i kraljica, vojvoda, paša, hajduka i hajdučkih harambaša, za koje narodna historijska tradicija još uvijek zna i čija uspomena još i danas živi, na hercegovačkom tlu osobito je dominantna ličnost Stefana Vukčića Kosače (1405—1466), dobro poznatog i omiljenog hercega Šćepana, koji je u hercegovačkim narodnim predanjima zasjenio gotovo sve ostale »starinske junake«. Predanja o hercegu Stefanu, koja se i danas mogu čuti u gotovo svakom hercegovačkom selu, osobito u istočnoj Hercegovini, potisnula su u zaborav i sjećanje na njegovog prethodnika i strica Sandalja Hranića Kosaču (oko 1370—1435), velikog vojvodu bosanskog, koji je, nesumnjivo, jedna od najznačajnijih feudalnih pojava našeg srednjeg vijeka i koji je, uz Hrvoja Vukčića Hrvatinića, bio najmoćniji velikaš, oblasni gospodar srednjovjekovne bosanske države u prvim decenijama XV vijeka.

Međutim, gotovo do naših dana, doprla je, poput pramena magle, već izbljedjela uspomena na Sandalja, pa ću, na osnovu raspoložive građe, pokušati da prikazem narodna predanja o Sandalju Hraniću Kosači, a koristeći dostupnu historijsku literaturu, nastojaću da objasnim njihovu realnost i elemente koji su mogli uticati na njihovo formiranje. Ukratko, nastojaću da rezimiram ono što se u historijskoj narodnoj tradiciji Bosne i Hercegovine zna o velikom vojvodi Sandalju.

Nešto podataka o Sandaljevu životu i vladavini može se naći i kod naših kroničara XVI i XVII vijeka, posebno kod dubrovačkih.¹ Preuzimajući podatke jedan od drugog, neki od njih su se ponekad,

kako se čini, koristili i usmenom narodnom tradicijom. U novije vrijeme, koliko mi je poznato, narodna predanja o Sandalju nisu privukla pažnju istraživača niti su bila predmet naučnog interesa i proučavanja.

Broj recentnih folklornih podataka o Sandalju je više nego skroman. Samo trojica sakupljača narodne tradicije, u vremenskom rasponu od kraja XIX vijeka do 1928. godine, ostavila su nam nekoliko zapisa, isključivo iz istočne Hercegovine, iz okoline Gacka.² Iako sam u više navrata boravio u tim krajevima (1962—1976) i u Gornjem Podrinju (1973—1979), sakupljajući različitu etnografsku i folklornu građu, nisam naišao niti na jedno narodno predanje o Sandalju, što, naravno, ne znači da ih danas više nema. Jedino bi se detaljnim ispitivanjem, i to, vjerujem, prvenstveno u Banjanima, te u okolini Ključa i po Cernici u okolini Gacka, možda moglo doći do novih podataka, ali sumnjam da bi se oni, u osnovi, bitno razlikovali od građe koja nam je već poznata.

Folklornu građu kojom danas raspolažemo predstavlja, kako je rečeno, nekoliko oskudnih zapisa, na prvom mjestu narodnih predanja koja imaju razvijeniju formu osnovnog motiva o Sandalju i njegovoj ženi, njenom građenju crkava i bjekstvu u Crnu Goru; posebno su interesantna porodična predanja o porijeklu roda Koprivica u Banjanima. Nekoliko toponima, koji su tu i tamo zabilježeni u Hercegovini, takođe čuvaju uspomenu na Sandalja Hranića Kosaču.

* * *

Najpotpuniji zapis narodnog predanja glasi: »O Sandalju pričaju da je bio bezvjerac i da je uzeo Vukosavu, ženu Miloša Obilića poslije pogibije kosovske, te da je ona podigla onih pet crkava u Cernici (kod Gacka — V. P.), i da je za njim sa svijem kratko vrijeme bila, te kada je na Starcu u Dulićima potonju crkvu sagradila, da je od njega pobjegla i uz planinu Sominu utekla. On kad sazna pošalje sluge da je uhvate, te je sluge na domak Banjana stignu, a ona prospri novce po putu, te se sluge zabaviše kupeći novce, dok se ona skrila. Ovaj put kud je novce prosipala zove se Zlatna strana. Tu ona rodi muško dijete i baci ga u koprivu, od toga vele da je današnje pleme Koprivica kojijeh ima 100 pušaka u Hercegovini, a najviše u Banjanima.

Pod Ključem imade jama tzv. Jasovica, ponor u koji se sve gatačke vode donjeg polja slijevaju, te za koju vele da u Fatnici izvire. Pričaju da je kralj Sandalj jednoga vremena taj izvor u Fatnici zatvorio bivojećom kožom, te da je u ono doba voda ispod Ključa i po Cernici plivala, tako da su velike lađe po njoj plovile, te vele da i danas ima halka ulivena, u Valu više Cernice, za koju su te lađe vezali. Mnogi su mi o toj halci pričali, ali mi niko ne umjede reći mjestimice đe je.

O crkvi pod Valom ima ova priča:

Pošto su Turci osvojili ove zemlje, opere Čiganka pelene na potoku, koji ispod crkve teče, a na krov crkve razgrne da ih suši, te u noći umre Čiganka na prečac i dijete, a crkva otolen pobjegne, te vele da je u Petrovićima (Banjani) počinula, i tu jedan kamen ostavila, otolen na Val blizu Klobuka pala.«³

Uglavnom je sličan i slijedeći zapis narodnog predanja, iako se javlja sa nešto izmijenjenim detaljima: »Ako pogledamo nazad, preko cerničke udoline put istoka, vidimo jednu ogromnu stenu zvanu Vao. Tu 'pod Valom', na dogledu Ključa, nalazi se crkvina s grobnicama i kosturnicom, duga 9.70, široka 6 metara, s jednim oltarom i samo jednim vratima, od juga. Narod priča da je tu crkvu 'latinin' Sandalj napravio za svoju ženu Jelu, kćer kneza Lazara, a udovicu Miloša Obilića i Đurđa Balšića. Kad je on pitao koji joj je bio najmiliji od njih trojice, ona je odgovorila da bi i njega i Balšića dala samo da Miloša još jednom vidi — i morala je za tu reč bežati put Zete, a u putu u koprivi rodila je dete — praoca Koprivica.«⁴

I u predanju o porijeklu banjanskog roda Koprivica nalazimo slična kazivanja, koja su zabilježena u dvije varijante:

»Koprivice (u istoimenom selu slave Sv. Nikolu — V. P.) pričaju da je njihov prapradeda bio sin Jele Sandaljevice. Po udadbi Jelinoj za Sandalja Hranića, ona zatrudni i pobegne od muža iz Ključa u Gacku, preko Banjana u Zetu. U putu rodi muško dete i baci ga u koprive kraj puta u Renovcu (zaselak današnjih Koprivica — V. P.). Naidu prolaznici, uzmu dete i odneguju ga. Od ovog deteta iz koprive vele da su Koprivice.⁵

Drugo predanje veli da je Jela rodila dete na putu blizu današnjeg zaseoka Korenovca i bacila ga u koprive kraj puta. Pa se posle sažalila na to dete i dala jednoj devojci dukat da joj prihvati dete. Devojka primi dukat (po tome dukatu, vele, prozvalo se jedno selo u Banjanima) i odneguje dete. Pošto ono odraste vrati se u mesto Renovac gde se i rodilo i od toga su deteta iz kopriva postale Koprivice.«

Upoređujući navedena narodna predanja, objavljena u relativno kratkom vremenskom periodu (1888, 1928, 1940), već se na prvi pogled zapažaju određene zajedničke crte u njima, ali i razlike do kojih je, reklo bi se, moglo doći zavisno od sakupljačke orijentacije spomenute trojice zapisivača, kao posljedica njihova odnosa prema metodologiji folklorističkog sakupljačkog rada, njihova obrazovanja ili usljed nekog od onih mnogobrojnih mogućih razloga koji su poticali te ljude da, kontaktirajući s narodom, bilježe za buduće generacije priče »iz naroda i o narodu«, kako je to, u jednoj prilici, jezgrovito zapisao Luka Grdić. Međutim, ono što treba posebno istaknuti, jeste činjenica da su sva tri predanja o Sandalju i njegovoj supruzi zapisana na relativno uskom geografskom području, u okolini Gacka i u nedalekim Banjanima.

Najraniji od navedenih zapisa (Grdićev) svakako je najiscrpnije obuhvatio tradicionalne motive naših narodnih predanja. Pored kaziva-

nja o Sandalju, u kome nalazimo osnovne elemente legende o Sandalju i njegovoj ženi, dopunjene podatkom da je Sandalj bio »bezvjerac«, da mu se žena zvala Vukosava (udovica Miloša Obilića) koja je u Cernici sagradila pet crkava, da je u bježanju rodila sina, te da je bježala prema Crnoj Gori, Grđić je pričanje o Sandalju dopunio i opštim tradicionalnim motivima dinarskog područja, koji su poznati na znatno širem području nego što je istočna Hercegovina. To su motivi da je izvor u Fatnici Sandalj zatvorio bivoljom kožom, da je Cernica bila poplavljena pa su po njoj lađe plovile, da je na Valu bila halka za koju su te lađe vezane i, na kraju, pričanje o tzv. bježanju crkve sa Vala u Klobuk. U Grđićevom zapisu postoji, pored toga, jedan element koji izaziva sumnju u autentičnost građe koju je sakupio. To je ime Sandaljeve žene, koju Grđićev zapis (navodno prema narodnoj tradiciji) naziva Vukosavom. Naime, isto ime susrećemo i kod dubrovačkog kroničara-kompilatora Mavra Orbina, u njegovom čuvenom djelu »Kraljevstvo Slovena«. Pišući o srpskom knezu Lazaru i njegovoj porodici, Orbin je zabilježio da je Lazar jednu od svojih brojnih kćeri, Vukosavu, udao za Miloša Kobilića, koji je, kaže, bio rodom iz Tjentišta.⁶

Slijepčević se podatak iz 1928. godine, zabilježen usputno i u okviru tematski drukčijeg rada, u osnovnim crtama podudara sa Grđićevim zapisima, ali u predanje uvodi nov motiv, ljubomoru koju je kod Sandalja Jelena izazvala svojom izjavom o Milošu, svom prvom mužu. Za sada je teško prosuditi da li je Slijepčević zabilježio autohtonu narodnu tradiciju, koja je u narodu sačuvana u svom originalnom, in-taktnom obliku ili je njegov zapis nastao kao interpretacija kazivanja školovanog čovjeka kome je ime Sandaljeve žene bilo poznato iz historijske literature. Pozitivan odgovor na ovo pitanje mogao bi se izreći u oba slučaja, ali samo jedan odgovor, i to nedvosmislen, može u potpunosti osvijetliti genetske tokove ovih narodnih predanja. Na žalost, takav odgovor još uvijek nije moguće dati jer raspoložemo relativno skromnim fondom originalnih zapisa.

Zapis Svetozara Tomića je prevashodno rodovska tradicija o Koprivicama u kojoj je, uostalom kao i kod Grđića, potpuno nerazjašnjen razlog zbog koga Sandaljeva žena bježi od svog muža. S obzirom na njeno ime, koje je takođe tačno navedeno u ovom porodičnom predanju, mogao bi se ponoviti zaključak koji sam naveo u pogledu Slijepčevića. Međutim, Tomićev tekst treba posmatrati prvenstveno kao predanje o porijeklu jednog od banjanskih rodova koji je nastojao i uspio da kroz priču o »Jeli Sandaljevici« istakne i učvrsti svoj ugled u jednoj lokalnoj sredini, bez obzira na historijsku vjerodostojnost znanja o Sandalju i Jeleni. Otuda je i vrlo vjerovatno da je matična oblast narodnih predanja o Sandalju, Jeleni (odnosno Vukosavi, prema gatačkom kazivanju) i crkvama koje je ona gradila bila upravo u Banjanima, među Koprivicama, koje su kroz njih željeli da istaknu svoj značaj, te da su iz Banjana prenesena u nedaleko Gatačko polje, gdje su lokalizirana i vezana za ostatke srednjovjekovnih građevina i druge starine, o kojima je u narodu ostalo tek blijedo sjećanje.

U vezi s tim rodovskim predanjem vrijedno je upozoriti na one crnogorske rodovske tradicije i pojedinačna predanja koja porijeklo pojedinih bratstava ili porodica vode s Kosova ili iz Metohije, a kao vrijeme njihova napuštanja starog kraja navode razdoblje neposredno nakon kosovske bitke 1389. godine. Dosadašnjim istraživanjima moglo se naslutiti da je područje Banjana ranije bilo etapno stanište starih Drobnjaka i Pivljana.⁷ U Banjanima su, zaključuju dosadašnji istraživači, doseljeni Novljani, porijeklom od Travnika u Bosni, zatekli Mataruge, a od samih Novljana su nastali Drobnjaci i stariji Banjani srpskog porijekla. Od tih starijih Banjana na sadašnjem plemenskom području više nema nikoga jer su svi iseljeni, a svoja su ranija staništa prepustili novijim, današnjim banjanskim rodovima.⁸ Durmitor i Pivske planine vijekovima su služile banjanskom stanovništvu za ispašu stoke, pa su ispitivači narodne tradicije — kao što je S. Tomić — na osnovu plemenskih predanja zabilježili da Drobnjaci, usljed turskih zuluma, polovinom XVI stoljeća prelaze iz Banjana na svoje katune po Durmitoru i stalno ih nastanjuju sa svojih pet porodica.⁹ Ocjenjujući Tomićev rad o Pivi i Pivljanima, P. Šobajić prenosi tradiciju koju je Tomić zabilježio u Pivi da »glavni dio današnjih Pivljana čine potomci dva brata, Ruđa i Branila, čiji su preci doselili u Banjane iskraj Kosova i Metohije odmah iza Kosovske bitke«.¹⁰

Tradicija o porijeklu »sa Kosova« zabilježena je i među Pivljanima.¹¹ Lješevići su, kažu, došli iz nekog mjesta između Đakovice i Prizrena, odakle su poslije kosovske bitke odselili u Zetu, a odatle jedan od njihovih predaka pređe u Krtole (Boka), a drugi u Pivu. Adžići iz Pivske Lisine su, po predanju, poslije propasti na Kosovu, krajem XIV ili početkom XV vijeka odselili u Zetu, pa u katunsku nahiju, a drugi u Knin, pa se vratili u Banjane, odakle su sa stokom odlazili na ispaše u Nedajno na Pivskoj planini, da se tamo konačno nastane. Gagovići (u Bezujama) pričaju da vode porijeklo od trojice braće iz Metohije »koji po propasti carstva na Kosovu« sa ostalim narodom krenu prema moru, a odatle u Banjane; treći brat ode u Pivu, a druga dva ostanu, jedan u Banjanima, a treći, Đuro, pređe u Gacko i od njega vode porijeklo gatački Zvizdići. Keçojevići (na Pišću) pričaju da su porijeklom od nekog vojvode Tripka, pa su sa Kosova, poslije bitke, krenuli na zapad; od tog Tripka vode porijeklo i Jokovići, Banovići te Pejovići u Pivi. Karakteristično je da jači, brojniji i istaknutiji rodovi naglašavaju svoje porijeklo »sa Kosova«, a doseljenje stavljaju u vrijeme »poslije Kosova«.

U tom kontekstu, čini mi se, valja posmatrati nastojanje Koprivica da svoje porijeklo povežu s Jelenom, kćerkom kneza Lazara, tragične ličnosti srpskog poraza na Kosovu polju i kasnijeg heroja mnogobrojnih epskih narodnih pjesama i predanja kosovskog ciklusa. Uporedo s drugim današnjim crnogorskim plemenima, bratstvima i rodovima koji, po narodnoj tradiciji, potiču s Kosova, i preci Koprivica su mogli pripadati istom migracionom talasu koji je, poslije raspada

srpske samostalne države, novim stanovništvom zapljusnuo teško dostupne crnogorske planine.

Da je rodovsko predanje o porijeklu banjanskih Koprivica nastajalo na elementima crnogorske narodne tradicije može se zaključiti ako se, pored ostalog, barem ukratko osvrnemo na pojedina, do sada nedovoljno istražena, crnogorska predanja o tzv. svetoj kraljici. Istraživači narodnog života i kulture u Crnoj Gori zabilježili su među Bjelopavličima, Pješivcima, Piperima, po riječkoj i lješanskoj nahiji (a takva predanja, vjerujem, postoje i u drugim plemenima) pričanja o svetoj kraljici, koju negdje nazivaju Jelenom, njenim putovanjima po Crnoj Gori, mjestima na kojima je boravila i iskustvima s narodom koji se prema njoj, ponekad, nije odnosio s dužnim poštovanjem. Tako se za nju priča da je »iz Zete pošla za Onogošt, pa je svratila kod Lužana i nazvala im boga, ali od silnih Lužana niko joj ne prihvati boga. Onda ona zatraži koga da je isprati do Onogošta i put joj pokaže, ali oni i to odbiju i pokažu joj na bijelog Pavla neka je on prati, jer je i on doskitao otuda iz njene zemlje. Pavle pođe s kraljicom, a ona prokune Lužane: 'Da bog da, krvav zec među vas uskočio i oko njega se svi isklali, a ostalo — Pavlu na podnožju bilo!' Njena se kletva ostvarila, pa se stari Lužani međusobno pobiše i isklaše, te svi izginuše, a bijeli Pavle postade rodonačelnik kasnijeg plemena Bjelopavlića.«¹² U riječkoj nahiji se priča da je kraljica Jelena neko vrijeme stanovala u Jekcima, u nekom voltu pred crkvom, i da je imala veliki uljanik sa pčelama. Ribari joj jednom prilikom donesoše brcaka, najgore vrste ribe, govoreći da nisu ulovili ljepše ribe. Ona ih prokune i zbog te kletve je morala bježati odatle u Crmnicu i dalje, preko Sutormana.¹³ Bilježeci narodna predanja o svetoj kraljici, P. Rovinskij je zabilježio crnogorske priče o njenom putovanju kroz narod, kojom prilikom je bila izložena uvredama; tako joj u Crmnici žednoj nisu dali vode, na nekom drugom mjestu joj ne dadoše ribe; po njoj se i sada naziva jedan izvor u Crmnici Kraljičino oko; u jednom selu je seljane nazvala sotonama, pa se to naselje prozvalo Sotonići. Za jednu kamenu ploču na putu iz Debeljaka na Cetinje narod priča da je sveta trpeza na kojoj je, putujući, objedovala sveta kraljica.¹⁴ Za Kraljičin most i Kraljičin do u Piperima narod ne zna da kaže zbog čega se tako nazivaju, ali se čini da bi se i ti toponimi mogli dovesti u vezu sa svetom kraljicom.¹⁵ Jedna pripovijetka o svetoj kraljici koja određuje sudbinu lijevoj i, zatim, vrijednoj djevojci zabilježena je u lješanskoj nahiji, ali ona, po svom osnovnom sadržaju, izlazi iz okvira lokalno omeđenih tradicionalnih narodnih predanja.¹⁶ P. Rovinskij crnogorsku svetu kraljicu povezuje s Jelenom Valoa, ženom srpskog kralja Uroša I i majkom kraljeva Milutina i Dragutina, ali on tu svoju tvrdnju ničim ne dokazuje. Meni se čini da se u navedenim crnogorskim predanjima o svetoj kraljici prije radi o nekom nepoznatom mitskom ženskom heroju dublje starine, koji se u historijsko vrijeme, u današnjoj tradiciji koja govori o dobu samostalnih srednjovjekovnih država kod nas, pojavljuje kao sveta kraljica Jelena u Crnoj Gori, kraljica Kata (Katarina) ili Mara (Marija), poznatija kao »Crna kraljica« u Bosni i dalje

na zapadu, u Lici, Hrvatskoj i Sloveniji. U neobičnoj ali razumljivoj sprezi mitskog i realnog, narod je čuvao uspomenu na stvarne ličnosti naše historije, na nekadašnje kraljice, banice i velike vojvotkinje, na žene koje su svojim ugledom ili svojim djelima izazivale zanimanje, simpatije ili prezir, koje su plijenile maštu naroda i tako, s vremenom, nalazile mjesta u historijskoj narodnoj tradiciji.

Predanje o porijeklu Koprivica je, dakle, sudeći po svemu, iskoristilo arhaičnu mitsku heroinu i navelo je za načelnicu svog roda, nazivajući je Jelenom, što se kasnije, tokom vremena, lako i jednostavno moglo povezati s Jelenom Balšićkom, drugom ženom moćnog Sandalja Hranića Kosače. Takva je, vjerujem, bila geneza ovog nesvakidašnjeg rodovskog predanja.

Konačno, sjećanje na Sandalja Hranića sačuvano je, pored historijskih narodnih predanja, i u toponimiji na područjima koja su, svojevremeno, bila u njegovoj vlasti. Takvih topografskih podataka nema mnogo, ali ih je vrijedno zabilježiti uz navedena predanja, jer su svakako autentičnija i manje su bila izložena raznim vanjskim kulturnim uticajima. Jedan zaselak u selu Gornji Unač (Piva), na mjestu gdje su bili stari pivski katuni, naziva se Sandaljevi Doli.¹⁷ Sandaljevina je ime zemljišta u Miljkovićima, selu na istočnom dijelu Mostarskog blata, a Sandaljušom narod i danas naziva jednu parcelu u Bekiji, u zapadnoj Hercegovini.¹⁸ U području Ilovače, nedaleko od Goražda u Podrinju, i danas postoji zaselak Hranjevići, za koji se priča da su nekad davno u njemu živjeli nekakvi Hranići.¹⁹ Valja napomenuti da se u Ilovači nalazi i naselje Kosače (u kome je zaselak Hranjevići), po kome su srednjovjekovni Hranići mogli dobiti rodovsko ime Kosače. Nedaleko od sela Kosača još se raspoznaju ruševine utvrđenja, za koje se, s puno opravdanja, može pretpostaviti da su ostaci srednjovjekovnog grada Ossanitzk (Osanički grad), koji je među gradovima hercega Stefana Vukčića Kosače spomenut 1448. godine.²⁰

* * *

Raspoloživa publikovana historijska građa dozvoljava nam da se približimo realnoj historijskoj potki narodnih predanja o Sandalju Hraniću i njegovoj ženi Jeleni i da sagledamo stepen njene očuvanosti. Tek nakon upoznavanja s tim osnovnim podacima biće nam lakše posmatrati zamršene i neobične puteve kojima se, prenošena s koljena na koljeno, kretala određena historijska stvarnost, što takođe znači da sa više sigurnosti i argumenata možemo identifikovati moguće uticaje koji su djelovali na transformaciju te stvarnosti, da bi je doveli do onog oblika u kome je, u naše dane, nalazimo u narodnoj tradiciji i, konkretnije, u historijskim narodnim predanjima.

Sandalj Hranić Kosača, »bogodarovani velmoža vlastele kraljevstva mi rusaga bosanskog«, kako ga, uz vojvodu Hrvoja Vukčića Hrvatinića, kneza Pavla Radenovića i tepčiju Batala, jednom prilikom na-

ziva bosanska kraljica Jelena (Gruba), bio je, bez sumnje, ličnost koja od posljednje decenije XIV vijeka do svoje smrti, 1435. godine, nije prestajala da djeluje na politički razvitak Bosne.²¹ Njegova vlast zahvatala je i područje između Neretve i Cetine, na sjeveru dopirala do Kojnice, prema istoku do Lima, sa gradovima Goraždem, Prijepoljem i Pljevljima, na jugoistok do nadomak Dubrovačkog primorja i Boke kotorske, sa župom Onogošt u unutrašnjosti. Njegov odnos prema bosanskoj državi imao je više vid neke vrste federacije nego stvarne ovisnosti. Samostalno je uspostavljao carine, vodio ratove, zaključivao ugovore; bio je, ukratko, najmoćniji velmoža bosanske države koji je odlučno uticao na događaje i državnu politiku.²² Prema ocjeni S. Čirkovića, po načinu kako se uzdigao među vrhove bosanskog plemstva, Sandalj Hranić je veoma sličan znatno starijem vojvodi Hrvoju Vukčiću. I on je naslijedio zemlje i vojvodsko dostojanstvo, koje je, inače ranije nepoznatoj porodici Kosača pribavio vojvoda Vlatko Vuković za vrijeme Tvrtka I. Sandalj je svoga strica mogao naslijediti još za vrijeme kralja Dabiše, ali se njegova aktivnost, i to veoma velika, primjećuje tek od 1395. godine.²³ O toj Sandaljevoj aktivnosti, njegovom životu i djelovanju čitalac se može detaljno obavijestiti u do sada najpotpunijoj historijskoj monografiji o Sandalju, koju je, prije više od osamdeset godina, napisao Jovan Radonić.²⁴

Zadržaću se na onim događajima iz Sandaljeva života koji imaju bliže veze sa našim narodnim predanjima. To je, na prvom mjestu, pitanje njegove ženidbe odnosno broja njegovih supruga, te nešto detaljnijih podataka o njegovoj ženi Jeleni. J. Radonić je, čini se, konačno riješio pitanje koje je, sve do objavljivanja njegova rada o Sandalju Hraniću, predstavljalo dilemu za historičare: da li se Sandalj ženio dva ili tri puta. Prva Sandaljeva žena, kojom se, možda u želji da se orodi sa moćnom feudalnom porodicom Hrvoja Vukčića, oženio 1396. godine, bila je Jelena, kasnije nazivana Katarina, kći bana Vuka Vukčića i banice Anke, bratična vojvode Hrvoja.²⁵ Jelena-Katarina se ranije trebala udati za Karla, sina kneza Pavla Krbavskog i za tu njenu udaju tražena je dozvola od pape Inocenta VII, pošto su mladenci bili srodnici u četvrtom koljenu. Papa je odobrio vjenčanje, ali je Hrvoje, njen stric, tražio da se odobrenje poništi, jer su mladenci srodnici u trećem koljenu. Dozvola je povučena i Jelena se od godine 1405. prvi put u izvorima spominje kao Sandaljeva žena. U stvari, iskoristivši uže srodstvo kao zapreku vjenčanju, kako zaključuje L. Thallóczy, Hrvoje je ostvario svoju namjeru da stupi u užu političku vezu sa Sandaljem.²⁶ Nevjesta se za Sandalja udaje pod imenom Jelena, a tek od godine 1405. u izvorima se pojavljuje kao Katarina, što je i dovelo u zabunu historičare koji su pretpostavili da je Sandalj imao tri žene, Jelenu 1396, Katarinu 1405. i, konačno, Jelenu Balšićku od 1411. do svoje smrti.

Prema jednom podatku, sa prvom ženom Jelenom-Katarinom Sandalj je boravio u gradu Ključu nad Cernicom, aprila 1411, u vrijeme kada su njihovi odnosi vjerovatno već bili prilično zategnuti. S

njima je bila i Sandaljeva tašta, »Anka baniza«. Međutim, prema historijskim dokumentima, Katarina se, sa majkom Ankom, posljedni put javlja zajedno sa Sandaljem 26. juna 1411, kada knez Vukac Vardić i župan Bogeta, u njihovo ime, podižu dio depozita u Dubrovniku. Ras-tava Sandalja i Katarine, koja je ubrzo uslijedila, čini se da je pogodila njenu porodicu, jer je, početkom 1412. godine, banica Anka zahtijevala od Dubrovčana da Sandalju ne izdaju ostatak njegova dijela depozita, što su oni, naravno, odbili.²⁷

Druga supruga Sandaljeva postala je krajem iste, 1411. godine Jelena Balšićka, kći srpskog kneza Lazara, udovica Đurđa Sracimirovića Balšića (umro 1403) i majka Balše III (umro 1421), žena u zrelim godinama. Postoji vjerovatnoća da je ona, još za života svog prvog muža Đurđa Balšića, bila u prilici da se upozna sa Sandaljem, ali historijski dokumenti to izričito ne potvrđuju. Naime, u novembru 1396. Jelena je poručivala da dolazi u Dubrovnik iz Ulcinja da razgovara sa vojvodom Sandaljem, ali je dubrovačko Veliko vijeće zaključilo da joj ne može staviti na raspolaganje traženi brigantin i da joj se vlada izvini.²⁸ Iako su Dubrovčani odbili da joj izađu u susret, to još uvijek ne znači da Jelena nije mogla doći u Dubrovnik svojim sredstvima i o svom trošku, kako bi sa Sandaljem razgovarala najvjerovatnije o političkoj situaciji nastaloj poslije nikopoljske bitke 1396. godine. Izvjesno je, međutim, da je Đurađ Balšić sam došao u Dubrovnik 3. januara 1397, i to svojim brigantinom, interesujući se, možda, o ugarskom kralju Sigismundu i njegovom porazu u pomenutoj bici.²⁹

Prilikom ženidbe Sandaljeve s Jelenom Dubrovčani su pristali da na svojoj galiji dovedu Sandalju njegovu vjerenicu, vjerovatno iz Budve, ali ne znamo da li je tom prilikom imala da prođe preko Dubrovnika (9. oktobra 1411). Istovremeno, dubrovačka vlada je odlučila da se vojvodi da vjenčani dar od hiljadu dukata.³⁰

Ženidbom sa Jelenom Balšićkom Sandalj je stekao moćne srod-nike, kako u Zeti, gdje je još uvijek bio istaknuti feudalac Jelenin sin Balša III, tako i u Srbiji, preko Jeleninih najbližnih srodnika. Braća su joj bila Stefan Lazarević, srpski despot, i Vuk, koga su zbog nekog izdajstva, Turci pogubili u Bugarskoj 1410. godine. Sestre su joj bile Mara, žena Vuka Brankovića i majka Grgura, Đurđa i Lazara Bran-kovića, zatim jedna sestra nepoznatog imena koja je bila udata za Nikolu Garu (Garevića), potom Marija, žena bugarskog cara Šišmana, i najmlađa Olivera Despina, supruga turskog sultana Bajazita I Jildiri-ma.³¹ Nakon smrti sina Balše III, koji nije imao muških potomaka, ali je iza njega ostalo više kćeri, Jelena je svoje unuke prevela u San-daljev dom, gdje su bile pod njenim i Sandaljevim tutorstvom. »Sandalj i Jelena udadoše stariju kćer Balše III, Jeleninu unuku, po imenu Jelenu, za sinovca Sandaljevog Stjepana, potonjega hercega Stjepana oko god. 1423.«³²

Historijski izvori, objavljeni do sada, sadrže veoma mali broj podataka o zajedničkom životu Sandalja i Jelene i o gradovima u koji-

ma su, vjerovatno, boravili i živjeli. Međutim, Historijski arhiv u Dubrovniku čuva izvorne dokumente u kojima je detaljno opisan njihov zajednički boravak u Dubrovniku, kao i pripreme koje su, tom prilikom, izvršene. Bilo je to krajem januara 1426, kada su vojvoda Sandalj i njegova žena Jelena došli u Dubrovnik preko Slanog da posjete svoje prijatelje, dubrovačku vlastelu, koja ih je veoma svečano i lijepo primila i ugostila. Bilo je određeno da Sandalju u sretanje krene šestero vlastele do Cavtata, da vojvodu pozdrave, da mu iskažu radost zbog njegova zdravlja i odluke da dođe »u kuću svoju, u Dubrovnik«. ³³ Kao izabrani dubrovački vlastelin, Sandalj je u Dubrovniku imao kuću koju mu je poklonila Dubrovačka Republika i pred kojom su Dubrovčani odlučili da prilikom njegove posjete podignu »još jedan luk, da se na fasadi kuće prema Gospi isteše grb, vjerovatno Sandaljev, koji će se zlatom ukrasiti, a plafon neke sobe naslikaće zvijezdama, ako to vojvoda bude htio«. ³⁴ Prilikom te posjete, o kojoj imamo podatke sa svim elementima ceremonijala i dočeka, Sandalj se s Jelenom zadržao do 4. ili 5. februara, a onda je, preko Stona i Neretve, ponovo pošao u svoju oblast.

Ostala mjesta u kojima je Sandalj najčešće boravio najvjerovatnije su utvrđeni grad Samobor kod Ustiprača, tvrđava na Sokolu poviše Šćepan-polja na sastavima Pive i Tare, grad na Ključu nad Cernicom kod Gatačkog polja i, svakako, Blagaj iznad izvora Bune kod današnjeg Mostara. Detaljnije konsultovanje historijskih izvora otkrilo bi, bez sumnje, i neka druga privremena boravišta u krajevima koji su bili u njegovoj vlasti, ali nas ovdje ponajviše zanima grad Ključ, u kome je Sandalj nesumnjivo boravio u više navrata.

Nekoliko mjeseci prije smrti Sandalj se obratio Dubrovčanima sa željom da u Dubrovniku podigne jednu crkvu i ubožnicu (hospital). Nakon rasprave o tom Sandaljevom zahtjevu, novembra 1434, Dubrovčani su odlučili da daju dozvolu za gradnju ubožnice, a za crkvu će dozvolu dati samo u slučaju da na to prethodno pristanu crkvene vlasti. 15. marta 1435. preminuo je Sandalj Hranić Kosača, a njegova udovica Jelena »spremala se da pređe u Dubrovnik i da negdje izvan Grada podigne jednu malu crkvu u kojoj bi sebi napravila grob, jer je namjeravala da u Dubrovniku živi i umre. Za to se bio zauzimao i Đurađ Branković, htijući, vjerovatno, da svoju tetku skloni u Dubrovnik na sigurno i mirno mjesto«. ³⁵ Kada su, neposredno nakon Sandaljeve smrti, Dubrovčani pripremali poslanstvo koje je trebalo da izjavi saučešće, nisu znali da su Sandaljev nasljednik Stefan Vukčić i Sandaljeva udovica Jelena zajedno. Uskoro se ona odvojila od Stefana i već sredinom 1435. godine boravila je negdje u primorju, nedaleko od Dubrovnika, najvjerovatnije u Novom. O njenim odnosima sa Stefanom Vukčićem ne zna se mnogo, ali je u zapisnicima dubrovačkog Vijeća umoljenih ostalo traga o jednom nesporazumu koji je nastao oko godišnjeg interesa na Sandaljev depozit od 12.000 dukata koji se čuvao u Dubrovniku. ³⁶ Novembra 1436. Jelena je preko Konavala i Cavtata došla u Dubrovnik da bi naplatila ono što joj je Sandalj za života obećao,

vjerovatno dio njegova pohranjenog novca. Ni tom prilikom Dubrovčani nisu u potpunosti izašli u susret njenom zahtjevu, ali su joj, sa svoje strane, darovali 100 perpera, a od Sandaljeva depozita samo 1.000 dukata, te je ispratili do Novog.³⁷

Jelena Balšićka, »ostavša« iza vojvode Sandalja, nadživjela je svog drugog muža sedam godina. »U svom testamentu, pisanom 25 novembra 1442 godine u Gorici (Zeta), rukom svog duhovnog oca starca Nikandra Jerusalemca, naredila je šta od imanja svog i blaga ostavlja Stjepanu vojvodi, sinu joj 'bez greha' i njegovoj gospođi a svojoj unuci Jeleni i njihovoj dečici a naime Vladislavu, knezu Vlatku i gospodičnoj Kataleni (njoj 'obotci mali i lutca zlata') i sestri svojoj Despini i postavila je za izvršioca posljednje volje svoje i za kitora i okrmitelja crkvi svojoj novoj u Gorici unuku svoju Jelenu, vojvodinicu, i kneza Vladislava prvenca unukinog.«³⁸ Podatkom o njenoj smrti u Zeti 1442. godine može se zaključiti kratki opis njenog i Sandaljevog života, sačinjen na osnovu objavljene građe, koji je, čini mi se, dovoljan da nam posluži za upoređivanje narodnih predanja o njima sa historijski poznatim činjenicama.

Zanimljivo je da se u narodnim predanjima Sandalj Hranić naziva bezvjercem (Grđićev zapis iz 1888. godine), odnosno »latininom« (Slijepčević, 1928. godine), što bi, po narodnom shvatanju, trebalo da znači kako Sandalj nije pripadao ni pravoslavnoj, a ni katoličkoj vjeroispovijesti. Pod tim nazivima, posebno kada je riječ o nekadašnjem srednjovjekovnom stanovništvu pojedinih dinarskih krajeva, najčešće se čuva uspomena na pripadništvo nekoj drukčijoj konfesiji, konkretnije na pripadništvo heretičkoj crkvi bosanskoj, iako je još uvijek otvoreno pitanje da li su ti termini tradicionalnog porijekla ili su uneseni u narod tek u novije vrijeme, pod uticajem vanjskih faktora. Među kontroverznim historijskim raspravama koje tretiraju pitanja bosanske srednjovjekovne crkve i heretičnosti, odnosno pravovjernosti bosanskih kraljeva i krupnih feudalaca, u novije vrijeme zaslužuje pažnju pristup historičara J. V. A. Finea. Na osnovu raspoložive historijske građe on zaključuje da je »veliki deo plemstva u Humu, koji se spominju u izvorima, ostao pravoslavne vere kroz ceo srednji vek. Samo za jednu porodicu je poznato da je održavala veze s patarenima. To je porodica Kosača.«³⁹ Fine ističe da se o Sandalju, kao pripadniku bosanske crkve, govori jedino u jednom dubrovačkom pismu koje mu je upućeno 1405. godine, kada je predloženo da djed bude posrednik između Sandalja i Dubrovnika u regulisanju pograničnih sporova. Poznato je 27 diplomatskih misija u kojima su učestvovali patareni u službi Kosača, ali je bilo slučajeva da je, sa istom zadaćom, Sandalj slao i katoličke svećenike. Kosače i Pavlovići su bili jedine porodice kod kojih su patareni često obavljali različite službe i kod kojih su službe patarena kontinuirano trajale u vremenu dužem od jedne generacije.⁴⁰ Pri prosuđivanju Sandaljevog patarenstva (»bezvjerac« i »latinin«) ne smijemo zaboraviti činjenicu da je Jelena, kćerka »svetopočivšeg« kneza Lazara, bila žena koja je nesumnjivo živjela i umrla kao pravovjerna pravoslavka,

što joj, kako se iz predanja vidi, ni narodna tradicija ne negira. U narodnim predanjima »bezvjerstvo« Sandaljevo moglo bi se shvatiti kao jedan od mogućih razloga zbog kojih Jelena bježi od njega u Crnu Goru, a mutne i izbljedjele pojmove o Sandaljevu patarenstvu samo kao odraz stvarnog stanja, kako ga je J. V. A. Fine rezimirao u spomenutoj raspravi.

Upoređivanje poznatih historijskih podataka o Sandalju Hraniću i Jeleni Balšićki sa narodnim predanjima pokazuje, dakle, prepoznatljive međusobne dodirne tačke.

* * *

Historijska narodna tradicija o Sandalju (i njegovoj ženi Jeleni) je, kako pokazuje navedena literatura, oskudna i malobrojna. Terenska etnološko-folkloristička istraživanja u istočnoj Hercegovini, obavljena u novije vrijeme, nisu proširila broj originalnih zapisa o ovim istaknutim ličnostima našeg srednjeg vijeka. Bez obzira na činjenicu da su neki detalji ovdje navedenih predanja mogli poteći i iz pera njihovih zapisivača (Grđića, Slijepčevića i Tomića), nezavisno od narodnog kazivanja, ostaje nam da se zapitamo šta je moglo usloviti nestajanje usmenih kazivanja o Sandalju, ukoliko su ona, što je vrlo vjerovatno, ikada postojala kao moguć i lako shvatljiv refleks Sandaljeva imena, ugleda i postupaka.

Vjerujem da su Sandaljevi savremenici u narodu, kao i generacije koje su ih smjenjivale osjećali njegovo prisustvo u svojoj svakodnevnicu i da su refleks tog prisustva, u obliku memorata i kasnije predanja-legendi, ugradili u svoju historijsku, narodnu, tradiciju.

Potrebno je, takođe, barem naznačiti odgovor i na pitanje kada je počelo da blijedi i kada se ugasio sjećanje na Sandalja i njegovo doba. U oba slučaja odgovor je, po mom shvatanju, najvjerovatnije u činjenici da je Sandaljev neposredni nasljednik bio vojvoda Stefan Vukčić Kosača, kasniji herceg od sv. Save, ugledan moćan i uticajan gospodar prostrane humske oblasti u posljednjim decenijama bosanske državne samostalnosti.⁴¹ Ne samo da se, zahvaljujući turskom običaju da osvojenu zemlju nazovu imenom njenog ranijeg gospodara, po njegovoj tituli danas naziva čitava Hercegovina, već se u lokalnim tradicionalnim kazivanjima, prvenstveno na hercegovačkom tlu, njegovo ime i njegovo vrijeme povezuje sa gotovo svakom starom ruševinom, nekadašnjim naseljem ili građevinom, ukratko sa bilo kojim reliktom iz prošlosti, osobito iz predosmanlijskog perioda. To, i činjenica da je herceg Stefan bio posljednji oblasni gospodar u Humskoj zemlji pred konačni i potpuni gubitak bosanske samostalnosti i da je njegovo vrijeme smijenila viševjekovna osmanlijska vladavina u našim krajevima, mislim da će biti razlog što je postepeno blijedila uspomena na Sandalja i što se u narodnoj tradiciji herceg Stefan javlja kao svuda prisutna, uticajna historijska ličnost koja će plijeniti maštu naroda sve do naših dana.

Za sebe stoji problem odnosa historijske stvarnosti i njene interpretacije u narodnim predanjima. Kao i u drugim slučajevima (dovoljno se samo sjetiti srednjobosanskih predanja o kraljici Katarini i njenom bježanju pred Turcima⁴²), nameće se pomisao da je djelovanje nekog relativno obrazovanog, školovanog pojedinca u narodu, sveštenika ili, u srednjoj Bosni, fratara iz poznatih franjevačkih samostana, uticalo da se ne zaborave dani »ranije slave«, vremena prije dolaska Osmanlija u Bosnu. Izložen takvim uticajima, prihvatajući ih i razrađujući po svom ukusu, znanju i po klišejima koje je uzeo iz svog tradicionalnog gledanja na život, narodni je kazivač historijsku stvarnost mijenjao tako što je, zaboravljajući nebitne detalje, gradio predanje u kome je osnova u biti historijski zasvjedočena, a potka dopunjena i prošarana tradicionalnim motivima narodnih predanja, elementima koji se koriste i u drugim istim ili sličnim prilikama. Kada je riječ o predanjima o Sandalju Hraniću Kosači, historijski je potvrđeno da je ime Sandaljevoj ženi bilo Jelena, da je ranije bila žena Đurđa Balšića, da je gradila crkve (pokušaj gradnje crkve u Dubrovniku i izgradnja crkve u Gorici), da se povukla u Zetu (»bježala put Zete«), gdje je provela svoje posljednje dane i gdje je i umrla. Sve ostalo su opštepoznati motivi narodnih predanja na dinarskom području, počevši od kazivanja o izvoru koji je Sandalj zatvorio bivoljom kožom, o vodi koja je »plivala ispod Ključa« i po kojoj su lađe plovile, o halci za koju su te lađe bile vezane, konačno i o crkvi koja je, oskrnavljena, »bježala« sa Vala na Klobuk.⁴³

Toponomastički podaci u kojima se spominje Sandaljevo ime su, svakako, najautentičniji, pošto je u toponomastici — ukoliko je ona autohtona i korektno zabilježena — moguće intervenisanje obrazovanih pojedinaca gotovo zanemarljivo. Upravo toponimima kao što su Sandaljevi Doli, Sandaljevina i Sandaljuša može se, čini mi se, odbraniti zaključak da ime Sandalja Hranića Kosače nije zaboravljeno i da se, kao mutan odbljesak njegove nekadašnje veličine i slave, ipak sačuvalo u našoj narodnoj historijskoj tradiciji sve do naših dana.

Bilješke

¹ Npr. u kompiliranoj kronici Mavra Orbina »Kraljevstvo Slovena« (prvo izdanje objavljeno u Pezaru 1611), Srpska književna zadruga, Beograd 1968.

² Luka Grđić Bjelokosić, Pero Slijepčević i Svetozar Tomić, o kojima će još biti riječi.

³ Luka Grđić, Opis Gacka sa starinama i običajima narodnim, Bosanska vila III, Sarajevo 1888, str. 105—106. U Dulićima pričaju da je crkvu na brdu Starac gradila kraljica kralja Sandalja iz Ključa, te da je iz iste na Vaskrsenije ujutru od muža svoga odbjegli. Isto, str. 104.

⁴ Pero Slijepčević, Staro groblje po Gacku, Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini, god. XL, sveska za historiju i etnografiju, Sarajevo 1928, str. 61.

⁵ Svetozar Tomić, Banjani, Srpski etnografski zbornik, knj. LIX, Naselja i poreklo stanovništva, knj. 31, Beograd 1949, str. 84. Rod Koprivica raselio se po celim Banjanima, ima ih oko 110 kuća (stanje 1940. godine — V. P.), a dijele se, u međusobnom kontaktiranju, na Popoviće, Ivanoviće, Grojiće i Čosiće, inače su zvanično svi Koprivice. Iako ima među njima i petnaest koljena, ne uzimaju se međusobno. Isto, str. 84.

Koprivica ima i na Mekoju Grudi u Bilečkim Rudinama, a porijeklom su iz Banjana. Upor. J. Dedijer, Bilećske Rudine, Srpski etnografski zbornik, knj. V, Naselja i poreklo stanovništva, knj. 2, str. 890.

Koprivice, doseljeni iz Banjana, zabilježeni su i u Nedajnom na Pivskoj planini (14 kuća, slave Sv. Nikolu). Upor. S. Tomić, Piva i Pivljani, Srpski etnografski zbornik, knj. LIX, Naselja i poreklo stanovništva, knj. 13, str. 500. Vidi i A. Luburić, Drobunjaci, pleme u Hercegovini, Beograd 1930.

⁶ M. Orbin, nav. djelo, str. 96.

⁷ S. Tomić, nav. djelo. Za složenu etničku situaciju na području Banjana u kasnom srednjem vijeku vidi Đ. Petrović, Mataruge u kasnom srednjem veku, Glasnik cetinjskih muzeja, knj. X, Cetinje 1977.

⁸ A. Luburić, nav. djelo, str. 9—10, 43.

⁹ S. Tomić, nav. djelo. A. Luburić pobija taj podatak dokazujući da su Drobnjaci na svom današnjem području odavno, jer ih historijski izvori spominju na Jezerima već 1390. godine.

¹⁰ P. Šobajić, Povodom dvaju najnovijih priloga proučavanju plemena, Glasnik Etnografskog instituta SAN, I/1-2, Beograd 1952, str. 265.

¹¹ S. Tomić, nav. djelo.

¹² P. Šobajić, Bjelopavlići i Pješivci, Srpski etnografski zbornik, knj. XXVII, Naselja i poreklo stanovništva, knj. 15, Beograd 1923, str. 176. O tome kako su kraljica Jelena i njen sluga Bijeli Pavle davali imena pojedinim lokalitetima u Crnoj Gori vidi M. M. Pavićević, Crnogorske priče, Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena, knj. XXVIII/2, Zagreb 1932, str. 143.

¹³ A. Jovičević, Riječka nahija (u Crnoj Gori), Srpski etnografski zbornik, knj. XV, Naselja i poreklo stanovništva, knj. 7, Beograd 1911, str. 555.

¹⁴ P. Rovinskij, Černogorija, tom II/2, Sankt Peterburg 1901, str. 563. i dalje.

¹⁵ J. Erdeljanović, Postanak plemena Pipera, Srpski etnografski zbornik, knj. XVII, Život i običaji narodni, knj. 10, Beograd 1911, str. 442.

¹⁶ Luča, god. VI, sv. I, Cetinje 1900, str. 209.

¹⁷ S. Tomić, nav. djelo.

¹⁸ M. Vego, *Bekija kroz vijekove* (Područje opština Grude i Posušje), Sarajevo 1964, str. 102.

¹⁹ R. Živojević, *Ilovača*, Posebna izdanja Geografskog društva Bosne i Hercegovine, knj. IV, Sarajevo 1968, str. 24—25.

²⁰ M. Dinić, *Zemlje hercega od Svetog Save*, Glas SAN, 182, str. 200—258.

²¹ S. Ćirković, *Istorija Bosne*, Beograd 1961, str. 267.

²² Upor. *Enciklopedija Jugoslavije*, s. v. Kosače.

²³ S. Ćirković, nav. djelo, str. 178.

²⁴ J. Radonić, *Der Grossvojevode von Bosnien Sandalj Hranić Kosača*, *Archiv für slawische Philologie*, XIX, Wien 1897.

²⁵ Isto, str. 393.

²⁶ L. Thallóczy, *Studien zur Geschichte Bosniens und Serbiens im Mittelalter*, München und Leipzig 1914, str. 135—141.

²⁷ J. Radonić, nav. djelo, str. 419.

²⁸ J. Tadić, *Promet putnika u starom Dubrovniku*, Dubrovnik 1939, str. 62.

²⁹ Isto, str. 63.

³⁰ Isto, str. 114.

³¹ Služeći se zapisima ljetopisaca, različitim izvorima i, čini se, narodnom tradicijom, M. Orbin je zabilježio da su knez Lazar i kneginja Milica imali samo jednog sina, Stefana, i pet kćeri: Milevu, ženu Bajazita I, Maru, udatu za Vuka Brankovića, Jelenu (Helenu), suprugu Nikole Gorjanskog, Despinu, ženu Balše, i Vukosavu, udatu za Miloša Kobilovića, koji je, piše Orbin, bio rodom iz Tjentišta. Upor. M. Orbin, nav. djelo, str. 93—96. Komentarišući Orbinove kroničarske zapise, S. Ćirković je ispravio očigledne Orbinove greške. Isto, str. 330.

³² I. Ruvarac, *Dvije bosanske kraljice*, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini*, knj. V, Sarajevo 1893, str. 470—471.

³³ J. Tadić, nav. djelo, str. 114—115.

³⁴ Isto, str. 117.

³⁵ Isto, str. 117—118.

³⁶ S. Ćirković, *Herceg Stefan Vukčić Kosača i njegovo doba*, SAN, Posebna izdanja, knj. CCCLXXVI, *Odjeljenje društvenih nauka*, knj. 48, Beograd 1964, str. 18—19.

³⁷ J. Tadić, nav. djelo, str. 118.

³⁸ I. Ruvarac, nav. djelo, str. 471.

³⁹ J. V. A. Fine jr, *Uloga bosanske crkve u javnom životu srednjovjekovne Bosne*, *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine*, XIX, Sarajevo 1973, str. 23—24.

⁴⁰ Isto.

⁴¹ Upor. S. Ćirković, nav. djelo.

⁴² V. Palavestra, *Narodna predanja o bježanju bosanske kraljice Katarine iz Bosne*, *Teološko-povijesni simpozij u povodu 500-godišnjice smrti Katarine Kosače*, Sarajevo 1978.

⁴³ Upor. V. Palavestra, *Narodna predanja o starom stanovništvu u našim dinarskim krajevima*, *Glasnik Zemaljskog muzeja BiH*, Nova serija, *Etnologija*, Sarajevo 1966.

Mr ANĐELKO ZELENIKA

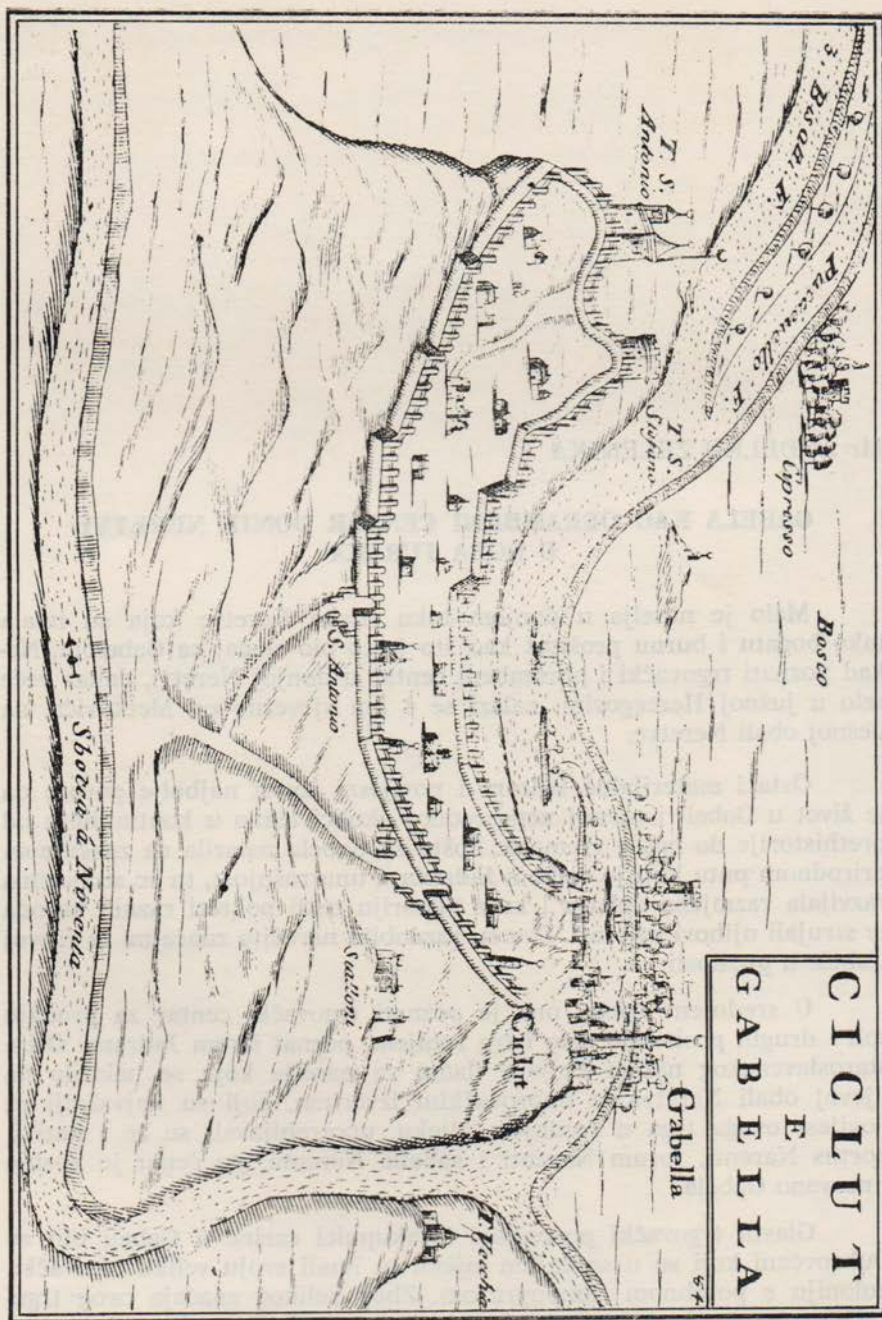
GABELA KAO OBRAMBENI CENTAR DONJE NERETVE U DOBA TURAKA

Malo je naselja u donjem toku rijeke Neretve koja su imala tako bogatu i burnu prošlost kao što je to bio slučaj sa Gabelom. Nekad poznati trgovački i obrambeni centar u donjoj Neretvi, danas veće selo u južnoj Hercegovini, nalazi se 4 km sjeverno od Metkovića, na desnoj obali Neretve.

Ostaci materijalne kulture i povijesni izvori najbolje govore da je život u Gabeli i njenoj neposrednoj okolini tekao u kontinuitetu od prethistorije do našeg vremena. Pošto se Gabela nalazila na značajnom prirodnom putu koji je vodio s Jadrana u unutrašnjost, tu se stoljećima razvijala razmjena dobara i kroz historiju tekli pokreti raznih naroda te strujali njihovi utjecaji. Dva su razdoblja naročito značajna za razvoj Gabele u prošlosti.

U srednjem vijeku ona je poznati trgovački centar za prodaju soli i drugih proizvoda, kao i trg robljem, poznat širom Jadrana. Osim staroslavenskog naziva Drijeva (lađa) za naselje koje se nalazilo na lijevoj obali Neretve, u dubrovačkim izvorima, koji su najvažniji za povijest ovoga trga u srednjem vijeku, upotrebljavali su se i nazivi: portus Narenti, forum Narenti i gabella Nerente, po čemu je poslije i nazvano Gabela.

Glavni trgovački posrednici i zakupnici carine u Gabeli bili su Dubrovčani koji su u srednjem vijeku tu imali svoju veliku trgovačku koloniju s posebnom samoupravom. Zbog velikog značaja ovog trgovačkog centra i skele koja je njenim gospodarima donosila velike prihode, u toku srednjeg vijeka za prevlast nad Drijevom — Gabelom sukobljavali su se različiti politički i privredni interesi domaćih vladara i feudalaca i raznih inostranih zavojevača.

Sl. 1. Čitluk i Gabela prema crtežu P. V. Coronellija iz 1678. godine

Turska Gabela u stvari je samo prirodni i historijski nastavak srednjovjekovnog Drijeva. U osvajačkom naletu Turaka na naše zemlje Gabela je pala u njihove ruke 1490. godine. Zahvaljujući Dubrovčanima, ponovo se u Gabeli otvara skela za prodaju soli i drugih proizvoda. Pored svog privrednog značaja za šire područje turske uprave u našim krajevima, Gabela će ubrzo, zbog svog položaja, postati i obrambeni centar donje Neretve nedaleko od graničnog područja mletačko-turskih posjeda, gdje su se decenijama odvijali ratni sukobi vjekovnih neprijatelja.

GABELSKA UTVRĐENJA

Gabelski grad

Među većim i značajnijim turskim utvrđenjima na širem području Hercegovine posebno mjesto zauzima gabelski grad. I pored višegodišnje zapuštenosti i zuba vremena koji su učinili svoje, ovo je jedna od najočuvanijih fortifikacija ove vrste duž granične linije koja je nekoliko stoljeća razdvajala tursko-mletačke, a kasnije tursko-austrijske posjede u donjoj Neretvi.

Gabelski grad nalazi se oko 150 m zapadno od rijeke Neretve, nasuprot srednjovjekovnog Drijeva, na manjem brdskom uzvišenju koje svojim strateškim položajem dominira okolicom. Na tom mjestu Neretva, kao prirodna zaštita, okružuje grad sa sjeverne, istočne i južne strane, dok se sa zapada nalazi prostrano Gabelsko polje. Gabelski grad sa drugim utvrđenjima i kulama u svojoj neposrednoj blizini, na desnoj i lijevoj obali Neretve, činio je jedan obrambeni sistem zaštite ne samo gabelske skele, kao značajnog privrednog centra, već i prilaza ovom dijelu Hercegovine s juga.

Prostor grada unutar bedema i kula zauzima površinu od 28.042 m². U svojoj osnovi grad je višegona nepravilnog oblika, prilagođen konfiguraciji terena na kome se nalazi.

Prema vremenskom postanku gabelski grad dijelimo na dva dijela: stari grad koji je podignut polovicom XVI st. i novi grad izgrađen jedno stoljeće kasnije, polovicom XVII st.

Stari grad

Gabelski stari grad, omeđen kulama i bedemima nešto više od jednog stoljeća, postojao je kao samostalno utvrđenje. Glavna mu je funkcija za to vrijeme bila zaštita i čuvanje gabelske skele. Po graditeljskoj zamisli i vojnostrateškoj funkciji stari grad ima dva dijela koji su potpuno odvojeni jedan od drugoga. Jedina veza među njima su velika ulazna vrata koja su ih spajala, a po potrebi i razdvajala. Prema svom tlocrtu, stari grad sastavljen je od dva nepravilna četvorokuta, prislonjena jedan uz drugi. Zapadni je mnogo veći od istočnog. Ukupna površina ovog grada iznosi 4.249 m².

Radi lakšeg opisa podijelili smo ih prema svojoj veličini na veliku i malu tvrđavu.

Velika tvrđava

Velika tvrđava zaprema prostor od 3.550 m². Dužina sjevernog bedema iznosi 59 m, istočnog 71 m, zapadnog 47,5 m, a južnog 72,5 m. Na sastavu istočnog i južnog bedema velika je tvrđava povezana sa malom tvrđavom i na tom dijelu imaju isti bedem. Na završecima zapadnog bedema smještena je po jedna kula kružne osnove, isturena prema vanjskom dijelu utvrđenja. Treća, također kružna kula, nalazi se na sastavu južnog i istočnog bedema. Ona je ujedno i kula male tvrđave.

Glavni ulaz u veliku tvrđavu starog grada bio je na sjevernom bedemu. Neposredno kod ulaza bila je jedna kapikula koja je branila prilaz neprijatelju sa te strane. Bedem kod ulaznih vrata iznosi 2,40 m i mnogo je deblji i čvršći od ostalih bedema ovog utvrđenja. Ulaz u grad je bio zasvođen bačvastim svodom. Nije bio postavljen okomito na zidnoj plohi već pod izvjesnim uglom.

Pošto je dio bedema kod sjevernih ulaznih vrata obrušen i dobrim dijelom zasut, tek nakon arheoloških istraživanja moći će se dobiti njegova potpunija slika.

Na sastavu sjevernog i zapadnog bedema nalazi se velika i tvrdo zidana kula kružnog oblika, ispupčena prema vanjskom dijelu zida. Taj dio utvrđenja u neposrednoj blizini glavnog ulaza u grad bio je naročito dobro branjen. Ova je kula s vanjske strane zidana većim klesanim kamenim kvaderima čvrstog krečnjaka, a s unutrašnje strane nabijena je zemljom i nasipom radi lakšeg otpora napadu artiljerije. Promjer kule u gornjem dijelu iznosi 9 m.

Debljina zapadnog i južnog bedema iznosi 1,90 m, a sjevernog i južnog 1,65 m. Gornji dio bedema imao je neprekidni niz puškarnica. Duž svih bedema tekla je šetna staza za komuniciranje vojske u cilju obrane od neprijatelja, širine oko 90 cm, koja se prema unutrašnjoj strani širila prema drvenoj platformi, čiji su otvori za ležište greda sačuvani u zidnoj masi. Visina prsobrana iznosila je 80 cm.

Pored puškarnica kule su bile snabdjevene i topovima, što potvrđuju i historijski izvori. Kula, koja se nalazila na mjestu sastava zapadnog i južnog bedema, sačuvana je djelomično i nije bila građena onako solidno kao ona nedaleko od ulaza u grad. Južni gradski zid, oslonjen na tvrdu kamenu liticu, ujedno je i najočuvaniji, i visok je oko 7 m. Ostali sačuvani bedemi ovoga grada su visoki od 3 do 7 m.

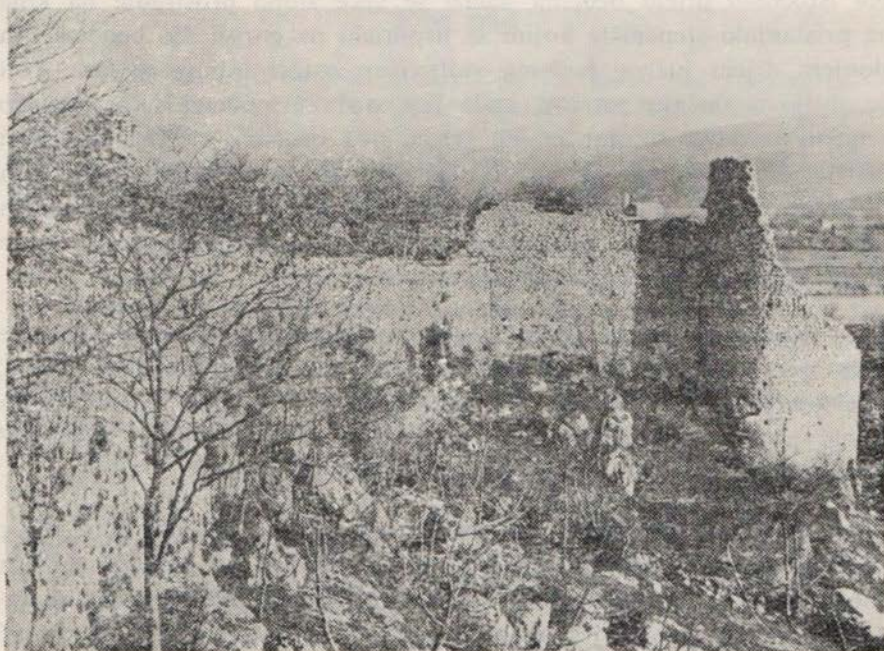
Unutrašnji prostor velike tvrđave približno je ravan, s manjim visinskim razlikama. Taj je prostor služio za stalno boravište vojne posade koja je čuvala gabelski grad. Tu su još vidljivi ostaci zidova i temelja više objekata koji su davno porušeni, a bili su s unutrašnje strane prislonjeni na gradske bedeme. Njihov obrušeni materijal, koji se sastoji od niza kamenih gomila i dijelova zida, zarastao je u draču i žbunje, tako da je bez arheoloških istraživanja teško donijeti sud o njihovoj namjeni.

Od objekata u tom dijelu grada, koje je moguće identificirati, sačuvani su ostaci cisterne za vodu veličine 11 x 4 m, dok je dubinu teško odrediti zbog nasipa kojim je zatrpana. Zidovi debljine 60 cm izrađeni su od krečnjaka sa malterom od vodonepropusne crvenice i kreča. Raščišćavanjem terena unutar ovoga dijela grada, kao i daljim istraživanjima, doći će se do novih pojedinosti o vrsti i namjeni objekata unutar ove fortifikacije.

Mala tvrđava

Mala tvrđava ima oblik nepravilnog četvorokuta, čije stranice iznose: 33 x 26,9 x 34,8 x 26,8 m, dok njena ukupna unutrašnja površina iznosi 699 m². I pored toga što je ovo utvrđenje manjih formi od velike tvrđave, po načinu i solidnosti gradnje ona je mnogo čvršća za obranu od neprijatelja i jedan je od najočuvanijih objekata u čitavom fortifikacionom sistemu Gabele i njene okolice.

Prema strateškoj i graditeljskoj zamisli ova je tvrđava imala i funkciju i mogućnost da se u nju povuče posada ako neprijatelj zauzme veliku tvrđavu i odatle nastavi borbu protiv napadača. Takvih i sličnih načina gradnje nalazimo na mnogim utvrđenjima ove vrste na širem području Bosne i Hercegovine i dijela susjedne Dalmacije koji se nalazio pod turskom vlašću.

Sl. 2. Južni bedem starog gabelskog grada

Veza između velike i male tvrđave starog grada bila su velika ulazna vrata otvora 2,55 m. Prema historijskim podacima, vrata velike tvrđave bila su drvena, a male željezna.¹

Mala tvrđava smještena je na strateški vrlo pogodnom prirodnom položaju, lakšem za obranu od neprijatelja od velike tvrđave. Južni bedem, čija visina sada sačuvanog zida iznosi 7 do 10 m, leži na kamenoj litici, i prilaz gradu s te strane bio je naročito otežan.

Na sastavu južnog i zapadnog bedema ove tvrđave smještena je kula kružnog oblika, jedna od značajnijih utvrda na čitavom gabelskom gradu. Sačuvani ostaci kule sada su visoki 10 m. Njen promjer je 8,5 m i također je nasuta zemljom i šutom. To je impozantna kula vrlo solidne građe s koje se pruža vidik daleko u pravcu juga i zapada, od Metkovića do stare Narone (Vida) i prostrane neretvanske doline. Debljina zidova ove kule u donjim dijelovima iznosi 2,35 m.

Zbog posebne funkcije, koju je imala mala tvrđava, debljina i solidnost gradnje njenih bedema je veća od velike tvrđave. Širina zidova je 2,35 m, šetne staze 1,35 m, a visina prsobrana 85 cm. Sjeverni bedem u svom većem dijelu sačuvan je u prvobitnoj visini od 8 m. Na istočnom dijelu bedema nalazi se veće zidno proširenje na koje se prislanjalo stepenište kojim se uspinjalo na gornji dio bedema. Na donjem dijelu južnog bedema vidljivi su ostaci tajnog prolaza, koji je služio u slučaju potrebe, kada je posada prinuđena da neopaženo napusti tvrđavu. Unutar malog grada, duž bedema, vidljivi su ostaci ležišta drvenih greda, koje su nosile krovne konstrukcije pojedinih objekata, koji su bili prislonjeni uz bedeme, a u gornjem dijelu bedema ležišta drvenih nosača platforme, koja je bila postavljena duž šetne staze, kojom je komunicirala posada tvrđave.

Kao i u velikom gradu, i ovdje su bile razne nastambe i druge prostorije koje su služile za vojne potrebe. U toku istraživačkih radova, obavljenih u maloj tvrđavi gabelskog grada 1979. godine, u središnjem dijelu prostora, pored džamije, pronađena je jedna manja cisterna.² U središnjem dijelu ove tvrđave nalaze se ostaci džamije.

Unutrašnji dio malog utvrđenja zarastao je u draču i šiblje, zbog čega je teško sagledati ostatke objekata koji su se svojevremeno u njemu nalazili. Nastavljaju se istraživanja, koja obavlja Regionalni zavod za zaštitu spomenika kulture i prirode u Mostaru i koja su već u toku, te očekujemo nova saznanja o gabelskom utvrđenju.

Sl. 3. Sjeverni bedem starog gabelskog grada

Novi grad

Naziv stari i novi grad sačuvani su do danas kod stanovnika Gabele. Stari gabelski grad podignut polovicom XVI st. u novim političkim prilikama XVII st. nije više mogao zadovoljiti vojnoobrambene potrebe Turaka u ovom dijelu Neretve, zbog čega je izvršena popravka starog i izgradnja novog grada. Na taj način stari i novi grad spojeni su u jednu obrambenu cjelinu.

Pošto je E. Čelebija posjetio Gabelu neposredno poslije gradnje novog grada 1665. godine, u svom putopisu navodi razloge podizanja ove tvrđave: »Kako je to mjesto (Gabela) jako eksponirano a tvrđava mu bila malena to su napadi Mlečana i odmetništvo domaćeg stanovništva iziskivali da se ona proširi. Stoga je sultan Ibrahim-han stavio u dužnost paši Čengiću, sandžakbegu hercegovačkom, pa je ovaj nanovo podigao Fatihov grad Gabelu.«³

Dok je stari grad zauzimaio samo jedan dio brdskog uzvišenja na desnoj obali Neretve, izgradnjom novog grada obuhvaćen je čitav brežuljak koji je djelomično nasut kako bi se dobila približno ista visina terena i jedna obrambena cjelina. Površina prostora oivičenog bedemima novog grada mnogo je veća od površine starog grada. Novi grad zauzeo je veći dio prostora sjeverno od starog grada, s kojim je spojen, a nešto manje sa njegove istočne i zapadne strane. Južni bedemi starog grada sačuvali su svoj stari oblik i funkciju, jer je zbog

konfiguracije terena na tom dijelu bilo nemoguće širiti grad. Obimnom izgradnjom stari grad se uklopio u jednu veću obrambenu cjelinu.

Izgradnjom novog gabelskog grada u novim političkim uvjetima odnosa snaga, kada Turci nastoje da očuvaju svoje pozicije na Balkanu, dobili su jednu jaču fortifikaciju nedaleko od granice svoga vjekovnog neprijatelja, Mletačke Republike.

U povijesti Gabele to neće biti i posljednji zahvati na utvrđenjima. Pola stoljeća nakon te obimne gradnje, padom Gabele pod Mlečane, novi osvajači nastaviće s utvrđivanjem grada.

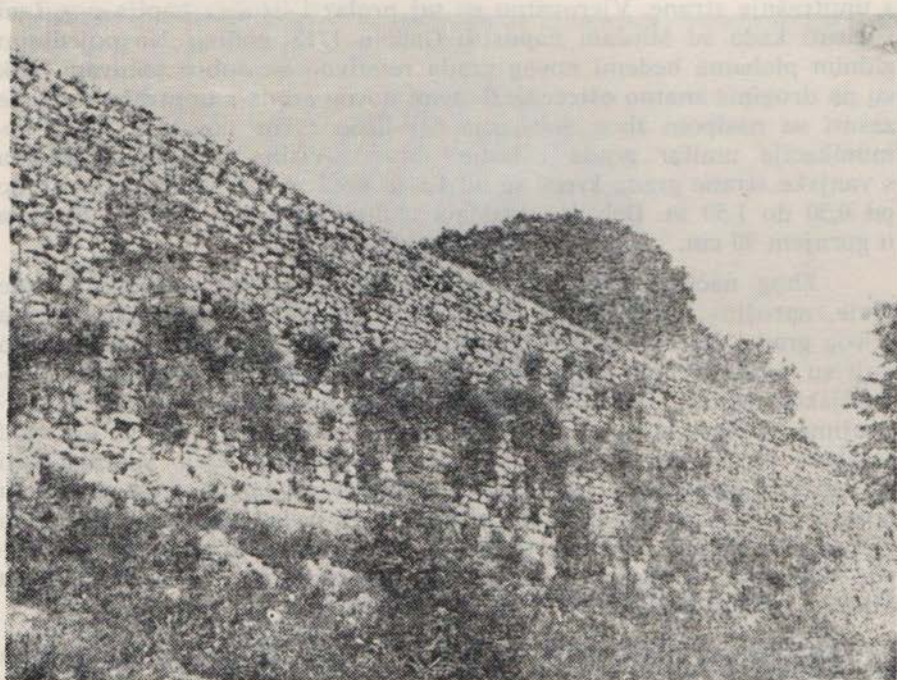
Opisujući gabelski grad, E. Čelebija dalje navodi: »Sa sjeverne strane grad ima drvenu kapiju, dok je kapija koja vodi u stari grad gvozdena. U novom gradu nema nikakvih zgrada, tu je samo mejdan za borbu. Bedemi su debeli po 10 aršina, ima 23 šahi, baljemez i drugih topova. Na zapadnoj strani grada nalazi se velika varoš koja se zove Čitluk. Opseg grada iznosi 550 dobrih koraka.«⁴ Čelebijini podaci, koje je danas moguće provjeriti na terenu, nisu sasvim pouzdani, a odnose se na širinu bedema, opseg grada, Fatihovu džamiju i Fatihov grad.

U načinu zidanja i kvalitetu gradnje uočljiva je razlika između bedema starog i novog grada. Zbog obimnosti građevinskog zahvata i velikih materijalnih izdataka na ovom obrambenom objektu, kao i slabljenja vojne i financijske moći Turaka polovicom XVII st., novi grad je slabijeg kvaliteta od starog, što najbolje potvrđuje činjenica da su danas bolje sačuvani bedemi starog nego novog grada.

Dok je glavna ulazna kapija starog grada bila na sjevernoj strani, glavni ulaz u novi grad je na zapadnoj strani zbog lakše veze sa naseljem. Ulaz u novi grad nalazi se približno na sredini zapadnog bedema i njegova širina otvora iznosi 2,70 m. Sa obje strane ulaza bedem je ojačan tako da mu je na tom mjestu širina 3,10 m. Pošto je porušen zid nad ulaznom kapijom, pretpostavljamo da je bila polukružno zasvođena, kao što su zasvođeni i drugi sporedni ulazi u grad. Neposredno nakon ulaza u grad nalazilo se manje predvorje obzidano debelim zidom i utvrđeno kapikulom, na kojoj su se nalazila druga ulazna vrata u grad, koja nisu bila u osi glavne vanjske kapije.

Pored glavnog ulaza u grad, 3,10 m u pravcu juga, nalazi se drugi manji ulaz, čija veličina otvora iznosi 1,60 m. Kroz taj otvor u bedemu ulazi se u polukružno zasvođenu stražarnicu koja je imala funkciju kontrole prilaza gradu i čuvanja ulaza, dok su glavna ulazna vrata bila uglavnom zatvorena. Taj je otvor bio dugo zatrpan zemljom i nasipom. U toku istraživanja, obavljenih 1978. i 1979. u sklopu naučnoistraživačkog projekta Gabela, taj pomoćni ulaz s unutrašnje strane grada potpuno je otkopan.

Na osnovi analogija sa drugim većim utvrđenjima ove vrste, koje su Turci podizali širom Bosne i Hercegovine i susjedne Dalmacije, te po načinu gradnje i upotrebi opeke može se sa sigurnošću zaključiti da pomoćni ulaz nisu gradili Turci već Mlečani koji su koncem XVII st. zauzeli Gabelu.

Sl. 5. Istočni bedem novog gabelskog grada

Pored glavnog i tog sporednog ulaza u grad koji su na zapadnom bedemu, na suprotnom, istočnom bedemu nalazi se treći, nešto manji ulaz u gabelski grad, čija širina otvora iznosi 1,73 m. Ovaj je ulaz orijentiran u pravcu Neretve, od koje je udaljen oko 180 m. Ulaz je bio zasvođen polukružno i probijen u bedemu, koji je na ovom mjestu također ojačan i u svojoj širini iznosi 2,10 m. Otvor je izrađen u obliku lijevka čija je uža strana okrenuta vani, a šira prema unutrašnjosti. S vanjske strane dovratnici kapije, također izrađeni u tzv. mletačkom periodu Gabele, predstavljaju klesarski najkvalitetniji do danas sačuvani rad na gabelskom utvrđenju. Pravilno klesani kameni blokovi, koji su obrublivali ulazna lučna vrata, rad su dobrih poznavalaca kamenorezačke tehnike iz susjedne Dalmacije. U svom prvobitnom položaju nalazili su se samo kameni blokovi dovratnika, dok je luk bio obrušen. U toku 1979. godine izvršena je rekonstrukcija tog ulaza na taj način što su ranije obrušeni kameni blokovi luka kapije vraćeni na prvobitno mjesto.

Od posebnih zanimljivosti na bedemima novoga grada treba istaći jedan manji tajni prolaz kroz koji se moglo neopaženo izići iz grada. Taj se prolaz nalazi na istočnoj strani, u pravcu Neretve, a udaljen je oko 50 m sjeveroistočno od istočne kapije grada. Tajni prolaz ima širinu otvora 1,02 m, polukružno je zasvođen i samo djelomično vidljiv u donjem dijelu bedema, s vanjske strane, dok je potpuno zasut

s unutrašnje strane. Vjerovatno su taj prolaz i istočna kapija porušeni i zasuti kada su Mlečani napustili Gabelu 1715. godine. Na pojedinim zidnim plohamo bedemi novog grada relativno su dobro sačuvani, dok su na drugima znatno oštećeni. Bedemi novog grada s unutrašnje strane zasuti su nasipom zbog dobijanja približno ravne površine, lakše komunikacije unutar grada i bolje obrane. Visina sačuvanih bedema s vanjske strane grada kreće se od 1,5 m do 7 m, a s unutrašnje strane od 0,50 do 1,50 m. Debljina bedema u donjem dijelu iznosi 1,20 m, a u gornjem 90 cm.

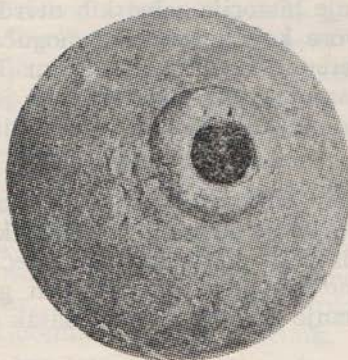
Zbog načina gradnje, neuobičajene za tursku arhitekturu ove vrste, naročito je zanimljiv oblik sjevernog i sjeveroistočnog bedema novog grada. Na tom dijelu bedemi su u obliku zvjezdastih završetaka koji su poput oštrica koplja istureni svojim vrhovima u pravcu neprijateljskog napada. Bedeme sličnih oblika ne nalazimo na turskim utvrđenjima u Hercegovini i dijelu susjedne Dalmacije koji je bio pod turskom vlašću. To nas upućuje na zaključak da je djelo Mlečana koji su također radili na utvrđivanju gabelskog grada. Na više mjesta u novom gradu, kao i susjednom utvrđenju Đerzelez, nailazimo na slična rješenja bedema u obliku zvjezdastih završetaka. Najbližu sličnost takvim bedemima nalazimo u susjednom Opuzenu, na utvrđenju koje su Mlečani podigli koncem XVII st. na Posrednici.

U novom gradu nalazimo i jednu specifičnost u načinu zidanja bedema. Zidovi s vanjske strane utvrđenja zidani su pod manjim nagibom, na tzv. škarpu i s manjom količinom maltera. Razlog tome je što su oni s unutrašnje strane bili zasuti zemljom i na taj način vršili pritisak na vanjski dio kamenog zida. Način zidanja bedema na novom gradu nije svuda isti. Pretežno su pritesani kameni blokovi zidani u pravilnim redovima, u jednom nizu, međusobno vezani krečnim malterom.

Ima više uzroka uništenju i propadanju gabelskih bedema. Pošto se neposredno uz zapadni dio utvrđenja nalazi veće naselje, decenijama je stanovništvo upotrebljavalo građevinski materijal sa grada za gradnju svojih objekata. Jedan dio zapadnog bedema zarastao je u bršljan i šipražje, dok je uz drugi dio prislonjeno više gospodarskih i drugih objekata mještana Gabele. Bedemi sa sjeverne i istočne strane ugroženi su visokim raslinjem i drvećem koja već godinama razarajuće djeluju na zidove. Sjeverno zidno platno je najugroženije jer su velike količine kamena otpale pod pritiskom nasipa.

Od nekadašnje turske i mletačke ratne tehnike, oružja, topova i municije, što se nalazilo u Gabeli, do našeg vremena sačuvala se samo jedna velika bomba, ostaci jedne eksplodirane bombe i jedno manje đule od željeza. Po svojoj težini i obimu to je najveća turska bomba do sada sačuvana na području Bosne i Hercegovine. To je velika željezna kugla (težine 75 kg, opsega 104 cm i promjera 33 cm) s manjim otvorom po sredini, kroz koji se puni barut. Bomba sa gabelskog grada sada se nalazi u muzejskoj zbirci Franjevačkog samostana Humac kod

Ljubuškog. Slične bombe, samo manjih dimenzija, sačuvane su u Počitelju, Blagaju kod Mostara i Livnu.

Sl. 4. Turska bomba za rušenje utvrda nađena u gabelskom gradu

Historijat gabelskog grada

O padu Drijeva — Gabele pod Turke historičari imaju različita mišljenja.⁵ Najviše indicija ide u prilog tvrdnji da su je Turci zauzeli 1490. godine. Iste godine Turci zauzimaju posljednje ugarsko-hrvatsko uporište u donjoj Neretvi, utvrđenje Koš na Posrednici.⁶ Prema svom geografskom položaju Drijeva se nalazi na polovici puta između Posrednice na jugu i Počitelja na sjeveru, koji su mnogo ranije zauzeli Turci. Prije zauzimanja Koša Turci nisu mogli imati koristi od Drijeva i skele na Neretvi bez povezanosti s morem.

Početakom 1490. Dubrovčani sklapaju s Turcima značajan ugovor o prodaji soli u Dubrovniku, Novom, Risnu, Slanom i Kleku i slobodi uvoza robe u Dubrovnik.⁷ Da su prije te godine Turci zauzeli Drijeva — Gabelu, svakako bi Dubrovčani, kao dobri poznavaoći prilika u Neretvi, aktivirali i ovu od starine poznatu skelu za prodaju soli.

Prvi do sada poznati izvor koji ide u prilog tvrdnji da je Gabela pala pod Turke 1490. godine je odluka Malog vijeća od 5. III 1491, prema kojoj je jedan dubrovački plemić, inače trgovac solju, preselio iz Kleka u Neretvu.⁸ To je najbolji dokaz da su Dubrovčani odmah nakon pada Gabele pod Turke obnovili trgovinu na njenoj skeli. Zahvaljujući pedantnosti dubrovačkih izvora, koji su ujedno najznačajniji za povijest Gabele kako u srednjem vijeku tako i za vrijeme dugogodišnje turske uprave u donjoj Neretvi, može se dobiti jasna slika o značaju i ulozi koju je Gabela imala za novog gospodara ovih krajeva.

Zbog svog privrednog značaja kao trgovačkog centra i strateškog položaja nedaleko od vjekovno nemirne mletačko-turske granice, Turci u Gabeli grade čitav sistem fortifikacija koji je imao za cilj da obezbi-

jedi njenu sigurnost i prirodni put i prolaz iz donje Neretve u Hercegovinu.

Za rasvjetljavanje historije gabelskih utvrđenja imamo više pouzdanih historijskih izvora koje je donekle moguće provjeriti na sačuvanim objektima na terenu. Međutim, kada su Turci počeli utvrđivati Gabelu za sada nemamo tačnih podataka. To je moralo biti priličito rano, u prvih nekoliko decenija nakon pada donje Neretve i Makarskog primorja pod Turke.

Poznat je princip turske vojne strategije u pogledu izgradnje novih i održavanja starih fortifikacija u našim krajevima. Turci uglavnom grade nove tvrđave ili održavaju stare već zatečene u novoosvojenim krajevima samo nedaleko od državnih granica kao i uz veća naselja. Karaule ili manje kule imale su zadatak da osiguravaju puteve.

Stari gabelski grad podignut je prije 1549. i postaje glavna tvrđava gabelskog kadiluka i kapetanije. Zbog svog značaja Turci ovom utvrđenju daju naziv Sedislam — bedem islama.⁹ Nije slučajno što je utvrđenje podignuto pred kraj prve polovice XVI st. Neposredno prije toga, u ratu sv. Lige protiv Turaka, Španjolci su za kraće vrijeme zauzeli od Turaka grad Novi 1538. godine. Zbog toga je bilo nužno utvrđivati svoje pozicije u graničnom području. Nije isključeno da pri gradnji gabelskog grada nisu učestvovali i Turcima pomagali Dubrovčani. Njihovi majstori popravljali su gabelsku luku 1545. godine.¹⁰ »Kad su u pitanju utvrđenja u Novom i Gabeli, lako je utvrditi da su ti (dubrovački majstori) radili na njihovoj izgradnji ili popravci.«¹¹ Poznata je činjenica da su Dubrovčani na zahtjev hercegovačkog sandžak-bega i sultana prevozili drvenu građu čak iz Neretve za izgradnju utvrđenja u Novom i u više navrata upućivali svoje majstore i građevinski materijal u Novi.¹² Dubrovački majstori također su učestvovali u izgradnji Karađoz-begove džamije u Mostaru, polovicom XVI st.,¹³ dok je »Luka architectus« iz Dubrovnika 1696. godine rukovodio zahvatima na utvrđivanju mostarskog grada.¹⁴

Prema jednom historijskom izvoru, Dubrovčani su poslali hercegovačkom sandžak-begu u Gabelu 7.000 tesanih kamenih blokova 1563. godine.¹⁵ Ovaj podatak najbolje govori da se na gabelskom gradu odnosno gabelskim utvrđenjima radilo i u drugoj polovici XVI st.

U historijskim izvorima XVII st. naziv Sedislam za gabelski grad gubi se te preovladavaju nazivi Gabela (prema srednjovjekovnom dubrovačkom nazivu), Neretva i Čitluk. Prema jednom izvještaju, koji potječe iz mletačkih izvora u Dalmaciji, iz treće decenije XVII st., zanimljivi su neki statistički podaci o Gabeli, u kojima stoji slijedeće: »Gabella è citta cinta di muro, e per mezzo le cuore la fiumara di Neretva; di una parte, cioè da Levante sono le case de mercanti e li magazeni di sali Ragusei, è luoco mercantile. Da maestro la forteza et terra o borgo sopra una colina chiamata Citluch . . . Persone da fatti la citta, borgo et castello facevano prima nro 200, et nella ultima descritto-

ne persone da fatti nro 300. Vi sono periere da Brago nro 10, un pezo intiero nro 1.«¹⁶

Detaljan opis gabelskog grada ostavio je E. Čelebija, koji je posjetio Gabelu 1665. godine.¹⁷ Pored ostalog, ovaj putopisac za Gabelu navodi slijedeće: »To je tvrdo zidan grad četverougastog oblika na obali rijeke Neretve, na teritoriji hercegovačkog sandžaka. Oslobođen je od svih izvanrednih teških daća. To je takav grad da mu na ovoj krajini nema ravna, samo je malen. Ima gradskog zapovjednika (dizdar) i posadu. Njegov kadija ima rang kadije sa kadilukom od sto pedeset akči i katkada sjedi ovdje, a katkada ide po selima. Stanuje na suprotnoj strani, u kasabi Gabeli, jer je to veliko trgovačko pristanište i trg (pazar). Međutim, na ovoj strani na kojoj je grad nalazi se spahijski čehaja, janičarski serdar, zapovjednik dviju tvrđava, tržni nadzornik, baždar, građevinski povjerenik, haračnik i carinik.

Ovaj grad leži nešto dalje od rijeke, na prostranoj i pjeskovitoj ravnici iznad koje nema uzvišenja koja bi dominirala gradom. Podigao ga je Fatih. Miniranje mu ne bi moglo nauditi. Tu je teren pjeskovit, pa stoga i ne može biti opkopa jer ako se zakopa pijesak samo jedan aršin dubine, odmah izbija voda. Na četiri gradska ugla nalaze se četiri kule od kojih svaka predstavlja velik bedem. Ima gvozdenu kapiju koja je okrenuta prema sjeveru. U gradu se nalazi dvadeset kamenom pokrivenih kuća, mala Fatihova džamija, skladište žita i skladište municije.

Njegovi stanovnici kao i ostali krajišnici nose bijele prsluke i ječermu, a na glavi crveni fes kao Alžirci i mletačke čakšire i idu pod oružjem. Kad ustreba oni odlaze čak do Sicilije i pljačkaju. Govore bošnjački. U ovom gradu nisam vidio žena. Na južnoj strani grada Gebele nalazi se malo polje. Kažu da se tu u davna vremena sijala riža, a sada je zapušteno. Na obali rijeke nalaze se tri različite građevine, pokrivene ćeramidom. To je bio arsenal (tersane). Tu po nalogu Sulejmanovom, stalno stoje tri spremne galije.«¹⁸ I pored izvjesnih netačnosti, Čelebija nam je ostavio dosta jasnu sliku o Gabeli toga doba.

Pored navedenih podataka sačuvao nam se i jedan vrlo obiman opis Gabele od nepoznatog autora iz druge decenije XVIII st., prema kome su Mlečani nakon zauzimanja Gabele 1694. našli uzidan jedan kameni turski natpis iznad ulaznih vrata tvrđave, koji u prevodu glasi: »U ime Boga dobrog i milostivog, Božje nadahnuće prosvijetlilo je Vijeće carskog divana, da je za bolju sigurnost i očuvanje granice protiv nevjernika Franaka, nakon što je hrabri Mustafa-paša osvojio ovu plodnu zemlju naredio da se sagrađi i podigne tvrđava kojoj je pobjednik Sulejman postavio za zapovjednika Mustafa-pašu. Tvrđava je započeta u petak, dan Gospodnji na spomen sv. Ridiru. Ovo mora biti utvrđeno mjesto, zbog čega se i naziva Sedeislam. U mjesecu Reher 911 (kolovoz 1559).«¹⁹

Međutim, autor je pogrešno preračunao hidžretsku godinu 911 u 1559. Tačno preračunata godina daje 1505. Postoji mogućnost da je ta godina i pogrešno prepisana.²⁰

O postojanju tog natpisa na gabelskom gradu govori još jedan podatak, ako oba ne potječu iz istog izvora. U njemu na talijanskom jeziku piše: »Citluk era stata fabbricata da Solimano, giusta iscrizione esistita in lingua araba, sopra una porta, e veniva chiamata Sedeilan che vuoi dire argine dei Mussulmani, ed anche confine.«²¹

Pored ta dva navoda može se pouzdano vjerovati da je postojao natpis na gabelskom gradu, jer je bilo uobičajeno da Turci u našim krajevima pri gradnji javnih i sakralnih objekata na njima postavljaju i natpisne ploče. Nema nikakve osnove za tvrdnju da su Turci podigli stari gabelski grad prvih godina XVI stoljeća. Za to nije bilo nikakve potrebe, jer su se još uvijek osjećali sigurnim u donjoj Neretvi koju su osvojili neposredno prije toga.

Značaj Gabele za tursku upravu u ovom dijelu naših krajeva postaje naročito velik polovicom XVII st. Za vrijeme dugogodišnjeg kandijskog rata (1645—1669) koji je bjesnio duž mletačko-turske granice došlo je do gradnje novog gabelskog grada. Na taj način Gabela iz decenije u deceniju postaje sve značajniji fortifikacioni centar u ovom dijelu Hercegovine.

Prema historijskim izvorima, gabelski novi grad podigao je po nalogu sultana Ibrahim-hana zapovjednik Hercegovine Ali-paša Čengić.²² Postoji mala razlika u godinama vladavine sultana Ibrahim-hana (1640—1648) i sandžak-bega Čengića (1650—1658). Podaci se mogu uzeti kao približno tačni, jer je Čelebija posjetio Gabelu neposredno poslije izgradnje novog grada.

Zbog obimnosti građevinskih radova novi gabelski grad nije se mogao podići u jednoj godini, već je za njegovu gradnju trebao veći vremenski period. Nije isključeno da i u tim zahvatima nisu učestvovali i Turcima pomagali dubrovački majstori, o čemu za sada nemamo potvrđenih izvora.

Turski fortifikacioni sistem u donjoj Neretvi dugo je bio čvrst i jak. Kao predstraža Gabeli s juga bila je poznata Norinska kula, koja je pored gabelskih utvrđenja i Počitelja bila značajno uporište u ovom dijelu periferije Turskog Carstva.

Za vrijeme bečkog rata (1683—1699) granično područje između Mletačke Republike i Turske u donjoj Neretvi bilo je u znaku stalnih ratnih sukoba. Mletačka vojska, sastavljena pretežno od domaćeg stanovništva, uzela je od Turaka Norinsku kuću 1685. godine. U posljednjoj deceniji XVII st. situacija za Turke u donjoj Neretvi naglo se pogoršala, jer se na udaru našla i najvažnija tvrđava Gabela koja neće odoljeti napadu Mlečana i domaćeg ustaničkog stanovništva. Nakon obimnih priprema i uz pomoć vojske i velikog broja ustanika Mlečani su zauzeli Gabelu 1694. godine.²³ Karlovačkim mirom, 1699. godine, nova mletačko-turska granica u srednjoj Dalmaciji i susjednim bosanskohercegovačkim oblastima povučena je od Knina, preko Vrlike, Sinja, Zad-

varja i Vrgorca, do Gabele i nazvana je »linea Grimani«. Pod mletačkom vlašću Gabela će ostati do konca 1715. i postati sjedište čitave Neretvanske krajine.

Mirovnim ugovorom u Karlovcima 1699. riješeno je i pitanje podizanja i obnove utvrđenja duž nove granične linije. Članom 13. tog ugovora dozvoljeno je Turskoj i Veneciji da mogu na svom graničnom području obnoviti stare tvrđave, ali ne smiju podizati nove.²⁴ Na osnovi istraživanja obrambenih objekata na terenu Gabele, izvršenih u toku 1978. i 1979. godine, kao i njenoj neposrednoj okolini, došlo se do zaključka da su se Mlečani pridržavali odredaba ugovora. Nisu podizali nova utvrđenja, već su obnavljali stara i prilagođavali ih svojim potrebama i vojnostrateškim ciljevima. Dvije vrste dokaza idu u prilog ovoj tvrdnji. To su ostaci objekata sačuvani do danas i historijski izvori sa detaljnim podacima koji potvrđuju mletačku graditeljsku aktivnost u Gabeli za vrijeme njihove 22-godišnje vladavine.²⁵

I pored toga što su Mlečani sudjelovali i dali svoj prilog utvrđivanju gabelskog grada i drugih utvrđenja u neposrednoj okolini, oni su bili i glavni uzročnici rušenju ovoga grada. U ratnim sukobima između Mlečana i Turaka, koji su se odvijali duž nove granične linije, zbog bojazni da Turci ne zauzmu Gabelu, koncem 1715. prije svog povlačenja, Mlečani su lagumom porušili znatan dio gabelskih utvrđenja i kula u njenoj okolini.²⁶

Nakon ponovnog zauzimanja Gabele od Turaka, poslije mira u Požarevcu 1718, ona više nikada neće imati ekonomski i obrambeni značaj koji je imala nekoliko stoljeća ranije. Naglim slabljenjem turske moći na čitavom Balkanu, prestankom rada gabelske skele, kao značajnog trgovačkog centra u ovim krajevima, i općim finansijskim teškoćama Turske više nije bilo mogućnosti ni potrebe da se obnavlja gabelski grad i njegova utvrđenja. Poslije Gabela gubi svoju raniju ulogu i značaj koji je dugi niz godina imala za Tursku u ovim krajevima, jer je njeno mjesto u obrambenom pogledu već ranije preuzeo Počitelj.

O izgledu gabelskog grada i drugih obrambenih objekata u sklopu fortifikacionog sistema Gabele, sedamdesetih godina XVII st. i neposredno nakon pada Gabele pod Mlečane, imamo sačuvanih nekoliko vrlo vrijednih i pouzdanih historijskih izvora, na osnovi kojih možemo dobiti dosta jasnu sliku o značajnijim objektima u donjoj Neretvi.

To su u prvom redu: plan P. V. Coronellija iz 1678. godine Čitluka i Gabele;²⁷ detaljan plan Čitluka u Neretvi sa topografskom kartom donjeg toka rijeke Neretve od Gabele do mora talijanskog inženjera Giovanni Battista Camozzinija iz 1695. godine²⁸ i detaljan opis sa planom utvrđenja Čitluka u Neretvi mletačkog inženjera G. Justera u njegovom atlasu pograničnih gradova i utvrđenja Dalmacije i jednog dijela Albanije iz 1708. godine.²⁹

Dalja historijska i arheološka istraživanja koja se obavljaju u okviru naučnoistraživačkog projekta Gabela u doba Turaka, koji se

financira iz sredstava Republičkog SIZ-a za naučni rad i učešće SO Čapljina i Regionalnog zavoda za zaštitu spomenika kulture i prirode Mostar, treba da upotpune dosadašnja saznanja o bogatoj i burnoj prošlosti ovog poznatog privrednog i obrambenog centra donje Neretve iz vremena dugogodišnje turske vladavine.

OSTALI OBRAMBENI OBJEKTI U GABELI I NJENOJ OKOLICI

Pored gabelskog grada, najznačajnije turske tvrđave u donjoj Neretvi, i druga utvrđenja i kule u njegovoj neposrednoj okolini predstavljali su jedan obrambeni sistem s određenom strateškom funkcijom. Izuzimajući Norinsku kulu, koja je udaljena od Gabela i koja je u širem sistemu zaštite donje Neretve imala posebnu ulogu, gabelskom fortifikacionom sistemu pripadali su na desnoj obali Neretve: utvrđenje na Avali, utvrđenje Đerzelez i kula u Strugama, a na lijevoj obali Neretve bile su kula na Krupi i kula na Tersani.

Utvrđenje na Avali

Zahvaljujući vrlo pogodnom strateškom položaju koji je dominirao brdskim uzvišenjima što se nalaze 600—700 m zračne linije zapadno od gabelskog grada, utvrđenja na Avali i Đerzelezu bila su prva predstraža i zaštita. Naziv Avala, sačuvan do danas, turski znači uzvišenje, dok su Mlečani istu tvrđavu nazivali sv. Stjepana po istoimenoj crkvi koja se nalazila nedaleko od utvrđenja. Na najuzvišenijoj južnoj tački gabelskog brdskog uzvišenja, na geografskoj karti označenoj kotom 74, smještena je ova tvrđava koja je kontrolirala široko i prostrano područje u pravcu zapada i juga. Neposredno ispod tvrđave brdsko uzvišenje spušta se prema Gabelskom polju i močvarama.

Tvrđava je smještena samo tridesetak metara od Crkve sv. Stjepana. Danas se od ove tvrđave sačuvalo vrlo malo ostataka. To su temelji jedne kule kružnog oblika, promjera 12 m i debljine zidova 1,40 m. Njeni zidovi sačuvani su do visine od 1 do 2 m. Pored ovog objekta vidljivi su ostaci temelja jedne građevine pravokutne osnove, čiji je sačuvan dio temeljnih zidova veličine 22,50 x 15,30 m. Zbog znatne oštećenosti utvrđenja na Avali bilo je teško dobiti potpuniju sliku o ovom objektu. Međutim, nakon istraživanja arhivskih dokumenata u Beču, u toku 1979, došao sam do novog saznanja o ovoj fortifikaciji i o drugim obrambenim objektima u Gabeli, što do sada nije bilo poznato niti objavljeno. Podaci potječu iz pouzdanih izvora mletačkog porijekla. Jedan plan je iz 1695, a drugi iz 1708. godine, tj. iz vremena kada su Mlečani posjedovali Gabelu s okolicom. Planovi su vrlo precizni i detaljni, sa nizom opisa i legendom, na osnovi koje možemo danas, nakon nepuna tri stoljeća, dobiti prilično jasnu sliku o Gabeli i njenom značaju u donjoj Neretvi. Plan Gabele i njenih utvrđenja, koji potječe iz 1695. godine, nosi naziv *Dissegno in pianta di Citluch in Narenta*,³⁰ a drugi, izrađen 1708. godine, nosi naziv *Pianta della fortezza di Citluth á Narenta*.³¹ Utvrđenje na Avali označeno je brdom sv. Anto-

nija. Tlocrt utvrđenja imao je oblik višegaonika nepravilnog oblika, obzidanog kamenim zidom u krečnom malteru, dok se u unutrašnjosti nalazilo nekoliko objekata različite namjene. Po svom dominantnom položaju i obliku, te namjeni ova se tvrđava mogla i samostalno braniti, i pored toga što je u obrambenom sistemu Gabele imala svoju posebnu ulogu. Na osnovi crteža koji su približno slični, od tvrđave na Avali u pravcu jugoistoka, padinom brijega, bio je izgrađen jedan obrambeni zid koji se nastavljao sve do starog gabelskog grada s kojim je bio spojen. Na taj način bilo je branjeno i naselje Gabele — Čitluka koje se prostiralo između gabelskog grada na istoku i utvrđenja na Avali i Đerzelezu.

Od tvrđave na Avali, u pravcu sjevera, prema tvrđavi Đerzelez tekao je drugi obrambeni zid koji je zatvarao prilaz sa zapada. Do našeg vremena sačuvao se samo dio zida od Avale prema jugoistoku u dužini od oko 40 m, debljine 1 m i visine do 1 m. Tokom vremena ovaj suhozid porušili su mještani Gabele kada je prestao da služi svojoj svrsi, što je slučaj i sa ostalim objektima ove vrste koji su u manjoj ili većoj mjeri uništeni i upotrijebljeni kao građevinski materijal za novu namjenu.

Nemamo pouzdanih podataka o vremenu gradnje utvrđenja na Avali. Zbog svog značajnog strateškog položaja ono je najvjerovatnije nastalo polovicom XVII st. uporedo sa gradnjom novog gabelskog grada, kada je u donjoj Neretvi, kao i na širem graničnom području duž mletačko-turske granice, došlo do većih sukoba.

Prema crtežu P. V. Coronellija, utvrđenje na Avali obilježeno je kao T(ore) S(an) Antonio sa dvije visoke kule kružnog oblika završene kupastim krovom i polumjesecom, simbolom Turskog Carstva.³² Pošto je zbirka Coronellijevih crteža štampana 1678. godine, ona je vjerovatno nastala nešto ranije. Međutim, prema ranije navedenim planovima iz Bečkog arhiva, na kojima su vrlo solidno predstavljeni svi detalji gabelskih utvrđenja i njihov položaj jednih prema drugima, Coronelli je zamijenio nazive dvaju utvrđenja na Avali i Đerzelezu koje je pogrešno obilježio. Prema situacionoj karti, u kojoj je dao i niz orijentacionih tačaka i geografskih pojmova, njegova T(ore) S(an) Antonio je u stvari T(ore) S(an) Stefano i obratno.

Prostor na kome se nalazi utvrđenje Avale podignuto je u neposrednoj blizini srednjovjekovne Crkve sv. Stjepana, po čemu će kasnije Mlečani dati naziv brežuljku i samom utvrđenju. Pored crkve i tvrđave svojevremeno je bilo nešto ostataka srednjovjekovnih grobova i stećaka, od kojih se do danas nije ništa sačuvalo.³³ Pedesetak metara u pravcu zapada, gdje se brežuljak spušta prema polju i močvarama, nalazi se lokalitet Grepci, što nedvojbeno govori da je ovdje bilo neko staro groblje, možda iz vremena mletačko-turskih ratova, kada su se vodile borbe za osvajanje Gabele.

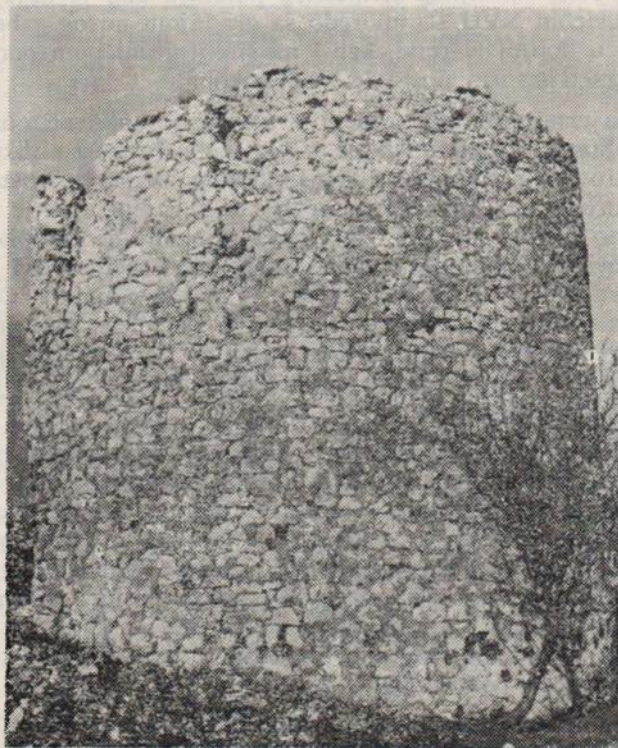
Anonimni autor knjige *Alter und neuer Staat des Königreichs Dalmatien*, štampane u Nürnbergu 1718, opisuje utvrđenje na Avali i

Derzelezu te navodi: »Wo die Vorstadt in die Krümme gehet fangen sich die Berge von S. Stephan an welche sich in zwo Spissen endigen die beiderseits mit Thürnen versehen wovon der eine S. Stephan Türkisch Avala der andere S. Anton Türkisch Gergebe genennet wird. Diese bestreichen das ganze umliegende Land und den Zugang zu der Stadt.«³⁴

Utvrđenje Đerzelez

Okolo 300 m od utvrđenja na Avali, u pravcu sjevera, nalazi se drugo uzvišenje, približno iste visine, koje svojim položajem dominira širom okolicom. Prirodni položaj ova dva uzvišenja u Gabeli nameću se sami po sebi kao obrambena uporišta. Ovaj brežuljak i utvrđenje koje se nalazi na njemu Turci su nazivali Đerzelez i taj se naziv sačuvao do našeg vremena. Taj naziv vodi porijeklo od simboličnog i legendarnog junaka Alije Đerzeleza opjevanog u bosanskim muslimanskim narodnim pjesmama.³⁵ Međutim, Mlečani su za vrijeme svoje vladavine u Gabeli tom utvrđenju i brežuljku dali ime sv. Antuna, što se najbolje vidi u arhivskoj građi iz tog perioda.

Gabelski grad s istoka, utvrđenje Avala sa zapada i Đerzelez sa sjeverozapada kao prirodna barijera zatvarali su i ujedno štitali amfiteatralno smješteno naselje Gabela. Utvrđenje na Đerzelezu po svom

Sl. 6. Kula na utvrđenju Đerzelez u Gabeli

prostranstvu i objektima koji su se na njemu nalazili bilo je veće od utvrđenja na Avali. Po svom tlocrtu ima oblik višestruonika i zaprema prostor unutar svojih zidova od oko 3.500 m². Zapadni, od neprijatelja najugroženiji, bedem ima tri zvjezdasta oštro završena ispupčenja koji su poput klinova istureni u pravcu napada. Sličan način rješavanja obrambenih zidova nalazimo na sjevernim bedemima novog gabelskog grada. U sklopu obrambenog sistema Gabele značaj ovog utvrđenja bio je tim veći što se ono moglo i samostalno braniti, jer je bilo opasano sa svih strana bedemima, od kojih su mnogi sačuvani do našeg vremena.

Zidovi utvrđenja na Đerzelezu rađeni su kao i na novom gabelskom gradu pod nagibom na tzv. škarpu. Zidovi su sačuvani u dužini od oko 200 m, dok je uništeno 60 m zidnog platna. Zapadni bedem sačuvan je u potpunosti u čitavoj dužini, dok je sjeverni i južni sačuvan također većim dijelom. Istočni je potpuno porušen, ali ga je moguće pratiti djelomično u njegovim temeljima. Uzrok uništenju je podizanje stambenih i gospodarskih objekata u neposrednoj blizini utvrđenja, ogradnih zidova oko dvorišta i podzida oko vrtova mještana koji stanuju u neposrednoj blizini ili imaju svoje parcele unutar same tvrđave. Visina sačuvanih bedema koji opasuju utvrđenje Đerzelez s vanjske strane iznosi od 1 do 3 m. Na osnovi već navedenog tehničkog plana gabelskih utvrđenja koji potječe iz mletačkih izvora (1695) pored kamenom zidanih bedema na Đerzelezu, u to doba bio je s vanjske strane još jedan parapetni nasip od zemlje kao prva linija obrane ove tvrđave. Prema sačuvanim ostacima, bedemi na Đerzelezu, zidani kamenom uz manju upotrebu krečnog maltera kao vezivnog sredstva, slabijeg su kvaliteta od bedema novog gabelskog grada.

Unutar zidom omeđenog dosta velikog prostora na Đerzelezu se nalazi jedna djelomično sačuvana kružna kula, u jugoistočnom dijelu tvrđave. Njen promjer sa vanjskim zidovima je 7,70 m, debljina zida u prizemlju je 1,30 m, a sačuvana visina objekta je 6 m. Kula je građena od pritesanog tvrdog kamena krečnjaka, zidanog većom količinom maltera te široko dersovanim spojnicama. Način zidanja sastoji se u nizanju grubo pritesanih kamenih blokova kako s unutrašnje tako i s vanjske strane vezanih malterom, dok je unutrašnjost dosta debelog zida popunjena lomljenim kamenom i kamenim šutom, zalivenim krečnim malterom. Kula je imala prizemlje i dva kata, što je vidljivo po ležištima greda u zidu objekta. U prizemlju i na katovima kula je imala niz puškarnica, smještenih sa svih strana objekta.

S istočne strane, u pravcu gabelskog grada, nalazi se ulaz u ovu kulu četvrtastog oblika, na čijem je nadvratniku, s vanjske strane, urezana hidžretska godina 1101. koja odgovara 1689/90. godini. To je ujedno jedini turski natpis do sada sačuvan na objektima u Gabeli i neposrednoj okolici. Najvjerovatnije je tada, za vrijeme bečkog rata, vršena popravka na ovoj kuli i drugim utvrđenjima na Đerzelezu.³⁶ Nedaleko od sačuvane kružne kule na Đerzelezu nalaze se ostaci dviju manjih cisterni za vodu, koje su služile za snabdijevanje utvrđenja

vodom. Bačvasti svodovi tih cisterni obrušeni su a njihova unutrašnjost većim dijelom zasuta je zemljom i kamenjem.

Tridesetak metara zapadno od ove kule, na najuzvišenijem dijelu brežuljka i središnjem dijelu čitavog utvrđenja nalaze se ruševine jednog većeg srušenog objekta, o kome je za sada teško nešto određenije reći.³⁷ Međutim, u već citiranim arhivskim dokumentima, planovima tvrđave Đerzelez iz Kriegsarchiva u Beču, na tom dijelu tvrđave vidljiv je jedan veći objekat, za koji je za sada teško reći kojoj je svrsi služio. Svakako su unutar tvrđave morale postojati prostorije različite namjene koje su služile vojnoj posadi koja je bila stalno nastanjena na Đerzelezu. Kada je tvrđava prestala da služi svojoj prvobitnoj namjeni, veći njen dio raščišćen je od obrušenih zidova tako da danas taj prostor obrađuju privatnici, čije je vlasništvo postala.

Za sada nemamo tačnih historijskih podataka kada je nastala ova tvrđava. Kao jedna od značajnijih fortifikacija u sistemu obrane Gabele morala je nastati u razdoblju većih i ozbiljnijih sukoba između Turaka i Mlečana u Dalmaciji, a to je bilo polovicom XVII st. Svakako će dalja istraživanja omogućiti da se dođe do potpunijih podataka. Prema načinu gradnje pojedinih dijelova utvrđenja Đerzelez i na osnovi tlocrtnih rješenja uočljivo je da tvrđava nije nastala u jednom vremenskom periodu, već je građena i dograđivana prema potrebi, zavisno od vojno-političke situacije na ovom graničnom području donje Neretve. Nju su svakako podigli Turci, ali su na njoj uočljivi i građevinski zahvati Mlečana koji su je osvojili i prilagodili svojoj ratnoj tehnici i obrambenim potrebama. Zvezdasta ispupčenja na zapadnom dijelu tvrđave djelo su Mlečana koji su bili prinuđeni da Gabelu brane i utvrđuju, modificirajući stara turska utvrđenja za svoje potrebe.

Zbog svog izuzetno pogodnog prirodnog položaja i strateškog značaja na ovom području donje Neretve, postoje indicije da je na jednom od gabelskih uzvišenja, Đerzelezu ili Avali, bio lociran poznati srednjovjekovni grad Novi koji se nalazio u staroj župi Luka, a njena teritorija prostirala se sa obje strane rijeke Neretve, od Počitelja do Posrednice.³⁸ Istraživačima srednjovjekovnih gradova Bosne i Hercegovine do sada nije uspjelo tačno ubicirati Novi u Luci, pa bi i ova pretpostavka mogla poslužiti kao korak dalje u rasvjetljavanju i pronalaženju novih činjenica i saznanja o tom poznatom srednjovjekovnom gradu.

Kula u Strugama

I pored toga što se kula u Strugama ne nalazi u neposrednoj blizini Gabele, ona je u obrambenom sistemu ovog značajnog objekta u donjoj Neretvi imala svoju posebnu funkciju. Ona je na desnoj obali rijeke Neretve branila prilaz Gabeli sa sjeverne strane. Kula se nalazi oko 2,5 km sjeverno od Gabele, u blizini ušća rijeke Trebižat u Neretvu. Locirana je na vrlo značajnom strateškom položaju koji kontrolira prirodni prolaz što je vodio desnom obalom Neretve, od Gabele u pravcu sjevera i obratno.

Sam naziv Struge — danas manje naselje između Gabele i Čapljine — označava prolaz, što znači da je od davnina na tom mjestu bio prolaz i most preko rijeke Trebižata.

Kao većina drugih kula u donjoj Neretvi, i kula u Strugama je kružnog oblika. Objekat je sačuvan samo djelomično tako da se može dobiti njegova približna slika. Promjer kule u osnovi iznosi 8,70 m sa vanjskim zidovima, debljina zidova je 1,15 m, a visina sačuvanog dijela kule je od 2 do 5 m. U sklopu kule ili u njenoj neposrednoj blizini morao je postojati još neki objekat što je služio za smještaj vojne posade koja je na tom mjestu bila stacionirana duže vrijeme, ali se do našeg vremena nije ništa sačuvalo.

Prema već ranije navedenom crtežu P. V. Coronellija iz 1678. godine gornji dio kule u Strugama završavao se kružnim vijencem sa nizom puškarnica.³⁹ Međutim, u taj podatak za sada ne možemo biti i potpuno sigurni, zbog čega se mora tragati za pouzdanijim izvorima.

Još uvijek nemamo pouzdanih historijskih podataka kada je podignuta kula u Strugama. Prema općoj vojno-političkoj situaciji u graničnom području mletačko-turskih posjeda u ovim krajevima i širem planu odnosa evropske koalicije i Turaka, te obimnim zahvatima na gradnji novog gabelskog grada, kula u Strugama vjerovatno je podignuta u istom periodu, tj. polovicom XVII st. U historijskim izvorima koji su do sada poznati i objavljeni kula u Strugama spominje se u nekoliko dokumenata posljednjih decenija XVII i u XVIII st.

Prema talijanskom historičaru Garzoniju, Mlečani su nakon zauzimanja Norinske kule 1688. pokušali po prvi put da zauzmu i napadnu Gabelu i Čitluk. Tom prilikom mletački general Cornaro krenuo je s konjicom i jednom regimentom pored zidina Čitluka i stigao do mosta na Trebižatu u Strugama. Pošto je našao most čuvan jednom kulom sa 400 vojnika, vratio se u Metković, a odatle prisiljen i prvim ledom vratio se u Split.⁴⁰

O obrambenom značaju i ulozi kule i mosta na Trebižatu u Strugama najbolje govori činjenica da su Mlečani, prije svog napada na Gabelu 1694. godine, prvo zauzeli ovo obrambeno uporište kako bi onemogućili braniocima Gabele da im s te strane stigne vojna pomoć iz pravca Mostara, Počitelja i Ljubuškog.⁴¹ Na osnovi jednog izvora iz 1782. godine, kada je već vladalo zatišje i mir između Turaka i Mlečana u ovom dijelu Hercegovine, kula u Strugama, koja se tada nalazila u sklopu počiteljske kapetanije, brojala je 25 azapa (vojnika koji su čuvali stražu po gradskim utvrđenjima, kulama i mostovima).⁴²

Kula na Tersani

Osamdeset metara uzvodno od željezničkog mosta preko Neretve, na njenoj lijevoj obali, nalazila se turska kula poznata pod nazivom kula na Tersani. Ova kula, udaljena oko 300 m od gabelskog grada, imala je funkciju da brani prilaz tom utvrđenju s istočne strane i štiti gabelsku skelu i naselje na lijevoj obali Neretve, u čijoj se neposrednoj blizini nalazila.

Poznato je već odavno da je Neretva u širem području svoga donjeg toka još od rimskog perioda često mijenjala svoj tok, nanosila velike količine mulja i često plavila dolinu. Najbolji dokaz da je Neretva mijenjala tok i korito kod Gabele u posljednjih nekoliko stoljeća je današnji položaj kule na Tersani, čiji se ostaci nalaze oko 15 m od lijeve obale u koritu rijeke. To se vidi i na starim planovima Gabele — Čitluka i donje Neretve.

Na jednoj staroj fotografiji, objavljenoj 1939. godine, još uvijek su bili vidljivi sačuvani ostaci kule na Tersani koji su tada stršili iznad vode. Međutim, pedesetih godina kula je potpuno porušila vodena stihija i jedino za vrijeme niskog ljetnog vodostaja moguće je ispod vode vidjeti ostatke njenih temelja.

Prema jednoj historijskoj karti iz 1695. godine, rađenoj dosta precizno i detaljno, ova kula označena je nazivom Torre di Gabella.⁴³ Bila je kružnog oblika kao i većina drugih kula u neposrednoj blizini Gabele. U Coronellijevom crtežu Čitluka i Gabele iz 1678. godine u gori-rijem dijelu kula se završavala vijencem sa puškarnicama.⁴⁴ To je za sada jedini historijski podatak na osnovi kojega se može dobiti približna slika odnosno izgled kule na Tersani.

U jednom mletačkom izvoru iz treće decenije 17. st. nalazi se kraći opis ove kule koji glasi: »A mezzo la boccha vi è un fortino con torre di guardia con dieci soldati, dove chi vole passare sopra, deve dare di capo.«⁴⁵

Prema tom podatku može se zaključiti da je kula na Tersani kontrolirala prilaz gabelskom gradu koji se nalazio na suprotnoj obali i da se plaćala dažbina za prelaz u grad.

Vrijeme izgradnje kule na Tersani za sada nam nije tačno poznato. Pošto se nalazila u sklopu obrane Gabele i neposredno u blizini gabelske skele i naselja, ona je jedan od starijih objekata ove vrste u Gabeli. Najvjerojatnije je podignuta istodobno sa gradnjom starog gabelskog grada, tj. polovicom XVI stoljeća, kada je došlo do prvih sukoba u donjoj Neretvi.

Kula na Krupi

Od fortifikacija na lijevoj obali Neretve, koje su branile prilaz Gabeli, naselju i skeli s južne strane, značajnu ulogu imala je kula

Sl. 7. Kula na Krupi

na Krupi. Ona je smještena na manjoj kamenoj litici, uz lijevu obalu rijeke Krupe, nedaleko od njenog ušća u Neretvu, pored magistralne ceste Metković—Mostar. Ispod same kule nalazi se manji riječni zaliv za lađe kojim je posada tvrđave mogla komunicirati Krupom do Neretve i dalje do Gabele. Kula je dobrim dijelom sačuvana do danas. Kružnog je oblika, čiji promjer s vanjskim zidovima iznosi 6,25 m. Debljina zidova u prizemlju objekta iznosi 1 m. Građena je solidno, od pritesanih kamenih blokova tvrdog krečnjaka, povezanog čvrstim malterom. Sačuvan je samo dio sjevernog zida u razvijenoj dužini od 7 m i visini oko 5 m s ulazom polukružno zasvođenim. Na prvom katu, u unutrašnjosti kule, vidljivi su ostaci kamina koji je služio vojnoj posadi stalno nastanjenoj u ovoj tvrđavi.

Kula na Krupi bila je povezana jednim većim zidom s omeđenim prostorom koji je služio za nastambe i druge neophodne prostorije vojne posade. Te su prostorije prislonjene sa sjeveroistočne strane kule

i nalaze se neposredno uz obalu rijeke Krupe na nešto nižem platou od kule. Pošto su te pomoćne prostorije bile prirodno zaklonjene dominantnom visokom kulom, nije bilo potrebno da se učvršćuju kao i kula, što je vidljivo i po debljini zidova koji su mnogo uži od zidova glavnog obrambenog objekta. Pomoćne prostorije smještene su samo nekoliko metara iznad površine Krupe i sačuvani su njeni zidovi veličine 15 x 15 m i visine od 1 do 2 m. Veza između riječnog zaliva i kule uspostavljena je strmom stazom koja je duga dvadesetak metara.

Kula na Krupi spominje se u turskim i mletačkim historijskim izvorima. E. Čelebija, opisujući kulu 1665. godine, pogrešno je naziva Kor kula i za nju kaže: »Ova se kula nalazi u tijesnom klancu Neretve. To je tako visoka prostrana kula da seže do neba. U njoj se nalaze šahi, topovi koji gledaju u rijeku, ona je vrlo čvrsta. Na sjevernoj strani ima jednu kapiju, ima gradskog zapovjednika (dizdar) i osamdeset vojnika posade.⁴⁶ Kao i obično, Čelebija i ovdje pretjeruje u pogledu visine kule i broja njene posade koji je svakako morao biti manji.

Coronelli u svom Planu Gabele i Čitluka iz 1678. godine, pored ostalih utvrđenja, tačno je locirao i ucrtao ovu kulu označivši je sa T(ore) Vecchio.⁴⁷ Objekat je kružnog oblika, a njen središnji dio završava se krovom u obliku kupe s polumjesecom na vrhu.

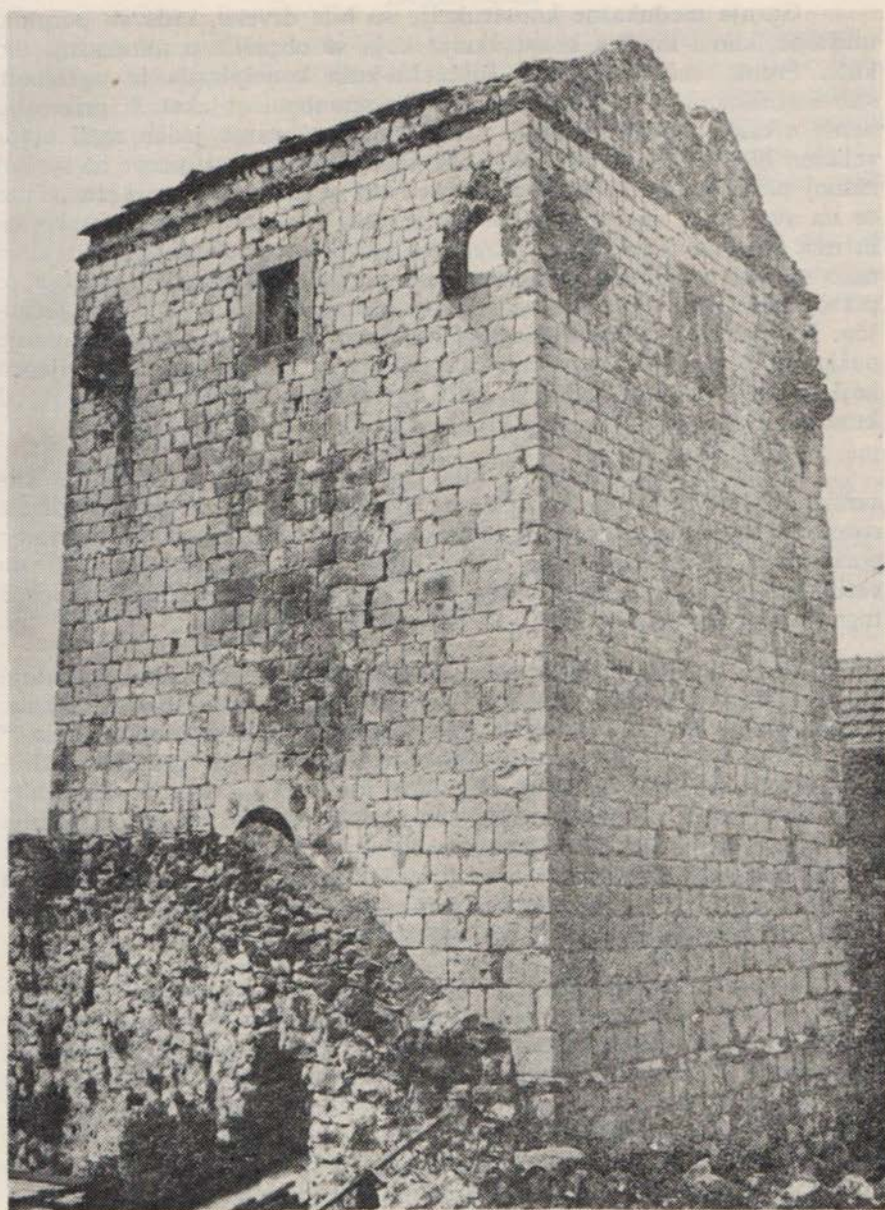
Drugi autor gabelskih utvrđenja u već citiranom planu, Giovanni Battista Comozini, 1695. godine također je tačno označio ovu fortifikaciju koju naziva Torre di Kruppe.⁴⁸

Neposredno pred povlačenje Mlečana iz Gabele, koncem 1715. godine, ova je kula, kao i druge fortifikacije u Gabeli i njenoj okolini, djelomično porušena. Pošto se objekat nalazio oko 2 km sjeverno od mletačko-turske granice, u donjoj Neretvi, nakon požarevačkog mira svakako je morala biti obnovljena od Turaka. Danas njene ruševine čuvaju uspomenu na burna i nemirna vremena u ovom dijelu Hercegovine.

Bišćevića-kula

U posebnu vrstu obrambeno-stambenih objekata sačuvanih u Gabeli ubrajamo Bišćevića-kulu. Po načinu gradnje, svojoj funkciji i specifičnosti izdvaja se od drugih obrambenih objekata koji su do sada bili predmet našeg razmatranja.

Bišćevića-kula se nalazi u gabelskom naselju, zapadno od utvrđenog grada, u staroj mahali Brijeg. Kula ima kvadratnu osnovu, čije su stranice 5,5 m, a debljina zidova 85 cm. Građena je vrlo kvalitetno od klesanog kamena krečnjaka, čiji se horizontalni redovi nižu pravilno, u istoj visini, sa vrlo malim spojnicama, zalivenim malterom. Širina zidova kule postepeno se smanjuje od prizemlja prema vrhu. Visina objekta do vrha lastavice iznosi oko 14 m. Ima prizemlje i dva

Sl. 8. Biševića-kula u Gabeli

kata. Prizemlje je odvojeno od prvog kata čvrstim kamenim svodom, na kome se nalazi manji otvor. U objekat se ne ulazi iz prizemlja, već kamenim stepeništem, prslonjenim uz vanjski istočni zid, direktno na kat.

Gornje međukatne konstrukcije su bile drvene, sada su potpuno uništene, kao i krovna konstrukcija koja se obrušila u unutrašnji dio kule. Prema načinu gradnje Biščevića-kula koncipirana je uglavnom kao fortifikacija, a u manjoj mjeri kao stambeni objekat. U prizemlju nema nikakvog otvora, dok je na prvom katu samo jedan mali otvor veličine 70 x 50 cm. Na drugom katu nalazi se četvrtasti otvor na svakoj zidnoj plohi veličine 70 x 50 cm. Pored tih otvora na ovom katu nalaze se na sva četiri ugla zgrade po dvije vani isturene mašikule tako da ih ima ukupno osam. Kao u srednjovjekovnoj obrambenoj arhitekturi tako su i za vrijeme Turaka mašikule služile kao otvori kroz koje se pri opsadi neprijatelj zasipao vrućom vodom ili nekom drugom tečnošću. Na južnoj i sjevernoj lastavici objekta nalaze se po dvije manje puškarnice. S vanjske strane kule ugrađena su dva kamena vijenca koji opasuju objekat, jedan u visini završetka prizemlja, a drugi ispod krovišta. Donji je od čvrstog krečnjaka, dok je gornji od sedre.

Lučno zasvođeni ulaz u kulu sa dovratnicima solidnije je klesarske obrade. Sa strane su uklesane dvije plitkoreljefne geometrizirane rozete, dekorativni motiv koji se često sreće u ornamentici orijentalnog porijekla u našim krajevima. Zahvaljujući kvalitetu gradnje i dobrom vezivnom malteru, Biščevića-kula je relativno dobro sačuvana i pored toga što joj je obrušen krov i međukatna konstrukcija.

Za sada nemamo nekog pouzdanijeg izvora o vremenu izgradnje ovog objekta. Opisujući Čitluk — Gabelu, gdje se nalazi Biščevića-kula, pored ostalog E. Čelebija kaže: »Neki odžaci (handan) imaju i kule.«⁴⁹ Po kvaliteti njene gradnje možemo pretpostaviti da je građena u drugoj polovici XVII st., prije pada Gabele u mletačke ruke. Kula je bila vlasništvo poznate begovske islamske obitelji Biščević iz Mostara koja je u Gabeli i okolici za vrijeme turske uprave imala velike posjede i još tri odžaka.⁵⁰ Nasljednici ove obitelji i danas u Mostaru posjeduju jedan od najljepših stambenih objekata stare arhitekture turskog perioda, Biščevića-ćošak, koji je pod zaštitom države.

Svojim arhitektonskim oblicima i solidnošću gradnje Biščevića-kula u Gabeli predstavlja jedan od najvrednijih objekata ove vrste do danas sačuvanih na širem području Hercegovine. Neposredno uz kulu bio je i odžak, u kome su stanovali njeni vlasnici, koji su se u kulu sklanjali samo u slučaju potrebe. Prema legendi, navedenoj u karti venecijanskog porijekla *Dissegno in pianta di Citlvch in Narenta* koja se nalazi u Kriegsarchivu u Beču, iz 1695. godine, u Biščevića-kuli i njenom odžaku bila je smještena bolnica (*Ospitale*).

U Gabeli su pored Biščevića imali svoje kule, čardake i posjede Lakišići i Raljevići, muslimanske feudalne obitelji iz Mostara.⁵¹ Oni su samo povremeno, u ljetnom periodu, živjeli u Gabeli, gdje su od svojih kmetova ubirali prihode, dok su veći dio godine stalno živjeli u Mostaru.

ZAKLJUČAK

Na osnovi izloženih podataka, datih u historijskom presjeku od nepuna četiri stoljeća (1490—1878) došli smo do niza saznanja o Gabeli kao najznačajnijem turskom obrambenom uporištu u donjoj Neretvi. Zahvaljujući svom prirodnom i strateškom položaju, riječnoj komunikaciji i blizini mora, turska Gabela nastavlja srednjovjekovnu tradiciju i funkciju starog Drijeva, samo u nešto izmijenjenim društveno-političkim uvjetima.

Kako su se politički odnosi između Turske Carevine i Mletačke Republike duž njihove granične linije u srednjoj Dalmaciji pogoršavali, tako su Turci intenzivnije izgrađivali sistem svojih utvrđenja u donjoj Neretvi, a posebno u najvažnijem centru, Gabeli.

Gabelski utvrđeni grad i druge fortifikacije u njegovoj neposrednoj blizini branili su i štitili ovaj poznati trgovački centar. Pored toga, niz utvrđenja predstavljali su barijeru napadima Mlečana i ustaničkog stanovništva s juga, u pravcu Hercegovine. Na taj način Gabela, pored svoje tradicionalne funkcije jednog nadaleko poznatog trgovačkog centra, postaje i jaki obrambeni centar šireg područja. Sa nizom jakih utvrđenja duž vjekovne granice tursko-mletačkih posjeda, u administrativno-upravnom sklopu gabelske kapetanije i samostalnog kadiluka, Gabela je dugo imala posebnu ulogu u ovom dijelu Hercegovine i jednom dijelu Dalmacije.

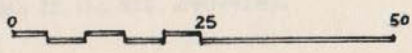
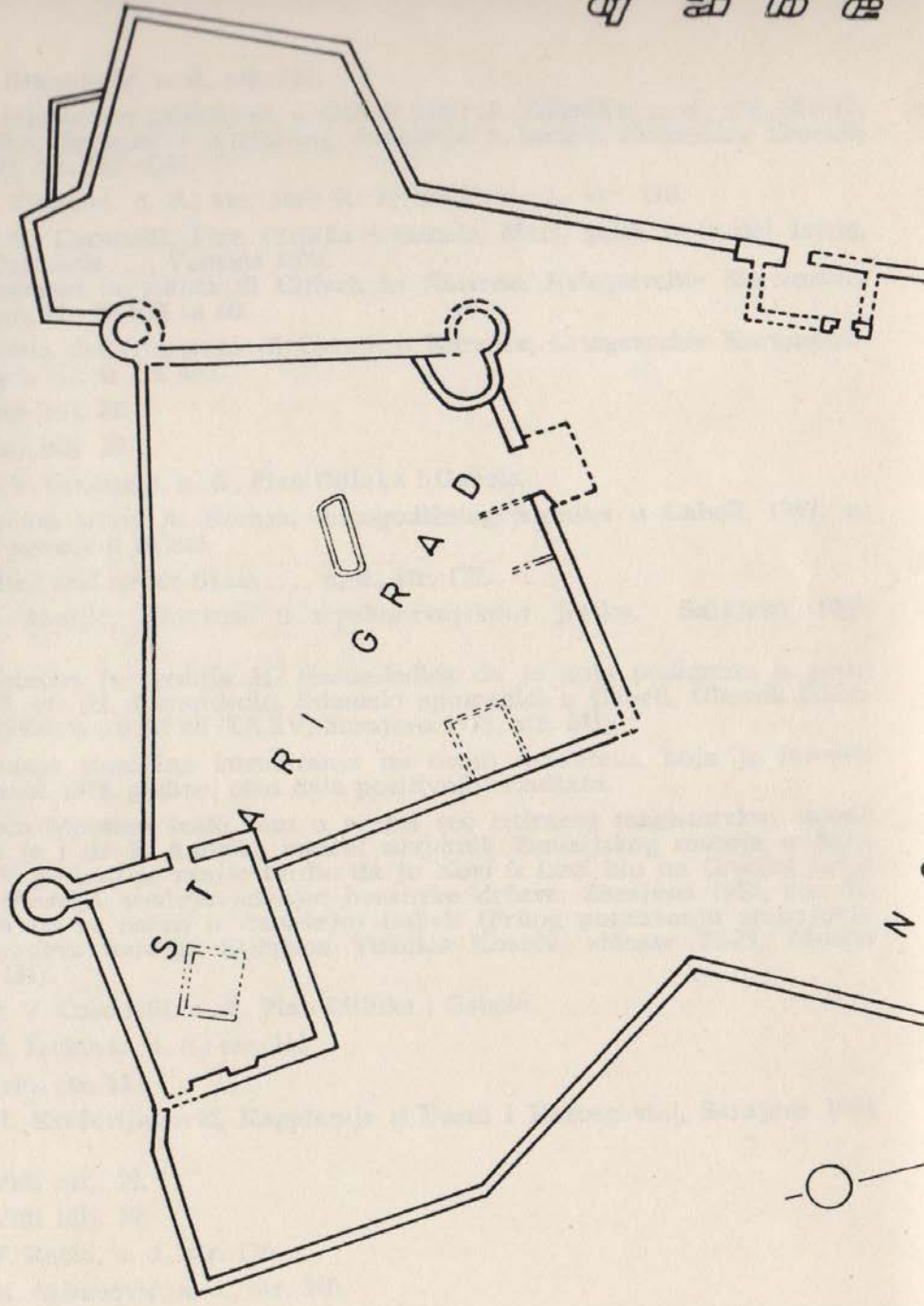
U periodu opadanja turske moći u našim krajevima Mlečani su uspjeli da zauzmu i drže u svom posjedu Gabelu od 1694. do 1715. godine. U tom razdoblju turski obrambeni sistem u Gabeli i njenoj okolici prilagodili su svojim potrebama i vojnoj strategiji. Oni su djelomično obnovili i učvrstili jedan dio već postojećih fortifikacija. Međutim, oni su bili i glavni uzročnici razaranja gabelskih utvrđenja.

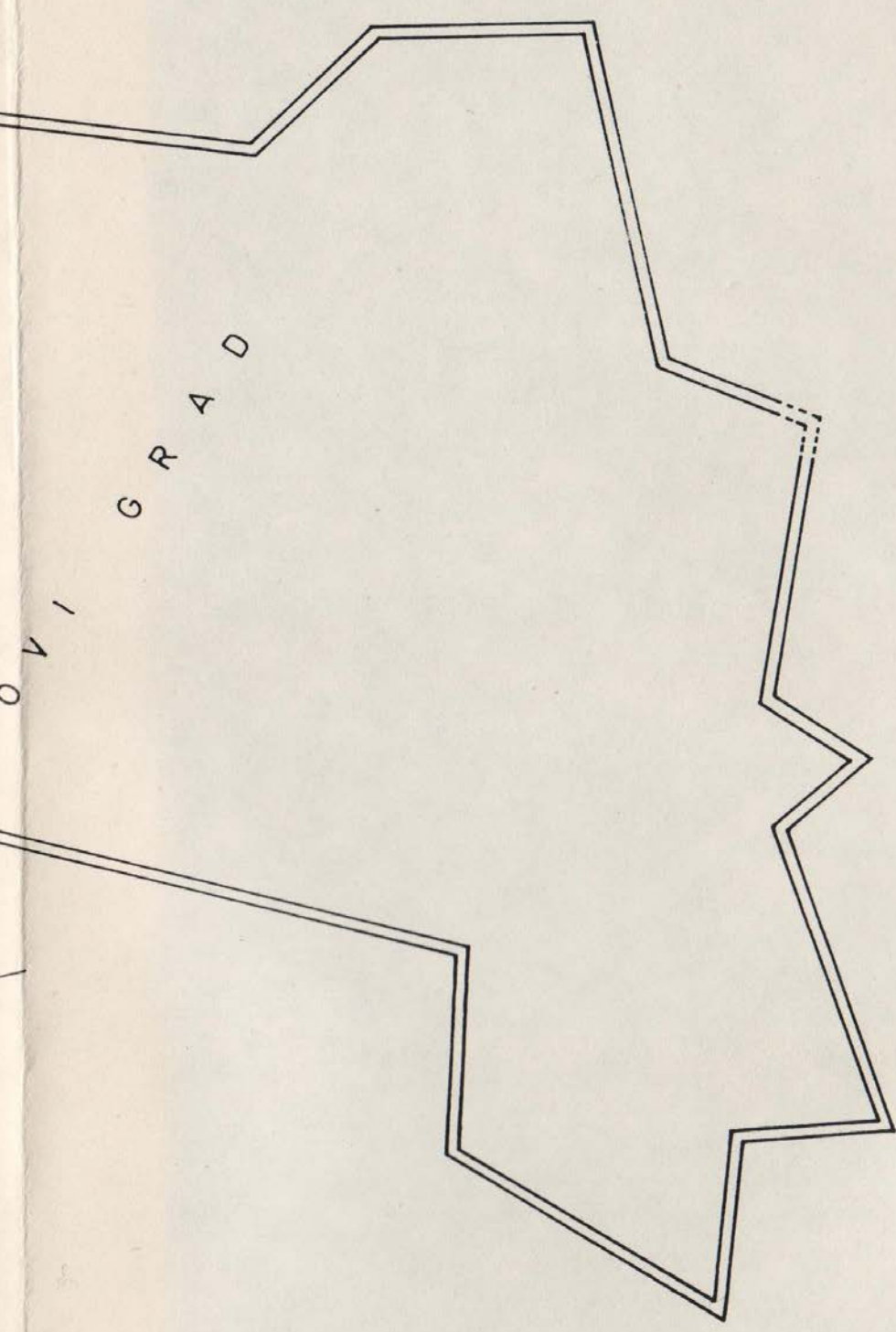
Po načinu gradnje glavno utvrđenje gabelski grad specifična je fortifikaciona tvorevina ove vrste na širem području mletačko-turske granične linije. Taj objekat ima obilježja solidnije i veće građevine turskog utvrđenja, ali s izvjesnim dubrovačkim utjecajima, jer su im Dubrovčani pružali pomoć pri gradnji gabelske skele i gradskih utvrđenja. Zbog nedostatka pouzdanih izvora za sada je teško reći koliki je bio obim dubrovačkih utjecaja.

Pored toga, mletački građevinski zahvati na Gabeli i njenim utvrđenjima evidentni su u nizu većih zahvata i detalja, a potvrđeni su i pouzdanom historijskom dokumentacijom.

Mnogobrojni ostaci kulturno-historijskih spomenika, sačuvanih u Gabeli i njenoj neposrednoj okolici, danas nas podsjećaju na burna ratna vremena čestih sukoba između Turaka i Mlečana, koji su vođeni u ovim krajevima od XVI do XVIII stoljeća.

U cilju rasvjetljavanja prošlosti Gabele već nekoliko godina vrše se obimni istraživački zahvati. Kao poseban problem danas je otvoreno pitanje zaštite kulturno-historijskih spomenika koji su već niz decenija izloženi propadanju, zbog čega je neophodno prići spasavalačkim i konzervatorsko-restauratorskim radovima.

OVI
GRAD

Bilješke

- ¹ H. Šabanović, *Evlja Čelebija, Putopis, II, Sarajevo 1957, str. 239.*
- ² Navedeni radovi obavljani su u sklopu naučnoistraživačkog projekta »Gabela na Neretvi u doba Turaka« SIZ-a za nauku BiH, u organizaciji Regionalnog zavoda za zaštitu spomenika kulture i prirode iz Mostara.
- ³ H. Šabanović, n. d., str. 239.
- ⁴ Isto, str. 239.
- ⁵ Č. Truhelka, *Pabirci iz jednog jajačkog sidžila, GZM, Sarajevo 1918, str. 168*; M. Dinić, *Trg Drijeva i okolina u srednjem veku, Godišnjica Nikole Čupića, Beograd 1938, str. 141*; M. Vego, *Naselja bosanske srednjovjekovne države, Sarajevo 1957, str. 35*; H. Šabanović, *Bosanski pašaluk, Sarajevo 1959, str. 195*; H. Handžić, *Uvoz soli u Bosnu u XVI vijeku, Prilozi za orijentalnu filologiju X-XI, Sarajevo 1960/61, str. 118*; A. Zelenika, *Gabela na Neretvi u doba Turaka, magistarska radnja, Dubrovnik 1978, str. 11—13.*
- ⁶ M. Dinić, n. d., str. 114.
- ⁷ Č. Truhelka, *Tursko-slovenski spomenici dubrovačke arhive, GZM XXIII, Sarajevo 1911, str. 98—102.*
- ⁸ M. Dinić, n. d., str. 115.
- ⁹ H. Šabanović, *Bosanski pašaluk, Sarajevo 1959, str. 195.*
- ¹⁰ T. Popović, *Upravna organizacija Hercegovackog sandžaka u XVI vijeku, Prilozi za orijentalnu filologiju XII-XIII, Sarajevo 1965, str. 82.*
- ¹¹ Isto, str. 94.
- ¹² Č. Truhelka, n. d., str. 447—448.
- ¹³ T. Popović, n. d., str. 82.
- ¹⁴ H. Hajdarhodžić, *Građevine kao svjedoci, »Odjek« XXIX, Sarajevo 1976, str. 17.*
- ¹⁵ T. Popović, n. d., str. 82.
- ¹⁶ F. Rački, *Prilozi za geografsko-statistički opis bosanskog pašaluka, Starine JAZU XIII, Zagreb 1881, str. 175—176.*
- ¹⁷ E. Čelebija u svom opisu Gabele navodi tri imena za Gabelu, i to: *Kasaba Gabela je na lijevoj obali Neretve, Grad Gabela je utvrđenje na desnoj obali Neretve, dok je kasaba Čifluk Gabela naselje zapadno od grada — danas selo Gabela. H. Šabanović, E. Čelebija, Putopis, II, Sarajevo 1957, str. 237—240.*
- ¹⁸ Isto, str. 237—240.
- ¹⁹ *Alter und neuer Staat des Königsreichs Dalmatien, Nürnberg 1718, str. 173—174 (s njemačkog preveo R. Jerković).*
- ²⁰ T. Macan (u svom djelu *Iz povijesti donjeg Poneretavlja, Metković 1972, str. 81, izdanje autora, navodi da je pogrešna godina na natpisu ili ime sultana, a moguće da je sumnjiv i natpis u cjelini.*
- ²¹ V. Lago, *Memorie sulla Dalmazia, Venezia 1869, str. 341.*
- ²² H. Šabanović, n. d., str. 239.
- ²³ S. Zlatović, *Franovci i hrvatski puk u Dalmaciji, Zagreb 1888, str. 163*; R. Jerković, *Gabela, »Napredak«, kalendar za 1940, Sarajevo, str. 112—114*; Č. Truhelka u svom prilogu *Pabirci iz jednog jajačkog sidžila, GZM XXX, Sarajevo 1918, str. 168, navodi kako su Mlečani zauzeli Gabelu 1693. godine, što je netačno; G. Stanojević, Dalmacija u doba morejskog rata 1684—1699, Beograd 1962, str. 105—106.*

- ²⁴ G. Stanojević, n. d., str. 171.
- ²⁵ O mletačkim zahvatima u Gabeli vidi: A. Zelenika, n. d., str. 68—71. i A. Zelenika, Spomenici mletačkog razdoblja u Gabeli, Fiskovićev zbornik I, Split 1980, str. 539—547.
- ²⁶ S. Zlatović, n. d., str. 164; R. Jerković, n. d., str. 116.
- ²⁷ P. V. Coronelli, Plan Čitluka i Gabele, Mari, golfi, isole del Istria, Quarner, Dalmazia . . . , Venezia 1678.
- ²⁸ Dissegno in pianta di Citlvch in Narente, Kriegsarchiv Kartensammlung, Wien, Nr. K VII m 60.
- ²⁹ Pianta della fortezza di Citlvth ò Narenta, Kriegsarchiv Kartensammlung, Wien, Nr. G I a 480.
- ³⁰ Kao bilj. 28.
- ³¹ Kao bilj. 29.
- ³² P. V. Coronelli, n. d., Plan Čitluka i Gabele.
- ³³ Prema izjavi A. Borasa, dugogodišnjeg župnika u Gabeli, 1957. su pronađeni navedeni nalazi.
- ³⁴ Alter und neuer Staat . . . , n. d., str. 172.
- ³⁵ A. Skaljić, Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku, Sarajevo 1966, str. 249.
- ³⁶ Netačna je tvrdnja H. Hasandedića da je kula podignuta u prvoj polovici 18. st. (H. Hasandedić, Islamski spomenici u Gabeli, Glasnik islamskog starješinstva u SFRJ XXXV, Sarajevo 1972, str. 241)
- ³⁷ Manja sondažna istraživanja na ovom lokalitetu, koja je izvodila M. Gavrilović 1978. godine, nisu dala pozitivnih rezultata.
- ³⁸ Ovu hipotezu iznio sam u svojoj već citiranoj magistarskoj radnji, a zastupa je i dr P. Anđelić, naučni savjetnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu. M. Vego koji je ranije tvrdio da je Novi u Luci bio na Gradini iznad Čapljine (Naselja srednjovjekovne bosanske države, Sarajevo 1957, str. 82) sada tvrdi da se nalazi u današnjoj Gabeli (Prilog poznavanju srednjovjekovnih gradova hercega Stjepana Vukčića Kosače, »Most« 28-29, Mostar 1980, str. 131).
- ³⁹ P. V. Coronelli, n. d., Plan Čitluka i Gabele.
- ⁴⁰ R. Jerković, n. d., str. 113.
- ⁴¹ Isto, str. 113.
- ⁴² H. Kreševljaković, Kapetanije u Bosni i Hercegovini, Sarajevo 1954, str. 29.
- ⁴³ Vidi bilj. 28.
- ⁴⁴ Vidi bilj. 39.
- ⁴⁵ F. Rački, n. d., str. 176.
- ⁴⁶ H. Šabanović, n. d., str. 240.
- ⁴⁷ Vidi bilj. 39.
- ⁴⁸ Kao bilj. 28.
- ⁴⁹ H. Šabanović, n. d., str. 239.
- ⁵⁰ H. Hasandedić, n. d., str. 240—241.
- ⁵¹ Isto, str. 241.

Mr Anđelko Zelenika

GABELA ALS VERTEIDIGUNGSZENTRUM DER UNTEREN NERETVA ZUR ZEIT DER TÜRKEN

Zusammenfassung

Es gibt wenige Ansiedlungen im Tal des Unterlaufes des Flusses Neretva, die eine so reiche Vergangenheit hatten, wie das für Gabela zutrifft. Dieser Ort befindet sich in der Herzegowina, am rechten Ufer der Neretva, 4 km nördlich von Metković.

Zwei Zeitabschnitte sind besonders bedeutend für die Entwicklung von Gabela in der Vergangenheit. Im Mittelalter war hier ein bekannter Markt für Salz und andere Erzeugnisse wie auch der Sklavenmarkt, der im gesamten Adriaraum bekannt war.

Zur Zeit der langjährigen türkischen Herrschaft war Gabela einige Jahrhunderte lang Handelszentrum und Verteidigungspunkt für die untere Neretva. Wie im Mittelalter und auch zur Zeit der Türken waren die Zwischenhändler in Gabela Dubrovniker.

Da sich Gabela nicht weit von der Grenze zwischen den türkischen und venezianischen Besitztümern im benachbarten Dalmatien befand, haben es die Türken befestigt, so dass es lange Zeit ihr Verteidigungszentrum in der unteren Neretva war. Reiche Verteidigungsinterventionen an Gabela wurden in der Mitte des 16. Jhs. und 17. Jhs. ausgeführt. Damals wurde das gesamte Verteidigungssystem mit Türmen gebaut, dessen Aufgabe es war, nicht nur dieses bekannte Handelszentrum sondern auch den Zugang zur Herzegowina vom Süden zu verteidigen.

Zur Zeit des Schwächerwerdens der türkischen Macht auf dem Balkan gelang es den Venezianern mit Hilfe der einheimischen aufständischen Bevölkerung Gabela einzunehmen. Es blieb in ihrem Besitz von 1694 bis 1715. In dieser Zeit haben die Venezianer teilweise einen Teil der bereits bestehenden Befestigungen erneuert und befestigt. Allerdings waren sie auch die Hauptverursacher der Zerstörung der Fortifikationen von Gabela, da sie beim Rückzug eine Reihe von Befestigungen vernichteten.

Nach dem Jahre 1715 verliert Gabela seine frühere Handels- und Verteidigungsbedeutung.

Dr MUHAMED ŽDRALOVIC

PRILOG POZNAVANJU DJELA ŠEJHA JUJE

Mustafa Ejubović, poznat još kao Šejh Jujo, jedan je od značajnijih pisaca na orijentalnim jezicima s tla Jugoslavije s kraja 17. i početka 18. stoljeća. Njegovo puno ime u orijentalnim izvorima glasi Mustafa ibn Jusuf ibn Murad Ejjubî-zade el-Mostârî. Rođen je u Mostaru 1651. godine. Početnu je naobrazbu stekao u rodnom mjestu. Studirao je u Istanbulu i kao student je pisao komentare i glose o značajnijim djelima iz disputacije i logike. Po povratku u Mostar, 1692. godine došao je na dužnost muftije. Istovremeno je predavao na Karađozbegovoj medresi. Umro je u Mostaru 1707. godine. Hercegovački namjesnik Ali-paša Rizvanbegović mu je 1831. podigao turbe.

Opširniji podaci o Šejh-Jujinom životu i radu nalaze se u biografiji koju je napisao njegov suvremenik i učenik Ibrahim Opijač.¹ Uz tu biografiju valja spomenuti i biografiju što je sastavio drugi Jujin učenik Mustafa Huremi.² O Šejhu Juji pisali su i Bursali Mehmed Tahir,³ Ismail-paša Bagdadli,⁴ Safvet-beg Bašagić,⁵ Mehmed Handžić,⁶ Hazim Šabanović,⁷ Muhamed Mujić⁸ i Hifzija Hasandedić.⁹

U ovom radu ćemo, bez pretenzija na sveobuhvatnost, ukazati na prepisivačku aktivnost Šejha Juje, autografe njegovih djela, naslove njegovih djela i njegova djela u Orijentalnoj zbirci Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu.

Prepisivačka aktivnost Šejha Juje

Prepisivačke aktivnosti Šejha Juje najilustrativnije opisuje njegov biograf Opijač koji kaže: »Svakog dana bi pisao iz knjiga prethodnika. Iza svoje smrti je ostavio, svojom rukom pisanih više od šezdeset ukoričenih knjiga i to ne uzimajući u obzir njegove autografe i ono što je pisao po poledini i marginama knjiga. To mu je bio časni običaj.

Čak se kod njega ni časa knjiga nije zadržala a da u nju ne bi nešto, makar i malu sitnicu, zapisao. Imao je veliku sklonost prema ispravljanju, tj. korigiranju knjiga i teksta...¹⁰ Iz toga proizlazi da je Jujo bio prinuđen da za svoje potrebe sam prepisuje. Ali, on nije bio samo prepisivač već je i na postojećim prijepisima vršio korekturu tekstova i davao objašnjenje tim tekstovima. On, dakle, nije bio kaligraf-profesionalac, već je u želji da dođe do potrebne literature sam prepisivao i od svojih prijepisa stvarao svoju biblioteku kojom se sigurno koristio pri pisanju svojih djela.

U dosadašnjem istraživanju utvrdili smo da se dio njegovih prijepisa, ne računajući autografe, danas nalaze u Univerzitetnoj biblioteci u Bratislavi¹¹ — ranije kolekcija Safvet-bega Bašagića, u Arhivu Hercegovine u Mostaru¹² i u Orijentalnoj zbirci Jugoslavenske akademije.

Najstariji poznati Jujin prijepis djela čuva se danas u Bratislavskoj biblioteci, a prepisao ga je kada je bio na školovanju u Istanbulu 1677. godine, dakle na prvoj godini studija.

Taj je rukopis u stvari zbirka komentara i glosa o djelu »Risâla fi âdâb al-baḥṭ« o disputaciji Šamsuddina Samarkandija (umro 1203). Zbirka ima dvanaest traktata.¹³ Kako će se iz daljnjeg teksta vidjeti, i sam Jujo je napisao nekoliko glosa i komentara iz ove oblasti.

U Arhivu Hercegovine u Mostaru nalazi se Jujin prijepis iz 1686. godine zbirke komentara o pjesmama o vjerovanju,¹⁴ o kojima je i Jujo pisao komentare.

U Orijentalnoj zbirci Jugoslavenske akademije nalazi se Jujin prijepis Ibn Melikovog djela »Anwâr al-halak 'alâ šarh al-manâr« koji je prepisao 1690. godine.¹⁵ Jujo se nije, kao što to čine većina prepisivača, potpisao na kraju prijepisa već ispred prepisanog djela. Uz svoj je potpis napisao frazu »tamallakah kâtibuh«, tj. posjeduje ju (knjigu) njen prepisivač.

Zanimljivo je da je spomenuti rukopis Orijentalne zbirke Jugoslavenske akademije bio vlasništvo Jujinog učenika Opijača.¹⁶ To nas upućuje na zaključak da je Jujina biblioteka iza njegove smrti bila vlasništvo Ibrahima Opijača, a potom ju je ovaj uvakufio u Karađoz-begovu biblioteku u Mostaru.

Šejh Jujo je imao specifičan rukopis. Pisao je sitnim nastalikom. Prema Opijaču, jedino ga je on mogao imitirati.¹⁷

Sigurno je da će se, kada budu urađeni i objavljeni katalozi zbirki i biblioteka orijentalnih rukopisa, znati mnogo više o prepisivačkim aktivnostima Šejha Juje.

Autografi Jujinih djela

Premda je o životu i radu Šejha Juje dosta pisano, još ne možemo dobiti cjelovitu sliku njegovog kompletnog književnog opusa. Razlog je što se autografi i prijepisi njegovih djela nalaze u raznim bibliotekama koje još nemaju objavljene niti urađene kataloge. Ipak, na temelju objavljenih studija o Šejhu Juji, kao i na temelju naših istraživanja, u mogućnosti smo ukazati na 16 autografa od ukupno 27 djela Šejha Juje. Ti se autografi nalaze u: *Gazi Husrev-begovoj biblioteci u Sarajevu*.¹⁸

1. Miftâḥ al-ḥuṣûl li mir'ât al-uṣûl fi šarḥ mirqât al-wuṣûl, br. 3871,
2. Šarḥ 'alâ'l-mugnî fi'l-uṣûl, br. 63,
3. Muḥtaḡab al-ḥuṣûl fi šarḥ muntaḡab al-uṣûl, br. 62,
4. Al-fawâ'id al-'abdiyya, br. 3883,
5. Hâšiya 'alâ šarḥ ar-risâla al-'aḏûḏiyya fi'l-waḏ' li 'Iṣam ad-din, br. 3957,
6. Šarḥ ar-risâla al-aṭîriyya fi'l-manṭiq, br. 3874,
7. Hâšiya 'alâ ḥawâšî šarḥ ar-risâla as-samarqandiyya, br. 3974,
8. Hawâšî 'alâ ḥawâšî šarḥ al-âdâb, br. 3855,
9. Hawâšî 'alâ ḥawâšî al-âdâb al-mîriyya 'alâ'r-risâla al-ḥanafiiyya, br. 3987,
10. Šarḥ 'alâ lubb al-farâid, br. 3860, i
11. Šarḥ 'alâ'r-risâla an-nasafiiyya fi'l-farâid, br. 3860;
Egipatskoj nacionalnoj biblioteci u Kairu, Dâr al-kutub;
12. Šarḥ ar-risâla aš-šamsiyya fi'l-qawa'd al-manṭiqiyya, odjel Qawala-mantiq, br. 183;¹⁹
Orijentalnom institutu u Sarajevu.²⁰
13. Tawḏîḥ taḥḏîb al-manṭiq wa'l-kalâm, br. 4468, i
14. Šarḥ tuḥfa-i šâhidî, br. 4366;
Orijentalnoj zbirci Jugoslavenske akademije u Zagrebu;
15. Hâšiya al-mufida li'l-fawâ'id al-fanâriyya 'alâ'r-risâla al-aṭîriyya fi'l-manṭiq, No. 198;
Arhivu Hercegovine u Mostaru.²¹
16. Hâšiya 'alâ šarḥ al-qašida al-lâmiyya, R. 212.

U Muzeju Hercegovine u Mostaru izložen je rukopis za koji nismo pouzdano mogli utvrditi da li se radi o autografu ili Jujinom prijepisu filozofske rasprave iz 1688. godine.²²

Naslovi Jujinih djela

Da postoji problem identifikacije naslova djela u orijentalnoj literaturi, najbolje nam potvrđuju naslovi pojedinih djela, gdje za jedno djelo može postojati više naslova,²³ ali i obratno, više djela pod jednim naslovom.²⁴ Ovak se problem naročito očituje u onim sastavima

koji predstavljaju glose i komentare pojedinih djela. Pošto je i Šejh Jujo uglavnom pisao komentare i glose, ne iznenađuje činjenica da i neka njegova djela imaju više naslova. Ovdje ćemo se ukratko zadržati na varijantama naslova nekih njegovih djela na koje smo naišli u dosadašnjem radu.

Na temelju bio-bibliografskih radova Opijača, zatim Šabanovića, Bursali Mehmeda Tahira, Ismail-paše Bagdadlija, te na temelju tekstova djela Šejha Juje i zabilješki po rukopisima, možemo konstatirati da su pored autora, koji je davao više varijanti naslova svom djelu, naslove davali i prepisivači i istraživači. Dalje, možemo uočiti da postoje tri varijante naslova kod autora, i to: *radni*, *završni* i *upotrebni*.

Radni naslov je Jujo davao u uvodnom dijelu teksta, gdje je isticao prirodu djela i objašnjavao pobude iz kojih je pisao dotično djelo. Pošto je bio uglavnom komentator, u radnom naslovu je često navodio naslov djela osnovnog teksta, a najčešća je prva riječ u njegovom naslovu bila *šarḥ*, *ḥāšiya* ili *ḥawāšī*.

Završni je naslov Jujo davao na kraju djela. Taj naslov u nekim slučajevima nema direktne veze s naslovom osnovnog, tj. komentiranog ili glosiranog djela, već izražava, prije bi se moglo reći, poimanje vrijednosti i korisnosti napisanog djela.

Upotrebni naslov je uglavnom kraća verzija radnog naslova, a susrećemo ga u tekstovima koji nisu u direktnoj vezi s tekstom djela. Konkretno, naišli smo na upotrebne naslove 24 Jujina djela. Oni se nalaze u rukopisu Orijentalne zbirke Jugoslavenske akademije, broj 1407, list 7a, što ga je prepisao Muhamed, Husejnov sin iz Ljubuškog. Pošto smatramo zanimljivim iznijeti te naslove, bili smo prinuđeni da umjesto prvog lica prezenta glagola *šaraḥa-yašraḥ-šarḥ* i glagola *allaqa-yu'alliqu-ta'liq* stavimo u popis glagolsku imenicu *šarḥ* odnosno *ta'liq*. Uz to, dio naslova smo rekonstruirali nastojeći da bitno ne promijenimo značenje osnovnog teksta. Ti naslovi su: 1. *Šarḥ risâla al-âdâb*, 2. *Šarḥ ḥawâšī šarḥ risâla al-âdâb*, 3. *Ta'liq 'alâ ḥawâšī šayḥ al-islâm al-harawī*, 4. *Šarḥ risâla al-mantîq*, 5. *Ta'liq ḥawâšī 'alâ šarḥ risâla al-mantîq li 'l-Fanârî*, 6. *Risâla fi 'l-âdâb*, 7. *Šarḥ risâla fi 'l-âdâb*,²⁵ 8. *Šarḥ risâla fi 'l-âdâb*, 9. *Šarḥ unmûdağ az-Zamaḥšarî fi'n-naḥw*, 10. *Ta'liq ḥawâšī 'alâ ḥawâšī al-âdâb al-mîriyya*, 11. *Ta'liq 'alâ ḥawâšī šarḥ al-âdâb al-Mas'ûdî*, 12. *Tâliq 'ala šarḥ al-adab al-Mas'udî*, 13. *Šarḥ al-qašîda al-lâmiyya*, 14. *Ta'liq ḥawâšī 'alâ šarḥ al-qašîda al-lâmiyya*, 15. *Šarḥ šamsiyya al-mantîq*, 16. *Ta'liq ḥawâšī 'alâ šarḥ risâla al-wad'*, 17. *Ta'liq ḥawâšī 'alâ 'l-ḥanafîyya*, 18. *Šarḥ al-mir'ât wa 'l-mirqât*, 19. *Šarḥ al-mugnî*, 20. *Šarḥ al-muntaḥab fi 'l-uşûl*, 21. *Šarḥ risâla al-farâ'id*, 22. *Lubb al-farâ'id*, 23. *Šarḥ lubb al-farâ'id* i 24. *Šarḥ tahdîb al-mantîq wa 'l-kalâm*. (Vidi faksimil 1.)

Ovdje ćemo donijeti samo jedan primjer za spomenute varijante naslova:

radni naslov: Šarḥ aš-šarīf 'alā 'r-risāla aš-šamsiyya fī 'l-manṭiq;
završni naslov: Aš-šarḥ al-ġadīd;
upotrební naslov: Šarḥ 'alā šamsiyya al-manṭiq.

Kao što smo već napomenuli, prepisivači i istraživači su davali svoje varijante naslova djela, bilo da su ih sami konstruirali bilo da su ih od drugih preuzeli. Ovdje ćemo se zadržati na naslovima tri Jujina djela, a primjere smo uzeli iz radova Šabanovića, Opijača, Muhameda Ljubušaka, Bursali Mehmeda Tahira i Ismaila Bagdadlija.

Prvi primjer:

Šabanović: Miftāḥ al-ḥuṣūl li mir'āt al-uṣūl fī šarḥ mirqāt al-wuṣūl,
Opijač: Šarḥ šarīf 'alā 'l-mir'āt wa 'l-mirqāt fī 'l-uṣūl,
Muhamed Ljubušak: Šarḥ al-mir'āt wa 'l-mirqāt,
Bursali Mehmed: Miftāḥ al-ḥuṣūl fī šarḥ mir'āt al-uṣūl,
Bagdadli: Miftāḥ al-ḥuṣūl 'alā mir'āt al-uṣūl 'alā šarḥ mirqāt al-wuṣūl
li mullā Husraw.

Drugi primjer:

Šabanović: Muḥtaḡab al-ḥuṣūl fī šarḥ muntaḡab al-uṣūl,
Opijač: 1. Šarḥ laṭīf 'alā muntaḡab fī 'l-uṣūl,
2. Muntaḡab al-ḥuṣūl,
Muhamed Ljubušak: Šarḥ muntaḡab fī 'l-uṣūl,
Bursali Mehmed: 1. Šarḥ 'alā muntaḡab fī 'l-uṣūl,
2. Muntaḡab al-uṣūl,
Bagdadli: Muntaḡab al-uṣūl fī šarḥ muntaḡab.

Treći primjer:

Šabanović: 1. Šarḥ 'alā 'l-luga al-mawsūma bi 'š-šahidiyya,
2. Šarḥ aš-šāhidiyya,
Bursali M.: 1. Šarḥ manzūma-i Šāhidi, 2. Halla-i manzūma,
Bagdadli: Halla-i manzūma fī šarḥ tuḡfa al-lugat li 'š-Šāhidi.

Iz prethodna tri primjera lako možemo uočiti da postoji niz varijanti naslova za pojedina djela. Na tim varijantama ovdje se nećemo zadržavati, već samo ukazujemo na tu pojavu i potrebu njenog ispitivanja, jer je dovoljno ilustrativan primjer što u literaturi za 27 Šejh-Jujinih djela ima preko 120 naslova, a to znači da u prosjeku svako djelo ima 4—5 naslova. Ovdje ćemo izložiti samo pojavu nekih divergencija u naslovima ta tri primjera, a ona je izražena u:

Dodavanju pridjeva, epiteta riječi *šarḥ*, npr. *šarḥ šarīf*, *šarḥ laṭīf*;
Ispuštanju riječi *risāla*, npr. *ar-risāla aš-šamsiyya* = *šamsiyya*;
Ispuštanju prijedloga i stavljanju dviju riječi u genitivnu vezu, npr. *aš-šamsiyya fī 'l-manṭiq* = *šamsiyya al-manṭiq*;
Zamjeni prijedloga *li* za prijedlog *'alā*, npr. *miftāḥ al-ḥuṣūl li mir'āt al-uṣūl*...

miftāḥ al-ḥuṣūl 'ala mir'āt ...;

Upotrebi sintagme, u ovom slučaju *miftāḥ al-ḥuṣūl* kao sinonima riječi *šarḥ*;

Dodavanju imena autora osnovnog teksta, npr. Miftâh al-ḥuṣûl 'alâ mir'ât al-uṣûl fî šarḥ mirqât al-wuṣûl li mulla Husraw;
Spajanju dviju varijanti naslova u jedan, npr. Halla-i manzûma fî šarḥ tuḥfa al-luga li 'š-šâhidî.

Šejh-Jujina djela u Orientalnoj zbirci Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti (OZJA)

Rukopisi s djelima Šejha Juje su prikupljeni za OZJA uglavnom 1932. godine, kada je Aleksej Olesnicki poduzeo, po nalogu Jugoslavenske akademije, putovanje za prikupljanje orijentalnih rukopisa. Većina tih rukopisa je otkupljena u Mostaru i njegovoj okolini.²⁶

Kako u nas nema objavljenih kataloga zbirki orijentalnih rukopisa, odlučili smo u ovom radu prikazati rukopise OZJA u kojima se nalaze djela Šejha Juje. Uz opis rukopisa u koji unosimo podatke o formatu listova, vrsti uveza i pisma, početnih i završnih riječi teksta djela, imena prepisivača, mjesta i godine prijepisa osvrnut ćemo se ukratko i na sadržinu djela.

Iz navedenih naslova se vidi da je Jujo pisao, uglavnom, glose i komentare o djelima iz šerijatskog prava, logike, dogmatike, sintakse, disputacije i stilistike arapskog jezika. Stoga ćemo u ovom prikazu u napomenama dati signaturu, ime autora, naslov djela, ime prepisivača, mjesto i datum prijepisa, ukoliko se osnovna djela koja je Jujo komentirao ili glosirao nalaze u OZJA.

Šejh-Jujina djela u OZJA nalaze se pod slijedećim brojevima: 198, 412, 1206/II, 1404, 1407/II, 1407/III, 1408/I, 1443, 1525/III, 1527, 1563, 1565 i 1992. Zasebno će biti razmatrani rukopisi pod brojevima 1566/II i 1984/III, jer se u njima nalazi jedno djelo iz gramatike arapskog jezika, a po svoj prilici, autor tog djela bi mogao biti Šejh Jujo. Sva su Jujina djela na arapskom jeziku izuzev rječnika Halla-i manzûma, gdje su uvod i završna riječ dati na turskom.

1. MIFTÂH AL-ḤUṢÛL LI MIR'ÂT AL-UṢÛL FÎ ŠARḤ MIRQÂT AL-WUṢÛL

Rukopis No. 1404, listovi 1b—400b, veličine 13,5 x 200 cm, 25 redaka na stranici, tvrdi kožni uvez, papir bijeli, pismo nastalik, tekst je ispisao u pozlaćenom okviru, prva stranica lijepo ukrašena. Prepisao s autografa i uporedio prijepis od početka do kraja teksta softa Ahmed ibn Husejn iz Mostara, 11. muharrema 1151. H (1. maja 1738) u medresi Mehmed-bega Karađoza u gradu Mostaru. Vlasnici rukopisa su bili kadija Mustafa i Muhamed Šakir Muidović. Ovaj posljednji je uvakufio rukopis 1847. godine. Obadvojica vlasnika su utisnuli svoje žigove na listu 1a.

Djelo počinje riječima: Naḥmaduk yâ man azhar bi ḥikmatih . . . , a završava: . . . wa qad kân al-iftitâh 'ašr yawm al-ḥamîs al-ḥâdî 'ašar

min muḥarram al-ḥarâm. Fa lillâh al-ḥamd 'alâ'l-iftitâḥ wa'l-iḥtitâm wa's-šalât wa's-salâm 'alâ Muḥammad sayyid al-ânâm wa 'alâ âlih wa ašḥâbih al-bararra al-kirâm.

Rukopis No. 1527, listovi 6b—323b, veličine 14,3 x 25,2 cm, 29 redaka na stranici, tvrdi kožni uvez, papir bijeli, pismo nastalik, uz tekst pozlaćeni okvir s ukrašenom prvom stranicom. Prepisao Muhammed ibn Husein iz Ljubuškog 1191. H (počinje 9. februara 1777. godine). Početne i završne riječi djela su iste kao i kod rukopisa No. 1404.

Šejh Jujo je počeo pisati ovo djelo 17. oktobra 1691, a dovršio ga je 4. aprila 1692. godine.

Djelo je komentar ili, kako autor kaže, »Ključ spoznaje djela Mir'ât al-ušûl od Mula Husreva.«²⁷

U uvodnom dijelu Jujo se pohvalno izražava o osnovnom djelu. Kaže da je ono, iako po naslovu poznato »kao sunce usred dana«, zbog svoje konciznosti mnogima ostalo nejasno. Jujo potom opisuje kako se obrazovao u rodnom Mostaru i Istanbulu, gdje je proveo mjesec i godine. Nije mogao dulje ostati u Istanbulu zbog stanja koje je vladalo u Carevini i zbog toga što je neprijatelj napao mnoge gradove u evropskom dijelu Carstva (Bilâd ar-Rûm). Po nagovoru vrlih prijatelja napisao je komentar služeći se stečenim znanjem.

Djelo ima predgovor, dva poglavlja (maqšad) i pogovor.

U predgovoru govori o cilju i temi znanosti osnova šerijatskog prava.

U prvom poglavlju govori o izvorima islamskog prava: Kur'ânu, hadisu (tradiciji), idžamau (consensusu) i kijasau (analogiji).

U drugom poglavlju govori o sudu, sucu, osuđenom i sudskoj aparaturi.

U pogovoru govori o idžtihadu (borbi za vjeru).

2. ŠARH'ALA UNMÛDAG AZ-ZAMAḤŠARÎ ili AL-FAWA'ID AL-'AB-DIYYA

Rukopis No. 1563, listovi 3b—124b, veličine 14,3 x 21 cm, 17 redaka na stranici, tvrdi uvez, papir bijeli, pismo nastalik. Nema imena prepisivača niti datuma prijepisa. Vlasnik je rukopisa bio Omer ibn hadži Ali Dervišević iz Mostara. Na listu 3b naknadno je upisan naslov »Kitâb Mostârî 'alâ'l-kâfiya« (sic). Djelo počinje riječima: Alḥamd lillah alladi lah al-kalima al-'ulyâ wa lah al-asmâ' al-ḥusnâ..., a završava; ...wa innamâ tulḥiq bihâ ḥifz^{an} li ḥarakatihâ ḥattâ lâ yaltabis bi kâf al-mudakkar. Tamma 'l-kitâb bi 'awn allah al-malik al-mannân.

Djelo je Šejh Jujo završio 1683. godine.

Dva naslova dao je sam autor. Prvim je ukazao da djelo predstavlja komentar na Zamaḥšarijev »Unmûdağ«, a drugim izražava posvetu djela svome učeniku Abdiju, sinu Abdurahman-paše, s kojim je Jujo bio veliki prijatelj. U stvari, Jujo svoj komentar zasniva još i na

djelima »Mufaššal«²⁸ i »Al-lubâb«.²⁹ Djelo je tako komponirano da se u početku više osvrće na definiranje riječi, a potom govori o imenicama, glagolima i česticama u arapskom jeziku.

U poglavlju o imenicama govori o padežima (nominativ, akuzativ i genitiv) i o elementima koji uvjetuju promjenu imenice (regensima), o nepromjenljivosti, pluralu, određenosti, neodređenosti, muškom i ženskom rodu, prisvojnom pridjevu, složenicama i brojevima.

U poglavlju o glagolima objašnjava glagolska vremena (sadašnje i prošlo), imperativ, prelazne i neprelazne glagole, glagole skorog izvršenja radnje, glagole čuđenja i dr.

U poglavlju o česticama govori o prijedlozima genitiva, prijedlozima koji liče glagolu, veznicima, česticama za nijekanje, prilozima za upozorenje, odobravanje, izuzimanje, poštapanje, veznicima objašnjavanja, tj. česticama koje zahtijevaju dva masdara, prilozima kojima se potiče na nešto, prilozima koji označavaju približavanje, česticama kojima se gradi buduće vrijeme, upitnim česticama, pogodbenim česticama, česticama objašnjenja, čestici *kay* u značenju »kako bi«, čestici *lam*, o ženskom rodu na *ta*, o *nunu* za pojačanje i upozorenju za šutnju.

3. ŠARH 'ALA 'RISALA AŠ-ŠAMSIYYA FĪ'L-MANTIQ ili AŠ-ŠARH AL-ĠADĪD

Rukopis No. 1407/II, listovi 7b—146a, veličine 13 x 20 cm, 21 redak na stranici, uvez tvrdi kožni, papir bijeli, gornji dio bio izložen vlazi, tekst uramljen, pismo nashi. Prepisao Ahmed ibn Husein iz Ljubuškog u muharemu 1195. po hidžri (januara 1781). Vlasnik je rukopisa bio Salih ibn Mustafa Kapi-zade (Kapić). Djelo počinje riječima: Subhân man ta'âlâ 'an 'an yudrih al-'uqûl wa'n-nufûs . . . , a završava: . . . hu-šûš^{an} 'alâ Muhammad sayyid al-awwalîn wa 'l-âharîn wa 'alâ âlih wa ašhâbih wa 'alâ man tabi'ahum ilâ yawm ad-dîn. Qad faraga 'an ta'lif hâda aš-šarh al-ġadîd al-'abd al-'fagîr Mušţafâ ibn Yûsuf al-Mostârî gafar ðunûbahumâ al-bârî layla as-sâbi' 'aşar min ġumâdî al-âhîra wa kân ibtidâ'uh fi yawn at-tâliġ 'aşar min safar al-ĥayr min šuhûr sana ih'dâ wa mi'a wa alf min hiġra man lah al-'azz wa's-šaraf. Iz završnih riječi vidimo da je Jujo započeo djelo 26. novembra (13. safera) a završio 28. marta (17. džumadelahira) 1690 (1101) godine.

Ovo je Jujino djelo u literaturi poznato pod dva navedena naslova.

Naslovom »Aš-šarh al-ġadîd«, tj. »Novi komentar« Šejh Jujo je želio ukazati na nova svoja tumačenja osnovnog djela iz logike »Aš-šamsiyya«,³⁰ koje su komentirali mnogi pisci.³¹ On je, kako na početku djela kaže, odlučio ukloniti protuslovlja u tim komentarima. Osnovni tekst »Aš-šamsiyya« je podijeljeno na predgovor, tri poglavlja (maqâla) i pogovor.

U predgovoru objašnjava potrebu izučavanja suštine i predmeta logike.

U prvom se poglavlju raspravlja o pojmu, definiciji i značenju, zatim o dijelovima i cjelini.

U drugom se poglavlju osvrće na probleme logike, kategorije problema, dijelove uvjetovanosti i sudu.

U trećem se poglavlju govori o analogiji, definiciji analogije, kombiniranju, povezanosti, izuzimanju i dopunama.

U pogovoru se govori o neospornim činjenicama i o podjeli znanosti.

Šejh Jujo, kako sam u početku svog komentara kaže, nije bio ni opširan niti kratak u komentiranju, pa se nada da će djelo biti prihvaćeno.

4. ŠARH 'ALĀ 'R-RISALA AL-ATIRIYYA FĪ 'L-MANTIQ ili ŠARH AL-ISAGUGĪ

Rukopis No. 1408/I, listovi 1b—14a, veličine 14,7 x 20,2 mm, 17 redaka na stranici, tvrdi uvez, pismo nastalik. Iza desetog lista praznina. Prepisao ga je 23. rebiulahara 1124 (30. maja 1712) Muhamed ibn Selim iz Mostara.

Djelo počinje riječima: Naḥmaduk yâ man faṣṣal naw' al-insân bi'l-mantiq 'an ġins al-ḥaywân wa nuṣallî..., a završava: ...wa li yakun ḥâdâ âḥar ar-risâla fi'l-mantiq ḥatamanâ Allah bi ḥusn al-ḥâtima wa ḥašarna fi zumra ahl al-a'mâl aṣ-sâliḥa wa ṣalla Allah 'alâ sayyidinâ ḥayr al-bariyya Muḥammad wa âlih dawî 'n-nufûs aḍ-ḍakiyya wa 'l-ḥamd lillah fi'l-bukrâ wa 'l-ašiyâ.

Na margini lista 14a nalaze se dvije bilješke. U jednoj se navodi da je djelo Jujo dovršio 23. šabana 1093 (27. augusta 1682), a u drugoj da je tekst rukopisa upoređen s prijepisima Ahmeda i Muhameda.

Rukopis No. 1407/III, listovi 147b—176a, veličine 13 x 20 cm, 21 redak na stranici, tvrdi kožni uvez, papir bijeli, gornji dijelovi listova bili su izloženi vlazi, pismo nashi. Prepisao ga je Muhamed ibn Husein iz Ljubuškog oko 1781. godine. Početne i završne riječi djela iste su kao kod No. 1408/I, s tim što prepisivač odmah uz tekst daje bilješku da je Jujo dovršio djelo 23. šabana 1093. po hidžri.

Rukopis No. 1206/II, listovi 60b—105a, veličine 13,8 x 19 cm, 17 redaka na stranici, tvrdi uvez, papir bijeli, pismo nashi. Prepisao ga je 10. džumadelula 1258 (21. juna 1842) Derviš ibn Džafer ibn Derviš ibn Solak Mahmud hodža u Karađoz-begovoj mahali u Mostaru. Početne i završne riječi su iste kao i kod No. 1408/I.

To je Jujin komentar na arapsku recenziju Porphyriussovog djela »Eisagoge«, čiji je autor Aṭîruddîn Mufaḍḍal ibn 'Omar al-Abharî (umro 1265).³² U djelu se govori o »Eisagogi«, o riječi, problemu, međusobnim

kontradikcijama, konverziji, zaključivanju po analogiji, dokazima, o topici, retorici, poetici i sofistici.

Šejh Jujo je, kako veli na početku djela, posvetio svoj komentar Abdurahman-paši, a napisao ga je s ciljem da razjasni sadržinu Aṭīruddinovog djela.

Osnovno djelo, koje je komentirao Šejh Jujo, komentirala je i nekolicina pisaca na orijentalnim jezicima, koji su živjeli i djelovali na jugoslavenskom tlu. Ovdje ćemo spomenuti neke čija se djela nalaze u Orijentalnoj zbirici JAZU: Fadil Užičanin,³³ Muhamed ibn Jusuf Bosnavi³⁴ i Muhamed ibn Mustafa Čajnavi (iz Čajniča).³⁵

5. HĀŠIYA MUFĪDA LI'L-FAWA'ID AL-FANĀRIYYA 'ALA'R-RISALA AL-ATĪRIYYA FĪ'L-MANTIQ

Rukopis No. 198, listovi 2b—42a, veličine 14,3 x 19,5 cm, 21 redak na stranici, tvrdi platneni uvez, papir bijeli, pismo nastalik. Ovo je *autograf (!)* i do sada jedini poznati primjerak rukopisa. Knjiga je bila uvakufljena u Karađoz-begovoj biblioteci u Mostaru.

Djelo počinje riječima: Naḥmaduk yâ man ta'âlâ 'an 'an yudrih al-'uqûl wa 'l-ḥawwâs wa ġalla 'an 'an yu'arrif ḥaqîqa bi 't-taşawwur wa'l-qiyâs . . . , a završava: . . . wa argû an yantafi' bih dawî'l-başâ'ir fi'l-aqṭâr wa'l-âfâq. Wâfiq al-firâġ awwal layla šahr ramaḏân al-mun-salik fi šuhûr sana ṭalât wa tis'in wa alf min hiġra man lah al-'azz wa'š-šaraf 'alâ yadd al-'abd al-faqîr Mušṭafâ ibn Yûsuf al-Mostârî gafar dunûbahuma al-bârî. Iz završnih riječi saznajemo da je Jujo završio djelo 1. ramazana 1093 (17. maja 1692) godine.

Aṭīruddinovo djelo o logici »Ar-risâla al-aṭīriyya«, zapravo arapsku adaptaciju »Eisagoge«, komentirao je i Muḥammad ibn Hamza al-Fanârî (1350—1431) pod naslovom »Al-fawâ'id al-fanâriyya«,³⁶ a na njegovo je djelo Šejh Jujo napisao glose jer je uočio da je veoma podešno za razjašnjenje niza pitanja iz znanosti logike, a logikom se, kako u uvodu kaže, »čovjekov um naslađuje i duše se povezuju da bi razlikovale ispravno od neispravnog i da bi mogli mjeriti istinu i odobravati nepobitne činjenice«.³⁷

6. TAWDĪH TAHDĪB AL-MANTIQ WA'L-KALAM ili ŠARH 'ALA TAH-DĪB AL-MANTIQ WA'L-KALAM

Rukopis No. 412, listovi 4b—253a, veličine 13 x 21,2 cm, 23 retka na stranici, lijep tvrdi uvez, papir bijeli, pismo nastalik, tekst djela uramljen u pozlaćeni okvir, prva stranica teksta ima lijepo urađen unvan. Djelo je prepisao Ahmed ibn Husejn iz Mostara 19. zulkade 1151 (1. aprila 1739). Vlasnici rukopisa su bili Mustafa Čiši-zade (Čišić), Hamid Mufti-zade (Muftić) i Salih ibn Ibrahim Alajbeg-zade (Alajbegović). Na listu 1b ispisan je sadržaj djela.

Na listu 253b stoji bilješka prepisivača, u kojoj navodi riječi Ibrahima Opijača koji kaže da je ovo posljednje djelo Šejha Juje i da je dovršeno u ponedjeljak, 4. redžepa 1118 (13. septembra 1706), a da je Šejh Jujo umro u ponedjeljak, 16. rebiulahara 1119 (17. jula 1707) godine i na kraju donosi dva kronostiha njegove smrti koji glase: »qad intaqal yanâbî' al-'ulûm ġami'^{an}« i »irtaḥal bih ša'n al-kamâl«.

Djelo počinje riječima: Al-ḥamd lillâh allâdi hadânâ li tabyîn qawa'id al-mîzân..., a završava: ...qad ittafaq itmâm Šarḥ taḥdîb al-manṭiq wa'l-kalâm bi'l-'abd al-faqîr ilâ'l-mawlâ al-ganiyy al-'azîz al-malik al-'allâm layla yawm al-iṭṭnayn ar-râbi' min šarḥ Allah al-ḥarâm ar-raġab al-wâqi' fi sana tamân 'ašar wa mi'a wa alf min hiġra man lah al-'azz wa'š-šaraf. Rabbî'ġfir mušannifah wa kâtibah wa qâri'ah wa nâzirah. Amin ya rabb al-'âlamîn.

Iz završnih riječi vidimo da je Jujo završio djelo 4. redžepa 1118, što se u potpunosti podudara s navodima Ibrahima Opijača. Jujo u uvodu kaže da su iz logike i dogmatike napisana brojna djela različite sadržine, ali je djelo »Taḥdîb al-manṭiq wa'l-kalâm« Sa'duddina Taftazanija³⁸ »veoma cijenjeno i kao biser nanizano« i »svojim je obimom nadmašilo sve veličine«. Ono je, dalje ističe Jujo, koncizno i teško ga svatko može razumjeti. Ono je komentirano, ali samo onaj dio koji se odnosi na logiku. Zato ga je odlučio kompletnog komentirati.³⁹

Djelo sadrži poglavlja o logici, islamskoj godmatici, protuslovlju, biti Božjoj, osobi Božjoj, vjerovjesniku Muhamedu i nebeskim knjigama, te poglavlje o zagrobnom životu. U posljednjem poglavlju vidno mjesto zauzima pitanje imama kao Muhamedovih potomaka od kćeri Fatime.

7. ŠARH LUBB AL-FARÂ'ID

Rukopis No. 1565, listovi 2b — 27b, veličine 14 x 20 cm, 21 redak na stranici, tvrdi uvez, papir potamnio, pismo nastalik. Prepisao ga je 13. zulhidže 1131 (25. oktobra 1719) softa Muhamed ibn hadži Hasan poznat kao Koblavi u medresi Muhamed-bega Karađoza u Mostaru.

Djelo počinje riječima: Al-ḥamd lillah 'alâ âlâ'ih⁴⁰ ġam' al-'ilâ wa hiya an-ni'am aḡ-ẓâhira..., a završava: ...mât 'an abwayn wa imra'atayn iḥdâhuma muslima wa'l-uḥrâ yahûdiyya fa lil-mar'a allatî hiya muslima rub' wa li'l-umm ṭuluṭ mâ baqiya wa'l-bâqi li'l-abb wa Allah a'lam.

Na kraju djela, list 27b, u bilješci prepisivača piše da je ovo djelo Jujo, Mustafa muftija u Mostaru, sastavio za devet dana.

Ovo je djelo u stvari Jujin komentar o svom djelu »Lubb al-farâ'id«, a odnosi se na nasljedno pravo u islamu. Djelo ima 26 odjeljaka (fašl), a uglavnom govori o nosiocima nasljednog prava, načinu podjele ostavštine, zatim tko, kako i kada stiže i gubi pravo nasljeđivanja prema šerijatu.

Autograf ovog Jujinog djela je nepotpun,⁴¹ a ovo je do sada jedini poznati kompletni njegov prijepis.

Iz bilješke na listu 27b saznajemo da je prijepis načinjen 1719. godine, dakle samo dvanaest godina iza Jujine smrti.

8. AR-RISĀLA FĪ ĀDĀB AL-BAHT

Rukopis No. 1525/III, listovi 31a — 32a, veličine 11,4 x 17,0 cm, 15 redaka na stranici, mekani uvez, papir bijeli, pismo nastalik. Prepisao ga je nepoznati prepisivač u ševalu 1184 (početkom 1771) godine.

Početne riječi su: Al-ḥamd li waliyyih wa'š-šalā 'alā nabiiyyih wa 'alā ālih wa šaḥbih wa ba'd fa ḥādih risāla fī ādāb al-baḥt... , a završava: ...ka'n-naqṣ fihā bi ḥilāfiha an-naqliyyāt. Tamma ar-risāla al-adabiyya li'l-fādil al-Mostārī al-mašhūr bi Yūyī 'alayh raḥma al-bārī.

Ovo je najkraće Jujino djelo. Ono ima još naslov Hulāša al-ādāb.⁴² Odnosi se na disputaciju. Sastoji se od predgovora i dva članka (maḡāla).

U predgovoru govori o znanstvenom raspravljanju i osporavanju dokaza s protudokazima.

U prvom članku iznosi metod rasporeda ispitivanja posljedica.

U drugom članku govori o problemima raspravljanja.

9. HALLA-I MANZŪMA ili ŠARH 'ALĀ AL-LUGA AL-MAWSŪMA

BI'Š-ŠĀHIDIYYA

Rukopis No. 1443, listovi 1b — 64a, veličine 16 x 21,8 cm, 21 redak na stranici, tvrdi uvez, papir bijeli, pismo nastalik. Na prvom listu predviđen prostor za naslov nije ispisan. Prepisao ga je 1187 (1773) godine Ahmed ibn hadži Redžep iz Mostara.

Počinje riječima: Eḡnās-i sipās horšīd-u iktibās ve ba'd çünkü Manzūme-i Šāhidi diyarimizda... , a završava: ...bu faḡīrin daḡi bu risālesine ki Halle-i manzūme ismile musemmāt dir ismi tārīhi dūšmūšdur. Tamām gešt.

Rukopis No. 1992, listovi 1b — 43b, veličine 15,8 x 24,5 cm, 31 redak na stranici, uvez tvrdi kožni, papir bijeli, pismo nashi kaligrafski. Nema imena prepisivača niti datuma prijepisa. Vlasnik rukopisa bio je Abdulah ibn Ahmed Mačko-zade (Mačković). Početak i kraj teksta djela isti je kao i kod No. 1443, samo je na kraju lista 43b bilješka da je autor počeo pisati djelo u saferu, a da ga je završio u rebiulevelu 1110 (od 9. augusta do 6. oktobra 1698) godine.

Ovo je komentar na perzijsko-turski rječnik »Tuhfe-i Šahidi«⁴³ Ibrahima Šahidija (umro 1521). Ovaj su rječnik komentirali mnogi pisci,⁴⁴ a po uzoru na nj sastavljeni su i drugi rječnici u stihu.⁴⁵ Za razliku od drugih komentatora, Jujin se odlikuje time što se odnosi samo na razradu metra u stihovima Šahidijevo rječnika. U uvodu kaže

da se osjeća potreba za razradom stihova ovog veoma poznatog rječnika; pa je on to učinio po nagovoru prijatelja.

Zanimljivo je napomenuti da brojčana vrijednost slova naslova daje godinu nastanka djela:

Prva riječ: H. = 8, L = 30, L = 30, ' = 1 = 69. Druga riječ: M = 40, N = 50, Z = 900, ū = 6, M = 40, H = 5 = 1040. Ukupno 69 + 1041 = 1110.

Ovo djelo Šejh Jujo nije uvrstio kao zaseban rad i ne nalazi se u bilješci s popisom Jujinih djela u rukopisu OZJA No. 1407, list 7a. Ono je jedino pisano na turskom, a ostala sva Jujina nama poznata djela pisana su na arapskom jeziku.

10. ŠARH 'ALA 'AWAMIL FĪ'N-NAHW ili ŠARH MI'A AL-'AMIL FĪ 'N-NAHW (?) Ove smo naslove uvjetno dali.

Rukopis No. 1566/II, listovi 75b—110b, veličine 11,2 x 19,8 cm, 19 redaka na stranici, tvrdi uvez, papir bijeli, pismo nastalik. Prepisao ga je softa Salih u medresi Derviš-paše (Bajeziđagića) u Mostaru 1090 (1679) godine.

Djelo počinje riječima: Al-ḥamd lillah alladī ḡ'alanâ min 'ahī al-'arabiyya wa sayyaranâ min ṭullâb al-funûn... al-adabiyya... wa ba'd fa inna ađ'af al-'ibâd Mušṭafâ ibn Yûsuf ibn Murâd..., a završava: ...'an ma'rifatihâ wa isti'mâlihâ ay al-'awâmil wa ḥâđâ âḥar mâ awradnâh wa'l-ḥamd lillah 'alâ 'l-itmâm wa's-šalâ 'alâ Muḥammad 'm wa 'alâ âlih al-kirâm.

Rukopis No. 1984/III, listovi 9b—32b, veličine 12 x 19,8 cm, 25 redaka na stranici, tvrdi uvez, papir bijeli, pismo nashi. Nema imena prepisivača niti datuma prijepisa. Početak i završetak isti su kao i u No. 1566/II.

Ranije smo napomenuli da će ovi rukopisi biti izdvojeno posmatrani zato što ih ni Šejh Jujo niti bilo koji od spomenutih istraživača nije naveo kao djelo Šejha Juje.

Prvo smo i sami bili u dilemi da li ovo djelo treba ili ne treba razmatrati kao djelo Šejha Juje. U nedoumicu nas je dovela činjenica da je ono prepisano 1679. godine, dakle najmanje dvije godine iza nastanka, prema literaturi,⁴⁶ prvog Jujinog djela. Međutim, na temelju činjenice da je ime autora *Mustafa ibn Yûsuf ibn Murâd*,⁴⁷ da je djelo prepisano u Mostaru⁴⁸ i da se u povijesti arapske literature⁴⁹ ne spominje ni jedan autor pod tim imenom izuzev Šejha Juje, sasvim je logično da je Šejh Jujo autor ovog djela. U ovom djelu, po našem mišljenju, nije stavio pridjev Mostârî jer je djelo po svoj prilici napisao prije odlaska iz Mostara u Istanbul 1677. godine, a s obzirom da je kontinuirano živio u Mostaru, nije ni osjećao potrebu da to posebno naglašava u tekstu djela.

Odlučili smo se za ovakvu varijantu naslova iz dva razloga. Prvo, zato što je naslov osnovnog djela Al-'awâmil fî 'n-naḥw⁵⁰ i, drugo, jer je na kraju teksta djela napisano da je to komentar o »Mi'a al-'âmil«. ⁵¹ Osnovni tekst djela napisao je 'Abdulqâdir ibn 'Abdurahmân al-Gurġânî (umro 1078). ⁵² U tom se djelu govori o regensima, tj. o riječima koje uzrokuju promjene drugih riječi u arapskom jeziku. Regense je podijelio u dvije kategorije: a) kategoriju izgovora i b) kategoriju značenja. Autor Mustafa analizira i komentira osnovni tekst. Iznosi mišljenje kufske i basranske škole. U uvodnom dijelu moli učenjake da mu oproste na greškama kojima je sklon u pisanju.

Valja još napomenuti da se uz spomenuta djela Šejha Juje u OZJA nalaze i zabilješke bilo kao osobne ili kao prijepisi što su ih učinili pojedini prepisivači.

U rukopisu No. 1410 *autograf (!)* nalaze se kraće opaske Juje kao osobne zabilješke iz metafora, sintakse i gramatike.

U rukopisu No. 86, na listu 15a, nalazi se Jujina glosa iz fikḥa, obredoslovlja u vezi s *meshom* — potiranja mokrom rukom po glavi ili mestvama prilikom uzimanja abdesta, tj. predmolitvenog pranja.

U rukopisu No. 654, na listovima 11b i 12a, nalazi se prijepis kraće rasprave o slobodnoj volji i dopuštenom i zabranjenom u uživanju hrane i duhana. Prema navodima anonimnog prepisivača, to je posljednji Jujin sastav, koji nije dovršio jer ga je smrt pretekla. ⁵³

Na kraju ističemo da ni jedno djelo Šejha Juje, izuzev komentara na Aṭîruddinovo djelo o logici, ⁵⁴ nije izdato. Uz to, još nije data prava književna i znanstvena ocjena Jujinih djela. Stoga se, prvenstveno jugoslavenskoj orijentalistici, nameće kao zadatak da ispita, vrednuje i široj javnosti prezentira Jujino stvaralaštvo i time opravda epitet Šejha Juje kao »najmarkantnije ličnosti, najvećeg i najplodnijeg pisca u muslimanskom krugu intelektualnog i uopće kulturnog života Beone u prelazu iz 17. u 18. stoljeće«. ⁵⁵

مداویج الاحمدی لعمیر الیہم عن شانا
 علی بن مصطفیٰ الملقب بقول شانا
 صیغتها الضمد

رسالة ... شرح حوائج شرح الرسالة المذكورة ثم علق
 رسالة شيخ الاسلام الهروي شرح رسالة السطرنج علق حوائج
 شرحها للفتاح حزب رسالة الاداب وشرحها فبين ثم شرح مجموع التو
 والحو وعلق حوائج على حوائج الاداب المبرزة وعلق حوائج شرح الاداب المسعودي
 وعلق شرح الاداب مسعودي ثم شرح العصبية اللانبة ثم علق حوائج على
 ثم شرح شمس المسعودي وعلق حوائج على شرح رسالة الوصع ثم علق
 حوائج على عصبية الاداب ثم شرح الزرات والرفقات ثم الغني ثم النجاة
 ثم شرح رسالة الغرائب ثم الغرائب ثم الحوائج وشرح في نسخة انام ثم
 شرح بهد السطرنج والكلام

تتولى الصلاة والجمعة
 مصطفى بن يوسف الوشاء
 علقها في دار
 دفتر توثيق نسخ
 دار الكتب
 في القاهرة
 في شهر ربيع الثاني
 سنة 1310 هـ

No. 1407, list 7a: Popis Šejh-Jujinih djela u prijepisu
 Muhamed ibn Husejna iz Ljubuškog

لانه لا انقح فوق ان يكون من السنة من اتي شئ ركب وما الذي ركب
 ولا قبل اتي شئ ركب ولا يكون بعد ذلك طنة التماس بالغير اذ لا يكون
 ان كان يتوافقان في العسل الرابع قوله ومعه اذ يحصل اليقين وما
 يشترط فيه عدد معين مثل خمسة او اثنى عشر او اربعين او سبعين
 كما قيل على ما ذكر في بعض نوح المنار ان السنة والخطابة بالفتح مصدر فطلب
 من ان انشاء الخطبة هكذا قيل: العسل مرة فهو عمة التماس ان العسل
 مرة الشيفر مع ظهور كذا ما يتبع على ارادة انه يستعمل في العسل او يصير
 مرة في وجب العسل كانه بالفعل مرة والمرة بكسر الميم وتشديد الاء
 وسنن سطة ابي شقة من سونا واسطاد سونا هو العلم واليكمة
 واسطاد هو الحرف الزين بالباطل والفظ واسطاد في اقامة الاء
 على ان في علم كقمة بالضم مرة ٥ ولكن هذا آخر ما وقع في خبره على
 هذه الاوراق من قبض الغياض على الاطلاق ٦ وارجو

ان يتفق به ذود البصائر في الاقطار الآفاق

وافق النوازع اذ اليمين شهر رمضان

المسلك المشهور سنة ثلث

وسبعين والفت من حجة

من رة العود الثم في

على بن عبد العفو

مصطفى بن

المستأجر

محمد بن

السلم

Bilješke

¹ Ibrahim ibn al-haġġ Ismâ'il al-Mostârî: Manâqib aš-šarîfa Muštafâ ibn Yûsuf ibn Murâd al-Mostârî, na arapskom jeziku. Rukopis u OZJA, No. 1541/II, listovi 200b—206a. Opijač je napisao ovu biografiju 11. januara 1708. Arapski tekst na podlozi autografa iz Gazi Husrev-begove biblioteke je izdao Omer Mušić pod naslovom »Ibrahim Opijač Mostarac«, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, X—XI, 1960—61, Sarajevo, 1961, str. 38—49. Prevedena je prema nepotpunom prijepisu na hrvatskosrpski u radu Muhameda Mujića pod naslovom »Biografija Mustafe Ejubovića (Šejh Jujo)«, *Glasnik Vrhovnog islamskog starješinstva FNRJ*, God. VII, br. 1—3, Sarajevo, 1956, str. 1—22. Rukopis u OZJA, No. 86/1, prepisan u šabanu 1138/aprila 1726.

² Muštafâ ibn al-haġġ Aĥmad ibn Hurram al-Mostârî: Nizâm al-'ulamâ', Rukopis u OZJA, No. 86/I, prepisan u šabanu 1138/aprila 1726.

³ Mehmed Tahir Bursali: Osmanli Müellifleri, knj. II, Istanbul, 1333 (1915), str. 30—32.

⁴ Ismâ'il-paša Bagdâdli: Hadiyya al-'ârifin — Asmâ' al-mu'allifin wa âtâr al-mušannifin, knj. II, Istanbul, 1955, str. 443.

⁵ Safvet-beg Bašagić: Bošnjaci i Hercegovci u islamskoj književnosti, Sarajevo, 1912, str. 118—123.

⁶ Muĥammad Al-Hanġî al-Bosnawî: Al-ġawhar al-asnâ fî tarâġim 'ulamâ' wa šu'arâ' Bosna, Kairo, 1930, str. 22—24.

⁷ Hazim Šabanović: Muštafâ b. Yûsuf Aiyûbî al-Mostârî (bio-bibliografska skica), *Prilozi za orijentalnu filologiju*, VIII—IX, 1958—59, Sarajevo, str. 29—35. i Književnost Muslimana BiH na orijentalnim jezicima, Sarajevo, 1973, str. 390—410.

⁸ Muhamed A. Mujić: Šejh Jujo (1650—1707) u svjetlu književnoistorijskog materijala, *Zora*, počasni broj, Mostar, 1968/69, str. 219—300.

⁹ Hifzija Hasandedić: Djela Mustafe Ejubovića (Šejh Juje) i Ibrahim efendije Opijača koja se nalaze u Arhivu Hercegovine u Mostaru, *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*, knj. IV, Sarajevo, 1976, str. 57—68.

¹⁰ Rukopis OZJA, No. 1541/II, list 204a.

¹¹ Karel Petráček i drugi: »Arabische, türkische und persische Handschriften der Universitätsbibliothek in Bratislava, Bratislava, 1961.

¹² Hivzija Hasandedić: Katalog arapskih, turskih i perzijskih rukopisa, izdanje Arhiva Hercegovine Mostar, sv. 2, Mostar, 1977.

¹³ Karel Petráček i drugi... kataloški brojevi 249—260, str. 197—202.

¹⁴ H. Hasandedić: Katalog..., kataloški broj 30, str. 33—34.

¹⁵ Rukopis OZJA, No. 1489.

¹⁶ Navedeni rukopis, list 2a.

¹⁷ Rukopis OZJA, No. 1451, list 205.

¹⁸ Popis Jujinih autografa u Gazi Husrev-begovoj biblioteci načinjen je na temelju knjige Hazima Šabanovića: Književnost Muslimana..., str. 398—409.

¹⁹ U tom rukopisu na prvom listu je netko napisao da je to djelo nekog Fašilija. Da li su Šejha Juju zvali tim imenom ili je to ime nekog drugog pisca, kom je pogrešno pripisano djelo, nismo mogli utvrditi.

²⁰ Ove autografe spominje M. Mujić u radu: Šejh Jujo (1650—1707).

²¹ H. Hasandedić: Katalog..., str. 102.

²² Na ovom se podatku zahvaljujem drugu Šabanu Zahiroviću, orijentalisti u Arhivu Hercegovine u Mostaru.

²³ Najilustrativniji primjer za brojnost naslova jednog djela je »Fihh Kaydânî«. O tome više u našem članku: Djela Hasana Kafija u Orijentalnoj zbirci JAZU, *Život*, god. XXVI, knj. LII, br. 9, str. 294—295, pod napomenom 22.

²⁴ U orijentalnoj literaturi ovu pojavu susrećemo kod zbirke »četrdeset hadisa« ili kod više komentara o jednom djelu; na primjer »Šarḥ Isâgûġî«.

²⁵ Rasprava »Risâla fi'l-âdâb« ima još naslove »Hulâşa al-âdâb« i »Risâla fi âdâb al-baḥt«. Šejh Jujo ga je dva puta komentirao. Da bi načini razliku u naslovima dva komentara, bibliografi su se poslužili riječima *ihtisâr* i *şagîr* za kraći komentar, a riječima *ṭawîl*, *muṭawwal* i *kabîr* za duži, tj. opširniji komentar. Zato kraći komentar ima naslove: »Šarḥ muḥtaşar 'alâ hulâşa al-âdâb« ili »Šarḥ risâla fi'l-âdâb ihtisâr^{an}« ili »Šarḥ şagîr 'alâ hulâşa al-âdâb«, a duži: »Šarḥ muṭawwal 'alâ hulâşa al-âdâb«, ili »Šarḥ risâla fi'l-âdâb ṭawîlan«, ili »Šarḥ kabîr 'alâ risâla hulâşa al-âdâb« ili »Šarḥ hulâşa al-âdâb al-kabîr«.

²⁶ Muhamed Ždralović: Aleksej Olesnicki i Orijentalna zbirka Jugoslavenske akademije (u povodu 30. godišnjice smrti A. Olesnickog), *Radovi Arhiva Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*, sv. 2, Zagreb, 1973, str. 101.

²⁷ Muḥammad ibn Faramurz ibn 'Alî poznat kao Mula Husrev (umro 1480) napisao je djelo Mirqât al-wuşûl ilâ 'ilm al-uşûl, a potom ga je komentirao pod naslovom Mir'ât al-uşûl. U OZJA se nalazi rukopis prvog djela pod brojem 300. Prepisao ga je Ahmed veoma lijepim nashi pismom. Drugo se djelo čuva pod brojem 733, a prepisao ga je Muhamed Emin.

²⁸ Muḥammad ibn 'Umar az-Zamaḥşarî (1074—1143) je autor djela »Unmûdaġ fi'n-naḥw« koje je u stvari izvod iz većeg djela »Al-Mufaşşal«. Rukopis ovog djela nalazi se u OZJA pod brojem 539. Nema imena prepisivača niti datuma prijepisa. Rukopis je veoma star, nastao je vjerojatno u 15. stoljeću.

²⁹ Muḥammad ibn Aḥmad al-Isfarâ'inî (umro 1285) je napisao djelo »Lubb al-albâb«. Rukopis djela se čuva u OZJA pod brojem 800/I. Prepisao ga je 1780. Muhamed Mail, sin Hudaverdi-paše.

³⁰ Kazvinijevo djelo »Aş-şamsiyya« u prijepisu Mahmuda Pervane iz 1611. čuva se u OZJA pod brojem 1352.

³¹ Od pisaca s tla Jugoslavije »Şamsiju« je komentirao Muhamed Musić, poznat kao Allamek (umro 1636). Primjerak njegovog komentara čuva se u OZJA pod brojem 1521. Nema imena prepisivača niti datuma prijepisa.

³² Djelo »Ar-risâla al-aṭiriyya« ili »Kitâb Isâgûġî« je mnogo prepisivano i može se naći u svakoj većoj zbirci orijentalnih rukopisa. U OZJA se čuva desetak prijepisa ovog djela. Navodimo samo neke: No. 95/II, bez datuma i imena prepisivača, No. 144/I, prepisao Jusuf ibn Bajram iz Prozora 1763. godine, No. 492/I, prepisao Muhamed ibn Husam al-Qâhi 1600. godine, i No. 797/IV, prepisao 1841. godine Omer Pilav.

³³ Fadil Uzičanin je sredinom ševala 1067 (23. jula do 2. augusta 1657) napisao komentar pod naslovom »Šarḥ matn Isâgûġî«. Rukopis se čuva u OZJA, No. 728, bez imena prepisivača i datuma prijepisa.

³⁴ Muḥammad ibn Yûsuf Bosnawî je 1192/1778. godine napisao komentar pod naslovom »Fath al-asrâr«. Rukopis se čuva u OZJA, No. 797/III, prepisao ga je Omer Pilav 1841. godine.

³⁵ Muhammad ibn Mustafa Čaynawî je napisao djelo pod naslovom »Fath al-asrâr«, kao i Muhammad ibn Jusuf, OZJA No. 1243 u prijepisu Jusufa Nijazija iz Sarajeva. Prijepis je načinjen 1781. godine.

³⁶ U mnogim je rukopisima, uz osnovni tekst Aṭîrudinovog djela, prepisan i Fanarijev komentar. Tako u OZJA postoje prijepisi u rukopisima 144 i 1193.

³⁷ Rukopis No. 198, list 2a.

³⁸ Sa'duddin Mas'ūd ibn 'Umar at-Taftazānī (umro 1389) autor je djela Tahdīb al-manṭiq wa'l-kalām. U OZJA ima nekoliko prijepisa ovog djela: No. 133/II bez imena prepisivača i datuma prijepisa, No. 449/I prepisao je Mustafa ibn Ali 1767, No. 788/VIII prepisao je Muhamed ibn Šalih Baba-verdi 1686. i No. 889/I prepisao je Husejn Hadimi 1753. godine.

³⁹ Rukopis OZJA, No. 412, list 4b—5a.

⁴⁰ Kurziv označava tekst osnovnog djela.

⁴¹ Hazim Šabanović: Književnost..., str. 408.

⁴² Isti, str. 406.

⁴³ Ovaj tursko-perzijski rječnik u stihu mnogo je prepisivan, a u rukopisima se susreće pod više naslova, kao »Tuhfe-i Šahidiyye«, »Kitāb Šahidi« i »Lugat-i Šahidi«. U OZJA ima više prijepisa ovog rječnika: No. 309 prepisao je Ahmed ibn Omer iz Mostara lijepim kaligrafskim nashijem 1748, No. 402/I prepisao je Hilmi — Ibrahim ibn Sejfulah iz Travnika 1808, No. 875/I prepisao je Osman, sin Husejnov, Bosanac. Ovaj rukopis nema datuma prijepisa. No. 1361 prepisao je Ibrahim Kadi-zade (Kadić) iz Sarajeva kaligrafskim nahijem 1726, a No. 1370 prepisao je Mustafa Šehri, učenik kaligrafa Halila Šakira. Još su u OZJA rukopisi ovog djela pod brojevima 67/II, 95/IX, 570/I, 1378 i 1595.

⁴⁴ Ovdje ćemo samo spomenuti komentare ovog rječnika koje je pisala nekolicina pisaca koji su rođeni i djelovali na tlu Jugoslavije: Ahmed Sudi (16. stoljeće), rukopis njegovog komentara nalazi se u Biblioteci Kairskog univerziteta, No. T-3677; Ahmed Akovali (Bjelopoljak) završio je komentar o ovom rječniku 1730. i posvetio ga Jahja-paši, namjesniku u Očakovu, Egiptu i Beogradu. Rukopis u OZJA No. 138/II nepoznatog prepisivača iz 1794. ima naslov »Šerḥ Tuhfe-i Šahidi«; Zeki, Ali Kimjager.

Ovo navodi Šabanović u knjizi Književnost Muslimana..., str. 414.

⁴⁵ Od pisaca s tla Jugoslavije, po uzoru na Šahidijev rječnik, pisali su: Mehmed Hevaju Uskufi: Potur Šahidi, bosansko-turski rječnik u stihu. Ima i drugi naslov: Makhbūl-i Arif. Vidi: Šabanović, Književnost..., str. 656;

Osman ibn Husejn Bosnevi: Tuhfe-i Sibyan, perzijsko-turski rječnik, autograf (?) u OZJA, No. 875/II;

Omer Kusuri Bosnevi, pisar Sudnice u Ayntabu, spjevao je naziru na Šahidijev rječnik 1714. godine. Rukopisni primjerak ovog djela nalazi se u Biblioteci Kairskog univerziteta, broj T-3753.

⁴⁶ H. Šabanović: Književnost..., str. 404—405.

⁴⁷ Rukopisi OZJA, No. 1566/II, list 75b i No. 1984/III, list 9b.

⁴⁸ Rukopis OZJA, No. 1566/II, list 110b.

⁴⁹ Carl Brockelmann: Geschichte der Arabischen Litteratur, E. J. Brill, Leiden, I-1943, II-1949, supl. I-1937, supl. II-1938. i supl. III-1942.

⁵⁰ Rukopis OZJA, No. 1566/II, list 77b.

⁵¹ Rukopis OZJA, No. 1566/II, list 110b.

⁵² U OZJA se nalaze prijepisi ovog djela pod brojevima 1360, 1365/II i 1984/II. Ni jedan prijepis nema datuma niti imena prepisivača.

⁵³ Ista rasprava nalazi se u Orijentalnoj zbirci Arhiva Hercegovine, u rukopisu No. 547, na listovima 201b i 202a. Vidi članak H. Hasandedića: Djela Mustafe Ejubovića..., str. 62.

⁵⁴ H. Šabanović, Književnost..., str. 404.

⁵⁵ Isti..., str. 390.

Mr MARIJAN SIVRIĆ

O NEKIM UPISIMA HERCEGOVAČKIH PREZIMENA U DRUGOJ POLOVINI 17. STOLJEĆA U MATICAMA ŽUPE GRAD U DUBROVNIKU

Zahvaljujući razvitku trgovine, a napose opsežnom pomorsko-trgovinskom prometu, Dubrovnik je tokom vremena postao najprometnija luka naše jadranske obale i važan trgovački centar. Tako je Dubrovnik postao svojevrsna raskrsnica trgovačkih puteva i stjecište poslovnih i drugih ljudi iz raznih krajeva, napose iz njegovog bližeg i daljeg zaleđa, tj. iz Hercegovine. Sve njih je privlačio Dubrovnik, kao mjesto relativne slobode, lične i imovinske sigurnosti, pogodno za razne poslovne akcije, a samim tim i sigurnije egzistencije i materijalnog prosperiteta.¹

Mnogi došljaci su ostajali na duži ili kraći rok ili pak trajno u samom Dubrovniku ili na teritoriju Dubrovačke Republike. Ostajali su da rade kao zanatlije, trgovci, trgovački pomoćnici, kućna posluga, mornari, vojnici u službi Republike i kao zemljoradnici na imanjima posjednika. Mnogi od njih, po posebnom postupku, dobijali su status dubrovačkih podanika i građana grada Dubravnika.²

Migraciona kretanja, svakako manjeg obima, zapažaju se u srednjem vijeku, nastavljaju se u tursko doba, ali i kasnije u određenom obimu i na određen način. Uzroci kretanja su višestruki — ekonomski, materijalni, društveni i politički. Ekonomsko i materijalno stanje stanovništva pod turskom vlašću, njegova opterećenost različitim davanjima, te općenito bijedni uvjeti življenja nagnali su mnoge da potraže drugu sredinu koja će im pružati veću materijalnu, ekonomsku i ličnu sigurnost. Upravo su to nalazili u samom Dubrovniku ili na teritoriju Republike.

Ratovi koje je Turska Carevina tokom 16, 17. i 18. stoljeća vodila sa pojedinim evropskim državama ili koalicijama tih zemalja zaplju-

skivali su redovno i područje Hercegovine. Često su se i vojne operacije vodile na području Hercegovine. To je za sobom ostavljalo ne samo veliku pustoš već je povlačilo i manja ili veća pomjeranja stanovništva na druga područja, pa i na teritorij Dubrovačke Republike.³

Počinioci krivičnih djela, vojni i politički bjegunci, gonjeni od vlasti u svojoj zemlji, tražili su, a često i nalazili azil u Dubrovniku ili na teritoriju Republike.

Što se tiče ekonomskih izbjeglica, njihov je dolazak, što je i posve razumljivo, vezan za ekonomski prosperitet Dubrovačke Republike. Stoga je ekonomskih migranata bilo najviše u stoljećima uspona — 16. i 18. Zbog ekonomskog opadanja smanjio se priliv ekonomskih migranata u prvoj polovini 17. stoljeća. U drugoj polovini istog stoljeća, naročito poslije velikog i razornog zemljotresa 1667. godine, koji je desetkovao stanovništvo Dubrovnika, nastao je priliv novih ekonomskih migranata. Njihov dolazak bio je neophodan ne samo radi obnove i popune stanovništva već i zbog većih potreba radne snage za obnovu porušenog grada i oživljavanje zanatske proizvodnje, trgovine i cjelokupne pomorske privrede. U tim okolnostima, poslije 1667. godine, nastale su olakšice za dobijanje podanstva, što je uvjetovano ekonomskim interesima Republike, a napose grada Dubrovnika. Naročito su bili poželjni ljudi koji su raspolagali vlastitim kapitalom i bili voljni da ga ulažu u neku od privrednih aktivnosti. Nastala je i velika potražnja za zanatlijama različitih profila, posebno za klesarima, zidarima, tesarima, mornarima i slično.⁴ Druga polovina 17. stoljeća je vrijeme kada Turska Carevina slabi, a naročito poslije velikog bečkog rata (1683—1699) i karlovačkog mira, kada neposredni susjed Dubrovnika postaje Mletačka Republika. U tom periodu promijenili su se i uvjeti migracija, a izbjeglištvo i pitanje azila regulirano je i na međunarodnom planu. Što se Dubrovnika tiče, u tom razdoblju sve je više migranata iz krajeva pod vlašću Venecije. Po svojoj vjerskoj pripadnosti bjegunci doseljenici su velikom većinom katoličke vjeroispovijesti.⁵

Useljavanje ekonomskih ili političkih emigranata iz Hercegovine i njihovo privremeno ili trajno naseljavanje ostavilo je pisane tragove u matičnim knjigama rođenih, vjenčanih i umrlih. U ovom radu daćemo prikaz hercegovačkih prezimena koja se javljaju u maticama vjenčanih, rođenih i umrlih katoličke župe Grad u Dubrovniku u drugoj polovini 17. stoljeća.

Kratak osvrt o maticama župe Grad u Dubrovniku iz druge polovine 17. stoljeća

Za poznavanje prošlosti, napose etničkih prilika, prvorazredni značaj imaju matične knjige rođenih, vjenčanih i umrlih. One pružaju dragocjene podatke za mjesnu onomastiku, patronimiku, antroponimiju, kretanja (migracije) pučanstva — imigracije i emigracije. One su

podjednako značajne za izučavanje i utvrđivanje porijekla, razvoja, kretanja i rasprostranjenosti pojedinih rodova, te obiteljskih genealogija i rodbinskih odnosa.

Uz upise rođenja, krštenja, vjenčanja i smrti ubilježavani su i drugi podaci o obrednom ceremonijalu (vjenčanju, krštenju, smrti), socijalnom porijeklu, zanimanju i društvenom položaju upisanih, njihovih roditelja i kumova. Zabilježbe o bolestima, epidemijama i smrtnosti upisanih mogu korisno poslužiti za proučavanje zdravstvenih prilika na nekom prostoru u jednom vremenskom intervalu. Marginalni zapisi o ratovima, političkim i drugim zbivanjima, kao i prirodnim pojavama čine matice zanimljivim i s tih aspekata interesovanja.

Matice župe Grad u Dubrovniku druge polovine 17. stoljeća vođene su u duhu općih propisa Tridentskog koncila (1548—1563) i Rimskog rituala (*Rituale Romanum*) iz 1614, koji je dopunio propise iz Tridenta. Na isti način, u ovoj župi vođene su matice u 18. i početkom 19. stoljeća, do reforme koju je zakonskim propisima o matičnim knjigama sprovela nova vlast Habsburške Monarhije.⁶ Posve identičan način vođenja matičnih knjiga bio je i u dvije prigradске parohije, u Gružu i na Pilama, kao i u ostalim župama na području Republike. Matice su bile ustrojene za svaku župu posebno, a vodili su ih župnici (*parosi*).

Matice župe Grad u Dubrovniku druge polovine 17. stoljeća pisane su najvećim dijelom latinskim jezikom, a u početku neznatno i talijanskim. Ima miješanja jednog i drugog jezika, a mjestimično i pojedinih riječi našeg jezika. Upotreba jednog ili drugog jezika u uskoj je vezi s opredjeljenjem župnika, njegovim porijeklom i poznavanjem jezika.

Urednost upisa, njihova preciznost i potpunost umnogome je zavisila od pojedinih župnika. Starije matice su neurednije, nepreciznije i nepotpunije. Zašto je tako teško je zaključiti.

U svim maticama glavni čin upisa je krštenje, odnosno vjenčanje i sahrana. Prema tome, primaran je bio vjerski (crkveni) čin, ali nisu zanemarena ni ostala fakta, jer se u narativnom tekstu upisivao i datum rođenja, vjeridbe i smrti, te više drugih pojedinosti.

Najstarije matice župe Grad u Dubrovniku, do sada sačuvane i poznate, počinju ovim redom: Matica mrtvih (*Liber mortuorum*) 1637, Matica krštenih (*Liber baptizatorum*) 1642. i Matica vjenčanih (*Liber matrimoniorum*) 1652. godine. Iz postojećeg stanja matica vidljivo je da su one vođene i u prvoj polovini 17. stoljeća. Navešćemo sve matične knjige župe Grad u Dubrovniku iz druge polovine 17. stoljeća. Od matica krštenih postoje slijedeće: *Liber baptizatorum* 1642—1647, 1647—1651, 1658—1663, 1664—1670, 1671—1687. i 1688—1705. Dakle, nedostaju matice za period 1652—1657, a posljednja knjiga obuhvata i pet godina 18. stoljeća. Sačuvane su i dvije matične knjige vjenčanih: *Liber matrimoniorum* 1652—1659. i 1666—1671. Knjige mrtvih najslabije su saču-

vane. Pored jedne knjige iz prve polovine 17. stoljeća (Liber mortuorum 1637—1647), postoji još jedna mala i nepotpuna knjiga mrtvih iz 1667. godine, nastala neposredno poslije velikog zemljotresa, u kojoj su izmiješani i upisi rođenja, vjenčanja i potvrde (krizme), te Liber mortuorum 1690—1705. godine. Vjerovatno je većina matica stradala u potresu ili je uništena na drugi način u kasnijem periodu.

Neke od spomenutih knjiga su od vlage oštećene te su dijelom neupotrebljive. Na sreću, takvih mjesta nema mnogo. Potrebno je istaći i činjenicu da je cijeli period druge polovine 17. stoljeća »pokriven« jednom od matičnih knjiga rođenih, vjenčanih i mrtvih, što u znatnoj mjeri ublažava već spomenute nedostatke.

Napomene o upisima hercegovačkih prezimena

Matice župe Grad u Dubrovniku pružaju značajne podatke za obitelji i rodove doseljene iz krajeva susjedne Hercegovine. Potpuniju sliku o hercegovačkim obiteljima u Dubrovniku u drugoj polovini 17. stoljeća dali bi podaci iz matičnih knjiga prigradskih župa — Pile i Gruž. Međutim, i matice tih župa nisu u cijelosti sačuvane, čak su manjkavije nego župe Grad. U župi Pile postoji samo jedna matica mrtvih (Liber mortuorum 1659—1741) koja se odnosi na drugu polovinu 17. i prvu polovinu 18. stoljeća. U župi Gruž postoji po jedna matica rođenih i mrtvih (Liber baptizatorum (1684—1774. i Liber mortuorum 1674—1778) koje se odnose na dvije posljednje decenije 17. i naredno 18. stoljeće. Zbog manjkavosti matica tih dviju župa (Pile i Gruž) zadržaćemo se ovom prilikom na podacima koje nam pružaju matice župe Grad u Dubrovniku koje, usputno rečeno, daju obilje materijala o obiteljima i rodovima sa područja Hercegovine.

Podaci o hercegovačkim doseljenicima u Dubrovnik u drugoj polovini 17. stoljeća i njihovim prezimenima u maticama župe Grad višestruko su značajni. Vrijednost tih podataka utoliko je veća ako se zna da najstarije matice, sačuvane i do sada poznate, i to samo za pojedine župe u Hercegovini datiraju tek od 1708.⁷ Zbog toga podaci iz dubrovačkih matica, uz druge arhivske podatke, mogu u znatnoj mjeri ublažiti taj nedostatak.

Ozbiljna manjkavost upisa tog perioda u maticama župe Grad je u neredovitom upisivanju cognomena, tj. prezimena. Često se pribjegavalo upisivanju patronimika, dok se prezime, najčešće zbog nemarnosti župnika, izostavljalo. Vršeći preglede službenih knjiga, prilikom vizitacija stavljanje su opaske službenih lica (vizitatora) o neophodnosti upisivanja i prezimena u maticama. To bi župnici i činili za kratko vrijeme, da bi ubrzo nastavili upisivati po staroj praksi.

U maticama ove župe redovno su upisivana prezimena dubrovačke vlastele, uglednijih građanskih obitelji (trgovaca, zanatlija, brodograditelja, kućevlasnika) i ljudi od nekog ugleda i značaja. Za dubrovačku vlastelu vodio se na plavom papiru i poseban indeks upisanih u maticama.

Pod konac 17. stoljeća sve je češća pojava upisivanja prezimena (obiteljskih imena) rođenih, vjenčanih i umrlih, da bi to u 18. stoljeću postala gotovo redovna praksa. Zato je i vrijednost matica, s aspekta etničkih kretanja, porijekla i razvoja pojedinih rodova, i znatno veća.

Vidljivo je iz upisa u maticama župe Grad da su se članovima obitelji Andrijašević, Bošković i Dobroslavić redovno upisivala njihova prezimena. U dobroj mjeri to vrijedi i za rod Bogdanovića, Brajkovića, Čihorića, Miloradovića, Radakovića, Radi i Vuletića, a kasnije i nekih drugih.

Područje i mjesto porijekla hercegovačkih doseljenika upisanih u maticama župe Grad

Kod većine upisa hercegovačkih doseljenika u maticama je navedeno i mjesto njihovog porijekla ili regionalna pripadnost, a ponekad i jedno i drugo. To omogućuje praćenje privremenog boravka ili trajnog naseljavanja migranata iz pojedinih mjesta i dijelova Hercegovine u pojedinim vremenskim periodima. Uočljivo je da intenzitet doseljavanja nije bio podjednak iz svih područja. Tome je bio najpodložniji gravitirajući pojas duž dubrovačke državne granice, koji se u upisima naziva Murlakijom (Murlachia, Murlazia). Šta se podrazumijevalo pod tim pojmom najbolje svjedoče neke formulacije koje se odnose na porijeklo upisanih u maticama. Evo nekoliko primjera: »...di Selenicouaz di Murlachia...«, »...de Murlachia de Popouo...«, »...di Popouo di Murlachia...«, »...de Bogoeuichi de Murlazia...«, »...de Murlazia de Orahouo...«, »...de Murlachia de Uschopglie...«, »...de Bobani de Murlachia...« i slično. Vidljivo je da se pod pojmom Murlakija podrazumijevalo Popovo, staro Zažablje, Bobani, Zubci, Trebinjska šuma, a ponekad i neka druga susjedna područja.

Drugo područje koje se u maticama navodi kao širi zavičaj znatnog broja upisanih doseljenika je Popovo. U njegov sastav se, u pojedinim upisima, uključuju i mjesta iz starog Zažablja, što se vidi iz primjera: »...di Selenicouaz di Murlachia di Popouo...«, »...de Gradaz de Popouo...« i slično.

Od ostalih područnih cjelina u maticama se spominju, istina znatno rjeđe, Bobani, Žurovići, Zubci i Mirilovići. Više je upisa i sa područja Trebinjske šume, mada se ona kao teritorijalni pojam ne spominje.

Manji broj upisa odnosi se na doseljenike sa područja Gabele (Neretve) i Rame. Znatno brojniji su upisi doseljenika za koje se u maticama kaže da su iz Mostara (»...de Mostar...«).

Osim spomenutih područja u maticama se susreće nemali broj upisa doseljenika za koje se kaže da su iz Bosne (»...di Bosna...«, »...de Bosna...«, »...da Bosnia...« ili su ti upisi označeni atributom »Bosanac« (»...Bosnese...«). Pojam Bosna u maticama ne znači uvijek geografsku, već ponekad historijsku kategoriju. To se vidi iz

nekih naznaka porijekla upisanih u maticama, poput »...de Popou da Bosna...«. Od mjesta u Bosni u maticama se spominju Sarajevo, Soli, Srebrenica, Olovo, Pijavice i Pokrajčiči.

Naselja navedena u maticama iz kojih potječu hercegovački doseljenici su: Bobovište, Bogojevići (Bogoeuichi), Češljari, Dobruhou (Dobrovo), Dubravica, Diklići, Gabela, Golubinac, Gorogaše (Goroghasce), Gradac, Kalađurđevići (Calagiurgieuichi) ili Žurovići (Schuro-uichi), Klikovići (Klikoeuichi), Mirilovići, Mostar, Orahovo (Orahov Dol), Poljice, Rama, Ravno, Skolanska(?), Trebimlja, Trnčina, Turko-
vići, Uskoplje i Žakovo (Sciakou).

Zanimanja hercegovačkih doseljenika prema zapisima u maticama

U matičnim upisima rođenja, vjenčanja i smrti upisivala su se, istina ne uvijek, zanimanja roditelja djece, mladenaca i umrlih osoba. To nam daje mogućnost da saznamo kojim su se zanimanjima bavili doseljenici iz Hercegovine za svog privremenog ili stalnog boravka u Dubrovniku. Zanimanja su brojna i različita, od najnižih fizičkih poslova (nosači, sluge) do složenijih i unosnijih (zanati, trgovina, moreplovstvo). Velikom većinom ta se zanimanja mogu svesti u sferu zanatske proizvodnje, trgovine, zemljodjelstva, moreplovstva, pomorsko-trgovinskog prometa, zakupništva, vojne službe, kućnih i drugih javnih usluga.

Iz naznaka zanimanja u upisima matica vidljivo je da je nemali broj hercegovačkih doseljenika vršio vojnu ili stražarsku službu u Dubrovniku ili nekom drugom mjestu na području Republike. Takvi su najčešće označeni kao »miles«, rjeđe »soldato«, a ponekad »barbante«.

Brojni su upisi s naznakom »famulus« i »famula«, a veoma rijetki »servus« i »serva«. Famuli su muška pomoćna radna snaga, odnosno djetići u zanatskim i trgovinskim radnjama. Famule su ženska posluga, odnosno služavke po palačama i ljetnikovcima dubrovačkih vlastelinskih obitelji (Bona, Đorđić, Gučetić, Tudisić), samostanima dubrovačkih dumana i kućama bogatih građanskih obitelji. Zanimljivo je da su i neki hercegovački doseljenici, zahvaljujući izvjesnim poslovima i stečenom imetku, raspolagali ovom kategorijom radne snage. Slugu i sluškinja bilo je osobito mnogo sa područja Popova.

Od unosnijih zanimanja posebno treba istaći zlatare (aurificex) i trgovce (mercator, mercante). Tim poslovima pretežno su se bavile starije hercegovačke pridošlice, odnosno članovi obitelji koje su se dobro snašle i afirmirale u novoj dubrovačkoj sredini. Tako su npr. zlatari bili iz obitelji Bošković, Andrijašević, Brajković i Dobroslavić. Trgovinom su se bavili, također, Andrijaševići, Boškovići i Dobroslavići, ali i Ivanovići, Vasiljevići, Sivrići i Šoići.

Pojedinci iz redova doseljenih Hercegovaca i njihovih potomaka orijentirali su se i nekim duhovnim zvanjima. U prvom redu posve-

ćivali su se svećeničkom pozivu, te su kao fratri i popovi vršili samostanske, parohijalne i druge službe. Oni su ujedno i prvi obrazovaniji Hercegovci u Dubrovniku. Prvi predstavnici duhovnih zvanja (svećenici) su iz redova poznatijih i uglednijih obitelji: Andrijaševića, Boškovića, Dobroslavića, te Radija Rodina.

Evo i popisa zanimanja hercegovačkih doseljenika u Dubrovniku prema maticama župe Grad u drugoj polovini 17. stoljeća: brijač (barbiere, barbitonsor), cipelar (sutor, scarpolino), brodar (naviculario), caporale (vodnik, nadzornik), desetnik (decurio), krojač (sarto), livac (fonditore), lađar (battalano), izrađivač lađa (fabrico battalano), mesar (carnario), nosač (facchino), obalni radnik (rivierio), pripremač lađa (armator), pomorac (nauta, marinarius), ribar (pescator, pescatore), sluga (famulus, famula, servus, serva), stolar (marangone, baulo), trgovac (mercator, mercante), vojnik (miles, soldato, barbante), vapnar (calceolario), zidar (murator, muratore) itd. Dodajmo tim zanimanjima i ranarnika (chirurgus), te duhovna zvanja: svećenike i dumne.

Sva ta zanimanja ravnomjerno su raspoređena u svim desetljećima druge polovine 17. stoljeća. Poslije velikog zemljotresa 1667. primjetno je prisustvo većeg broja trgovaca i zanatlija.

Rodbinski odnosi (ženidba i udadba), kumstvo i međusobne veze hercegovačkih doseljenika

Uvidom u matice župe Grad u Dubrovniku saznajemo da su se hercegovački doseljenici često ženili djevojkama iz svog zavičaja, ali i djevojkama iz Dubrovnika i drugih mjesta Dubrovačke Republike. Među njima bilo je najviše služavki, koje su radile po kućama dubrovačke vlastele i bogatih građana. Isto tako, i djevojke iz hercegovačkih doseljeničkih obitelji stupaju u bračne veze sa ljudima iz Dubrovnika i okolnih sela.

Nemali broj hercegovačkih doseljenika sklapao je bračne veze sa djevojkama iz dubrovačkih sela, iz Primorja, Zatona, Rijeke, Šumeta, Brgata, Župe i Konavala, te sa poluotoka Pelješca.

Katkad su ostvarivane ženidbene veze sa djevojkama odnosno mladićima doseljenika iz drugih krajeva (Kotor, Herceg-Novi i Perast, ali i iz Bosne).

Brojnost međusobnih brakova upućuje na zaključak da su doseljenici iz Hercegovine bili upućeni na povezivanje, ostvarujući to bračnim i rodbinskim odnosima, te društvenim i poslovnim vezama.

Njihova se povezanost ogleda i u izboru kumova. Malo je matičnih upisa u kojima nije hercegovačkog porijekla bar jedan od dvojice krštenih kumova ili svjedoka na vjenčanju. Često su kumovi i svjedoci birani između najbližih srodnika. Ali, vladao je ustaljen običaj da se za kumove i svjedoke biraju predstavnici vlasteoskih obitelji,

mada ih je najčešće na samom činu krštenja ili vjenčanja zamjenjivao neko iz reda građana. Tu pojavu svakako treba vezivati za određene poslovne i posjedovne odnose.

O ličnim imenima hercegovačkih doseljenika druge polovine 17. stoljeća u maticama župe Grad

Lična imena hercegovačkih doseljenika i njihovih potomaka koje susrećemo u maticama donekle se razlikuju od domaćih ličnih imena. Postoji ustaljeni fond ličnih imena donesen iz starog kraja. Postepeno, pod utjecajem nove sredine i uslijed rodbinskih odnosa, preuzima se i poneko lično ime iz domaće upotrebne prakse.

Davanje ličnih imena potomcima, u većini slučajeva, upućuje na poštovanje obiteljske tradicije. Ista imena prenosila su se na nove generacije. Tipičan primjer su Andrijaševići, Boškovići i Dobroslavići, koji se kao stariji doseljenici, uz to i dosta brojni, mogu pratiti u dužem intervalu.

Lična imena u maticama pisana su u latiniziranoj i talijaniziranoj formi, a sasvim rijetko u izvornom (govornom) obliku njihovih nosilaca.

Popis ličnih imena hercegovačkih doseljenika donosimo uporedo u izvornom praktičnom govoru svakodnevnog komuniciranja i pisanoj latiniziranoj ili talijaniziranoj formi, kakve i nalazimo u maticama.

Abecedni popis ličnih imena izgleda ovako: Ana (Anna), Andrija (Andrea), Anka (Anca), Ante (Antonius), Anula, Anuška (Anuscia), Cvjetko (Zuietko), Dafina, Danoila, Dimitar (Demetrio, Demetrius), Dominik (Dominico, Dominicus), Draško (Drascho), Elena, Elias, Fiora, Floria, Florius, Frana, Franjo (Franciscus), Gašpar (Gasparus), Grgo (Gargo, Gregorius), Helena, Hilarion, Iva (Giua), Ivana (Iuana, Joanna, Giuanna), Ivan (Iuan, Ioannes, Giouanni), Ivo (Giuo), Jakov (Iacou), Jeluša (Ieluschia), Josip (Josephus), Jure-Đuro (Georgius, Giorgio), Kata (Catta), Katarina (Cattarina), Klara (Clara), Konstantin (Constantinus), Kristofor, Lovre (Laurentius), Luca, Lucia, Luka (Lucca), Lukrecija (Luccretia), Lupus, Mandalena — Manda (Maddalena-Madda), Margarita, Maria, Marinus, Marica (Marizza), Marko (Marcus), Mate (Mattheus), Matija (Matthia), Miho Mijo (Michele, Michael), Milan, Mileta, Milica, Miloš (Milosch), Natal, Nika (Nicca), Niko (Niccò), Nikola (Niccolaus), Orsat, Orsula, Paskal (Pasqual), Paula (Paola), Pavica (Pauizza), Pavo (Pauo, Paulus), Petar (Pietro, Petrus), Rada, Rade (Radus), Radoje (Radoie), Rafael, Sava (Saua), Sebastian (Sebastianus), Stana, Stjepan (Stiepan, Stephanus), Tada (Thadea), Tadija (Tadia), Toma (Thoma), Tomasa, Tomica (Tomiza), Ursula, Valentin (Valentinus), Vica (Vizza), Vicentije (Vicentius), Vido (Vidus), Vidoje (Vidoe), Vito (Vitus), Vuica (Vuizza), Vuk (Vucho, Vucela).

Pregled obiteljskih imena (prezimana) hercegovačkih doseljenika druge polovine 17. stoljeća u maticama župe Grad

U ovaj pregled uvrštena su prezimana uz koja u upisu matičnih knjiga stoji mjesto porijekla ili barem uža ili šira regionalna oznaka, koja se uklapa u okvire današnje Hercegovine. Izuzetno su u ovaj pregled uvrštena i prezimana za koja sigurno znamo da su hercegovačka, mada u upisima to izričito nije kazano.⁸ Moguće je da neka hercegovačka prezimana druge polovine 17. stoljeća u Dubrovniku nisu obuhvaćena ovim pregledom jer nisu prepoznatljiva niti posjeduju teritorijalnu oznaku. To ističemo kao mogućnost i pretpostavku.

Ovim pregledom obuhvaćena su slijedeća obiteljska imena (prezimana): Andrijašević, Banović, Baščić, Batina, Bogdanović, Bošković, Brajković, Bratoš, Bronzić, Curić, Cvjetković, Čihorić, Dobroslavić, Dragišić, Drašković, Glavinić, Grbić, Grgurović, Herceg, Hercegović, Ivanišević, Ivanović, Jakobović (Kojić), Jelačić, Kojić (Jakobović), Kosović, Kraljić, Krivonosić, Lesić, Leventić, Lončarević, Lučić, Martinović, Marković, Marnarević, Matijašević, Mihailović, Milislavić, Milišić, Miloradović, Milošević, Milović, Misita, Misljenković, Mitrović, Ostojić, Paraunić, Paskarević, Pavić, Pekušić, Petrić, Petrović, Pišulić, Radaković, Radi, Rodin, Radivojević, Radmilović, Radojević, Radonjić, Račić, Sivrić, Šoić, Šutalo, Vasiljević, Vučićević, Vukašinović, Vuković i Vuletić.

ANDRIJAŠ(EVIĆ). U historijskim izvorima, te prema tome i u maticama župe Grad u Dubrovniku, spominje se njihovo obiteljsko ime u različitim verzijama: Andriassi, Andreassi, Andriaschi, Andriassius, Andrias i Andriaseuich. Porijeklom su iz Popova, po nekima iz Rupnog Dola (što je vjerovatnije) a po drugima iz Ravnog.⁹ Antonije Righi (Rigi), trebinjsko-mrkanski biskup u svom izvještaju Kongregaciji (S. Congregazione de Propaganda Fide) iz 1703. godine za svećenika Marka Andrijaševića kaže da je rodom iz Popova.¹⁰ U upisu vjenčanja 26. septembra 1655. u matici župe Grad u Dubrovniku spominje se Mijo Marka Andrijaševića za kojeg se veli da je iz Popova (Michael Marci Andriasci di Popouo).¹¹

Do kada su živjeli na području Popova pouzdano se ne zna. Podatak iz izvještaja biskupa Antonija Righija iz 1703. može poslužiti za orijentaciju. Za svećenika Marka Andrijaševića veli da je u dobi od 35 godina, što znači da je rođen oko godine 1668. u Popovu.¹² U maticama župe Trebimlja u Popovu spominju se Andrijaševići u Ravnom 1708. i Rupnom Dolu 1709. godine. Posljednji put se javljaju u tim maticama u trećoj deceniji 18. stoljeća.¹³ Na taj način je omeđen vremenski interval u kojem su posljednji članovi ovog roda dijelom odselili, a dijelom se otcijepili i razvili u druge rodove.¹⁴

Jedna od prvih do sada poznatih i najzanimljivijih ličnosti iz roda Andrijaševića bio je Dominik, rođen oko 1572. godine. Bio je svećenik, franjevac, član reda Male braće. Zauzimao je i položaj skadar-

skog biskupa. Isticao se u političkim i diplomatskim akcijama u borbi protiv Turske. Povodom jedne takve akcije u Popovu, spominje se u jednom dokumentu iz 1604.¹⁵ Sa Benediktom Medvjedovićem vodio je akciju i spor preko Kongregacije sa trebinjsko-mrkanskim biskupom Krizostomom Antićem, pokušavajući da na jednom dijelu trebinjske biskupije (Popovo, Zažablje, Neretva) osnuje novu tzv. »stjepansku biskupiju« (»dioecesis stephanensis«). Umro je u Rimu 1632.¹⁶

Iz 16. stoljeća poznata su nam imena još trojice Andrijaševića. To su bili Boško Andrijašević i dvojica Nikola. Na jednoj kamenoj ploči iz 1578. urezan je natpis sa spomenom njihovih imena. Ploča je bila postavljena na Crkvu Gospe (sub titulo Nativitate) u Ravnom u Popovu, inače zadužbini ove trojice Andrijaševića.¹⁷

Blaž iz Graca, teolog i propovjednik, član Dubrovačke franjevačke provincije i svećenik u Gracu i Ravnom, u svom izvještaju S. Congregatione de Propaganda Fide iz 1624. spominje kneževstvo i kneza Nikolu Andrijaševića (»... contado del sig. Nicolo Andriassi... Questo sig. Conte...«).¹⁸

Kada je počelo naseljavanje Andrijaševića u Dubrovnik nije sasvim izvjesno. Prvi spomen u maticama župe Grad u Dubrovniku datira iz 1643. godine. U matici rođenih, u upisu 29. jula 1643. ubilježeno je krštenje Andrije, sina Marka Andrije Andrijaševića.¹⁹ Dva mjeseca kasnije (29. septembra) u matici mrtvih ubilježena je smrt njegove žene Paule. Umrula je u 30. godini života.²⁰

Nekoliko narednih upisa u maticama odnosi se također na spomenutog Marka Andrijaševića, trgovca. U upisu 9. jula 1648. Marko se spominje u svojstvu krštenog kuma. U upisu 26. juna 1650. ubilježeno je krštenje njegovog sina Frane, rođenog u braku sa drugom ženom, Katom Gleđević. Posljednji spomen u maticama o Marku Andrijaševiću nalazimo u upisu 26. septembra 1655. a odnosi se na vjenčanje njegovog sina Mije sa Marijom, kćerkom krznara Petra Radija.²¹ I Mijo se bavio krznarstvom.

Tokom sedme decenije 17. stoljeća u maticama se spominju Jure-Đuro (Georgius) Andrijašević i njegova djeca. U upisima 23. novembra 1662. i 28. aprila 1663. spominje se njegova žena Nika-Marta. Prvi put je u ulozi kume na krštenju Stjepanu, sinu Mije Dobroslavića, a drugi put je u istoj ulozi Stjepanu, sinu Milete Stjepanovog, vojnika iz Orahovog Dola.²² Njegov sin Ivan, svećenik (R. D. Ioannes Giorgii Andriasci) spominje se u istom periodu dva puta. Prvi put (4. juna 1664) je, umjesto svog brata Nikole, kršteni kum Ivanu, sinu Mije Ivanovog Dobroslavića, a drugom prilikom (26. oktobra 1670) ubilježen je u matici kao kršteni kum Kati, kćeri Pave Bogišića.²³ Iz navedenih podataka vidi se da je Đuro imao dvojicu sinova, Nikolu i Ivana.

Marija, žena Nikole Andrijaševića spominje se u matici 30. oktobra 1660. kao kuma Mariji, kćeri Stjepana Mije Boškovića.²⁴ Nikolino

vjenčanje (možda drugo) djevojkom, čije ime nije cjelovito upisano, ubilježeno je u upisu 17. oktobra 1666.²⁵ Nikolina kćerka Marija spominje se 26. oktobra 1687. kao krštena kuma Eleni, kćeri Ivana Ivanovića.²⁶ Posljednji put (30. jula 1696) Nikola je spomenut u matici u vezi sa zabilježbom o smrti njegove šesnaestogodišnje kćeri Ane.²⁷

U posljednjoj deceniji 17. i prvim godinama 18. stoljeća u maticama se spominju dvojica Andrijaševića, Natal i Mijo, te članovi njihovih obitelji. To su isključivo zapisi o smrti. U upisu 6. marta 1692. ubilježena je smrt 48-godišnje Madalene Natala Andrijaševića. Vjerovatno je riječ o njegovoj ženi. Natalov sin Ivan umro je kao trogodišnje dijete, 6. decembra 1701, dok je sam Natal preminuo 2. decembra 1703. u 52. godini života.²⁸

Iz izloženog je vidljivo da su Andrijaševići neprekidno prisutni u Dubrovniku u drugoj polovini 17. i da su njihovi predstavnici prešli i u naredno 18. stoljeće.

BANOVIĆ. U upisu vjenčanja 20. novembra 1667. spominje se Ivana, kei Mije Banovića iz Orahovog Dola u Popovu.

BAŠČIĆ (BASTIĆ). Ovo prezime spominje se u maticama samo dva puta. U jednoj od njih, iz godine 1700, stoji da su iz Popova (»de Popou«). Gotovo je sigurno da Baščići (Bascich, Bastich) potječu iz Orahovog Dola. Tu i danas postoji lokalitet Baštevina kao uspomena na njih. To prezime, kao nadimak, nosi i dobro poznati Toma Medvjedović (Ursinus, Orsini, dicto Bastich),²⁹ barski nadbiskup i primas Srbije, inače rodom iz Orahovog Dola. Iz roda Medvjedovića (Baštića) je i lješki biskup Benedikt Medvjedović,³⁰ rođen oko godine 1582. u Orahovom Dolu.

Prvi upis u maticu datira 6. juna 1655, kada je ubilježeno vjenčanje Petra Đure Baščića (Petrus Georgii Bascich).³¹ U upisu 6. maja 1700. ubilježena je smrt tridesetogodišnjeg Mije Baščića, krznara (kožuhara) iz Popova (Michael Bascich pelizario de Popouo).³²

BATINA. Postoji samo jedan upis iz ovog roda. U upisu 12. marta 1651. zabilježeno je krštenje Jakova Mate Batine,³³ ne navodeći njegovo porijeklo. Godine 1673. Batine se spominju na otoku Koločepu.³⁴ Đuro Kriste u svojoj studiji o porijeklu i razvoju rodova na području Trebimlje i Cicrine utvrdio je, na osnovu matica župe Trebimlja, da su Batine živjele u Donjoj Trebimlji i da potječu od Vujičića. Godine 1737. spominju se u Donjoj Trebimlji kao Vujičići-Batine, a 1739. kao Batine.³⁵

BOGDANOVIĆ. Ovo prezime je veoma staro, a spominje se još u srednjem vijeku. Ono je i veoma rašireno, kako na području Hercegovine tako i u susjednim krajevima Hrvatske, na području nekadašnje Dubrovačke Republike.³⁶

Svi upisi Bogdanovića u maticama župe Grad su zavičajno determinirani formulacijama: »... de Popouo«, »... de Murlachia de Popouo« i »... di Zelenicouaz di Murlachia«. Zato pretpostavljamo da su porijeklom iz Zelenikovca, gdje se Bogdanovići inače smatraju starincima.

U dva upisa Bogdanovića, od ukupno pet, izričito se kaže da su iz tog mjesta.

Prvi se u maticama spominje (12. oktobra 1653) Pavo Bogdanović prilikom vjenčanja sa Maricom Ivana Tominog iz Kiševa (?), služavkom kod kćerke Damjana Serafina de Bona.³⁷ Dvije godine kasnije (9. maja 1655) evidentirano je vjenčanje Andrije Bogdanovića iz Zelenikovca sa Madom, kćerkom Luke Marina iz Omble.³⁸

U upisu 10. jula 1678. ubilježeno je rođenje Ivana, sina Radoja Bogdanovića iz Popova, i Mare, kćerke Ivana kovača.³⁹

Rođenje Dominika Đure, sina Nike Bogdanovića, kovača iz Popova, i Margarite, kćerke Dominika Gabrielisa, zabilježeno je u upisu 26. marta 1693.⁴⁰

Posljednji upis je 31. marta 1697, kada je ubilježeno krštenje Nikole, sina Đure Nikolinog Bogdanovića iz Popova.⁴¹

BOŠKOVIC. Prezime je veoma staro i dosta rašireno, kako u Hercegovini tako i na teritoriju bivše Dubrovačke Republike. U studiji Dubrovnik i okolina dr Ilija Sindik navodi da su Boškovići iz Orahova, tj. Orahova Dola u Popovu. Također, njihov dolazak situira u vremenski interval od 1637. do 1667. godine.⁴²

U upisima matica župe Grad u Dubrovniku spominju se tridesetak puta, te izgleda da su bili najbrojniji među hercegovačkim doseljenicima u drugoj polovini 17. stoljeća. U pet upisa izričito stoji da su iz Orahova, a samo u jednom slučaju da su iz Primorja. Za desetak upisa, na indirektan način, može se sa gotovo potpunom sigurnošću tvrditi da su iz Orahova.

Prvi upis u maticama, 15. juna 1642, odnosi se na ubilježbu smrti Marka Boškovića iz Orahova, koji je preminuo u 60. godini života. I slijedeći upis odnosi se na zapis o smrti pedesetogodišnjeg Šimuna (Simone) Boškovića.⁴³

Veoma je zanimljiv i sadržajan upis 12. septembra 1648. koji se odnosi na krštenje Ellija, sina Boška Boškovića i žene mu Damjane, obadvoje iz Orahova («... di Bosco Boscovich e di sua consarte Damiana ambi di Orahou»). Krstio ga je Marco Georgi Natali, paroh iz Popova. Kumovi su mu bili također iz Orahova. Riječ je o Miji i Ivani Grge Natalisa («... Michiele Gregorio e Giouanna di Michiele Natali ambi di Orahou»).⁴⁴

Zanimljiv je i upis 22. marta 1649. u kojem se spominje Mate Bošković iz Orahova. On kumuje Marici, kćeri Mate Petrovog iz Orahova i Marte Damjana (Damjanović?) iz Popova.⁴⁵

Tokom pete decenije 17. stoljeća spominju se u maticama Ivan Bošković i njegova djeca, rođena u braku sa Katom Rade Sladojevića. Djeca su im rođena ovim redom: Maria (19. marta 1642), Elena (10. februara 1644), Marko (11. aprila 1649), Ana (2. aprila 1651), a ne znamo

kada se rodio njegov sin Nikola.⁴⁶ Pretpostavljamo da je bio stariji od sve Ivanove djece. Spomen o Nikoli sačuvan je u upisu njegovog vjenčanja, 23. januara 1656. Za njega i njegovu ženu Marušku stoji u upisu da su porijeklom iz Primorja.⁴⁷ Ivanova žena Kata spominje se 4. septembra 1663. kao kuma Antunu Luki, sinu Lupi Radi, vojnika iz Murlakije.⁴⁸

U narednom periodu najviše podataka u maticama nalazimo o Miji Natala Boškovića (Michael Natalis Boscouich). Njegovo vjenčanje sa Franom Petra Zubovića (Subouich) evidentirano je u zapisu 14. jula 1658.⁴⁹ Njihova djeca rađala su se ovim redom: Natal (31. jula 1659), Petar (12. maja 1661), Marija Ivana (18. avgusta 1663) i Marija (16. avgusta 1667).⁵⁰ U maticama se Mijo spominje još dva puta u ulozi krštenog kuma, i to 23. januara 1663. i 27. aprila 1664, kada je kumovao Marku Eliasu Boškoviću, sinu Ivanovom.⁵¹

O Stjepanu, sinu Mije Boškovića, i njegovoj djeci u maticama ima dosta podataka. Oženio se Anom, kćerkom Nikole Andrijaševića, s kojom je imao kćeri Mariju (30. oktobra 1660) i Maru (23. novembra 1662).⁵² U maticama se Stjepan spominje dva puta kao kum, i to 1663. Mariji Ivani, kćeri Mije Natala Boškovića, i 1667. Mariji, kćeri Mije Boškovića.⁵³ Marija, kćerka Stjepanova, spominje se 1687. kao supruga trgovca Ivana Ivanovića.⁵⁴

U dva zapisa, kao kum, spominje se 1660. i 1663. Rafael, sin Ivana Boškovića.⁵⁵

Ivan Mije Boškovića bio je oženjen Nikom, kćerkom Nikole Perovog Grka. S njom je imao tri sina: Eliasa (17. marta 1663), Marka Eliasa (27. aprila 1664) i Miju (27. decembra 1667).⁵⁶ U upisu vjenčanja 29. maja 1669. spominje se Marija Ivana Boškovića (Maria filia Ioannis Michaelis Boscouich), vjerovatno njegova kćerka, koju u maticama krštenih ne nalazimo.⁵⁷

Interesantan je spomen Nikole Boškovića u upisu 20. septembra 1701, kada kumuje Miji, sinu Mije Matijaševića iz Diklića i Florije Mije iz Lisca.⁵⁸ Vjerovatno je riječ o Nikoli, ocu Ruđera Boškovića, koji je u to vrijeme već bio u Dubrovniku.

BRAJKOVIĆ. Prilično je staro i dosta rašireno prezime u Hercegovini i selima Dubrovačkog primorja.⁵⁹ Kada su i iz kojeg mjesta doselili u Dubrovnik nije poznato. Zna se samo da potječu iz Popova. To nam potvrđuju i podaci iz matica župe Grad, gdje se navodi da potječu iz Popova («... de Popouo» i «... de Popouo de Murlachia»).

U matici vjenčanih, u zapisu 13. juna 1655. zabilježeno je vjenčanje Tadije, sina Vuka Brajkovića (Thadeus f. Vuchi [Vuceli] Braicouich de Popouo di Murlachia) sa Cvijetom, kćerkom Mate Blaževog sa Brgata.⁶⁰ Rođenje njegovog sina Mate spominje se u upisu 23. novembra 1659.⁶¹

Ivan Brajković, kao kršteni kum Dominiku Grgi, sinu Nike Bogdanovića, spomenut je u upisu 26. marta 1693.⁶² To su jedina tri upisa iz ovog roda u maticama župe Grad.

BRATOŠ. Ovo prezime spominje se prvi put 1672. godine. Naime, trebinjsko-mrkanski biskup Antonije Primi povjerio je brigu o misiji Žurovići svećeniku Miji Bratošu (Michael Bratoš), koju je vodio u periodu 1672—1674.⁶³ U matičnoj knjizi župe Trebimlja u Popovu spominje se 1720, u selu Zagorac, Boško Bratoš. Ovaj rod je u narednom periodu, u istom mjestu, bio veoma brojan i živio je tu do pred kraj 19. stoljeća.⁶⁴

Iznad sela Dvrsnice u Popovu postoji brdo Bratogošac, a u Ravnom zaselak s istim nazivom, koji na izvjestan način asociraju na ovaj rod.

U selu Podimoć, u Dubrovačkom primorju, u popisu 1672/3. godine⁶⁵ spominje se prezime Bratošević, koje ima istu osnovu sa prezimenom Bratoš.

U maticama župe Grad u Dubrovniku postoji samo jedan spomen ovog roda. Riječ je o upisu rođenja Marka (Orsat Hilarion), sina Nikole Florija Bratoša 27. novembra 1705. godine.⁶⁶

BRONZIĆ. U maticama župe Grad stoji da su Bronzići iz Prapatnice i Kiševa («... di Prapatno di Murlachia» i «... de Murlachia de Chisceuo»), koji se nalaze u parohiji Gradac, odnosno starom Zažablju.

U popisu žitelja (status animarum) župe Gradac iz godine 1745. Bronzići se spominju u Prapatnici i Gornjem Gracu.⁶⁷

U svom izvještaju Kongregaciji 15. jula 1751. trebinjsko-mrkanski biskup Sigismund Tudisić spominje don Petra Bronzića, tada tridesetogodišnjaka, rođenog u Prapatnici u parohiji Gradac («... e D. Pietro Bronzich d' eta d' anni 35, nativo di Prapatniza della parochia di Gradaz...»)⁶⁸

U maticama župe Grad postoje samo dva upisa koja se odnose na ovaj rod. U prvom, 9. februara 1653. spominje se Magdalena, kći Marka Bronzičevića iz Kiševa. Bila je služavka (famula) kod don Blaža Tudisića, a udala se za Matu Petra Skurjenovića iz Mlina u Župi. Drugi upis, 6. juna 1655, odnosi se na vjenčanje Mije, sina Mihe Bronzića iz Prapatna.⁶⁹

CURIĆ. Curići su doselili u Dubrovnik najvjerovatnije iz nekog mjesta u Popovu, iako se to u maticama izričito ne kaže. Naprotiv, u jednom upisu za Đuru Curića stoji da je iz Bosne, a u drugom da je iz Beograda. Kao krznar po zanimanju, moguće je da je povremeno boravio u Beogradu. Đuro Curić, krznar iz Beograda (Georgius Zurich pelizario de Belgradi) prvi put se spominje u upisu 30. novembra 1698.

kao kum Niki (Niccha), kćeri Mije Matinog iz Bosne.⁷⁰ U drugom upisu, 28. jula 1700,⁷¹ spominje se njegova žena Marija (Maria Georgi Zurich da Bosna), kao kuma Ivanu, sinu Nikole Ivanovog iz Popova u Bosni («... de Popouo da Bosna!»). Budući da Đuro sklapa kumstvo s obitelji iz Popova i da se u prethodnom primjeru Popovo situira u Bosnu, ne u geografskom već u historijskom smislu, ne treba sumnjati da su Curići porijeklom iz Popova.

U selu Velja Međa u Popovu Curići se spominju 1710.⁷² U popisu vjernika župe Gradac iz 1745. godine Curići se spominju u Gornjem i Donjem Gracu.⁷³

CVJETKOVIĆ. Ovaj rod se spominje samo u jednom upisu, 13. avgusta 1656. Zabilježeno je vjenčanje Petra Nikole Cvjetkovića (Petrus Nicolai Zuietkouich murlachiensis) sa Lucijom, kćerkom Petra Rešetarevića iz Konavala.⁷⁴

Početakom 18. stoljeća Cvjetkovići (ponekad Cvjetanovići) spominju se na području Trebimlje, u zaseoku Pećina u Popovu.⁷⁵

ČIHORIĆ. Vlasteoska obitelj istog prezimena postojala je u srednjem vijeku na području Popova, gdje i sada živi rod s istim prezimenom.⁷⁶

U maticama se spominje Rade Čihorić (Cichorich), krznar, koji je umro u 70. godini, 1644. Njegova kći Frana spominje se 1642, ona je umrla u 16. godini života, a njegova žena Kata upisana je, kao kuma, 1648. godine. Ivan Čihorić spominje se, kao kršteni kum, 1663. godine.⁷⁷

DOBROSLAVIĆ. Ovaj rod je doselio u Dubrovnik iz Popova, kako stoji i u jednom upisu iz 1698. godine («... Michael Miloseu Dobroslauich de Popouo»).⁷⁸ Nije poznato kada je prvi predstavnik ovog roda doselio u Dubrovnik. Sindik situira njegov dolazak u period od 1637. do 1667. godine.⁷⁹ Naizmjenično se u dokumentima nazivaju Dobrosaljić i Dobroslavić. Kao Dobrosaljići prvi put se spominju u Trstenom 1498. U istom mjestu spominju se i godine 1545. U selu Kliševu, u Dubrovačkom primorju spominju se također 1545.⁸⁰ Da su Dobrosaljići i Dobroslavići isti rod i da su iz Popova može posvjedočiti jedan podatak iz 1604, kada se prvi put Dobrosaljići (Dobroslavići) iz Popova i spominju. Te godine spominje se Filip Dobrosaljić, kojeg je Toma Medvjedović, biskup novouspostavljene »stjepanske« biskupije postavio za paroha u Popovu («Die 10. decembris 1604. P. Philippum Dobrosaljić, provinciae Ragusinae filium, de Popouo oriundum, parochum in Popovo instituit»).⁸¹

U svom izvještaju S. Congregatione de Propaganda Fide, 1703. godine, Antonio Righi, trebinjsko-mrkanski biskup, spominje svećenika don Damjana Dobroslavića, paroha u Popovu.⁸²

U maticama župe Trebimlja u Popovu prvi put se spominju u Ravnom 1715. U Gajicu na Trebimlji spominju se 1737. i naselju Brijeg oko 1740. godine. U raznim vremenima živjeli su i u drugim naseljima Popova: Dubljanima, Kotezima, Cicrini i Trnčini.⁸³

Prvi upis rođenja iz ovog roda je 4. juna 1664, kada se spominje Ivan, sin Mije Ivanovog Dobrosravića, i Ane, kćeri Ivana Nikolinog. Interesantno je napomenuti da je djetetu kumovala osoba iz jedne hercegovačke obitelji. Riječ je o svećeniku, don Ivanu Đure Andrijaševiću, koji je taj čin obavio umjesto svog brata Nikole.⁸⁴ Mijo Ivanov Dobrosravić i žena mu Ana spominju se u još nekoliko upisa, i to uvijek kao kumovi na krštenju. U dvije prilike, 1670. i 1693. godine, Ana kumuje Kati, kćeri zlatara Pave Bogišića, odnosno sinu Tome Nikolića iz Sarajeva.⁸⁵ Mijo i Ana zajednički su kumovali 1697. Miji, sinu Petra Dobrosravića, a 1701. Miji, sinu Mije Miloševog Dobrosravića.⁸⁶ Vjerovatno se i upis o kumstvu Eleni, kćeri Ivana Ivanovića, iz 1687. godine odnosi na Miju Ivanovog Dobrosravića.⁸⁷

Nekoliko upisa u maticama odnosi se na Petra Dobrosravića i njegovu djecu iz braka s Katom, kćerkom Pave zlatara. Najstariji sin Mijo spominje se u upisu 16. jula 1697. Umro je kao dijete, 26. jula 1699. Sin Pavo (Paulus) rođen je 1696, a Ivan Antonije 1702. godine.⁸⁸

Mijo Milošev Dobrosravić spominje se prvi put 1698. godine kao kum Ani, kćeri Nikole Ivanovog iz Popova. Bio je oženjen Marijom, kćerkom Vite zlatara. U maticama se spominje rođenje dvojice njihovih sinova, Mije 1701. i Vite 1703. godine.⁸⁹

Godine 1696. spominje se Andrija Dobrosravić kao kum sinu Stjepana Milatovića.⁹⁰

Svećenik Damjan Dobrosravić spominje se u jednom upisu iz 1701. godine, kada je vodio ceremoniju krštenja Mije, sina Petra Dobrosravića.⁹¹

DRAGIŠIĆ. Postoji u maticama samo jedan spomen ovog prezimena. U upisu 28. oktobra 1667. spominje se Maruša Damjana Dragišića iz Trebimlje (Maruscia Damiani Draghiscich de Trebigne).⁹² Bila je služavka kod don Ivana Cihorića. Udala se za Trajana Mate iz Podstranja u župi. U maticama župe Trebimlja u Popovu nema spomena o ovom rodu. Jedino se spominje rod Dražić, prvi put u Zagorcu 1737. i Veljoj Međi 1746. godine. Da li postoji kakva veza među njima teško je reći.

DRASKOVIĆ. Za njih se u maticama ne kaže odakle su. Ovaj rod je postojao nekad davno u Popovu, u selu Trnčina.

U maticama su ubilježena dva rođenja iz roda Drašković. Prvi upis, iz 1644. godine, odnosi se na Nikolu, sina Marka, a drugi, iz 1649, na Ivana, sina Mije Draškovića. Nikola je umro u 56. godini života, što se vidi iz upisa 27. januara 1700.⁹³

GRBIĆ. Porijeklom su iz Popova, što se vidi iz jedinog upisa ovog roda u maticama župe Grad. U upisu 21. avgusta 1703. spominje se rođenje Mate, sina Mije Ivanovog Grbića iz Popova i Marije, kćeri Vite Bulić.⁹⁴ Iz kojeg mjesta potječu nije poznato. Spomenimo samo da postoji zaselak Grbići blizu Žakova u Popovu.

GRGUROVIĆ. Spominju se u maticama samo u jednom upisu, 28. marta 1674.⁹⁵ Upis se odnosi na čin krštenja Grge, sina Mije Grgurovića iz Sarajeva i Kate Pave Obradovića. Grgurovića je bilo i u Popovu još u srednjem vijeku. U tursko doba spominju se u Ravnom, 1734. godine.⁹⁶

GLAVINIĆ. U maticama se za njih kaže da su iz Dobrahova (Dobrovo, Dobro) u Gracu («... de Dobrahovo de Gradaz»). U popisu duša župe Gradac 1745. godine spominju se u Moševićima i Babin-Dolu kod Moševića.⁹⁷

U upisu 21. novembra 1658. ubilježeno je vjenčanje Katarine, kćeri Mije Glavinića iz Dobrahova u Gracu, sa Nikolom Mate Petrića iz Vidonje.⁹⁸

HERCEG. U upisu 28. jula 1669. upisano je rođenje Marije, kćeri Radula iz Murlakije i Stane, kćeri Stjepana Hercega murlaka (Herzogh murlachiensis).⁹⁹

HERCEGOVIĆ. Ovo prezime spomenuto je u samo jednom upisu, 9. decembra 1668. Riječ je o vjenčanju Đure Marka Hercegovića (Georgius Marci Hercegouich) i Marije Đure Vicentija Palikučića (Palicuchich).¹⁰⁰

Moguće je da je prezime Hercegović identično sa Herceg, ali za to nema dokaza.

IVANIŠEVIĆ. Ovaj rod se spominje u matici vjenčanih 1657. godine u vezi s udajom Ivane, kćeri Vukašina Ivaniševića (Giouanna filia Vucasini Iuanisceuich murlaciensis), za Vicenta Petra Radovića iz Kotora.¹⁰¹ Ivaniševići nisu bili stanovnici Dubrovnika te se u maticama, izuzev navedenog slučaja, i ne spominju.

Ovo prezime je veoma staro. U Imotici, u Dubrovačkom primorju spominje se u popisima 1583. i 1587. godine.¹⁰² S obzirom na naznaku »murlachiensis« u spomenutom upisu, njihovo porijeklo treba tražiti u Hercegovini. Godine 1716. spominje se Mijo Ivanišević (Michael Iuanisceuich) kao katolički župnik u Popovu, sa rezidencijom u Belinićima. Ponovo se spominje 1733. kao pomoćnik paroha u Ravnom. Najzanimljiviji podatak o njemu ostavio je trebinjsko-mrkanski biskup Sigismund Tudisić. U svom izvještaju Kongregaciji Tudisić navodi da je don Mijo Ivanišević rođen u Glumini, u parohiji Dubrava, prije 70 godina, što znači oko 1680.¹⁰³

Spomenimo da je Ivaniševića, u kasnijem periodu, bilo u više sela na području Popova.

IVANOVIĆ. U svojoj studiji Dubrovnik i okolina dr Ilija Sindik navodi da su Ivanovići porijeklom iz Bosne, te da su u Dubrovnik pristigli u vremenu od 1637. do 1667. godine.¹⁰⁴ Ta je tvrdnja sasvim ispravna, što se vidi iz upisa 12. januara 1642, a odnosi se na smrt dvomjesečne Kate, kćerke Kristofora Ivanovića »Bosanca«.¹⁰⁵ U upisu 12. septembra 1648. spominje se rođenje Elije, sina Đure Ivanovića.

Upis 20. januara 1671. poblize nam označava mjesto njihovog porijekla. Tu je zabilježeno rođenje Ivana, sina Petra Ivanovića iz Pokrajčiča (de Pokraicichi).¹⁰⁶ Riječ je o naselju u srednjoj Bosni, koje se spominje u parohiji Lašva, u popisu žitelja Pave Dragičevića iz 1742, kada su u tom mjestu bile tri kuće Ivanovića.¹⁰⁷ Po popisu Marijana Bogdanovića iz 1768. u tom mjestu bila je samo jedna kuća Ivanovića (Karaivanovića).¹⁰⁸

Dva upisa odnose se na djecu Ivana Ivanovića, Elenu, rođenu 1687, i dvogodišnjeg Marina, umrlog 1696. godine. Djeca su rođena u braku s Marijom, kćerkom Stjepana Boškovića.¹⁰⁹

Još se, godine 1661, spominju Natal Ivanović, kao kum Ivanu, sinu Ivana Markovog »Bosanca« i Made kćeri Antonija Ivanovića, kao žene Nikole Pavlovog iz Primorja.¹¹⁰

JELAČIĆ. Spominje se 1654. godine u upisu o sklapanju braka Mije Vidoja Jelačića iz Murlakije (de Murlachia) s Anicom, kćerkom Ivana Tominog sa Brgata.¹¹¹

JOVANOVIĆ. Spominju se u maticama samo jednom, u upisu 25. oktobra 1666, koji se odnosi na vjenčanje Natala Blaževog iz Smokovljana sa Magdalenom, kćerkom Ivana Jovanovića (Ioannes Iouanovich de Pobrcia murlachiensis), inače služavkom kod Frane, udovice Nikole de Gozze.¹¹² Vjerovatno je riječ o Pobrđu u Dubravama, pogotovo ako se zna da je rod Jovanovića, po popisu iz 1745, živio u Gornjem Gracu, nedaleko od Pobrđa.¹¹³

KOJIĆ. Spominju se samo u jednoj prilici kao sjedinjeno prezime Jakobović Kojić. Godine 1648. ubilježeno je rođenje Jakova, sina Nikole Jakobovića Kojića (Iacobouich Coich).¹¹⁴ Jakobovići se spominju veoma rano na dubrovačkom teritoriju, najranije u Osojniku, Trstenu i Slanom. Tokom 16. stoljeća spominju se u Gromači, Brsečinama, Majkovima, Čepikućama, Smokovljanima, Liscu i Topolom, te Trstenu i Slanom kao i ranije.¹¹⁵

Za Kojiće se zna da su živjeli u Ravnom gdje se prvi put spominju 1709. i Grabovom Dolu u Cicrini gdje su bili oko 1740. godine.¹¹⁶ Da li je riječ o Kojićima iz nekog od ova dva mjesta nije moguće utvrditi. U nedostatku drugih podataka zanimljivo je da je obred krštenja Jakovu, sinu Nikolinom vodio Marko Natalis, paroh iz Popova. Moglo bi se pretpostaviti da se radi o spajanju dvaju rodova ženidbenim vezama.

KOSOVIĆ. Ovaj rod se spominje u jednom upisu iz 1669, a odnosi se na vjenčanje Save Luke Kosovića (Sava Kosouichi murlachiensis) i Stane, kćeri Radosava Brisića iz Dube.¹¹⁷ Odakle je spomenuti Kosović nije poznato. Zna se da ih je u daljoj prošlosti bilo u Požar-
nom, u Bobanima, a potom u Sedlarima, u Popovu.¹¹⁸

KRALJIĆ. Spominje se Marica, kći Mije Kraljića (Mariza filia Michaelis Kraglich murlachiensis) povodom njenog vjenčanja s Ivanom, sinom Stjepana Radakovića, vojnika.¹¹⁹ Prezime Kraljić spominje se u Majkovima, u popisu 1672/3. godine.¹²⁰

KRIVONOSIĆ. U upisu rođenja iz 1651. godine spominje se Marija, kći Ivana Nikolinog Krivonosića (Criuonosich).¹²¹ Prema podacima, koje navodi dr Ilija Sindik, ovaj rod je doselio u Dubrovnik sa Šipana, dok su starinom iz Bosne.¹²²

LESIĆ. Porijeklom su iz Graca. To se vidi iz upisa godine 1668. u kojem se spominje Madalena, kći Mate Lesića iz Graca (Madalena filia Matthei Lescich de Gradaz), kao žena vojnika Rade Lupi iz Kaladžurđevića.¹²³

LEVENTIĆ. U upisu 27. decembra 1649. spominje se Mate Leventić (Leuentich) u vezi s krštenjem njegovog sina Blaža.¹²⁴ Godine 1743. i 1768. ovaj rod se spominje u selu Ružići u zapadnoj Hercegovini.¹²⁵

LUČIĆ. Postoji u maticama samo jedan upis iz ovog roda. Godine 1668. ubilježen je u matici rođenih Draško, sin Mije Lučića (Lucich) iz Trebimlje.¹²⁶

MARKOVIĆ. Spominju se 1641. u upisu smrti dvogodišnjeg Dominika, sina Luke Markovića. Matija Marković iz Bosne spominje se 1696. kao kum Mariji, kćeri nekog Mije Matinog iz Bosne.¹²⁷

MARNAROVIĆ. Zabilježeno je ovo prezime u samo jednom upisu iz 1668. godine, kada se spominje krštenje Kate, kćeri Ivana Marnarovića iz Ravnog (Marnarouich de Rauno). Ivan je bio po zanimanju vojnik, a oženio se Konavokom Anom, kćerkom Ivana Čarjenovića.¹²⁸

MARTINOVIĆ. Porijeklom su iz Bosne, bar tako stoji u matici rođenih u upisu iz godine 1703, koji se odnosi na Marina, sina Grge Martinovića »Bosanca« i Magdalene Tome iz Mostara.¹²⁹

MATIJAŠEVIĆ. Porijeklom su iz Diklića. U upisu 20. septembra 1701. spominje se Mijo Matijašević iz Diklića (Michael Matiasceulich da Diklich), kao i njegov novorođeni sin Mijo i žena Flora, kćerka nekog Mije iz Lisca.¹³⁰

MIHAILOVIĆ. Spominju se u upisu vjenčanja Anule, kćeri Ivana Mihailovića (Mihailouich murlachiensis), i Stjepana, sina Antonija Vlahušića iz Štedrice.¹³¹ Ovaj rod je u prošlosti, tokom 16. i 17. stoljeća, bio veoma raširen u više mjesta Stonskog primorja.¹³² U prošlosti su živjeli i na području Bobana.¹³³

MILISLAVIĆ. U maticama je samo jedan upis, 26. januara 1657, koji se odnosi na ovaj rod. Riječ je o upisu vjenčanja Milete Milislavića (Milislauichia) iz Graca sa Marom, kćerkom nekog Radosava Markovog iz Konavala.¹³⁴

MILIŠIĆ. Godine 1671. spominje se Danoila, kći Radoja Milišića (Miliscich murlachiensis), kao supruga Petra Ivanovića iz Pokrajčića u Bosni. U upisu 22. avgusta 1694. spominje se Ivan Ivana Milišić iz Popova.¹³⁵

MILORADOVIĆ. Bili su stara srednjovjekovna vlasteoska obitelj. Sačuvali su svoj ugled i utjecaj i kao turske spahije u donjoj Hercegovini sve do početka 17. stoljeća. Godine 1604. spominje se knez Stjepan Miloradović, učesnik na nekom zboru u Ravnom, u Popovu.¹³⁶ U drugoj polovini 15. i tokom 16. stoljeća Miloradovići se spominju u više naselja na području Dubrovačke Republike, od Imotice do Dubrovnika.¹³⁷ U maticama župe Grad u Dubrovniku spominju se prvi put 1652. godine, kada je upisano ime vojnika Pavla Miloradovića. U upisu 27. januara 1661. izričito se kaže da su iz Popova. Tom prilikom se spominje Damjan Miloradović iz Popova, odnosno njegova kći Klara, udata za Grgu Ivanovog iz Orahova u Popovu.¹³⁸

MILOVIĆ. U upisu iz 1670. spominje se vjenčanje Stjepana, sina Luke Milovića Murlaka (Milouich Murlacus), i Marine, kćeri Ivana Radi, inače služavke u kući Luke de Bona.¹³⁹

MISITA. Spominju se u maticama 1641. godine, u zapisu o smrti Ive, žene Ivana Misite (Missitta), umrle u 70. godini života.¹⁴⁰ U Kijevom Dolu, u Popovu, ovaj se rod smatra starincem.

MISLJENKOVIĆ. U upisu vjenčanja 20. novembra 1667. spominje se Konstantin Misljenković iz Skolanske (?), koji se vjenčao sa Ivanom, kćeri Mije Banovića iz Orahova Dola.¹⁴¹

MITROVIĆ. Godine 1695. spominje se Ana, kći Ivana Mitrovića, koja je umrla kao dvogodišnje dijete.¹⁴² Nije poznato porijeklo ovog roda. Moglo bi se pretpostaviti da su iz nekog mjesta u Popovu.

OSTOJIĆ. Ovaj rod je doselio iz Mostara. To se vidi iz upisa 20. juna 1700. U njemu je zabilježeno krštenje Ane, kćeri Petra Ostojića iz Mostara.¹⁴³

PARAUNIĆ. U jednom upisu vjenčanja iz godine 1666. spominje se Magdalena, kći Miloša Paraunića (Paraunich), služavka kod Viktora Ivana Orsata de Georgi.¹⁴⁴ Njeno porijeklo nije naznačeno. Spomenimo da u selu Trnčina u Popovu postoji zaselak Paraunići.

PASKAREVIĆ. Prezime je dosta staro. Spominje se u selu Čepikuće 1606. i selu Mravinca 1674. godine.¹⁴⁵ Prvi upis u maticama župe Grad je iz godine 1654. U upisu vjenčanja spominje se Natal Mije Paskarevića (Paschareuich), za kojeg se kaže da je iz Bogojevića u Murlakiji (de Bogoeuichi de Murlazia).¹⁴⁶

PAVIĆ. U maticama postoji samo jedan upis u kojem se spominje ovaj rod. Godine 1652. ubilježeno je krštenje Ane, kćeri Radoja Pavića, za kojeg se kaže da je iz Murlakije, iz Žakova (de Murlazia de Sciakou).¹⁴⁷

PEKUŠIĆ. Za služavku Magdalenu, kći Dimitrija Pekušića, u upisu vjenčanja godine 1666. ne stoji nikakva bliža naznaka njenog porijekla.¹⁴⁸

PETRIĆ. Ovo prezime spominje se u maticama 21. novembra 1658. godine prilikom vjenčanja Nikole, sina Milana Petrića iz Vidonje u Murlakiji (de Vidogne de Murlachia).¹⁴⁹

PETROVIĆ. Prezime se u maticama spominje dva puta. U upisu iz 1667. godine spominje se Jeluša, kći Mate Petrovića iz Krajkovića (de Kratkouina murlachiensis), prilikom vjenčanja s Ivanom Martina Perakovića iz Konavala. U drugom upisu, iz 1669, ubilježeno je vjenčanje Petra, sina Radoja Petrovića (Petrus Radoi Petrouich murlaciensis).¹⁵⁰

PISULIĆ. Prezime se spominje 1652. godine, kada se vjenčala Jeluša, kći Nikole Petrova Pišulića iz Murlakije (Pisciulich de Murlachia), s Antonijem Luke Butijerovića iz Ošlja.¹⁵¹

RACIĆ. Prezime je veoma staro i spominje se još u srednjem vijeku na području dijela Popova, Trebinjske šume i susjednih krajeva. U upisu iz 1704. stoji da su iz Popova. Tom se prilikom navodi u zapisu krštenje Ivana, sina Stjepana Račića iz Popova (Racich de Popouo) i Marije Ivana Stokete.¹⁵²

RADAKOVIĆ. Zabilježeno je u maticama po jedno rođenje, vjenčanje i smrt u ovom rodu. Prvi se spominje Ivan, sin Stjepana Radakovića (Ioannes Stephanni milite Radacouich murlachiensis) u upisu vjenčanja sa Maricom Mije Kraljića godine 1669. Rođenje Mije, sina Ivana Radakovića iz Murlakije i Marice Mihove iz Murlakije, zapisano je u upisu iz 1675. Napokon, 1696. godine zabilježena je smrt Stjepana Radakovića, umrlog u 30. godini života.¹⁵³

RADI. Prema podacima iz matica, ovaj rod potječe iz Popova. Na to upućuju i drugi izvori. U svom izvještaju Kongregaciji 1751. Sigismund Tudisić, trebinjsko-mrkanski biskup, navodi Petra Radi, 60-godišnjeg svećenika u parohiji Ravno. Za njega veli da je rođen u jednom seocetu u Popovu (»nativo uno de casali di Popouo«).¹⁵⁴ Prema tim podacima, Petar je rođen oko 1690. godine. To znači da je ta obitelj i tada bila na području Popova.

Prvi put se u maticama župe Grad spominju 1674. godine, u upisu rođenja Katarine, kćeri Petra Radi iz Murlakije. Ostali upisi koji se odnose na njih potječu iz posljednje decenije 17. stoljeća. Petar Radi spominje se kao kum Mariji, kćeri Tome Nikolinog (Nikolić) Bosanca 1692. godine. Rođenje Ivana, sina Nikole Radi iz Popova, ubilježeno je u upisu 1699.¹⁵⁵

Tri upisa su zabilježbe o smrti: Marije Radi, umrle u 60. godini 1694, Fiore, žene Elija Radi, umrle u 50. godini 1696. i petogodišnje Madalene, umrle 1697. godine.¹⁵⁶

RADIOVOJEVIĆ. Godine 1667. spominje se Ivana Radivojević iz Murlakije (Radiueuic) [ch] de Murlachia) prilikom vjenčanja s Ivanom Draškovićem iz Konavala.¹⁵⁷

RADMILOVIĆ. Porijeklom su iz Popova. Tako stoji u upisu rođenja, iz 1701. godine, Ivana, sina Mije Radmilovića iz Popova (Radmilouich de Popouo) i Ane Carević.¹⁵⁸ Po nekima, oni su živjeli u Trnčini i Ravnom, gdje su se nazivali i Razmilovićima. Navodno su od njih Žarci i Lonci. U posjedu obitelji Lonac u Donjoj Trnčini postoji lokalitet Razmilovića-gonik.¹⁵⁹

RADOJEVIĆ. Porijeklom su iz Popova. Spominju se 1658. godine, kada je ubilježeno vjenčanje Ivana Mate Radojevića iz Popova (Radoeuich de Popouo) sa Marijom, kćerkom nekog Mije Nikolinog, vojnika.¹⁶⁰

RADONJIĆ. U upisu vjenčanja, iz 1669. godine, Ivana, sina Stjepana Piplize iz Močića, kao njegova supruga navedena je Magdalena, kći Petra Radonjića iz Popova (Radognich de Popouo), služavka kod Marina de Caboga.¹⁶¹

U maticama župe Trebimlja Radonjići se spominju prvi put u jednom upisu iz 1709. godine, a živjeli su u naselju Gajic u Trnčini.¹⁶²

RODIN. Porijeklom su iz Vidonje (de Vidogne), kako stoji u upisu Made, kćeri Mije Rodina, iz 1672. godine i to je jedini upis u maticama župe Grad.¹⁶³

Biskup Antonio Primi spominje 1684. Petra Rodina iz Radeša (Pietro Rodini da Radesc), kao mladog klerika u Kolegiju u Loretu. Također ga navodi, u svom izvještaju iz 1703, i Antonio Righi, kao paroha u Ravnom.¹⁶⁴

SIVRIĆ. Porijeklom su iz Mostara, kako to stoji i u upisima matica župe Grad u Dubrovniku. Doselili su se u posljednjoj deceniji 17. stoljeća. U upisu iz 1703. ubilježena je smrt 80-godišnje Marije, žene trgovca Andrije Sivrića. Njegov sin Stjepan spominje se 1704. u upisu krštenja njegove kćeri Marije, rođene u braku sa Marijom Dabetić. U upisu rođenja Stjepanovog sina Ivana iz godine 1702. izričito se kaže za Stjepana da je sin Andrije («... e Stephano Andree Siurich et Maria filia Matthei Dabetich...»). dok u upisu iz 1717. stoji da je iz Mostara («... e Stephano Siurich de Mostar...»).¹⁶⁵

ŠOIĆ. Također potječu iz Mostara. Vidljivo je to iz upisa godine 1705, gdje se spominje Mijo Šoić iz Mostara (Michael Scioich de Mostar), koji je umro kao sedmogodišnje dijete.¹⁶⁶ U Dubrovnik su pristigli pod konac 17. stoljeća.

ŠUTALO. Spominju se godine 1651. u upisu rođenja Kate, kćeri Ivana Damjanova iz Golubinca (de Golubignich) i Ane Ivana Šutalo (Sciutalli).¹⁶⁷ Ništa se ne kaže o porijeklu Šutala u ovom upisu. Najvjerovatnije su sa područja Graca ili Popova. Na to upućuje i činjenica da Ana sklapa brak sa osobom iz Golubinca u Popovu.

VASILJEVIĆ. Doseljenici su iz Mostara. U jednom upisu iz 1705. godine spominje se Šimun Tomić Vasiljević iz Mostara (Simeone Tomich Vassigliueich de Mostar). U istom upisu, kao patrini (kumovi), navode se Valentin Stjepanov i Tadija Luke Vasiljevića.¹⁶⁸

VUČIĆEVIĆ. U maticama se spominju samo 1657. godine. U upisu se navodi Vuk, sin Vuka Vučićevića iz Poljica u Popovu (Lupo Lupi Vuchichieuch di Popouo di Poglize murlachiensis). Vjenčao se Katom, kćerkom zakupca Luke, služavkom u domu Jele, žene Marina de Bona.¹⁶⁹

VUKAŠINOVIĆ. Godine 1658. u upisu vjenčanja spominje se Margarita, kći Vučete Vukašinovića (Vucetta Vucascinouich murlachien-sis). Vjenčala se za Vidoja, sina Ilije Pavkovića iz Karlovca.¹⁷⁰

VUKOVIĆ. Postoje dva upisa iz ovog roda. Prvi put, godine 1642, spominje se vojnik Ivan Vuković u upisu smrti njegovog sina Luke. U drugom upisu, godine 1651, navodi se Stjepan Vuković iz Pećine (Pechina) u zapisu rođenja njegovog sina Đure.¹⁷¹ Postoji selo Pećina na Trebimlji u Popovu, te je sasvim moguće da je u upisu upravo riječ o njoj. Ovaj se rod spominje u Popovu, i to u Ravnom 1709. i Paraunićima 1710. godine.¹⁷²

VULETIĆ. Godine 1644. ubilježeno je rođenje Marije, kćeri Nikole Vulete (Vulletta), a 1646. rođenje Kate, kćeri Ivana Vuletića (Vulettich).¹⁷³

Godine 1661. spominje se Rada, žena Petra Vuletića, kao kuma Damjanu, sinu Đure Ivanova iz Orahova i Klare, kćeri Damjana Miloradovića iz Popova.¹⁷⁴

Postoji i jedan upis vjenčanja iz ovog roda u godini 1666. Vjenčali su se Petar Vuletić iz Topolog i Marica, kći Ivana iz Bobana (Petrus Vulettich de Topolo et Marizza filia Ioannis de Bobani murlachiensis).¹⁷⁵

Pored navedenih obiteljskih imena postoje u maticama i upisi nekih prezimena čije je ispravno čitanje, zbog oštećenja teksta, znatno otežano. Za mnoga znamo da su hercegovačka, što se vidi i iz upisa u kojima je naznačeno porijeklo. U ovu grupu spadaju upisi, kao što su Galiot (?) de Murlachia, Tercauich (?) de Trebigne, Sciurchouich (?) de Mostar i Criuoricich (?) de Mostar, koje kao ilustraciju navodimo.

Isto tako neka prezimena, istina bez uobičajenog nastavka »ić« (ich), imaju funkciju obiteljskog imena. Takvi su upisi npr. Lupi (negdje Vucou) de Caloghiurgieuichi, Milosceu de Schurouichi,¹⁷⁶ Flori de Trebigne, Zuitkou de Gradaz i drugi. Neosporno, riječ je o Vukovićima iz Kaladžurđevića, Miloševićima iz Žurovića, te Cvjetkovićima iz Trebimlje i Graca.¹⁷⁷

Neka prezimena, koja nalazimo u maticama ne posjeduju oznaku porijekla, a mogla bi biti hercegovačka.

Osvrt o patronimičkim upisima u maticama župe Grad

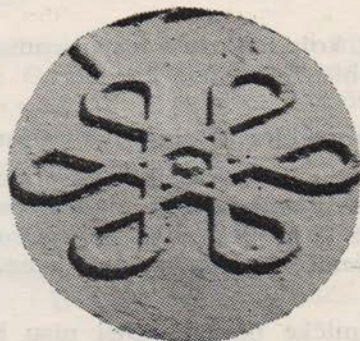
Da bi slika o broju hercegovačkih doseljenika u Dubrovnik bila potpunija, bar na osnovu podataka iz matica, osvrnućemo se ukratko na patronimičke upise kojih je veliki broj. Osobito ih je mnogo sa područja Popova i općenito iz Hercegovine, a naznačeni su općim pojmom »de Murlachia«.

Iako su patronimičke naravi, upisi nisu bez vrijednosti. Kako je u većem broju tih upisa navedeno mjesto porijekla, to nam omogućava sagledavanje intenziteta doseljavanja iz pojedinih mjesta i dije-lova Hercegovine u drugoj polovini 17. stoljeća.

Upisi rođenja i vjenčanja, nastali u posljednje dvije decenije 17. stoljeća, imaju i drugu vrijednost. U njima su navedena imena očeva i majki, imena roditelja supružnika i njihovo mjesto porijekla. Pažljivim pregledom upisa iz narednog perioda, kada se gotovo redovno upisuju prezimena, kao i svi ostali spomenuti podaci, moći će se za znatan dio patronimičkih upisa iz ranijeg perioda odrediti obiteljska pripadnost.

Evo i naziva mjesta sa godinom prvog spomena u maticama i brojem patronimika: Bobani 1666 (1), Bobovišta 1692 (1), Bosna 1648 (17), Češljari 1666 (1), Dobrani 1653 (3), Gabela 1653 (1), Golubinac 1663 (4), Gorogaše 1668 (1) Gradac 1653 (5), Kaladžurđevići - Žurovići 1665 (3) Mirilovići 1665 (1), Mostar 1665 (16), Murlakija 1643 (43), Orahovo 1642 (13), Popovo 1642 (42), Rama 1666 (1), Sarajevo 1697 (1), Soli u Bosni 1652 (1), Trebimlja 1638 (18), Trnčina 1652 (1), Turkovići 1651 (1), Uskoplje 1667 (1) i Zupci 1669 (2).

Uvidom u matične knjige župe Grad u Dubrovniku ustanovili smo brojno prisustvo hercegovačkih obitelji, od kojih su neke bile i veoma brojne. Prisustvo hercegovačkih doseljenika u Dubrovniku vidljivo je od samog početka vođenja matica, od 1637. godine. Proces doseljavanja traje kroz cijelu drugu polovinu 17. stoljeća, a s jačim intenzitetom od godine 1667. Živeći u Dubrovniku, hercegovački su doseljenici obavljali najrazličitije poslove i aktivnosti. S vremenom su se uključivali u život nove sredine, dajući značajan doprinos njenom razvitku.

Bilješke

¹ O pitanju doseljavanja: *Dr Ilija Sindik*, Dubrovnik i okolina, SEZ SANU PO NPS, knj. 23, Beograd 1926; *Dr Ilija Mitić*, O izbjeglicama iz zaleđa na području Dubrovačke Republike, »Tribunia«, ZMT, Trebinje 1979; *Ilija Mitić*, Imigracijska politika Dubrovačke Republike s posebnim osvrtom na ustanovu svjetovnog azila, Anali, Zavod za povijesne znanosti Istraživačkog centra JAZU u Dubrovniku, sv. XVII, Dubrovnik 1979; *J. Tadić*, Promet putnika u starom Dubrovniku, Dubrovnik 1939; *Dr Vinko Foretić*, Povijest Dubrovnika, Zagreb 1980; *Zdravko Sundrica*, Popis stanovništva Dubrovačke Republike iz 1673/74. godine, Arhivski vjesnik II, Zagreb 1959.

² O tom pitanju: *J. Mijušković*, Dodjeljivanje dubrovačkog građanstva u srednjem vijeku, GLAS SANU, knj. 9, Beograd 1961; *I. Mitić*, Imigracijska politika..., str. 142.

³ Za drugu polovinu 17. stoljeća najznačajniji je bio veliki bečki rat (1683—1699).

⁴ *I. Mitić*, Imigracijska politika..., str. 133.

⁵ *I. Mitić*, Imigracijska politika..., str. 144.

⁶ *Strgačić dr Ante*, Inventar fonda matičnih knjiga Državnog arhiva u Zadru (poseban otisak), str. 489.

⁷ Liber baptizatorum parochie de Trebigna 1708—1748. Vidi: *Đ. Krste*, Neki novi momenti u rasvjetljavanju porijekla, razvoja i kretanja rodova na području Trebimlje i Cicrine od 1708. do 1748. godine, »Tribunia«, 3, ZMT, Trebinje 1977, str. 165.

⁸ Riječ je o obiteljima: Bratoš, Čihorić, Misita, Mitrović, Pekušić i Šutalo. Zbog čestog negeografskog značenja Bosna i Bosanac u pregled je uvršteno i nekoliko prezimena s tom oznakom: Grgurović, Marković, Martiniović i Ivanović (sigurno iz Bosne).

⁹ *M. Filipović i Lj. Mićević*, Popovo u Hercegovini, DJELA, knj. XV, OIFN, knj. 11, ND NRBiH, »Svjetlost«, Sarajevo 1959, str. 63, 159. i 167; *Đ. Krste*, Neki novi momenti u rasvjetljavanju porijekla, razvoja i kretanja rodova na području Trnčine i Velje Međe, »Tribunia«, 4, ZMT, Trebinje 1978, str. 57—58.

¹⁰ *B. Pandžić*, De dioecesi tribuniensi et mercanensi, Studia Antoniana, CPAAE 12, Romae 1959, str. 65.

¹¹ Liber matrimoniorum 1652—1659, str. 99'.

¹² *B. Pandžić*, De dioecesi tribuniensi..., str. 135. i 154.

¹³ *Đ. Krste*, Neki novi momenti u rasvjetljavanju porijekla..., »Tribunia«, 4, str. 58.

¹⁴ *Đ. Krste*, Neki novi momenti u rasvjetljavanju porijekla..., »Tribunia«, 4, str. 58.

¹⁵ *M. Filipović i Lj. Mićević*, Popovo u Hercegovini, str. 61.

¹⁶ *B. Pandžić*, De dioecesi tribuniensi..., str. 31, 39, 42, 51, 53, 55, 97. i 109.

¹⁷ *M. Vego*, Novi i revidirani natpisi iz Hercegovine, GZM A NS, sv. XVII, Sarajevo 1962, str. 127.

¹⁸ *B. Pandžić*, De dioecesi tribuniensi..., str. 113.

¹⁹ Liber baptizatorum 1642—1647, str. 28'.

²⁰ Liber mortuorum 1637—1647, str. 50.

²¹ Liber matrimoniorum 1652—1659, str. 99'; Liber baptizatorum 1647—1659, str. 16. i 46.

- 22 Liber baptizatorum 1658—1663, str. 173'. i 201'.
 23 Liber baptizatorum 1664—1671, str. 22. i 210.
 24 Liber baptizatorum 1658—1663, str. 78'.
 25 Liber mortuorum 1690—1705, str. 10, 73'. i 82.
 26 Liber baptizatorum 1671—1687, str. 385.
 27 Liber mortuorum 1690—1705, str. 39'.
 28 Liber mortuorum 1690—1705, str. 82.
 29 *Marijan Sivrić*, Pismo Rimske Kurije trebinjsko-mrkanskom biskupu Krizostomu Antiću godine 1631, »Tribunia«, 3, ZMT, Trebinje 1977, str. 156.
 30 *M. Sivrić*, Pismo Rimske Kurije..., str. 155.
 31 Liber matrimoniorum 1652—1659, str. 87.
 32 Liber mortuorum 1690—1705, str. 67'.
 33 Liber baptizatorum 1647—1651, str. 57.
 34 *Dr I. Sindik*, Dubrovnik i okolina, str. 172.
 35 *Đ. Kriste*, Neki novi momenti u rasvjetljavanju porijekla..., »Tribunia«, 3, str. 174.
 36 *Dr I. Sindik*, Dubrovnik i okolina, str. 128, 138, 145, 155, 157, 158, 160. i 179.
 37 Liber matrimoniorum 1652—1657, str. 41.
 38 Liber matrimoniorum 1652—1657, str. 85'.
 39 Liber baptizatorum 1688—1705, str. 137'.
 40 Liber baptizatorum 1688—1705, str. 69.
 41 Liber baptizatorum 1688—1705, str. 116.
 42 *Dr I. Sindik*, Dubrovnik i okolina, str. 226.
 43 Liber mortuorum 1637—1647, str. 36'. i 47.
 44 Liber baptizatorum 1642—1647, str. 2.
 45 Liber baptizatorum 1647—1652, str. 68'.
 46 Liber baptizatorum 1642—1647, str. 3'. i 39; Liber baptizatorum 1647—1651, str. 29. i 57'.
 47 Liber matrimoniorum 1652—1657, str. 111'.
 48 Liber baptizatorum 1658—1663, str. 218.
 49 Liber matrimoniorum 1652—1657, str. 143'.
 50 Liber baptizatorum 1658—1663, str. 28. i 28'.
 51 Liber baptizatorum 1658—1663, str. 183'; Liber baptizatorum 1664—1671, str. 16'.
 52 Liber baptizatorum 1658—1663, str. 78'. i 173'.
 53 Liber baptizatorum 1664—1671, str. 132. i 76'.
 54 Liber baptizatorum 1671—1687, str. 71.
 55 Liber baptizatorum 1658—1663, str. 78'. i 183'.
 56 Liber baptizatorum 1658—1663, str. 197; Liber baptizatorum 1664—1671, str. 16. i 134.
 57 Liber matrimoniorum 1664—1670, str. 181'.
 58 Liber baptizatorum 1671—1687, str. 71.
 59 *D. Mandić*, Chroati catholici Bosnae et Hercegovinae, str. 91; *Dr I. Sindik*, Dubrovnik i okolina, str. 130, 138, 144, 149, 151, 157. i 158.
 60 Liber matrimoniorum 1652—1659, str. 91.
 61 Liber baptizatorum 1658—1663, str. 40.
 62 Liber baptizatorum 1688—1705, str. 69.

- ⁶³ B. Pandžić, De dioecesi tribuniensi . . . , str. 55.
- ⁶⁴ Đ. Kriste, Neki novi momenti u rasvjetljavanju porijekla . . . , »Tribunia«, 3, str. 176.
- ⁶⁵ Dr I. Sindik, Dubrovnik i okolina, str. 128.
- ⁶⁶ Liber baptizatorum 1688—1705, str. 212.
- ⁶⁷ Vljako Palavestra, Etnološko-folkloristička istraživanja u Neumu i okolini, Porijeklo stanovništva, GZM E NS sv. XIV, Sarajevo 1953, str. 99.
- ⁶⁸ B. Pandžić, De dioecesi tribuniensi . . . , str. 152.
- ⁶⁹ Liber matrimoniorum 1652—1657, str. 27' i 88'.
- ⁷⁰ Liber baptizatorum 1688—1705, str. 236.
- ⁷¹ Liber baptizatorum 1688—1705, str. 158'.
- ⁷² Đ. Kriste, Neki novi momenti u rasvjetljavanju porijekla . . . , »Tribunia«, 4, str. 62.
- ⁷³ V. Palavestra, Etnološko-folkloristička ispitivanja u Neumu i okolini, Porijeklo stanovništva, str. 99.
- ⁷⁴ Liber matrimoniorum 1652—1657, str. 127.
- ⁷⁵ M. Filipović i Lj. Mičević, Popovo u Hercegovini, str. 163.
- ⁷⁶ M. Filipović i Lj. Mičević, Popovo u Hercegovini, str. 43, 56, 59, 73, 74, 77, 152, 155. i 176.
- ⁷⁷ Liber mortuorum 1637—1647, str. 65; Liber baptizatorum 1647—1651, str. 10; Liber baptizatorum 1658—1663, str. 216.
- ⁷⁸ Liber baptizatorum 1688—1705, str. 230.
- ⁷⁹ Dr I. Sindik, Dubrovnik i okolina, str. 226.
- ⁸⁰ Dr I. Sindik, Dubrovnik i okolina, str. 145, 146. i 153.
- ⁸¹ B. Pandžić, De dioecesi tribuniensi . . . , str. 37. i 54.
- ⁸² B. Pandžić, De dioecesi tribuniensi . . . , str. 135.
- ⁸³ M. Filipović i Lj. Mičević, Popovo u Hercegovini, str. 80, 158, 159, 162, 164. i 179; Đ. Kriste, Neki novi momenti u rasvjetljavanju porijekla . . . , »Tribunia«, 4, str. 59, 60. i 72. Isti autor: »Tribunia«, 3, str. 168.
- ⁸⁴ Liber baptizatorum 1664—1671, str. 22.
- ⁸⁵ Liber baptizatorum 1664—1670, str. 210; Liber baptizatorum 1688—1705, str. 70.
- ⁸⁶ Liber baptizatorum 1688—1705, str. 119. i 165.
- ⁸⁷ Liber baptizatorum 1671—1687, str. 385.
- ⁸⁸ Liber baptizatorum 1688—1705, str. 119; Liber mortuorum 1690—1705, str. 39; Liber baptizatorum 1688—1705, str. 106.
- ⁸⁹ Liber baptizatorum 1688—1705, str. 230, 165. i 181'.
- ⁹⁰ Liber baptizatorum 1688—1705, str. 109'.
- ⁹¹ Liber baptizatorum 1688—1705, str. 165.
- ⁹² Liber matrimoniorum 1664—1670, str. 129'; Đ. Kriste, Neki novi momenti u rasvjetljavanju porijekla . . . , »Tribunia«, 3, str. 181—182.
- ⁹³ Liber baptizatorum 1642—1647, str. 44; Liber baptizatorum 1648—1651, str. 30; Liber mortuorum 1690—1705, str. 20; M. Filipović i Lj. Mičević, Popovo u Hercegovini, str. 81. i 169; Đ. Kriste, Neki novi momenti u rasvjetljavanju porijekla . . . , »Tribunia«, 4, str. 63.
- ⁹⁴ Liber baptizatorum 1688—1705, str. 168.
- ⁹⁵ Liber baptizatorum 1671—1687, str. 71'.
- ⁹⁶ Đ. Kriste, Neki novi momenti u rasvjetljavanju porijekla . . . , »Tribunia«, 4, str. 72; M. Filipović i Lj. Mičević, Popovo u Hercegovini, str. 109, 159. i 189; Obren Đurić Kozić, Površ, Šuma i Zupci (separat), str. 1175. i 1634.

- 97 V. Palavestra, Etnološko-folkloristička ispitivanja u Neumu i okolini, Porijeklo stanovništva, str. 99.
- 98 Liber matrimoniorum 1652—1658, str. 21.
- 99 Liber baptizatorum 1664—1670, str. 170'.
- 100 Liber matrimoniorum 1664—1670, str. 168'.
- 101 Liber matrimoniorum 1652—1657, str. s. p.
- 102 Dr I. Sindik, Dubrovnik i okolina, str. 112.
- 103 B. Pandžić, De dioecesi tribuniensi..., str. 152 (»D. Michele Ivaniscevich d'eta d' anni 70, nativo di Glumina della parrocchia di Dubrave...«).
- 104 Dr I. Sindik, Dubrovnik i okolina, str. 226.
- 105 Liber mortuorum 1637—1647, str. 32.
- 106 Liber baptizatorum 1671—1687, str. 2.
- 107 D. Mandić, Chroati..., str. 52.
- 108 D. Mandić, Chroati..., str. 160.
- 109 Liber baptizatorum 1671—1687, str. 385; Liber mortuorum 1690—1705, str. 40.
- 110 Liber baptizatorum 1658—1663, str. 88. i 95.
- 111 Liber matrimoniorum 1652—1657, str. 61.
- 112 Liber matrimoniorum 1666—1671, str. 81.
- 113 V. Palavestra, Etnološko-folkloristička ispitivanja u Neumu i okolini, Porijeklo stanovništva, str. 99.
- 114 Liber baptizatorum 1647—1651, str. 27.
- 115 Dr I. Sindik, Dubrovnik i okolina, str. 116, 120, 122, 125, 136, 141, 144, 145, 146, 154. i 158.
- 116 M. Filipović i Lj. Mićević, Popovo u Hercegovini, str. 64, 154, 157. i 158; Đ. Krste, Neki novi momenti u rasvjetljavanju porijekla..., »Tribunia«, 3, str. 188.
- 117 Liber baptizatorum 1647—1651, str. 55'.
- 118 M. Filipović i Lj. Mićević, Popovo u Hercegovini, str. 142. i 173.
- 119 Liber matrimoniorum 1664—1670, str. 192.
- 120 Dr I. Sindik, Dubrovnik i okolina, str. 141.
- 121 Liber baptizatorum 1647—1651, str. 55'.
- 122 Dr I. Sindik, Dubrovnik i okolina, str. 227.
- 123 Liber baptizatorum 1664—1671, str. 145.
- 124 Liber baptizatorum 1647—1651, str. 38'.
- 125 D. Mandić, Chroati..., str. 83.
- 126 Liber matrimoniorum 1664—1670, str. 130.
- 127 Liber mortuorum 1637—1647, str. 29; Liber baptizatorum 1688—1705, str. 107.
- 128 Liber baptizatorum 1664—1670, str. 138.
- 129 Liber baptizatorum 1688—1705, str. 186.
- 130 Liber baptizatorum 1688—1705, str. 167'.
- 131 Liber matrimoniorum 1664—1670, str. 29'.
- 132 Dr I. Sindik, Dubrovnik i okolina, str. 112, 116, 118, 120, 121. i 125.
- 133 Kalendar »Napredak«, br. 26, Sarajevo 1936, str. 164. (Kod Bonaldija stoji: Mikašilović.)
- 134 Liber matrimoniorum 1654—1657, str. s. p.

¹³⁵ Liber baptizatorum 1671—1687, str. 2; Liber baptizatorum 1688—1705, str. 84'.

¹³⁶ *M. Filipović i Lj. Mićević*, Popovo u Hercegovini, str. 61.

¹³⁷ *Dr I. Sindik*, Dubrovnik i okolina, str. 119, 123, 124, 125, 133, 135, 136, 152, 153, 155, 158. i 227.

¹³⁸ Liber baptizatorum 1652—1659, str. 22'; Liber baptizatorum 1658—1663, str. 87'.

¹³⁹ Liber matrimoniorum 1664—1671, str. 196.

¹⁴⁰ Liber mortuorum 1637—1647, str. 31'.

¹⁴¹ Liber matrimoniorum 1666—1671, str. 125. Skolanska možda Kolojanj između Hrasna i Neuma. Postoji mjesto Mišljen blizu Popova u pravcu Ljubinja.

¹⁴² Liber mortuorum 1690—1705, str. 34.

¹⁴³ Liber baptizatorum 1688—1705, str. 187'. Za dubrovačko područje vidi: *Dr I. Sindik*, Dubrovnik i okolina, str. 124, 128, 134, 151, 152, 153. i 154.

¹⁴⁴ Liber matrimoniorum 1664—1671, str. 41'.

¹⁴⁵ *Dr I. Sindik*, Dubrovnik i okolina, str. 125 (Čepikuće — Pasarević) i 227 (Dubrovnik — Pasarević). Postoji Bogojević, selo u Zupcima. Sigismund Tudisić spominje Matu Bogojevića (Mattheus Bogoevich) 1750, starog 25 godina, rođenog u Moševićima. Vidi: *B. Pandžić*, De dioecesi tribunienensi..., str. 153.

¹⁴⁶ Liber matrimoniorum 1652—1657, str. 56'.

¹⁴⁷ Liber matrimoniorum 1652—1657, str. 20.

¹⁴⁸ Liber matrimoniorum 1664—1671, str. 53.

¹⁴⁹ Liber matrimoniorum 1654—1858, str. s. p.

¹⁵⁰ Liber matrimoniorum 1664—1671, str. 124. i 194.

¹⁵¹ Liber matrimoniorum 1652—1657, str. 17. Pišuliće spominje Bonaldi u Žurovićima i Orahu prilikom svoje misije 1664. godine (Kalendar »Napredak«, br. 26, 1936, str. 164).

¹⁵² Liber baptizatorum 1688—1705, str. 195'; O Račićima vidi: *M. Filipović i Lj. Mićević*, Popovo u Hercegovini, str. 171; *Lj. Sparavalo*, Srednjovjekovna groblja, crkvine i crkve na području Sume Trebinjske, »Tribunia«, 5, Trebinje 1979, str. 75. i 76.

¹⁵³ Liber matrimoniorum 1664—1671, str. 169; Liber baptizatorum 1671—1687, str. 90; Liber mortuorum 1690—1705, str. 37.

¹⁵⁴ *B. Pandžić*, De dioecesi tribunienensi..., str. 153. Prezime Radi spominje se na dubrovačkom teritoriju, u drugim izvorima, tokom 16. stoljeća.

¹⁵⁵ Liber baptizatorum 1671—1687, str. 77; Liber baptizatorum 1688—1705, str. 55'. i 138.

¹⁵⁶ Liber mortuorum 1690—1705, str. 29', 46. i 50.

¹⁵⁷ Liber matrimoniorum 1664—1671, str. 120.

¹⁵⁸ Liber baptizatorum 1688—1705, str. 266.

¹⁵⁹ *M. Filipović i Lj. Mićević*, Popovo u Hercegovini, str. 159, 167, 168, 185. i 227; *Đ. Kriste*, Neki novi momenti u rasvjetljavanju porijekla..., »Tribunia«, 3, str. 79.

¹⁶⁰ Liber matrimoniorum 1652—1659, str. 170.

¹⁶¹ Liber matrimoniorum 1664—1671, str. 170.

¹⁶² *Đ. Kriste*, Neki novi momenti u rasvjetljavanju porijekla..., »Tribunia«, 4, str. 59; *M. Filipović i Lj. Mićević*, Popovo u Hercegovini, str. 76, 146, 151, 182. i 183.

- 163 Liber baptizatorum 1671—1687, str. 34.
- 164 *B. Pandžić*, De dioecesi tribuniensi..., str. 126, 133. i 135.
- 165 Liber mortuorum 1690—1705, str. s. p.; Liber baptizatorum 1688—1705, str. 20. i 174; Liber baptizatorum 1711—1728, str. 75.
- 166 Liber mortuorum 1690—1705, str. 165.
- 167 Liber baptizatorum 1647—1651, str. 64.
- 168 Liber baptizatorum 1688—1705, str. 206'.
- 169 Liber matrimoniorum 1652—1657, str. 141; *M. Filipović i Lj. Mićević*, Popovo u Hercegovini, str. 79. i 164; *Đ. Krste*, Neki novi momenti u rasvjetljavanju porijekla..., »Tribunia«, 3, str. 178.
- 170 Liber matrimoniorum 1652—1659, str. 145.
- 171 Liber mortuorum 1637—1647, str. 40; Liber baptizatorum 1647—1651, str. 68.
- 172 *Đ. Krste*, Neki novi momenti u rasvjetljavanju porijekla..., »Tribunia«, 3, str. 60. i 72.
- 173 Liber baptizatorum 1642—1647, str. 46'. i 81'.
- 174 Liber baptizatorum 1658—1663, str. 87.
- 175 Liber matrimoniorum 1664—1671, str. 71'.
- 176 Bonaldi, koji je 1664. došao u misiju u Žuroviće, spominje tamo, uz ostale, i plemena Vučetića, Vukatinovića i Miloševića (Kalendar »Napredak«, br. 26, 1936, str. 164).
- 177 O Cvjetkovićima pogledati glavni tekst u ovom radu.

M. Sivrić

ÜBER EINIGE EINTRAGUNGEN HERZEGOWINISCHER
FAMILIENNAMEN IN DER 2. HÄLFTE DES 17. JHS. IN DEN
REGISTERN DER PFARRE »STADT« IN DUBROVNIK

Zusammenfassung

In diesem Artikel wird eine Übersicht über herzegowinische Familiennamen gegeben, die in der 2. Hälfte des 17. Jhs. in den Geburts-, Heirats- und Sterberegistern der Pfarre »Stadt« in Dubrovnik erwähnt werden. In einem kurzen Rückblick wird auf die Bedeutung dieser Register für die geschichtliche Forschung hingewiesen und besonders für ethnische Zwecke. Es wurde auch das Gebiet abgegrenzt, aus dem die meisten dieser herzegowinischen Einwanderer waren, denen wir in den erwähnten Registern begegnen. Es handelt sich vor allen Dingen um das Gebiet die Dubrovniker Staatsgrenze entlang (Popovo, Zažablje, aber auch andere Gebiete). Auf Grund der Angaben, die Register bieten, wird im Aufsatz auch eine Rückschau auf den Beruf der herzegowinischen Einwanderer, auf ihre geschäftlichen und familiären Beziehungen, auf ihre persönlichen Namen u. a. gegeben.

Im zweiten Teil des Aufsatzes wurden die Familiennamen der herzegowinischen Einwanderer in der 2. Hälfte des 17. Jhs. auf Grund der Angaben der Register der Pfarre »Stadt« in Dubrovnik besonders untersucht. 67 Familiennamen wurden einzeln bearbeitet, und das sind: Andrijašević, Banović, Bašić, Batina, Bogdanović, Bošković, Brajković, Bratoš, Bronzić, Curić, Cvjetković, Čihorić, Dobroslavić, Dragišić, Drašković, Grbić, Grugurovic, Glavinic, Herceg, Hercegović, Ivanišević, Ivanović, Jelačić, Jovanović, Kojić, Kosović, Kraljić, Krivonosić, Lesić, Leventić, Lučić, Marković, Marnarović, Martinović, Matijašević, Mihailović, Milislavić, Milišić, Miloradović, Milović, Misita, Misljenković, Mitrović, Ostojić, Paraunić, Paskarević, Pavić, Pekušić, Petrić, Petrović, Pišulić, Račić, Radaković, Radi, Radivojević, Radmilović, Radojević, Radonjić Rodin, Sivrić, Soić, Sutalo, Vasiljević, Vučićević, Vukašinović, Vuković, und Vuletić.

Beiläufig sind neben den angeführten auch einige andere Familiennamen erwähnt, deren Lesen wegen der Beschädigung des Textes nicht vollkommen verlässlich ist.

Am Ende wird noch kurz auf die patronymischen Eintragungen der herzegowinischen Einwanderer in den Registern der Pfarre »Stadt« in Dubrovnik aus der gleichen Periode (2. Hälfte des 17. Jhs.) zurückgeblickt.

RADOMIR STANIĆ

GROBLJE NA BJELUŠINAMA U MOSTARU

(skica za monografiju)

Postoje oblasti u našoj zemlji koje se kao posebne istorijsko-geografske celine odlikuju izrazitim bogatstvom očuvanih nadgrobnih spomenika iz različitih perioda sa natpisima koji sadrže značajne i dragocene podatke. Hercegovina je, bez sumnje, područje za koje se može reći da zauzima jedno od vodećih mesta u Jugoslaviji u pogledu očuvanosti nadgrobnih belega s epitafima. Pored velikog broja antičkih kamenih nadgrobnika s izvanredno vrednim istorijskim natpisima,¹ hercegovačkoj sepulkralnoj baštini daju poseban pečat srednjovekovni grobni beledi, poznati pod imenom steći. Ovi jedinstveni spomenici, na kojima je došla do izražaja izuzetno snažna klesarska tradicija, svojevrsna, veoma sveža i samosvojna plastika, ukrašeni su natpisima koji nam služe kao nezamenjivi i primarni izvori ne samo za proučavanje istorije i umetnosti ovih krajeva već i za sticanje potpunijih saznanja iz oblasti paleografije, epigrafike, lingvistike i nekih drugih pomoćnih naučnih disciplina. Opsežne monografije o pojedinim nekropolama stećaka u Hercegovini,² posebne studije koje tretiraju pojedina važnija pitanja porekla stećaka,³ tipologije i ukrašavanja,⁴ ikonografije,⁵ zatim zbirni pregledi natpisa,⁶ knjige koje topografski osvetljavaju rasprostranjenost ovih nadgrobnika,⁷ reprezentativna i specijalna izdanja koja šire obaveštavaju čitaoce o oblicima, plastici i natpisima⁸ kao i mnogobrojni članci, rasprave, studije i prilozi raznih autora⁹ svedoče nam o zadovoljavajućem stepenu proučenosti »bogumilskih mramorova« — kako ih naziva Miroslav Krleža.¹⁰

Međutim, nisu samo steći, više od jednog veka predmet ozbiljnih i u poslednje vreme svestranih istraživanja i naučnih razmatranja, jedine sepulkralne vrednosti za izučavanje političke i kulturne istorije Hercegovine. Postoje i druge vrste nadgrobnih spomenika koje su od

Sl. 1. Groblje na Bjelušinama — opšti izgled

neocenjivog značaja za proučavanje prošlosti. To su, u prvom redu, grobni znakovi — belezi s epitafima, koji se nalaze u okviru starih hrišćanskih (pravoslavnih i katoličkih) i islamskih grobalja. Animirani neobičnošću i specifičnošću stećaka koje karakteriše atraktivnost u pogledu veličine, oblika, reljefa i natpisa, često intoniranih poetskim shvaćanjima, naši istraživači su do izvesne mere zanemarili postojanje drugih grobalja i nekropola, u čijim se kompleksima nalaze primeri ne samo sa natpisima kao prvorazrednim izvorima već i primeri koji su dokaz i potvrda klesarske umetnosti visokog dometa. Reč je o starim grobljima različitog porekla u Hercegovini koja su praktično tek nedavno, ozbiljnije, ali skoro bojažljivo i nesigurno, počela da ulaze u središte naučnog interesovanja nekih naših istraživača prošlosti.¹¹

Skoro da ne postoji veće starije naselje u Hercegovini, a da ne raspolaže grobljem ili bar izvesnim brojem primera starih nadgrobničkih spomenika odgovarajućeg porekla, koji svojim natpisima i njihovim sadržajima ili pak lepotom plastične obrade ne bacaju određeno svetlo na političke, ekonomske i kulturne prilike tih naseobina. Čak ako se i zanemare neke njihove posebne vrednosti, kao što su etnografske, na primer, oni su jedinstvena i nezaobilazna svedočanstva o nekim zbivanjima u daljoj ili bližoj prošlosti, o kojima ne raspolažemo drugim podacima. Kako su neki drugi izvori za proučavanje istorije ovih krajeva, zbog lake uništivosti materijala, kratkog veka ili su s vremenom stradali, kameni grobni belezi sa svojim natpisima ostaju dokumenti trajnih izvornih vrednosti koji pružaju, na izgled, sitne, ali ponekad kapitalne podatke.

Kao relativno stari grad, Mostar spada među retke savremene urbanizovane celine u našoj zemlji koje svoju slojevitost i burnu prošlost u dobroj meri predočavaju preko brojnih očuvanih starih grobalja. Drugim rečima, glavni grad Hercegovine, gotovo kao ni jedan grad u našoj zemlji, ima delimično sačuvane najstarije grobne nekropole, a da su veoma malo korišćene kao izvori saznanja o vremenima koja su prošla. Među tim grobljima, od kojih po starini nadgrobnika prvo mesto zauzimaju haremi (Šarića-harem, harem na Carini koji je, na žalost, morao biti dislociran zbog izgradnje železničke stanice, harem na Balinovcu, harem na Šehovini, zatim manja groblja u dvorištima pojedinih džamija s natpisima iz XVI i XVII veka i dr.), ističu se tri pravoslavna srpska groblja, koja nesumnjivo spadaju među najstarija groblja ovog porekla i pripadnosti u Bosni i Hercegovini. To su groblje na Bjelušinama, groblje na Pašinovcu i groblje kod stare pravoslavne crkve, koje se danas naziva starim grobljem iako nije najstarije. Znatnu pažnju, svakako, zaslužuje staro katoličko groblje na Šoinovcu, koje se, doduše, ne odlikuje brojnošću starih spomenika, kao što je to slučaj sa pravoslavnim, ali obiluje neobično lepim primerima vešto i znalački klesanih nadgrobnika.

Pre nego što pristupimo obradi groblja na Bjelušinama kao najcelovitijoj mostarskoj nekropoli, koja ima svoj istorijski individualitet i koja s vremenom stiče arheološke atribute, ukratko ćemo se osvrnuti na dosadašnje naučno korišćenje podataka koje sadrže natpisi starih mostarskih nadgrobnih spomenika.

Prvi istraživač koji je dosta rano uočio značaj i vrednosti starih epitafa na mostarskim grobljima bio je Vid Vuletić Vukasović. Široko se interesujući za prošlost Mostara, on je objavio desetak starih (ne najstarijih) natpisa u nekoliko svojih priloga.¹² Amaterski nepouzdanost, ali sa tačnim osećanjem izvornih vrednosti natpisa, on je ukazao na potrebu njihovog proučavanja i brižljivijeg čuvanja najstarijih primera, što je i danas veoma aktuelno. Zanimljivo je da je Vukasović sa sigurnošću uočio najstariji natpis na Bjelušinama, tačno ga pročitao i dao vernu deskripciju samog spomenika.¹³ Niko drugi, osim Vukasovića, pa čak ni istoričari, rođeni Mostarci i Hercegovci, nisu obratili posebnu pažnju na mostarska groblja i njihove natpise koji sadrže važne podatke. Do izvesne mere, istaknuti istoričar, rođeni Mostarac, Vladimir Ćorović, koristio se podacima iz grobljanskih natpisa na Bjelušinama i Pašinovcu pišući poznatu monografiju Mostara.¹⁴ Međutim, on, izgleda, nije pokazivao dublje interesovanje za ove izvore iako je spadao u krug istoričara koji su se obilno koristili sepulkralnim natpisima, crpeći iz njih podatke za svoje brojne rasprave i studije.¹⁵ Danas je gotovo nezamislivo da se može napisati monografija o Mostaru,¹⁶ kao što je to uradio Ćorović, a da se ne koriste tekstovi sa nadgrobnih spomenika koji obeležavaju grobove mnogih istaknutih ljudi iz prošlosti ovog grada.

Strani i domaći pisci koji su objavili istorijske preglede Mostara ili su se bavili ispitivanjem pojedinih oblasti iz privredne¹⁷ i kulturne

istorije ovog grada¹⁸ ne samo da se nisu koristili podacima iz natpisa na starim mostarskim nadgrobnim spomenicima već ih nisu ni spominjali.

Uprkos, dakle, činjenici što epitafi mostarskih starih pravoslavnih, katoličkih i islamskih grobalja predstavljaju izvrsnu izvornu građu za proučavanje različitih pitanja iz prošlosti ovog grada, oni u tu svrhu, tako reći, nisu uopšte korišćeni. Izuzetak čine prvi pokušaji koje je u tom pravcu učinio pisac ovih redova objavivši dva veća rada, koji su tretirali problem proučavanja starih mostarskih zanata¹⁹ i neka važnija pitanja iz kulturne i crkvene istorije Mostara.²⁰

Već odavno uočivši značaj očuvanih natpisa na hrišćanskim grobljima, potrudili smo se da na sva tri pravoslavna groblja otkrijemo, pročitamo, ispišemo i snimimo sve epitafe sa spomenika iz XVII, XVIII i prve polovine XIX veka. Kada smo taj posao završili, odnosno kada smo prikupili, sredili i hronološki sistematizovali sve natpise, mogli smo da se suočimo ne samo s njihovim obiljem već i da sagledamo izvanredno bogatstvo podataka koje oni pružaju.

Kako je u pitanju veoma obimna građa, opredelili smo se da je prezentujemo po grobljanskim celinama koje su dovoljno osobene i s posebnim odlikama.²¹ To se prvenstveno odnosi na groblje na Bjelušinama koje nosi oznake stare već sasvim napuštene nekropole u pogledu sahranjivanja,²² a brojnost starijih spomenika čini ga u odnosu na groblje na Pašinovcu koherentnijim i sa stanovišta istorijskog značaja veoma vrednim kompleksom.

Groblje na Bjelušinama locirano je na severoistočnoj strani Mostara, na jednoj zaravni, pored čije zapadne strane protiče bujičarski potok Suhodolina, koji u kišnim periodima jako ugrožava lokalitet.²³ Groblje se prostire na površini od oko 1 ha, a oblik koji nekropola zahvata odgovara nepravilnom četvorouglu. Okrenuto prema jugozapadu, na osunčanoj lokaciji gde u letnjim mesecima vlada nesnosna žega, groblje je mestimično obraslo niskim žbunjem odnosno kržljastom vegetacijom koja delimično zaklanja nadgrobne spomenike štiteći ih od sunca i jakih zimskih vetrova. Većina spomenika je potpuno zapuštena. Mnogi grobovi su utonuli, grobne konstrukcije provaljene, a nadgrobnici nahereni, prevrnuti, obrasli lišajem i mahovinom. Nemali broj spomenika je izlomljen i oštećen, sa delimično uništenim natpisima. Nepovoljnim dejstvom atmosferilija na više spomenika su gotovo potpuno nastradali epitafi. Sasvim su izuzetni primeri parcela i spomenika koji ukazuju na izvesnu brigu pokojnikovih potomaka o njihovom održavanju. U pitanju su pripadnici pojedinih starih srpskih porodica koji se prema belezima na bjelušinskom groblju odnose brižno i sa pijetetom i koji u njima gledaju dokaze svoje porodične starine i ugleda.²⁴

Spomenici su postavljeni iznad glava pokojnika i orijentisani su prema istoku. Grupisani su uglavnom po parcelama ili su, naročito oni

stariji, rasuti po prostoru gde su se granice parcela s vremenom izgubile. Na već davno napuštenim parcelama, na kojima su sahranjivani pripadnici starih mostarskih porodica, danas je moguće videti usamljene primerke nadgrobnika utonulih u zemlju, prepolovljenih ili obraslih u gusto žbunje, preko čijih oštećenih ili potpuno uništenih natpisa ne možemo da identifikujemo njihovu pripadnost. Ukoliko su eventualno očuvani elementi plastične obrade, moguće je približno odrediti hronološki okvir nastanka takvih spomenika.

Neuporedivo najveći broj spomenika ima oblik krsta. Neznatan broj grobnih obeležja oblikovan je u vidu pravouglog paralelopipeda, odnosno stele, a izuzetni su primerci u obliku obeliska i stuba. Stariji primerci koji su klesani u obliku krsta vrlo su jednostavne obrade. Nemaju nikakvih ornamentata, već su na ravnoj površini uklesani natpisi u okviru kojih je urezan smrtni simbol — krst. Ovaj simbol je uklesan bez ikakvih dekorativnih ambicija kod starijih grobnih znakova, dok će kod mlađih, u sklopu opšteg nastojanja da se spomenici brižljivije klesarski obrađuju, doći do izražaja težnja da se predstavama krsta obrati posebna pažnja. Tako je uočljiva pojava da se spomenici iz XVIII veka, kako u pogledu opšteg izgleda tako i u detaljima, tipološki umnožavaju, pri čemu je način obrade raznolik. U dosta širokom repertoaru varijanti u oblikovanju krstolikih spomenika paralelno se odvija raznovrsnost u obradi dekorativnih detalja, uključujući pri tom i simboličnu predstavu krsta. Dekorativnu celinu u klesanju spomenika predstavljaju natpisi i način njihovog urezivanja, tako da se oni ne mogu izdvojeno posmatrati. U velikom broju slučajeva epitafi su po obliku slova, njihovom rasporedu, skraćenicama i drugim detaljima veoma važne komponente koje treba da doprinesu ukrasnim odlikama spomenika.

Po svojoj veličini spomenici su dosta različiti. Najmanjih su dimenzija nadgrobnici koji obeležavaju dečje grobove. Međutim, ovde nema doslednih pravila, jer su, na primer, pojedini spomenici koji označavaju grobove dece veći od grobnih belega odraslih. Izgleda da je presudna bila ekonomska mogućnost i ugled onih koji su podizali spomenike, od čega je zavisila njihova veličina i reprezentativnost. Dođue, iako su spomenici prilično raznoliki po veličini, tu ne postoji velika nesrazmera u dimenzijama, a pogotovo se ne može zabeležiti ni jedan spomenik iz XVII i XVIII veka koji bi se po veličini izdvajao od drugih. Sve su to relativno mali, oniski i neupadljivi objekti, čija visina ni kod jednoga ne prelazi metar. Najveći je broj spomenika čija se visina kreće između 40 i 70, širina između 30 i 50, a debljina između 15 i 25 cm.²⁵

Spomenici su isklesani od nekoliko vrsta kamena. Stariji primerci su rađeni od sige i od kamena peščara,²⁶ a mladi od neke vrste mekšeg krečnjaka. Nisu retki primerci koji su rađeni od jedne vrste kamena vulkanskog porekla. Vrlo je mali broj spomenika klesanih u mermeru. Nisu evidentirani primerci koji su klesani u granitu kao u

naše vreme. Ni jedan spomenik nema postolja. Jednostavno su pobijeni u zemlju iznad glave pokojnika. Deo spomenika ukopan u zemlju uvek prelazi pola metra. Postoji, međutim, znatan broj nadgrobnika iz XVII i pogotovo iz XVIII i XIX veka koji su naknadno postavljeni u prostor ograđenih parcela, a neki od njih su svojevremeno prilikom uređenja parcela uštemovani u kamenu ili betonsku ogradu parcele.

Naglašeno je već da su stariji spomenici vrlo jednostavno klesani. Osim krsta kao simbola i natpisa ništa više se ne nalazi na spomeniku. Na spomenicima iz početka XVIII veka već se uočava drukčije klesarsko shvatanje koje se odlikuje dekorativnošću i plastičnošću. Pored pažljivije obrade spomenika, čiji se kraci najčešće završavaju poluloptastim ispupčenjima, a poneki cvetolikim ornamentima, koji se susreću u hercegovačkim duboreznim tvorevinama, izuzetna pažnja se posvećuje onoj strani spomenika na kojoj se urezuje natpis. Na njoj se po obodu krakova krstobraznog spomenika proteže tordirano uže kombinovano cik-cak ornamentom ili astragalima, zatim se prazna mesta ispunjavaju ornamentima u obliku rozete ili šestokrake zvezde, da bi se s najvećom brižljivošću obradio krst kao simbol. On se najčešće dekoriše raznovrsnim ornamentima, a kraci mu se završavaju trolisno. Neretko se polje gde se kleše natpis uokviruje trakom koja formira krstoliki oblik. Najzad, zanimljivo je istaći da se poneki klesar, prilikom izrade reprezentativnijih spomenika, upušta i u oblikovanje predstava antropomornog karaktera. Na nekoliko spomenika mogli smo da uočimo prikaz anđela sa krilima, a na jednom primeru lepo isklesanu ljudsku glavu, sasvim šematski shvaćenu. Smisao za plastičnost u obradi nadgrobnika došla je do izražaja naročito kod onih klesara koji su natpise i ostale ukrasne elemente izveli reljefno. Spomenici koji su tako tretirani spadaju među najlepša klesarska ostvarenja.

Posebno pitanje koje zaslužuje pažnju, kad je reč o spomenicima kao zanimljivim klesarskim tvorevinama, jeste pitanje njihovih autora i majstorskih radionica. Nikakvih podataka za sada o tome nemamo. Ni na jednom spomeniku ni jedan majstor nije ostavio nikakav podatak o sebi niti se potpisao.²⁷ U dosadašnjim proučavanjima starih mostarskih zanata gotovo da nije učinjen ni jedan korak u pogledu bilo kakvih saznanja o kamenorescima i klesarima, koji su očigledno kroz nekoliko vekova razvili vrlo plodnu i raznovrsnu delatnost. Sudeći po lepoti nadgrobnika, ne samo na groblju na Bjelušinama, i polazeći od njihovih natpisa koji su urezivani ili klesani sa znalaštvom i veštinom, sigurno je da su njihovi majstori bili talentovani i često veoma pismeni ljudi. Pojedini među njima dostizali su nesumnjive umetničke domete. Neosporno se njihova delatnost može uvrstiti u oblast primenjene umetnosti, pa stoga zaslužuje da bude brižljivo proučena.

Kada se sagleda spomenički fond na Bjelušinama u celini, nije teško uočiti klesarske karakteristike ne samo u pojedinim razdobljima već i odlike majstorskih radionica na pojedinim spomeničkim grupacijama. Naime, očuvani nadgrobnici pružaju nam dovoljno podataka

da sa dosta preciznosti obeležimo hronološke i stilske celine klesarskih shvatanja, tehničkih, izvođačkih i izražajnih samosvojnosti. Bez teškoća, na primer, može se ustanoviti da su u drugoj polovini XVIII veka, u okviru jedne decenije, egzistirale istovremeno najmanje četiri klesarske radionice nejednakih kvaliteta, ali svaka vlastitih osobenosti.²⁸

Natpisi su nesumnjivo najizrazitija vrednost nadgrobnih spomenika na Bjelušinama. Po pravilu, uklesani su na zapadnoj strani kamenih belega mada postoji priličan broj kod kojih se od ovog pravila odstupilo, što je posebno slučaj sa mladim primercima. Postoje, takođe, izuzeci u pogledu mesta ispisivanja natpisa. Kod njih su epitafi odnosno njihovi delovi urezivani na bočnoj strani poprečnog kraka ili na gornjoj strani vertikalnog kraka.²⁹ Te se nedoslednosti ne mogu objasniti posebnim razlozima.³⁰

Natpisi su sadržinom vrlo konvencionalni, sažeti i lapidarni. Sadržje najosnovnije podatke o pokojnicima. Oni stariji su svedeni na samo nekoliko reči koje označavaju samo godinu i eventualno mesec i dan pokojnikove smrti, njegovo ime i ne uvek prezime. Ponekad, ali vrlo retko, upisuje se i ime onog koji je pokojniku podigao spomenik. Kod mlađih su forma i sadržina epitafa nešto razvijenije. Urezivano je po jednoj utvrđenoj shemi koja je primenjivana tokom vremena u raznolikim varijantama. Hronološki se ipak može pratiti njihov razvoj i ustanoviti u kojim razdobljima su primjenjivane pojedine varijante u sadržinskom i tipološkom pogledu.

Najuočljivija je činjenica da su najstariji spomenici na bjelušinskom groblju u pogledu načina obrade, posebno ispisivanja natpisa, vrlo srodni sa stećcima. Najstariji krstovi, osim po dimenzijama, ni po čemu se ne razlikuju od krstolikih stećaka. Posebno su upadljive srodnosti po obliku i tipu slova. Najstariji očuvani nadgrobnik na bjelušinskom groblju s natpisom iz 1680. godine celom svojom sadržinom i karakterom epitafa potpuno je identičan sa mnogim primjermima hercegovačkih stećaka u obliku krsta. Jedino njegove sasvim skromne dimenzije (67 x 33 x 15 cm) odudaraju od srazmera istoobraznih stećaka. To, svakako, upućuje na činjenicu da su ih klesali isti majstori ili pak, s obzirom na raniju hronološku pripadnost stećaka, na uverenje da se dugo zadržala tradicija klesanja stećaka.

Prateći tipološki razvoj slovnih znakova na epitafima u ovom groblju, primetno je da se dosta dugo — duboko u XVIII stoleću — zadržava njihov arhaični karakter koji ima neposredne veze s oblikom slova natpisa sa stećaka. Vrlo je često i veoma se dugo zadržava kvadratno V, položeno slovo B, ukošeno A, osobeno slovo Ž zatim karakteristični meki znak i drugi elementi koji su svojstveni za epitafe na stećcima. S druge strane, upadljivo je da se, uporedo s tom vrstom natpisa, već od početka XVIII veka klešu epitafi koji imaju izrazito ortodokсни karakter, kako po sadržini tako i po tipu slova. Majstori,

autori natpisa očigledno su se inspirisali starim crkvenim tekstovima koje su sretali u rukopisnim i starim štampanim bogoslužbenim knjigama.³¹

Ima dosta razloga za pretpostavku da je groblje na Bjelušinama, kao najstarije pravoslavno groblje u Mostaru, nastalo znatno ranije nego što to kazuju očuvani primerci s natpisima. Postoji izvestan broj spomenika bez natpisa u obliku krsta koji su klesani u kamenu sigašu. Njihova forma je vrlo arhaična i dosta podsećaju na oblik krstolikih stećaka. Oni su, po svemu sudeći, najstariji nadgrobni bezezi na ovoj nekropoli. Polazeći od analogije i nekih posrednih istorijskih podataka, osnovano se može pomišljati da je ovo groblje zasnovano najkasnije u XVI veku.³²

Ovog puta, bez pretenzija da se dublje analiziraju sve bitne odlike sačuvanih natpisa, što bi dalo dragocena saznanja o mnogim oblastima na koje se oni odnose, namera nam je da ih prezentujemo kao građu u izvornom obliku, ali ne celovito, već samo one starije koje ulaze u hronološki okvir XVII i XVIII veka.

Prema našoj više puta proverenoj evidenciji,³³ na ovom groblju je oko 850 spomenika sa natpisima. Među njima je osam spomenika iz XVII stoleća, od kojih je sedam precizno datovano, a jedan se po svim svojstvima, iako nema uklesanu godinu, može sa sigurnošću svrstati u kraj tog veka. Evidentirana su, snimljena i identifikovana 154 spomenika s epitafima iz XVIII veka, čiji se tekstovi u celini donose u ovom prilogu.

Zbog nedostatka prostora nisu se, na žalost, mogli uvrstiti spomenici sa vrlo zanimljivim tekstovima iz početka XIX veka, kojih ima oko osamdeset. Oni se, kao i natpisi iz kasnijih decenija tog stoleća, odlikuju bogatijim sadržajem sa dragocenim podacima za proučavanje privredne, socijalne i kulturne prošlosti Mostara.³⁴

Umesto zaključka završićemo s napomenom da bjelušinsko groblje po mnogim vrednostima svojih spomenika, sadržanih kako u natpisima kao njihovim najistaknutijim elementima tako i u klesarskim dekorativno-plastičnim odlikama, zaslužuje da dobije potpunu i iscrpnu monografiju. Ovaj prilog predstavlja skicu takve zamisli, ali ni izdaleka ne predočava sve ono što bi monografski pristup obradi ove vredne nekropole trebalo da obuhvati.³⁵

СПОМЕНИЦИ СА НАТПИСИМА ИЗ XVII ВЕКА

1. АСЕ РАВ БОГДАН *ЗРПН (1680)³⁶
2. СІ П. ПОПА ОВЧИЦА МАТІ 1694 (SL 2)
3. ... 1683 АХЛІ
4. 1690 МСЕЦА АВГУСТА 18 ЗДЕ ЛЕЖИТ АНТО НОВАЛИЧ (SL 3)
5. ІС ХС НН КА ПРЕТВІ СЕ РАБА БОЖИЯ СТАНА ВЕЧНА ОІ ПАМЕТЪ ВА ЛЕТО ЗРСП
6. ІС ХС 1694 2 МЕСЕЦА ФЕРФАРА МОНАІА ХАНА НОВАЛІИЦА ВЕЧНА ОІ ПАМЕТ³⁷
7. ІНЦІ ІС ХС НН КА ... КРСТЪ ЕРМОНАХА Б.. МАКСИМА ЖИТОМИСЛАКА ПОЛОЖИ ЕГО КРСТЪ ДІАКОНЪ ЕГО БѢОРЪИЕ³⁸
8. ІС ХС МОНА ІОВЪ НОВАЛИН ОТАЦ ВЕЧНА ЕМУ ПАМЕТ 1690 МЕСЕЦ ФЕРФАРА³⁹

СПОМЕНИЦИ СА НАТПИСИМА ИЗ XVIII ВЕКА

1. ЗДЕ ПОЧИВАЕТЪ РАБЪ БОЖИ ТЕОДОРЪ ПИЛѢВИЧ А ПРЕСТАВИ СЕ БГ ДА ГА ПРОСТИ И ПОМИЛУЕТЪ МЦА МАРТА 6 ДНЪ 1784
2. ЗДЕ ПОЧИВАЕТЪ РАБЪ БЖИ ВАСИЛЪ ПИЛѢВИЧЪ ПРЕСТАВИ СЕ НА 1799 (SL 4)
3. ІНЦІ ЛН М ЛРБ ЗДЪ ПОЧИВАЕТ РАБА БОЖИЯ МАРИЯ СУПРУГА ЧЕТКА НЕИМАРА 1794 І МИЛЦА СУПРУГА ШЕПЕ НЕИМАРЕВИЧА НА 1811⁴⁰
4. НІ КА ЗДЕ ПОЧИВА РАБА БОЖІИ САВНА ТОРОВАИЧІА ПРІВІ СЕ БОГ ДА Е ПОСТІ ПОЖІЕ ПРІВІ СЕ НА ЛЕТО 1787
5. ЗДЕ ПОЧИВЕТ РАВ БОЖІ ВАСА СТОЯНА ГОЛІТЪ НА 1796
6. ІС ХС ЗДЕ ПОЧИВАЕТЪ РАБА БОЖІЯ ЕФА СУПРУЖНИЦА ПАВЛА НЕИМАРЕВИЧА БОГ ДА Е ПРОТІ И ПОМ ПРЕСТАВІ СЕ ВА ЛЕТО НА 1794
7. ІС ХС ЗДЕ ПОЧИВАЕТЪ РАБЪ БОЖИЯ ІЛИЕ ДУБЕ СУПРУЖНИЦА ЦВИЕТА ПР ЕСТАВИ СЕ ВА ЛЕТО 1797
8. М ЛРБ ІС ХС НІ КА ЗДЕ ПОЧИВАЕТ РАБА БОЖИА МАРТА МОНАХІА И ПРЕСТАВІ СЕ ВА ЛЕТО НА *ДҮЛЗ (1737)⁴¹
9. ІНЦІ ІС ХС ЗДЪ ПОЧИВАЕТЪ РАБА БЖІЯ СТАНИА ТШЕРЪ БОШКА ІОВАНОВ ИЧА СУПРУГА ТОДОРА ЛУЧИЧА САРАИЛЕ БУДИ ЕЙ ВЪЧНАЯ РАДОСТЬ И БЖЕНІИ ПОКОЙ ПРЕСТАВИ СЯ ЛЪТА ГДНА НА 1795 МЦА ІУЛИЯ ДЕНЬ 13
10. ІНЦІ ІС ХС ЗДЪ ПОЧИВАЕТЪ РАБА БЖІЯ СТАНИА ТШЕРЪ МИХАИЛА ПЕТРОВИЧА А СУПРУГА АНТЕ САМАРЧИТЪ САРАИЛЕ БУДИ ЕЙ ВЪЧНАЯ РАДОСТЬ И БЛАЖЕН ІИ ПОКОЙ ПРЕСТАВИ СЯ ЛЪТА Г... 1795 МЦ 14
11. ІНЦІ ІС ХС НІ КА ЗДЕ ПОЧИВ... .. НА ИВА МАРКОВИЦА ..... ПРОСТИ ПРЕСТАВІ СЕ ... ВА ЛЕТО ГД... НА 175.
12. ІС ХС НН КА РАБ БЖИ ХРИСТО МИХАИЛА ГЛИБЕ СИН ВЕЧНА МУ РАДОСТ ПР ЕСТАВИ СЕ 1789
13. ІС ХС НН КА ЗДЕ ПОЧИВАЕТ РАБЪ БЖИ ІОВАН НЪНЕ БОГЪ ДА ГА ПРОСТИ ПРЕСТАВИ СЕ МСЦА ІУНИА 12 ДАН 1782
14. ІНЦІ ІС ХС ЗДЪ ПОЧИВАЕТЪ РАБА БЖІЯ МАРИЯ МИЛИЦА МАТИ БУДИ ЕЙ ВЪЧНАЯ РАДОСТЬ И БЖЕНИ ПОКОЙ ПРЕСТАВИ СЯ ЛЪТА ГЛОДНЯ НА 1797
15. ІНЦІ ІС ХС НІ КА ЗДЕ ПОЧИВА РАБЪ БОЖИ ПЕТАРЪ ІОВАНОВИЧЪ БГЪ ДА ГА ПРОСТИ ПРЕСТАВИ СЕ МЦА ДКЕМРА 20 НА 1780 ПОСТАВИШЕ МУ К РСТ СИНОВИ МЛРБ
16. СИМО АЛЕЗИЧЪ ЗДЕ *дҮлд дке 6 1731 (SL 5)
17. ІС ХС ЗДЪ ПОЧИВАЕТЪ РАБА БЖІЯ ДЕСПА ПЕТРОВІЦА ПРЕСТАВІ СЕ ВА ЛЕТО 1788
18. ІС ХС НН КА РАБ БОЖИ НИКОЛА ЛАЗИЧ БОГ ДА ГА ПРОСТИ НА 1789

19. ЗДЕ ПОЧИЇЕТ РАБА БОЖІЯ МАРІЯ БОГ ДА Е ПОСТІ И ПОМІЛУЇЕ ДОРОВІЦА ПРЕ-
ВІ СЕ МЕСЕЦА МАРТА НА ЛЕТО 1783
20. ІС ХС НІ КЀ ЗДЕ ПОЧИВАЕТ РАБЪ БОЖИ КАТ... ВЕЧНА ШІ ПАМЕТЪ И БЛА-
ЖЕНЬ ПОКОЙ И ПОСТАВИО КРСТ НЕН ДОМАЧИН ИОВАНЪ АЧУД (1734)
21. ІС ХС ЗДЕ ПОЧИВАЕТ РАБЪ БЖИ ІОАННЪ КАБЛАРЪ ПРЕСТАВІ СЕ 1751 (SL. 7)
22. ...А ЛЕТО АЧ... (17...) ІС ХС ЗДЕ ПОЧИВАЕТЪ РАБЪ БЖИ МОНХ НИКОДИМ
ВЕЧНА МУ ПАМЕТЪ⁴² (SL. 13)
23. 1715 ІСЪ ХСЪ ЗДЕ ПОЧИВАЕТЪ РАБА БОЖИЯ НАРАЦА СТИЕПАНОВИЦА ВЕЧНА
ШІ ПАМЕТЪ ПОСТАВИО КРСТ МИХО
24. АПРІЛА 17 ІС ХС НІ КЀ ЗДЪ ПОЧИВА РАБА БОЖІА МАХАИЛОВИЦА ВЕЧНА ОЙ
ПАМЕТЪ 1722
25. ІС ХС НІ КЀ ПРЕСТАВИ СЕ СТОЯН МАРКОВ ПОСТАВИ КРСТ СИН ВА ЛЕТО ЗСІЇѠ
(1711)
26. ІС ХС НІ КЀ ЗДЪ ПОЧИВАЕТ РАБЪ БОЖІИ ІОСИФ МІХАИЛОВЪ СИНЪ АЧУКВ-1722⁴³
(SL. 9)
27. ІСЪ ХСЪ НІ КЀ РАВ БОЖІ СІМЕШН МОНАХ ДРАГІЧЕВИТЬ *ЗСІЇѠ (1721)⁴⁴ (SL. 14)
28. ІС ХС ЗДЕ ПОЧИВА РАБА БОЖІА ЕЛІСАВКА МОНАХІА ПЕТРОВЦА ПРЕСТАВІ СЕ
ЛЕТО 1771⁴⁵
29. ІСЪ ХСЪ НІ КЀ ЗДЕ ПОЧИВАЕТЪ РАБЪ БОЖІИ АНГЕЛІА НИКОЛЕ ХЕРАКА ЖЕНА БОГ
ДА Е ПРОСТІ НА 1731
30. ІС ХС ЗДЕ ПОЧИВАЕТ РАБА БОЖИЯ ТОДОРА МИЛЕТИЦА ВЕЧНАЯ ПАМЕТ А БЛА-
ЖЕНЬ ПОКОЙ МЕСЕЦА АПРІЛА Ё ВА ЛЕТО ЗСІЇІ (1710)
31. ЗДЕ ПОЧАЕТ РАБЪ БОЖИ РИСТО ТРІВКОВ 1783
32. ІС ХС ЗДЪ ПОЧИВАЕТЪ РАБА БЖИЯ САНДА СУПРУГА СИМЕ БОШНЯКА БГЪ ДА ДА-
РУЕТЪ ЕО ВЪЧНУЮ РАДОСТЬ И БЛЖЕНИ ПОКОЙ ПРЕСТАВИ СЕ ЛЪТО ХРЪОВО 1788
33. ІС ХС ІОВАН СИМИЧ ПРЕСТАВ СЕ 1748
34. ІН ЦІ ІС ХС НІ КЀ ЗДЕ ПОЧИВА РАБА БОЖІЯ ФИМИЯ СИМИЧА БОГЪ ДА Е ПРОСТИ
ПРЕСТАВИ СЕ МСЦА ДЕ 20 ДАН ЛЕТО 1749
35. ІС ХС ЗДЕ ПОЧИВАЕТЪ РАБЪ БОЖИ СУПРУЖНИЦА МАРЬКА ДРАГОЛОВИЧА ПРЕСТ-
АВИ СЕ В ЛЕТО БОГЪ ДА Е ПРОСТИ И ПОМИЛУЕ 1790
36. ВА ЛЕТО ЗСІЇН ЛЕТ ЗДЕ ІС ХС НІ КЀ ПОЧВАЕТ РАБА БОЖИЯ МОНАХІЯ АНА ВЕ-
ЧНА ОЙ ПАМЕТ А БЛАЖЕН ПОКОЙ ПЕРИНОВЦА МЕСЕЦА ДЕКЪМРА 10⁴⁶
37. ІН ЦІ ЗДЕ ПОЧИВАЕТЪ РАБЪ БОЖІ ПАВО ПЕРИН БОГЪ ДА ГА ПРОСТІ І ПОМИЛУЕ ПР-
РЕСТАВІ СЕ ГОДА В ЛЪТО МЦА МАРТА В ЛЕТО НА 1785
38. ІН ЦІ ІС ХС НІ КЀ М Л Р Б ЗДЕ ПОЧИВА РАБА БЖИЯ ДЕСПА ПЕРИНОЦА БОГ ДА
Е ПРОСТИ ПРЕСТАВИ СЕ 1732
39. ІН ЦІ ІС ХС НІ КЀ ЗДЕ ПОЧИВАЕТ РАБЪ БОЖИЯ ИЛИЯ НИКОЛИЪ БОГЪ ДА ГА ПРО-
СТИ ПРЕСТАВИ СЕ МСЦА 13 ДАН ВА ЛЕТО ГДНЕ 1778
40. ІС ХС НІ КЀ ПОЧИВАЕ РАБА БОЖІЯ МАРА СУПРУЖІЦА МІТРА МБІГА А ПРЕСТ-
АВІ СЕ МЦА 17...
41. ІС ХС ЗДЪ ПОЧИВАЕТЪ РА БЖИ ГЕОРГІЕ НИКОЛЕ ПЕРИНЪ ВЪЧНА МУ ПАМЯТЬ
ПРЕСТАВИ СЕ В ЛЪТО ГДНЕ НА 1787 МЦА ШКТО КЕ ДЕНЪ
42. ІС ХС ЗДЕ ПОЧИВА РАБЪ БОЖІ СИМО Ш...ШИТЬ ПРЕСТ... ВА ЛЕТО 17..
43. ІС ХС ПОЧИВАЕТ РАБЪ БОЖІ ІОСИФЪ МНѦХ ВА ЛЕТО ЗСІКѠ (1721)⁴⁷
44. ІС ХС ЗДЕ ПОЧИВА РАБЪ БОЖИ ЋУРОВ ИЛИЪ ВА ЛЕТО ЗСВІ (1704)
45. ІС ХС ПРЕСТАВІ СЕ РАВ БОЖІ СТЕФАН ІОВАНОВІЪ ВА ЛЪТО ЗСІКѦ (1713) МСЦА
АПРІЛА 11
46. ІС ХС НІ КЀ ЗДЕ ПОЧИВАЕТЪ РАБА БОЖІА ГОСПАВА МИРОСАЛЕВІА ТРИПКА С-
БІ БОГЪ ДА Е ПРОСТІ І ПОМ 1785
47. ІС ХС НІ КЀ М Л Р Б ЗДЕ ПОЧИВАЕТ РАВ БОЖІ АТАНАСІЕ СТЕФАНОВІЪ БОГЪ
ДА ГА ПРОСТИ ПОСТАВІ МУ КРСТ СІН ЋУРО НА 1726 (SL. 10)
48. ВА ЛЕТО ЗСІА (1703) ІСЪ ХСЪ НІ КЀ ЗДЕ ПОЧИВАЕТ РАБА БОЖІА АНГЕЛІА С-
ТИЕПАНОВІЧА ВЕЧНА ШІ ПАМЕТЪ ПРЕСТАВИ СЕ... КРСТЪ СИН ВУКО... ..
МУ ЛЕТА
49. ІСЪ ХСЪ НІ КЀ ВА ЛЕТО ЗСВІ (1704) ЗДЕ ПОЧИВАЕТЪ РА БОЖІЯ МАНДА

ПЕТРОВИЦА ВЕЧНА ШІ ПАМЕТЪ (SL. 18)

50. ІС ХС ЗДЕ ПОЧИВАЕТ СТЕВ... ПОСТАВИ КРСТ ..... МЕСЕЦА МАРТА ЛЕТО .7..
51. НІ КА ЗДЕ ПОЧИВА РАБ БОЖІ ІЛІЯ МАЛІ СІН АНІМОВ БОГ ДА ГА ПОСТИ І ПОМІЛУЕ ПЕРЕС СЕ НА ЛЕТО 1788
52. ІС ХС НІ КА ЗДЕ ПОЧИВАТ РАБЪ БОЖИ СИМО ТУРАНИН ВЕЧНА МУ ПАТ А БЛАЖЕНИ ПОКОЙ ВА ЛЕТ ЗСІКГ ЛЕТ (1715)
53. ІС ХС Ц НЕБЕС ЗДЕ ПОЧИВАЕТЪ РАБА БОЖИЯ ІШВА СУПРЖНИЦА ТРИПК(А) ШПАРАВЛА ПРСТАВИ СЕ ВА Л...
54. ІС ХС ЧЕТКО РОСНИЧЪ ЧЕ БХ (?) НА 1797 (SL. 15)
55. ІНЦІ ІС ХС НІ КА ЗДЕ ПОЧИВАЕТ РА БЖИ МИХАИЛОВИЧ .... НА МУ ПАМЕТ И ПРЕСТАВИ СЕ МСЦА ФР.. НА ЛЕТО ГОДНЕ 1757
56. ІС ХС НІ КА ЗДЕ ПОЧИВАЕТ РАБ БОЖІ САВАТІЕ МОНАХ ПІЛЕВІТ 1735⁴⁸ (SL. 19)
57. ІС ХС НІ КА ЗДЕ ПОЧИВА РАБА БОЖИЯ МРІЯ БУРИНИЦА ПРЕСТАВИ СЕ НА 1766
58. ІС ХС М Л Р Б ЗДЕ ПОЧИВАЕТ РАБ БОЖІА БУРІГА ШТІ ВА ЛЕТО 1764
59. ІС ХС НІ КА ЗДЕ ПОЧИВА РАБА БЖІА МАРІА ИЛИНИЦА БОГЪ ДА Е ПРОСТИ ПРЕСТАВИ СЕ МСЦА НОЕ 4 ДАН ЛЕТО 1778
60. ІС ХС ЗДЕ ПОЧИВА РАБ БОЖІ АТАНАСІЕ ІШВАНОВІТ ПРЕСТАВІ СЕ ЛЕТО 1764
61. ЗДЕ РАБА БОЖІА АНБА ТОМІНА 1788
62. ІС ХС ЗДЪ РАБЪ БОЖИ ПОЧИВАЕТЪ ТОДОРЪ ЧУВРОВИЧЪ ВЕЧНА МУ ПАМЕТЪ БЛАЖЕНИ МУ ПОКОЙ БОГЪ ДА МУ ДУШУ ПРОСТИ И ДА ПОМИЛУЕ У ЦАРСТВУ ПРЕСТВИ СЕ 1704
63. І С Х ЗДЕ ПОЧИВАЕТЪ РАБА БОЖИЯ МАРА ТОМЕ ПЕТКОВИГА НА 1794
64. ІС ХС ЗДЕ ПОЧИВАЕТЪ РАБА БОЖИЯ СУПРЖНИЦА ТОМЕ ДУПИЧА ПРЕСТАВИ СЕ ВА ЛЕТО БОГЪ ДА Е ПРОСТИ 1797
65. ІС ХС ПОЧИВАЕТ РАБ БОЖІ РАДІША Х АЧКА (1721) (SL. 11)
66. ІНЦІ ІС ХС ЗДЕ ПОЧИВАЕТ РАБА БЖІА РОСА РИСТАНОВИЦА ВЪЧНА ШІ ПАМЕТ ПРЕСТАВІ СЕ МСЦА ІЗЛІА ДАН .. В ЛЪТО ГДНЕ 176.
67. ІС .. ЗДЕ ПОЧИВА РАБА БОЖІЯ ІШВА ТІРКОВА ПРІВІ СЕ БОГ 1785
68. ЗДЕ ПОЧИВАЕТЪ РАБЪ БОЖИ ВАСИЛ ЛСТУРЕ (?) ІШВАНЪ 1716
69. ІС ХС ЗДЕ ПОЧИВАЕТ РАБА БОЖІА МАРІА СУПРЖНИЦА ШТОЕ БОГЪ ДА Е ПРОТІ ПРЕСТАВІ СЕ ВА ЛЕТО НА 1798
70. ІС ХС НІ КА ЗДЪ ПОЧИВАЕТЪ РАБЪ БЖИ ДАМЯНЪ МИЛОШЕВИЧЪ ВЪЧНА ЕМУ РАДОСТЪ И БЛАЖЕНИ ПОКОЙ ПРЕСТАВИ СЯ ЛЪТА ГДНА НА 1791
71. ЗДЕ ПОЧИВАЕТ РАБЪ БЖИ АННА МИХАИЛА МИЛОШЕВИЧА ВЕЧНА ШІ РАДОСТЪ 1771
72. ІН ЦІ ІС ХС НІ КА ЗДЕ ПОЧИВА РАБ БОЖИА ЛИЛЯНА БОГЪ ДА Е ПРОСТИ ПРЕСТАВІ СЕ ВА ЛЕТО НА 1758 ШВАНОВИЦА
73. 1717 МЦА .... 19 ІС ХС ЗДЕ ПОЧИВАЕТ РАБА БОЖІЯ ПОЛЕКСІЯ ШТІ ЕВТАНА НОВАЛІЧ ВЕЧНА ШІ ПАМЕТ ЛЕТО АЧІЗ (1717)
74. ПОЧИВАЕТ ..... ПАМЕТ ..... НА ЛЕТО ЗСІК (1712) ЛЕТО МЕСЕЦА НОЕМРИ
75. ІНЦІ ІС ХС НІ КА М Л Р Б РАБА БОЖИЯ ПОЛА ДЕВИЦА САВИНА ДА ЦЕРЪ БОГЪ ДА ПРОСТИ ПРЕСТАВИ СЕ ВА ЛЕТО НА 1763 АЧЗІГ (SL. 17)
76. НІ КА ЗДЕ ПОЧИВА РАБА БОЖ... МАРА ІЛІНА СУПРЖГА БОГЪ ДА Е ПОСТИ ПОМІЛУЕ ПРІВІ СЕ НА ЛЕТО 1788
77. ІС ХС ЗДЕ ПОЧИВА РАБ БОЖІ ХРІСТАН ЛАЗАРЕВІТ ПРЕСТАВІ СЕ ЛЕТО 1765
78. ІС ХС ЗДЕ ПОЧИВА РАБ БОЖІ ПАВЛЕ ИШВАНОВІТ ПРЕСТВИ СЕ ЛЕТО 1775
79. ІНЦІ ЗДЕ ПОЧИВАЕТ РАБЪ БОЖІ ..... ДА Е ПОСТИ ПОМ... ПОСТВІ КРІСТ СІН НА 1782
80. ІС ХС НІ КА ЗДЕ ПОЧИВАЕТЪ РАБЪ БОЖІ ВУКІНЪ ТРЪНЧИТ ВЕЧНА МУ ПАМЕТЪ ПОССТАВІ МУ КРСТЪ СІНЪ НА 1733 УТЮКАЛО (?)
81. ІН ЦІ ІС ХС НІ КА ЗДЕ ПОЧИВАЕТ РАБЪ БОЖИ МАКСИМЪ КНЕЖИЧ БОГЪ ДА ГА ПРОСТИ ПРЕСТАВИ СЕ ЛЕТО НА 1770
82. ІС ХС НІ КА ЗДЕ ПОЧИВАЕТЪ РАБА БОЖІЯ ЛІКА СУПРОГИЦА КОСТЕ МАРКОВИТ ПРЕСТАВІ СЕ МЦА АПРІЛА 27 1782 (SL. 6)
83. ЗДЕ ПОЧИВАЕТ РАБА БОЖИЯ АНБА ПРЕСТАВИ СЕ НА 1788
84. ІС ХС ЗДЕ ПОЧИВА РАБА БОЖІА ПОЛА ШРОЧЕ ВУКІНО 1783

85. ЗДЕ ПОЧИВАЕТЪ РАБ БОЖИ РИСТО П...ИЧЬ ПРЕСТАВИ СЕ НА 1795
86. ИС НИ КА ЗДЕ ПОЧИВА РАБ БОЖІ АТО СІН НІКОЛЕ ПУЦЕ ПРЕСІ СЕ БОГ ДА ГА ПОСТІ І ПОМИЛУЕ НА ЛЕТО 1741
87. ПОМЕНИ ГДИ УСАВЦАГО РАБА СВОЕГО ГАВРИЛА ПЕТРОВИЪ 1798
88. ІС ХС НИ КА ПРЕСВИ СЕ РАБА БОЖІЯ СТАНА ВЕЧНА ОЙ ПАМЕТЪ ВА ЛЕТО ЗР С П
89. ІН ЦІ ІС ХС НИ КА ЗАЕ ПОЧИВАЕТ РАБЪ БОЖИ НИКОЛА СТОЯНОВИЧЬ БОГ ДА ГА ПРОСТИ ПРЕСТАВИ СЕ МСЦА ШК 18 ДАНЬ ВА ЛЕТО ГДНІЕ НА 1764
90. ІНЦІ ЗДЕ ПОЧИВА РАБ БОЖІ РІСТАН ТІРКОВ 1782
91. ІС ХС ПОЧИВА РАБА БОЖІА МОНАСТАСІА ГАВРІНІЦА ПОСТВІШЕ КРСТ СІНОВІ ЛАЗО І ЛУКА
92. ІН ЦІ НИ КА М Л Р Б ЗДЕ ПОЧИВАЕТЪ РАБЪ БЖІИ НИКОЛА ЦРНОГОРАЦЪ БХДИ ЕМУ ВЪЧНАЯ РАДОСТЬ И БЛАЖЕНІЙ ПОКОЙ ПРЕСТАВИ СЯ ЛЪТА ГДНЯ НА 1787 МАРТА 16
93. ІС ХС НИ КА ЗДЕ ПОЧИВА РАБ БЖИ ІШВАНЪ ВУКИЪ ВЕЧНА МУ ПАМЕТЪ ПРЕСТАВІ СЕ МСЦА МАІА 6 ДНЬ ПОСТАВИ МУ КРСТ БРАТ СИМО 1753 (ЗЛ.12)
94. ІС ХС ЗДЕ ПОЧИВАЕТЪ РАБЪ БОЖІ САВЕ ІШВАНОВИЧА ЖЕНА САНА ПРЕСВИ СЕ ВА ЛЕТО БОГЪ ДА Е ПРОСТИ І ПОМИЛУЕ 1789
95. БОГ ДА ГА ПРОСТІ НА 1742
96. ІС ХС НИ КА М Л Р Б ЗДЕ ПОЧИВАЕТ РАБ БО... ЕРМОНАХ АНТОНІЕ ЖИТОМИСЛІЪ ВЕЧНА ЕМУ РАДОС НА 1736⁴⁹
97. НИ КА ІС ХС ЗДЕ ПОЧИВАЕТЪ РАБЪ БЖІИ ВАСИЛИЕ БОЖИЧ И ВЪЧНА МУ РАДОСТЬ ПРЕСТАВИ СЕ ЛЪТА Ш ПЕТРОВНЕ НА 1797
98. ІС ХС ЗДЕ ПОЧИВАЕТЪ РАБА БЖА .... ДСА ...О...
99. Н... ЗДЕ ПОЧИВАЕТ ІЕРОМОНАХЪ ...ВА МЪСТ МО... ЗСМѢ (1741)⁵⁰
100. ІС ХС НИ КА Н ЦІ ПОЧИВАЕТ ЕРМОН БЪШРБІЕ ЖИТОМИСЛІЪ ЛЕТО ЗСК (1712)⁵¹
101. ІС ХС НИ КА М Л Р Б ЗДЕ ПОЧИВАЕТ РАБ БЖИ ПАИСИЕ ІЕРОМОНАХ ЖИТОМИСЛІЪ ВЕЧНА МУ ПАМЕТ БГ ДА ГА ПРОСТИ И ПРЕСТАВИ СЕ МСЦА ДКРБР 31 ДАН ВА ЛЕТО ГОСПОДНЕ ДФНЗ (1757) ЗСИЕ⁵²
102. ІС ХС НИ КА М Л Р Б ЗДЕ ПОЧИВАЕТ РАБ БОЖИ ГАВРИЛШ МІЛИЧЕВИЪ ВЕЧНА МУ ПАМЕТЪ ПРЕСТАВИ СЕ МСЦА АВГУСТА 28 ДАНЪ ВА ЛЕТО 1756 ПОСТАВИШЕ МУ КРСТЪ СІНОВИ
103. ІС ХС ЗДЕ ПОЧИВАЕТЪ РАБЪ БЖИ МЛАДЕНЦЪ НІКОЛА ПАВЛА МИЛИЧЕВИЧА НА 1789
104. ІН ЦІ ІС ХС ЗДЕ ПОЧИВАЕТЪ РАБА БОЖІЯ АНА СФЕРЪ ПАВЛА МИЛИЧЕВИЧА БХДИ ЕІ ВЪЧНАЯ РАДОСТЬ БЛАЖЕНИ ПОКОЙ ПРЕСТАВИ СЯ ЛЪТА 1794
105. ЗДЕ ПОЧИВАЕТЪ РАБЪ БЖИ КИР АФНАСИЕ ГАВРИЛОВИЧЪ БХДИ ЕМУ ВЪЧНА РАДОСТЬ И БЛАЖЕНИ ПОКОЙ ПРЕСТАВИ СЯ ЛЪТА ГДНЯ МЦА ІУНІ 30 1790
106. ІС ХС ЗДЕ ПОЧИВАЕТЪ РА БЖИ ІШВАНЪ ПЕНДИЧЪ БГЪ ДА ГА ПРОСТИ И МОМИЛУЕ 1797
107. ІС ХС Ц Р ЗДЕ ПОЧИВАЕТЪ РАБЪ БОЖИ ІШКА .... ВАЛАРА СХПРЖНИЦА ПРРЕСТАВИ СЕ ВА ЛЪТО БОГЪ ДА Е ПРОСТИ И ПОМИЛУЕ 1798
108. ЗДЕ ПОЧИВА РАБЪ БОЖІ МІХАІЛО СТАРІ ГЛІБО ПРЕСТАВІ СЕ ВА ЛЕТО 1761
109. ПОЧИВАЕТЪ ... БОЖИ САВА НУНИЪ БОГ ДА ГА ПРОСТИ ПРЕСТАВИ СЕ 1747
110. ІС ХС М Л Р Б ЗДЕ ПОЧИВА РАБ БОЖІ СИМО ВУКІЪ ПРЕСТАВІ СЕ ВА ЛЕТО 1761
111. ІС ХС М Л Р Б РАБ БОЖІ ..ТРОВІЪ ВА ЛЕТО 1765
112. ІС ХС ЗДЕ ПОЧИВА РАБА БОЖІА САВА САВІНА СЧЕР ВЕЧНА ПАМЕТ ПОК.. 1781
113. ПОЧИВА РАБ БОЖІЯ СТАНА МАРКОВА БОГ ДА Е ... ПОСВІ КСТ СІН САВА 1788
114. ІС ХС НИ КА ЗДЕ ПОЧИВА РАБА БОЖІЯ ИЛИКА ШЧИ КОСТАДИНА МАРКОВИЧА БОГЪ ДА Е ПРОСТИ ПРЕСТАВИ СЕ МСЦА ІУНІЯ 8 ДН В ЛЕТО НА 1784
115. ІС ХС НИ КА ЗДЕ ПОЧИВА РАБА БОЖІЯ САНА ІШВАНА ПУЦЕ ШБІ ПРЕСТАВІ СЕ ЛЕТО 1765
116. ІН ЦІ ІС ХС ЗДЕ ПОЧИВАЕТЪ РАБЪ БЖІИ НИКОЛА ЧУРИЧЪ БХДИ ЕМУ ВЪЧНАЯ РАДОСТЬ И БЛАЖЕННИЙ ПОКОЙ ПРЕСТАВИ СЯ ЛЪТА ГСДНЯ НА 1798
117. ІН ЦІ ІС ХС НИ КА М Л Р Б ЗДЕ ПОГРЕБЕН ХСТУ РАБЪ БОЖИ ІРЕЙ БЪШРБ-

- НЕ ЖИТОМИСЛИЇ БОГЪ ДА ГА ПРОСТИ ПРЕСТАВИ СЕ ВА НЕДЕЛУ ЗАДШНУ
МЪЦА ФЕ 14 ЛЕТА ГДНЕ НА 1751⁵³ (SL. 16)
118. ІС ХС ЗДЕ ПОЧИВАЕТ РАБЪ БОЖИ .... РО.. СЪПРУГА АНБА БОГЪ ДА Е ПРОСТИ
И ПОМИЛЪЕ ПРЕСТАВИ СЕ ВА ЛЕТО 1796
119. ІНЦІ ІС ХС НІ КА ЗДЕ ПОЧИВАЕТ РАБЪ БОЖИ МАКСИМЪ КНЕЖИЧ БОГ ДА ГА
ПРОСТИ ПРЕСТАВИ СЕ ЛЕТО НА 1770
120. ІС ХС ПОЧИВАЕТ РАБ БОЖІ ВАСО СТОЯНА ГОЛІЧА НА 1796
121. ІС ХС НІ КА ЗДЕ ПОЧИВА РАБА БОЖИЯ НАСТА ЕФТАНОВИЦА БГЪ ДА Е ПРОСТИ 1781
122. ІС ХС НІ КА РАБЪ БЖИ ПЕТАРЪ САВИЇ БГЪ ДА ГА ПРОСТИ ПРЕСТАВИ СЕ НА 1776
123. ЗДЕ ПОЧИВА РАБЪ БОЖИ БУРО БИЛИЇ ВА ЛЕТО ЗСВІ (1704)
124. ІС ХС ЗДЕ ПОЧИВА РАБ БОЖИ СИМѠ ДАМЯНОВІЇ ПРЕСТАВИ СЕ ВА ЛЕТО 1767
125. ІНЦІ ІС ХС НІ КА ПОЧИВАЕТЪ РАБЪ БЪЖИ БУРО ЧУБРИЛО ВЕЧНА МУ ПАМЕТ ПР
ЕСТАВИ СЕ МЪЦА ѠКТОМРИ 20 В ДАН ВА ЛЕТО ГДНЕ НА 1764
126. ІС ХС НІ КА ЗДЪ ПОЧИВАЕТЪ РАБЪ БЖИ МИХАИЛЪ ѠСЛІГЪ ПРЕСТАВІ СЕ НА 1793
127. ІС ХС НІ КА РАБЪ БЖИ ПЕТАРЪ ИВАНИШЕВИЧ 1767
128. ІС ХС НІ КА ПОЧИВАЕ РАБА БОЖІЯ МАРА СЪПРУЖІЦА МІТРА ПРЕСТАВІ СЕ МЦА 17..
129. ІНЦІ ІС ХС НІ КА ЗДЕ ПОЧИВА РАБА БЖІЯ ДЕСПА ПЕРИНОВИЦА БОГЪ ДА Е ПР
ОСТИ ПРЕСТАВИ СЕ 1732
130. ВА ЛЕТО ЗСІИ ЛЕТ ЗДЕ ПОЧВАЕТ РАБА БОЖИЯ ВЕЧНА ѠИ ПАМЕТ И БЛАЖЕН
ПОКОЙ ПЕРИНОВИЦА МЕСЕЦА ДЕКЕМРА 10 ІС ХС НІ КА
131. ІС ХС ЗДЕ ПОЧИВА РАБА БОЖИЯ ТОДѠРА ВЕЧНА ѠИ ПАМЕТ А БЛАЖЕНИ ПОКОЙ М
ЕСЕЦА ВА ЛЕТО ЗСИІ (1710) ЛЕТО
132. ІС ХС НІ КА ВА ЛЕТО ЗСІА (1703) ЗДЕ ПОЧИВАЕТЪ РАБА БОЖІЯ ЕЛЕНА ....НО
ВИЦА ВЕЧНА ЕИ ПАМЕТ ПОСТАВИ СИ КРСТЪ СИН ВУКО МНОГАЯ МУ ЛЕТА
133. ІС ХС НІ КА ЗДЕ ПОЧИВАЕТЪ РАБА БОЖІА ГОСПАВА МИРОСАЛЕВИЦА ТРИПКА БОГ
ДА Е ПРОСТИ 1785
134. ЗДЕ ПОЧИВАЕТ РАБА БОЖИ АНБА МИХАИЛА МИЛОШЕВИЧА ВЕЧНА ОИ РАДОСЪ 1771
135. ЗДЕ ПОЧИВА РАБЪ БОЖИЯ ЯНА ПРЕСТАВИ СЕ НА 1788
136. ЗДЕ ПОЧИВАЕТЪ РАБЪ БЖИ РИСТО ..... ПРЕСТАВИ СЕ НА 1779
137. ЗДЪ ПОЧИВА РАБА БОЖІЯ ПОЛА ѠВЦЕ ВЪКИНО 1783
138. ЗДЕ ПОЧИВА РАБЪ БОЖИ САВА ѠОТРА .... ПРЕСТАВИ СЕ 176.
139. ІС ХС ЗДЕ ПОЧИВА РАБЪ БОЖИ ІѠВАНОВА ШЧИ БОГ ДА Е ПРОСТИ ПРЕСТАВИ СЕ
ВА ЛЕТО ГДНЕ 1761 ФЕР 12
140. ЗДЕ ПОЧИВА РАБЪ БОЖИ ЛУКА ІѠНЪКОВИГА САВЕ 1789
141. ІС ХС ЗДЕ ПОЧИВАЕТ РАБА БОЖИЯ МАРИЯ ЛЮША БОГ ДА Е ПРОСТИ ПРЕСТ
АВИ СЕ ЛЕТО 1760
142. ІНЦІ ІС ХС ЗДЪ ПОЧИВАЕТЪ РАБА БЖІЯ МАРИЯ АТЕ КОВАЧЕВИЧА СЩЕРЪ
А СЪПРУЖНИЦА САВЕ НЮНЕ БУДИ ЕИ ВЪЕЧНАЯ РАДОСТЪ І БЛАЖЕНИ ПОКОЙ
ПРЕСТАВИ СЯ ЛЪТА ГДН 1798
143. ІС ХС НІ КА ЗДЕ ПОЧИВАЕТЪ РАБ БЖІ АЛЕКСА МИХАИЛОВИЧ ВЕЧНА МУ ПАМЕТ
ПРЕСТАВИ СЕ МЪЦА МАРТА 22 ДАН НА ЛЕТО 1762
144. ІС ХС ЗДЕ ПОЧИВАЕТЪ РАБЪ БОЖИ СЪПРУЖНИЦА МАРА ГОЛОВІЧ ПРЕСТАВИ СЕ ВА ЛЕ
ТО БОГЪ ДА Е ПРОСТИ И ПОМИЛЪЕ 1790
145. ІС ХС ЗДЕ ПОЧИВАЕТ РАБ БОЖИ СЪПРУЖИЦА ХРІСТАНА МОІЧА ЦВИЕТА ПРЕСТАВИ
СЕ ВЪЧНА ОИ РАДОСТ 1797
146. ІС ХС НІ КА М ЛРЪ ЗДЕ ПОЧИВА РАБЪ БОЖИИ САВА ПРЕПЕЛЕВИГЪ ВЕЧНА МУ ПА
МЕТЪ БГЪ ДА ГА ПРОСТИ ПРЕСТАВИ СЕ МЦА АПРІЛІЯ ЛЕТО ГДНЕ ПОСТАВИШЕ
МУ КРСТЪ СІНОВИ 1727
147. .... НА ЛЕТО ЛЕТО МЕСЕЦА .....
148. ІС ХС НІ КА .... ПОЧИВА ... БОЖИЯ СА... ...ХАТНИЧ ... ПРЕСТАВІ СЕ ЛЕТА 1776
149. ІС ХС НІ КА РАБЪ БОЖИ ХРИСТО МИХАИЛА ГЛИБЕ СИН ВЕЧНА МУ РАДОСТЪ ПР
ЕСТАВИ СЕ 1781
150. ІНЦІ ІС ХС НІ КА ЗДЕ ПОЧИВА РАБА БОЖІЯ ФИМІЯ СИНАИЦА (?) БОГЪ ДА Е
ПРОСТИ ПРЕСТАВИ СЕ 1779
151. ІНЦІ ІС ХС НІ КА ЗДЕ ПОЧИВАЕТЪ РАБА БОЖИЯ ... ВЕЧНА ѠИ РАДОСТ

БОГ ДА Е ПОМЕНЕТ У ЦАРСТВУ НЕБЕСНОМУ ПРЕСТАВИ СЕ МЦА ШКО-
МРА НА 1752
192. ІС ХС НИ КА І Н Ц І М Л Р Б ЗДЕ ПОЧИВАЕТ РАБЪ БОЖИ ІШВАН СИМИИ БУДИ
ЕМУ ВЕЧНА ПАМЕТ ПРЕСТАВИ СЕ МСЦА ІХІЯ 11 ДАН ВА ЛЕТО ГСДНА 1768⁵⁴

(Ćirilski tekst za izradu klišeja pripremio Josif Golec)

SPISAK ILUSTRACIJA

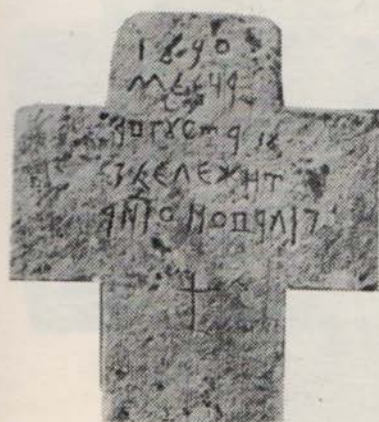
- Sl. 2. Spomenik popa Ovčice — 1694.
- Sl. 3. Spomenik Anta Novalića — 1690.
- Sl. 4. Spomenik Vasilja Piljevića — 1799.
- Sl. 5. Spomenik Sima Aleksića — 1736.
- Sl. 6. Spomenik Like Marković — 1782.
- Sl. 7. Spomenik Jovana Kablara — 1751.
- Sl. 8. Detalj ornamentike na spomeniku iz XIX veka.
- Sl. 9. Spomenik Josifa sina Mihailovog — 1752.
- Sl. 10. Spomenik Atanasija Stefanovića — 1726.
- Sl. 11. Spomenik Radiše — 1721.
- Sl. 12. Spomenik Jovana Vukića — 1753.
- Sl. 13. Spomenik monaha Nikodima — 1700.
- Sl. 14. Spomenik monaha Simeona Dragičevića — 1721.
- Sl. 15. Spomenik Četka Rosnića — 1797.
- Sl. 16. Spomenik jereja Đeordžija iz Žitomislića — 1751.
- Sl. 17. Spomenik Pole Savine kćeri — 1763.
- Sl. 18. Spomenik Mande Petrovice — 1704.
- Sl. 19. Spomenik monaha Savatija Piljevića — 1735.
- Sl. 20. Spomenik Fimije supruge Milije kujundžije — 1765.

Sl. 2.

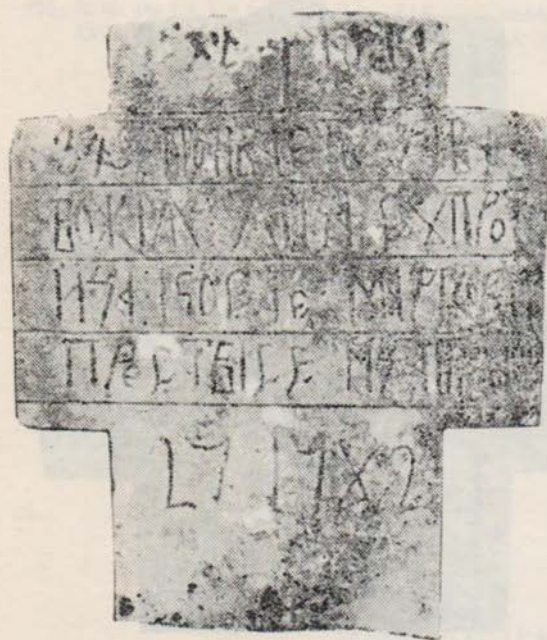
Sl. 4.

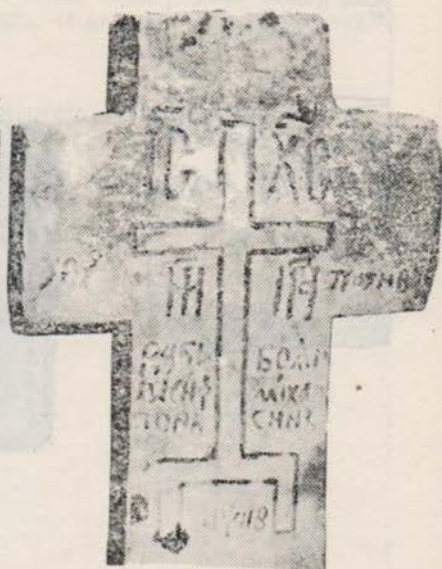
Sl. 3.

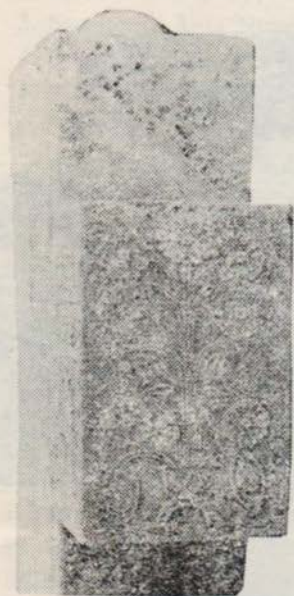
Sl. 5.

Sl. 6.

Sl. 9.

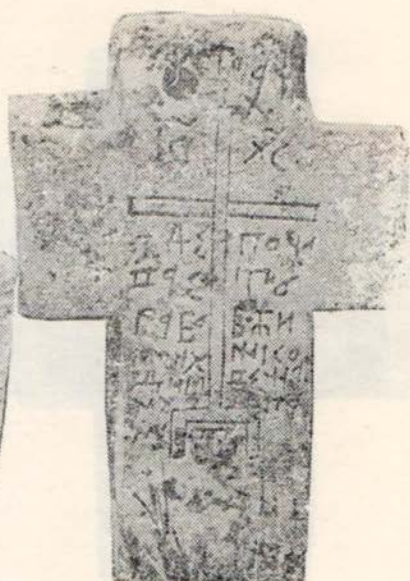
Sl. 8.

Sl. 7.

Sl. 12.

Sl. 13.

Sl. 10.

Sl. 11.

Sl. 16.

Sl. 14.

Sl. 17.

Sl. 15.

Sl. 18.

Sl. 19.

Sl 20.

Beleške

¹ Vidi: A. Stipčević, *Bibliografija antičke arheologije u Jugoslaviji*, Sarajevo, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine — Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 7/1 i 7/2, tom I 1977. i tom II 1977.

² A. Benac, *Radimlja*, Sarajevo 1950; Isti, *Široki Brijeg*, Sarajevo 1952; M. Vego, *Ljubuški*, Sarajevo 1954; Š. Bešliagić, *Stećci u Duvanjskom polju*, *Starinar*, n. serija, VII—VIII, Beograd 1956, 375—396; Isti, *Stećci na Nekuku kod Stoca*, *Glasnik Etnografskog muzeja u Beogradu*, XXI, Beograd 1958, 155—175; Isti, *Stećci u Opličićima*, *Naše starine*, VII, Sarajevo 1960, 145—165; Isti, *Boljuni*, *Starinar*, XII, Beograd 1961, 175—205; Isti, *Ljubinje*, *Naše starine*, X, Sarajevo 1965, 113—163; Isti, *Popovo polje*, Sarajevo 1966. i dr.

³ O ovom pitanju najduže se bavio A. Solovjev. Vidi njegovu bibliografiju u *Zakoniku cara Dušana*, SANU, Beograd 1980. Profesor Svetozar Radojčić je uneo izvjesnu prekretnicu u tumačenju pitanja porekla stećaka svojom radom *Reljefi bosanskih i hercegovačkih stećaka*, *Letopis Matice srpske*, knj. 387, sv. 1, Novi Sad, januar 1961, 1—15.

⁴ M. Wenzel, *Ukrasni motivi na stećcima*, Sarajevo 1965.

⁵ D. Vidović, *Simbolične predstave na stećcima*, *Naše starine*, II, Sarajevo 1954, 119—136, gde je i ostala literatura. U poslednje vreme ovim pitanjem se uspešno bave dr Vojislav J. Đurić i dr Zdravko Kajmaković.

⁶ M. Vego, *Zbornik srednjovekovnih natpisa u Bosni i Hercegovini*, I, Sarajevo 1962, II, Sarajevo 1964. i III, Sarajevo 1964.

⁷ Š. Bešliagić, *Stećci — kataloško-topografski pregled*, Sarajevo 1971.

⁸ A. Benac, *Stećci*, Beograd 1962.

⁹ Najpotpuniju bibliografiju o stećcima objavio je Š. Bešliagić, *Stećci — kataloško-topografski pregled*, Sarajevo 1971, 457—466.

¹⁰ M. Krleža, *Bogumilski mramorovi*, *Književne novine*, I, br. 21, Beograd 3. VI 1954, 1—2.

¹¹ Među malobrojnim istraživačima najozbiljnije se danas bavi natpisima na islamskim spomenicima M. Mujezinović. Vidi: *Islamska epigrafika Bosne i Hercegovine*, knj. II Istočna i centralna Bosna, Sarajevo 1977.

¹² V. Vuletić Vukasović, *Starobosanski nadpisi u Bosni i Hercegovini*, *Viestnik hrvatskog arheološkog društva*, Zagreb 1888, g. X, br. 1, str. 53. Zagreb 1890, g. XII, br. 3, str. 86—87. i Zagreb 1891, g. XIII, br. 1, str. 17.

¹³ V. Vuletić Vukasović, *Starobosanski nadpisi u Bosni i Hercegovini*, *Viestnik hrvatskog arheološkog društva*, Zagreb 1891, g. XIII, br. 1, str. 17.

¹⁴ V. Čorović, *Mostar i njegova srpska pravoslavna opština*, *Beograd 1901*, str. 16.

¹⁵ Iz bibliografije ovog istoričara može se videti da je desetak svojih članaka napisao zasnovavši ih na natpisima sa nadgrobnih spomenika.

¹⁶ K. Pec, *Mostar*, Lajpcig 1891; R. Mihel, *Mostar*, Prag 1909; L. Grđić Bjelokosić, *Mostar nekad i sad*, Beograd 1901; Grupa autora, *Mostar i Hercegovina*, *Glasnik Jugoslovenskog profesorskog društva*, knj. XVII, juli-avgust, Beograd 1937.

¹⁷ S. Semiz, *O zanatima u Mostaru*, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, Sarajevo 1904; H. Kreševljaković, *Esnafi i obrti u Bosni i Hercegovini 1463—1878*, II, *Mostar*, *Zbornik za narodni život i običaje*, Zagreb 1951.

¹⁸ Posle oslobođenja napisano je više priloga različite vrste o kulturnoj istoriji Mostara, čiji se autori nisu koristili podacima sa nadgrobnih natpisa ili su to činili sasvim sporadično.

¹⁹ R. Stanić, *Prilog proučavanju starih mostarskih zanata*, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, *Etnologija*, n. serija, sv. XXII, Sarajevo 1967, str. 145—160.

²⁰ R. Stanić, *Spomenici monahinja i monaha iz XVII i XVIII veka na pravoslavnim grobljima u Mostaru*, Glasnik srpske pravoslavne crkve, g. XLVIII, br. 3, Beograd, mart 1967, str. 35—46.

²¹ Zamisao da se svi grobni natpisi na srpskim grobljima u Mostaru objave celovito nije se mogla ostvariti. Odzivajući se ljubaznom pozivu Redakcije »Hercegovine« na saradnju, smatrao sam celishodnim da se u prvom broju publikacije objavi starija epigrafska građa sa groblja u Bjelušinama, a u narednom, možda, sa groblja na Pašinovcu.

²² Na ovom groblju sahranjivanje je postepeno jenjavalo između dva rata, da bi se posle oslobođenja zadržalo kao sasvim sporadična i gotovo izuzetna pojava.

²³ Dejstvom bujičnih voda leva strana obale potoka stalno se odronjava, pri čemu je više grobova sa spomenicima odneseno, a veći broj je ozbiljno ugrožen.

²⁴ Primećeno je da neodgovorni pojedinci prekopavaju starije napuštene grobove tragajući za blagom, što dovodi do varvarskog uništavanja.

²⁵ Spomenici s natpisima iz XIX veka po veličini se znatno razlikuju od starijih. Njihova visina ponekad prelazi 1 m, a oni iz druge polovine ovog stoleća neretko dostižu visinu i preko 1,5 m.

²⁶ U pitanju su dve vrste peščara koji imaju lokalne nazive: tenelija i miljevina.

²⁷ Tragajući za podacima koji bi mogli da unesu malo više svetlosti u problem atribucije starih mostarskih spomenika, uočili smo na jednom grobnom belegu u groblju na Pašinovcu sledeći natpis: Зде почивает рабъ Божи Лазар Престави се лѣта господня месѣца 7. маѣ 1789. ПИСА МАРИЋ. Ako gtagol PISA ne označava pojam podizanja spomenika, moglo bi se pretpostaviti da je potpisani Marić autor spomenika odnosno natpisa na njemu. Naravno, ovo pitanje ostaje otvoreno sve dok se ne dođe do određenijih podataka.

²⁸ Pošto ovom prilikom nije cilj dublje razmatranje stilskih karakteristika spomenika kao klesarskih ostvarenja, već natpisi koji kao građa poseduju višestruke vrednosti, to se nećemo na tome zadržavati.

²⁹ Kod nekoliko spomenika, naročito starijih, godine su uklesane na bočnim stranama poprečnog kraka krsta. Naročito je karakterističan primerak jednog spomenika na groblju na Pašinovcu koji obeležava grob mostarskog kujundžije Miloša. Up. R. Stanić, *Prilog proučavanju starih mostarskih zanata*, Glasnik zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, Etnologija, n. serija, sv. XXII, Sarajevo 1967, sl. 1.

³⁰ U nekim slučajevima moguće da je u pitanju okretanje spomenika u suprotnom pravcu u odnosu na prvobitni, koje je izvršeno prilikom njihovog eventualnog podizanja i ponovnog postavljanja. Treba, međutim, naglasiti da je veći broj spomenika iz XX veka upravo tako orijentisan da se natpis nalazi na istočnoj strani.

³¹ U porti manastira Žitomislić postoji nekoliko spomenika crkvenih velikodostojnika i žitomislićkih monaha, čiji su reprezentativni natpisi uklesani s izrazitim smislom za dekorativnost i kod kojih su slova urezana sa kaligrafskom perfekcijom i izvanrednom pismenošću. Nemali broj spomenika na bjelušinskom groblju odlikuje se sličnim svojstvima, što upućuje na činjenicu da su ih klesali isti majstori odnosno ista radionica. Up. V. Čorović, *Hercegovački manastiri, Žitomislić, Starinar, knj. X-XI (1935—36)*, Beograd 1936, str. 34.

³² Na žalost, nikakva arheološka iskopavanja na ovom groblju nisu vršena da bi nam eventualno pružila određenije podatke. Valja, shodno tome, napomenuti da bi arheološka istraživanja svakako trebalo obaviti,

što bi prevashodno bio zadatak Zavoda za zaštitu spomenika kulture ili Muzeja Hercegovine u Mostaru. Nema nikakve sumnje da bi se na taj način stekla dragocena dopunska saznanja o ovoj nekropoli, posebno o lokalitetu na kome se ona nalazi.

³³ Rad na evidentiranju, snimanju i obradi spomenika na groblju u Bjelušinama započeo je 1965. godine. Tom prilikom dragocenu pomoć pružio mu je Josif Golec, na čemu mu se i ovom prilikom srdačno zahvaljujem. Zahvalnost dugujem Ćiri Rajiću, majstoru fotografije, koji je napravio prve izvrsne snimke bjelušinskih spomenika. Dopunska istraživanja obavljena su 1968, 1975. i 1980. godine. Pri konačnom sređivanju dokumentacije i pripremi rukopisa za štampu znatnu pomoć mi je pružila Nadežda Stanić kojoj se s osobitim zadovoljstvom i srdačnošću zahvaljujem.

³⁴ Natpisi iz XIX veka pored obimnijih i u strukturalnom pogledu složenijih tekstova poprimaju izvesne zanimljive novine. Zapaža se, na primer, da se pojedini natpisi na ovom mostarskom groblju klešu, pod uticajem epitafa srbijanskih krajputaša. Tako na spomeniku Jove Zeca koji je umro 1869. uklesan je natpis koji počinje rečima:

ПРИЋИ БЛИЖЕ МИЛИ СРБСКИ РОДЕ УМОЛБНО
ПРОЧИТАЙ ОВАЈ НАДПИС ОВЂЕ ЋЕ ПОЧИВАЈУ...

a sasvim je identičan natpisima na spomenicima u Srbiji. Up. R. Nikolić, *Kamena knjiga predaka, Beograd 1979*, str. 19—29.

³⁵ Ništa manju pažnju, kao što je već rečeno, ne zaslužuje stari deo groblja na Pašinovcu. Taj deo nekropole po starosti i broju očuvanih spomenika iz XVII i XVIII veka, prema sprovedenim istraživanjima, nadmašuje groblje u Bjelušinama. Za sada se može zaključiti da je groblje na Pašinovcu, koje je i danas aktivno, zasnovano skoro istovremeno kada i bjelušinsko i da se na oba mostarsko stanovništvo još od XVII veka paralelno sahranjivalo, što je do sada bilo malo poznato.

³⁶ Up. V. Vuletić Vukasović, *Starobosanski nadpisi u Bosni i Hercegovini*, *Viestnik hrvatskog arheološkog društva*, g. XIII, Zagreb 1891. br. 1, str. 17.

³⁷ Up. R. Stanić, *Spomenici monahinja i monaha iz XVII i XVIII veka na pravoslavnim grobljima u Mostaru...*, str. 36, crtež I.

³⁸ Up. R. Stanić, *nav. delo*, str. 37.

³⁹ Up. R. Stanić, *nav. delo*, str. 37.

⁴⁰ Up. R. Stanić, *Prilog proučavanju starih mostarskih zanata...*, str. 155.

⁴¹ Up. R. Stanić, *Spomenici monahinja i monaha...*, str. 36.

⁴² Up. R. Stanić, *nav. delo*, str. 37.

⁴³ Up. V. Vuletić Vukasović, *Starobosanski nadpisi u Bosni i Hercegovini*, *Viestnik hrvatskog arheološkog društva*, g. XIII, Zagreb 1891, br. 3, str. 74—75.

⁴⁴ Up. R. Stanić, *nav. delo*, str. 38.

⁴⁵ Up. R. Stanić, *nav. delo*, str. 37.

⁴⁶ Up. R. Stanić, *nav. delo*, str. 36.

⁴⁷ Up. R. Stanić, *nav. delo*, str. 38.

⁴⁸ Up. R. Stanić, *nav. delo*, str. 39.

⁴⁹ Up. R. Stanić, *nav. delo*, str. 39.

⁵⁰ Up. R. Stanić, *nav. delo*, str. 39.

⁵¹ Up. R. Stanić, *nav. delo*, str. 38.

⁵² Up. R. Stanić, *nav. delo*, str. 40.

⁵³ R. Stanić, *nav. delo*, str. 39. Zbog obilja štamparskih grešaka u članku Spomenici monahinja i monaha iz XVII i XVIII veka na pravoslavnim grobljima u Mostaru, ponekad se ne podudaraju natpisi objavljeni u njemu sa ovim ovde, što će čitaoci, nadamo se, razumeti.

⁵⁴ Nečitljiva, oštećena ili uništena slova i brojni znaci godine u natpisima označeni su tačkicama. Među spomenicima datovanim u XVII vek nalazi se i natpis pod brojem 7 koji ne sadrži godinu smrti pokojnika. Sa sigurnošću se može svrstati u kraj XVII veka. O tome je komentarisao u R. Stanić, *Spomenici monahinja i monaha iz XVII i XVIII veka na pravoslavnim grobljima u Mostaru...*, str. 37.

U pregledu natpisa iz XVIII veka nalazi se šest bez godine, koja ili nije uklesana ili je uništena. Ovi natpisi nose oznake sledećih brojeva: 20, 53, 91, 92, 98 i 147. Lako se moglo ustanoviti na osnovu karaktera natpisa i načina klesarske obrade spomenika da svi potiču iz XVIII stoleća, pretežno iz druge polovine.

U natpisima gde je godina označena slovnim znacima prema računju od stvaranja sveta ili Hristovog rođenja dopisana je godina arapskim ciframa.

Omaškom u pregled spomenika sa natpisima iz XVIII veka nisu ušla dva veoma zanimljiva primerka. Jedan je spomenik koji obeležava grob Milije kujundžije, a drugi grob Fimije Milić, verovatno supruge Milijine. Natpis na prvom spomeniku glasi:

ИНЦІ ІС ХС НИ КА ЗДЕ ПОЧВѢЕТ РАВ БОЖИ МИЛНЯ
КУЈУНЦИА БУДИ ЕМУ ВЕЧНА ПАМЕТ ПРЕСТАВИ СЕ
МОЦА АПРИЛА 22 ДАН ВА ЛЕТО ГДНІЕ НА 1765
ПОСТАВИ МУ САІ КРСТ СИН СЧЕПАНЪ.

Na Fimijinom spomeniku čitljiv je sledeći tekst dobro očuvanog natpisa:

ИНЦІ ІС ХС НИ КА ЗДЕ ПОЧВА РАВА БОЖІЯ
ФІМІЯ МИЛІНИЦА БОГ ДА Е ПРОСТИ ПРЕСТАВИ СЕ
МОЦА АПРІЛА 22 ДАН ВА ЛЕТО ГДНІЕ НА 1765.

O prethodnom natpisu raspravljano je u R. Stanić, *Prilog proučavanju starih mostarskih zanata...*, str. 148—149.

Radomir Stanić

DER FRIEDHOF AUF BJELUŠINE IN MOSTAR

Zusammenfassung

Bezüglich der Zahl der erhaltenen Friedhöfe fällt Mostar unter die bedeutendsten Städte von Jugoslawien. Neben einigen islamischen und katholischen Friedhöfen sind drei serbisch-orthodoxe Friedhöfe interessant. Unter ihnen wäre besonders der Friedhof auf Bjelušine hervorzuheben.

In dieser Nekropole befinden sich ungefähr 850 Denkmäler mit Inschriften. Die grösste Zahl der Denkmäler stammt aus dem 19. und dem Beginn des 20. Jhs. Einen besonderen Wert stellt die grössere Zahl an Grabsteinen dar, auf denen sich Epitaphen aus dem 17. und 18. Jh. befinden. Die Denkmäler dieser Periode der Bearbeitung der Steinmetze nach zu schliessen und nach der Form der Buchstaben und Inschriften sind mit den bosnisch-herzegowinischen Bogomilengrabsteinen verwandt. Im Laufe der Zeit verliert sich die Ähnlichkeit allmählich, so dass die vorherrschenden Denkmäler, was die Form und Inschriften inhaltlich und typologisch betrifft, typisch orthodoxen Charakter bekamen.

Nach ihrem Inhalt sind die Inschriften sehr Kurzgefasste und konventionelle Texte, die grundlegende Angaben über die Verstorbenen bieten.

Die erhaltenen Inschriften dieses Friedhofes stellen wertvolles Material zur Erforschung der geschichtlichen, wirtschaftlichen, sozialen, kulturellen und bildenden Geschichte der Hauptstadt der Herzegowina dar. Die Denkmäler als Steinmetzarbeiten überzeugen uns oft von dem hohen Stand des Steinmetzgewerbes, das durch einige Jahrhunderte eine fruchtbare und mannigfaltige Entwicklung erlebte.

Nach der Art der plastisch-dekorativen Bearbeitung der Denkmäler und der Arten der gravierten Inschriften können ohne Schwierigkeiten chronologisch-stilistische Gesamtheiten unterschieden und gleichzeitig ihre anonymen Meister bzw. Werkstätten identifiziert werden.

Dieser Beitrag hat zum Ziel, dass man über ältere Epitaphen aus einem Friedhof ihre vielfältigen Werte vergegenwärtigt, damit das Interesse für ihre wissenschaftliche Erforschung geweckt wird.

Dr BOŽO MADŽAR

DVA NEPOZNATA DOKUMENTA O USTANCIMA LUKE VUKALOVICA

Hercegovački ustanci od 1852. do 1862. godine, na čijem čelu je bio Luka Vukalović, nisu do sada potpuno historiografski obrađeni. Svakako, najdalje je u tome otišao Vladimir Ćorović u svojoj studiji »Luka Vukalović i hercegovački ustanci od 1852—1862 godine«, objavljena u Beogradu prije skoro 60 godina. Daljim istraživanjem mogle bi se utvrditi mnoge nove istorijske činjenice, iz čega bi, nesumnjivo, proistekli i novi, objektivni zaključci o uzrocima ustanaka, rezultatima desetogodišnje borbe srpskog naroda u Hercegovini protiv turske uprave, o stavu velikih sila i Crne Gore i, najzad, o samoj личности vođe ustanaka, Luke Vukalovića. Istoričar koji se prihvati toga teškog zadatka crpiće podatke najprije iz dokumenata turskih organa vlasti (vilajetska uprava), ali će još više podataka naći u arhivima bivših konzularnih predstavništava u Hercegovini — austrijskih, francuskih, ruskih, engleskih i pruskih.

Iz arhive austrijskog konzularnog predstavništva u Mostaru, otvorenog najprije kao konzularna agentura, koja je ubrzo prerasla u vicekonzulat, a zatim u konzulat,¹ odabrali smo i preveli dva dokumenta konzula Martirta.² To je jedna njegova promemoriya (izvještaj) upućena austrijskom ministru vanjskih poslova Rehbergu 1861. godine, a drugi dokumenat je, u stvari, njegovo pismo upućeno Luki Vukaloviću na Zubce 1863. godine.³

Prvi dokument, izvještaj konzula Martirta austrijskom ministru vanjskih poslova, pisan je prije krupnih događaja koji su uslijedili u Hercegovini. Taj izvještaj kao da je nagovijestio te događaje. Martirt, naime, opisuje neposredno poslije svoga dolaska u Mostar teško stanje hercegovačke raje, naročito u ustaničkom području.⁴ Pored silnih turskih obećanja i garancija velikih sila da će se popraviti položaj usta-

ničke raje, stanje je bilo sve teže. I ovaj, kao i mnogi drugi izvještaji, govori o neispunjavanju preuzetih obaveza turske vlasti, posebno onih datih pred komisijom konzula velikih sila. Narod je stoga izgubio povjerenje i u tursku vlast i u strane sile, pa je jedini izlaz vidio u oružanim ustanicima. Konzul je bio iznenađen nesposobnošću i samovoljom turskih činovnika, od najnižeg do najvišeg, a posebno teškim ekonomskim i socijalnim položajem raje. Njegov je osnovni zaključak bio da bez bitnih promjena u položaju hrišćanske raje, tj. bez poboljšanja ekonomskih i političkih prilika i davanja garancija evropskih država, neće biti mira u Hercegovini.

Ustanak se opet budi, a sukobi na granici su sve češći. Bašibozuk je opljačkao i popalio mnoga sela na granici i izvršio mnoge zločine nad stanovništvom. Opljačkan je i manastir Kosjerovo. Izvještaji govore da su se opljačkane stvari iz manastira prodavale u bescjenje. Svi ti događaji uznemirili su evropske kabinete, pa se opet formira komisija konzula stranih sila, koja će, kao i 1858. godine, pokušati da posreduje između ustanika i Turaka i da spriječi dalje širenje ustanka, jer je on svojim primjerom mogao da pokrene i druge potlačene narode na otpor. Ustanici nisu ni ovoga puta vjerovali konzulskoj komisiji⁵ jer su od nje očekivali pravu pomoć, a ne samo posredništvo između pobunjene raje i Omer-paše, a pogotovo nisu očekivali neprijateljski stav Austrije prema ustanku. Crna Gora takođe nije bila za pregovore sa Turcima, pa je sve to uslovalo da su se borbe nastavile i u 1862. godini, kada je nakon teških ratnih poraza i Crna Gora morala da popusti i zaključi primirje.

Drugi dokumenat koji prilažemo, Pismo konzula Martirta Luki Vukaloviću, odnosi se na vrijeme kada su i ustanici morali da se pomire sa Turcima, na čemu naročito aktivno radi Austrija, kojoj nije odgovaralo nemirno stanje na granici. Konzul Martirt, po instrukcijama iz Beča, upro je svim silama da dođe do pregovora između Luke Vukalovića i turskih predstavnika u Mostaru. Luka je već ranije bio u lošim odnosima sa Crnom Gorom i nije učestvovao u borbama 1862, kada je Crnoj Gori bilo veoma teško. On je u Dubrovniku 10. septembra 1862. izjavio hercegovačkom veziru Huršid-paši pokornost ustanika i zato je dobio dekret kojim Turska daje čitavom ustaničkom području znatne olakšice i privilegije. Luka je postao bimbaša nad 500 plaćenih pandura, koje je on birao između hrišćana. Njegova plata bila je 1800 forinti godišnje, a panduri su imali po 8 forinti mjesečno i po oku hljeba na dan.

Taj ugovor sa Huršid-pašom predviđao je dalje opraštanje neplaćene trećine za tri protekle i tri naredne godine, a isto tako i desetine. Porez je bio fiksiran, a opštine su same određivale visinu davanja pojedinih porodica.⁶

Turci opet nisu sproveli obaveze ugovora: Vukaloviću nisu isplaćivali plaću, smanjili su broj pandura na 350 i nisu redovno slali njihove plaće, nisu dozvolili kaluđerima manastira Duži da se vrate iz zbjega i sl. Vukalović opet pomišlja na ustanak, iako ga Crna Gora

ne bi podržala jer je dobila garantije od sultana. Da ne bi požar opet buknuo, austrijski konzul nastoji da privoli Luku da dođe u Mostar i sa turskim predstavnicima, koji su izričito njega tražili kao potpisnika, potpiše Dubrovački ugovor. Iz priloženog pisma vidi se koliko je Martirt bio uporan i kakvim putem je nastojao da skloni Vukalovića na sastanak sa Huršid-pašom. Angažovao je Vuka Vrčevića, vicekonzula u Trebinju, koji se sastaje s Lukom, zatim pretora Herceg-Novog Alačevića, predstojnika dubrovačkog okruga Rešetara, dalmatinskog namjesnika Mamulu i generala Filipovića u Kotoru.

Ipak, glavni Martirtov posrednik bio je Vuk Vrčević. On se i ranije sastajao sa Lukom Vukalovićem na Zubcima. Ovoga puta Vrčević je dobio instrukcije da ode kod Luke »da sve vidi i čuje, da ne ulazi u obaveze«. Vrčević nije ni tom prilikom uspio da privoli Luku da dođe u Mostar, pa je samo izvijestio o njegovim zahtjevima. Martirt je, prije nego što je pisao Vukaloviću, razgovarao u Mostaru sa turskim vojnim komandantom Ferik Jahja-pašom i Huršid-pašom i opomenuo ih na posljedice njihove indolencije. Za njih kaže da se »ne boje ni boga ni vlade« za svoje postupke prema izgladnjelom i osiromašenom narodu.

Luka je nakon svega pristao da se sastane sa Turcima, ali ipak nije otišao u Mostar nego je poslao nekoliko svojih ljudi, među kojima i Luku Petkovića, koji su 20. septembra potpisali u Mostaru iz Carigrada doneseni ugovor. Sve ono što je ranije utanačeno u Dubrovniku uneseno je i u taj ugovor. To je, međutim, za Luku Vukalovića bilo kasno. Zavađen sa cetinjskim glavarima do te mjere da su tražili njegovu glavu, napušten od pojedinih ustaničkih krajeva, nije imao drugog izlaza nego da se sprema da napusti svoj kraj. Njegov odlazak iz Hercegovine u Rusiju svi su rado dočekali: crnogorski knjaz Nikola, Austrija, Turska, a nije ga rado primala ni Srbija.

Dva priložena dokumenta nisu, razumije se, dovoljni da se donose širi zaključci o Vukalovićevim ustancima. Oni, istina, rječito govore o prilikama u Hercegovini u to doba i o završetku toga ustaničkog pokreta, ali u pomenutim konzulskim arhivama postoji ogromna, još nekorištena dokumentacija, koja pruža mogućnost da se istorijski događaji u Hercegovini u drugoj polovini 19. vijeka objektivno valorizuju. Zato je i glavni cilj ovog priloga da se obrati pažnja naučne i kulturne javnosti na potrebu sabiranja i prezentacije kulturnoistorijskih vrijednosti koje se odnose na istoriju Hercegovine.

I z v j e š t a j

austrijskog konzula u Mostaru grofa Martirta austrijskom ministru vanjskih poslova grofu Rehbergu

Carsko-kraljevski austrijski konzulat
za Hercegovinu

Mostar, 10. februara 1861.

Vaša ekselencijo,

Već više godina Porta posvećuje ovoj pokrajini veliku pažnju, da li iz vlastitih pobuda da očuva svoje gospodstvo ili zbog velikoduš-

nih intervencija velikih sila u korist hrišćana, ne može se razjasniti ovim izvještajem, ali se namjere mogu jasno prepoznati na osnovu stalnog slanja trupa u pratnji dobro plaćenih visokih vojnih dostojanstvenika, zatim skoro ustaljenim, takođe skupim, vladinim komesarima i drugim sredstvima koje Porta upotrebljava.

Zbog velikog interesovanja koje ova pokrajina (Hercegovina -- B. M.) mora za nas imati zbog naslonjenosti na naše granice, uprkos potpunom nedostatku ljudskih komunikacija, ali sa stalnim uzajamnim uticajem na naše granične zemlje, smatram za svoju hitnu obavezu da Vašoj ekselenciji dostavim svoje ponizno stanovište o položaju ove pokrajine, otvoreno i sa istinskom vjernošću, ostavljajući po strani politiku, dakle informativno i povjerljivo.

To što ću ja ovdje sebi dozvoliti da iznesem neće biti potpuno ni u cjelini ni u pojedinostima, niti je bilo predmet ma kakvog raspravljanja sa turskim izvanrednim ili redovnim dostojanstvenicima, jer ako bi im iznio takve podatke to mi ne bi moglo ni lično ni službeno konvenirati. Sa svim ovdje prisutnim ličnostima stojim u sasvim dobrim odnosima, a vjerujem da mi treba dozvoliti njegovanje upravo takvih odnosa, pošto na taj način dobijam potpunu slobodu da sva moja opažanja i iskustva o prilikama i pojedinim ličnostima, mogu vjerno predstaviti, bez obzira na moj službeni položaj.

Slabo naseljena Hercegovina broji oko 200.000 stanovnika, od kojih su dvije trećine hrišćani i kao takvi traže da se na njih obrati pažnja. Slabija trećina Turaka koja je privilegovana i posjeduje vlasništvo ima najveća prava i nema nikakva razloga da se žali, izuzev možda pojedinih slučajeva.

Cilj i dozvoljeni obim ovoga mog izvještaja bio bi prekoračen, ako bih se upustio da u potpunosti predstavim položaj i odnose hrišćanskog stanovništva u poređenju sa onim što je propisano Hatišerifom od Gilhane i Hatihumajumom. Moj gospodin prethodnik⁷ je o tome u dobroj mjeri izvještavao. Naime, mogu njegove izvještaje br. 410/15, 255/5 i 384 od 8. jula 1857, od 9. aprila i 14. juna 1860. da potvrdim kao da su danas pripremljeni i pisani.

Slično je i sa Portinim naredbama o regulisanju zemljoradnje i raznih davanja koje su ovom uredu (Konzulatu -- B. M.) dostavljene od Unternunciusa⁸ -- naredba br. 2746 od 19. oktobra 1859, koje su sastavljene u Carigradu na intervenciju poslanika iz ovoga kraja, ali te naredbe nisu do sada stupile u život. Svi Turci⁹ zemljoposjednici ne vole nikakve propise i regulisanje odnosa putem ugovora, oni vrše zloupotrebe i, kako im bolje odgovara, uzimaju u novcu ili u naturi, a onima koji zemlju obrađuju u znoju lica svoga, ostavljaju samo toliko da utole glad. Lokalne vlasti su slabe i u dosluhu sa turskim posjednicima i preko njih drže hrišćane u pokornosti. Ovaj odvratni sistem ide tako daleko da se turski ulični razbojnici ne hvataju i ne kažnjavaju, a traga se za njima samo simbolično i dozvoljava da se cijeli srezovi teroriziraju.

To je karakteristično za ovdašnje turske lokalne vlasti, pa upravo prije kratkog vremena u prisustvu više osoba uzeo je vezir Vasif-paša u zaštitu jednog ubicu koji je pobjegao iz Crne Gore i, radujući se tome plijenu, uputio je istoga radi njegove sigurnosti u Bosnu. Vasif-paša je uopšte nesposoban za ovo mjesto na kome sjedi već više godina i održava se indolencijom i neradom, a izgleda i da lično podržava zloupotrebe pa je prepustio svome bratu kao čehaji (zastupniku) da sa šefom zaptija vlada na prostački način.

Kao primjer stanja u ovoj provinciji dopuštam sebi da, bez ponavljanja i zaoštavanja odnosa, navedem samo činjenice da se ovdje još uzima harač od hrišćanskog stanovništva, porez koji je ukinut Hatihumajumom i zamijenjen drugim — bedelijom ili askerijom (taksa za oslobođanje od vojne obaveze). Ako sam dobro obaviješten, ova provincija je ranije plaćala 900.000 pijastera harača, a sada plaća dvostruki iznos za askeriju, a osim toga još se održava i harač, koga u drugim krajevima više nema.

Poslije ovih nekoliko riječi o bogatoj ali žalosnoj temi koja se odnosi na položaj i odnose hrišćanskog stanovništva, mogu izraziti uvjerenje da će bez odlaganja zbog takvog stanja doći do prelaza stanovništva u takozvane nepokorene srezove na crnogorskoj granici. Kad bi se našao daroviti pisac uzbudljivog romana, poznavalac slovenskog jezika, a koji ne bi brinuo za svoj život, našao bi tamo otvoreno polje za ovu literaturu. Naizmjenična krvna osveta, obostrane grozote, požrtvovani heroizam, često i kod žena, čine temu pripovijedanja u ovim krvlju natopljenim poljima i planinama. Ovdje se pozna samo uzajamnost, dakle obostrana krivica, jer osvetnici, kojih tamo ima mnogo, koriste svaki slučaj turskog pritiska da preduzmu akciju.

Dosadašnja sporost u primjeni raznih mjera upućuje na potrebu da se sprovede pacifikacija, koja neće zavisiti od velikodušnosti ili nesposobnosti onih koji je sprovede.

Porta je pojedince koji su decenijama krali i ubijali ne samo pomilovala nego im je dala i namještenje, pa bi stoga što prije trebalo zavesti amnestiju za stanovnike ovih srezova koji su odranije bili mirni obrađivači zemlje, ali su zbog zloupotreba, pritiska i zlostavljanja dovedeni do očajanja i postali skoro goli nomadi. Izgleda da se pacifikacija ne odobrava upravo od strane onih organa kojima je to povjerenost, kao što se dogodilo u martu 1858. za vrijeme kratke misije Kemal-efendije,¹⁰ pri čemu sam i ja trebao biti svjedok. Ovaj izvanredni Portin komesar pošao je u pratnji konzula velikih sila u granične srezove, sa jedinim izuzetkom konzula susjedne Austrije¹¹ koja je najvećim dijelom, kao susjedna zemlja i zainteresovana za stanje u ovom području, ali su iza toga pojedini konzuli i sami, u raznim prilikama, objavljivali vijesti o događajima i željama stanovništva.

Ljudi su formulisali svoje želje privremeno kako slijedi: Molimo za blagonaklon odnos turskih činovnika prema nama i da kod lokalnih vlasti pošaljemo jednoga kočobašu kao svog predstavnika.

Molimo za poštivanje naše hrišćanske vjere, dozvolu za gradnju crkava, upotrebu zvona, izbor domaćih mitropolita¹² i osnivanje škola. Molimo da ubuduće zaptije iz stražarskih stanica ne odsjedaju u hrišćanskim kućama.

Da agama plaćamo samo četvrtinu od ubrane ljetine.

Da se ova četvrtina ne ubire po selima od aga i njihovih ljudi, nego da je mi predajemo.

Da se svi porezi odrede za svaku kuću i isti ubiru od kočobaša i predaju lokalnim vlastima.

Molimo da se granična straža bira od hrišćana iz susjednih sela a njihove plate da se namiruju iz poreza.

Svaka ova molba ima svoje objašnjenje u postupcima pojedinih ličnosti ili zloupotrebama koje su se događale; Kemal-efendija i konzuli najprije su objasnili (predstavnicima pobunjenih srezova — B. M.) da imaju ovlaštenja da im oprostite sve kazne, da ih oslobode od zaostalih poreza i obećali su im, staviše, da će se škole izdržavati iz državne kase.

Svi su bili zahvalni i zadovoljni, Kemal-efendija je zatim otputovao i, vjerovatno, izvijestio o uspjehu svoje misije, ali se ništa nije dogodilo i obećanje nije održano.

Kasnije su došli Šefik-beg i Derviš-paša, ali ljudi nisu znali na čemu su, jer su se ovi predstavnici predstavili i ponovili obećanja Kemal-efendije, ali opet ništa nije učinjeno za pobunjeni kraj, jer nije bilo carske sankcije.

Konačno su Šefik-beg i Derviš-paša u Bileći objavili da je u Mostar stigao carski ferman, na što su odmah u avgustu 1859. otputovali predstavnici pobunjenih srezova sa Šefik-begom i Derviš-pašom u Mostar. Međutim, ferman nije bio stigao i kada su se predstavnici ustanika na to žalili, Derviš-paša i Šefik-beg su im odgovorili: vi ste raja kao i svi ostali bez razlike i vi ćete se pokoriti opštim zakonima i kao i svi ostali plaćaćete ista davanja caru i davati iste obaveze agama.

Oni su na to zamolili da im se za kajmakama u Trebinju postavi Hamza-beg, mudir iz Stoca. Izazvani od Derviš-paše, oni su ponovno tražili da ne plaćaju zaostale poreze iz ranijih godina, ukazujući mu na bijedu stanovništva kao i potrebu održanja sigurnosti i nadzora.

U međuvremenu su u ovim srezovima neregularne trupe provodile razne vrste pritiska. Žalbe koje su zbog toga slate u Mostar odbijene su od strane Turaka kao neistinite i o tome je naknadno poslat jedan certifikat. Žalioci su zbog toga pobjegli u planine, a zatim su sa jednim odjeljenjem redovne vojske došli u Mostar da bi se cijela stvar ispitala. Tek su stigli u Mostar, a izbili su događaji u Gacku, poslije čega se više nije ništa odlučilo o ovim životnim pitanjima i za upravljače i za potčinjene. Zadovoljilo se sa preduzimanjem mjera istrage u

Gacku, što je trajalo mjesecima i, zbog toga što se ova istraga beskonačno oteгла, nije mogla dati nikakve rezultate. Stvar se završila time da se zbog nemogućnosti pronalazjenja krivaca predložilo da se za četiri opljačkane i oskrnavljene crkve plati odšteta od 15.000 pijastera, a nekolicini zatvorenih hrišćana iz Gacka poklonjena je sloboda.

Iz ovoga kratkoga opisa neosporno proizlazi da je do ovako žalosnog stanja dovela slabost, kolebljivost, netačnost i nesposobnost vladinih organa koji su do danas stvar držali neriješeno. I sami oduševljeni turski prijatelji koji su lično i kroz svoja službena mjesta pozvani da brane sve što se dogodilo, priznali su mi, pošto sam od njih tražio da govore istinu, da je krivica obostrana. Ali nije teško pogoditi ko nosi veću krivicu i odgovornost, ako s jedne strane stoje visoki, obrazovani i iskusni državnici, a s druge potlačeni narod koji stoji na nevjerovatno niskom stupnju kulture. Pošto se sada zbog rata, slabe administracije i nesigurne egzistencije javlja nezadovoljstvo u više srezova, a nekada je to bilo samo u jednom i to djelomično, imenovana je nova komisija na čelu sa mušir Ismail-pašom koji je ovdje prisutan već dva mjeseca, a njoj pripadaju takođe i drugi članovi koji još nisu pošli iz Carigrada, a možda još nisu ni imenovani, dok su neki ponovno otpušteni. Ismail-paša je svoj zadatak počeo sa jednim pismom upućenim nepokorenim krajevima u kome je tražio da oni preko svojih predstavnika njemu pošalju žalbe i želje i stavio im je, navodno, tri puta ponovljeni termin i prijetio da će ih nakon isteka ovih rokova oružjem pokoriti.

Stanovništvo Mostara i svih drugih mirnih i lojalnih srezova, bez razlike vjere, poslalo je jedno pismo na turskom i slovenskom jeziku, ovjereno sa pečatima ili potpisima, sa sljedećom sadržinom: »Mi potpisani sreza N————— Turci, katolici i Grci: Radosni smo i ponosni za sve veću odanost velikoj sili, neka je zdrav naš milostivi gospodar, mi živimo u punoj sigurnosti i miru, jedinstveni smo svi — Turci, katolici i Grci, jer mi smo od jednog srca, od jedne partije, od jednog plemena i stoga smo i u svim našim međusobnim odnosima zadovoljni, između nas nema nikakva nepovjerenja ni mržnje. Pošto smo našem suverenu obavezni obezbijediti potpunu odanost, mi sa živom čežnjom ispunjavamo njegove visoke naredbe, ne suprotstavljamo se davanjima koja su od erara određena i, kako je poznato, nećemo ni ubuduće drugačije raditi. Kako je svima poznato, od prije izvjesnog vremena, stanovništvo u susjednim krajevima sa Crnom Gorom koje nije pokoreno, radi sasma suprotno i tako, prema našem mišljenju, to stanovništvo stvara smutnju i kvari mir u čitavoj Hercegovini.

Bog neka da život i zdravlje našem milostivom suverenu. Amin. Njemu pripadaju njegovi vjerni podanici kojima je on, kako se čuje, podario milost da ih zaštiti od bijednih razbojnika poslavši mnogo vojske koju mi izdržavamo, pa smo mu za milost koju smo od njegove vlade dobili neizmjereno odani i zahvalni.

Ali gore navedeno stanovništvo neće da prizna tu veliku ravnopravnost i njen značaj, nego na to uzvraća rđavim načinom. Njihov ustanak je oduzeo svakom čovjeku mir i sigurnost, jer taj neznački i apsurdan narod ne priznaje ovu vrstu ravnopravnosti i dobročinstva i ne poštuje svoje zaštitnike, pa zato preklinjemo i molimo da se on zaslužno kazni. Zasluga je našeg velikog i milostivog vladara što je poslao svoje robove (podanike, misli se na poslate trupe u ustaničke krajeve — B. M.) da bi nam svima povratio i učvrstio mir i spokojstvo.

I opunomoćeni veliki mušir sa svoje strane objavljuje da će ustanike privesti pokornosti. U ime vas mi se molimo da postigne sretan uspjeh i opet uspostavi red i mir.«

Ovaj dokumenat ne treba nikakav komentar, nikakvo objašnjenje, to je, s obzirom na svoju bezvrijednost, pa iako bi bio potpisan sa više hiljada naručenih potpisa, veličanstvena besmislica, pa se može zaključiti da je to pravo »testimonium paupertatis« (siromaštvo duha — B. M.).

Radi jasnoće dodaću, bez velikog raspravljanja, da se mijenjalo tri puta nekoliko izraza, pa su se morali novi napisati. Naime, uvod koji su modificirali hrišćani: Mi itd. izjavljujemo Vašoj visosti... zahltijevamo itd. ispušteno je kao nevažeće. Najzad, ovome dokumentu dodata je još jedna lista u koju su se unijeli svi dobrovoljni priloz. Na ovaj način pokušavaju se u posljednje vrijeme liječiti velike rane koje zjape ne samo u cijeloj Hercegovini nego i u Bosni, gdje u Posavini vlada isto stanje, a ne razmišlja se kakve će to posljedice imati.

Svaki činovnik kome je povjerena neka misija nastoji da dokaže da je on nešto postigao, mnogo obećava, prima uvjeravanja o lojalnosti, ali ništa u stvari ne čini, pa cio teret mrzovolje i neraspoloženja pada na vladu, koja se sa svoje strane razmeće humanizmom i dobročinstvom. Izdala je instrukcije i naredbe, a za njihovo sprovođenje nije odredila administratore ili komesare.

Karakteristike pojedinih dostojanstvenika koji ovdje službuju doprinijeće da se bolje shvati šta se od njih može očekivati. Mušir Ismail-paša, dobar vojnik, popeo se od najnižeg do najvišeg ranga, uživa rijedak ugled među potčinjenim, ali je bez ikakvih duhovnih sposobnosti, još manje obrazovan, a dopušta da ga zavede njegova okolina koja se u mnogom sastoji od otpadnika.

Derviš-paša zaslužuje svoje ime,¹³ pravi je Turčin, energičan kao vojnik i činovnik. Moglo bi mu se oprostiti što on kao Turčin mrzi Crnogorce, ali ta mržnja ide tako daleko da smatra da treba objesiti sve što njima slično izgleda, a svojim vojnicima da treba oprostiti za sve što najgroznije učine protiv Crnogoraca.

Šefik-beg je pravo ništavilo, on ne radi ništa i njegova glavna misao ograničava se na to da održi svoja visoka primanja. To je pravi derviš i pripada onima koji metanišu. Svaki dan sakupljaju se u njegovom stanu fanatični derviši i imami sa kojima on satima moli i nariče.

Generalni upravitelj provincije (vezir — B. M.) mutesarif Vasif-paša, koji uz osrednju sposobnost i uz blagonaklonost Porte boravi ovdje skoro četiri godine, a koga su izvanredne komisije mogle učiniti suvišnim, već je opisan i ako bi dalje ispitivali sud o njemu bio bi još gori.

Uopšte se ne može ni zamisliti koristan zajednički rad i međusobna učtivost ovih visokih činovnika, jer svuda vladaju intrige i šalju se pisma jednog protiv drugog, a svaki od njih smatra sebe samostalnim i ne dozvoljava drugome da mu se miješa. Preostaje još da se ocijeni da li postoji dovoljno snage za rasplet, ako bi se upotrijebila vojna sila, postojeća sredstva i snage, koje bi u kvalitativnom i kvantitativnom pogledu dale nezadovoljavajuće rezultate.

Pretpostavlja se da ima 14 bataljona regularnih trupa, sa 8 brdskih topova velikog kalibra sa trulim lafetama ili bez njih, ako su uopšte u ispravnom stanju, što za ovaj brdski kraj ne znači ništa, kao i nekoliko hiljada bašibozuka koncentrisanih u Hercegovini. Bataljoni su nepotpuni, a broj neregularne vojske je samo na papiru zbog dobijanja potpore. Regularnim trupama je isplata novca odavno u zaostatku, navodno najmanje 14 mjeseci, pa zato viši vojni službenici posuđuju male sume novca za zadovoljenje najpotrebnijih dnevnih životnih potreba.

To je uslovalo slabljenje discipline, ali se ona ne može održati pojedinačnim kaznama. Uz to treba dodati i strah koji i samo ime Crnogorac izaziva kod vojske.

Dosadašnji sistem i primjena postojećih mjera daju vrlo malo nade za skoro postizanje reda i poboljšanje stanja ove nesretne zemlje, koja nevjerojatno zaostaje iza drugih provincija u evropskoj Turskoj.

Sa dubokim žaljenjem i bolnim priznanjem moram na kraju predvidjeti kao sigurno da će ovi krajevi, naslonjeni na naše granice, uprkos kulturne premoći naših provincija i neznatne udaljenosti u najkraće vrijeme zahtijevati povećanje bilo kakve austrijske pomoći. To je tema čije raspravljanje prelazi granicu mojih ovlaštenja, ali je ipak moja dužnost da javno izrazim sva upozorenja u interesu službe.

Od ovdašnjih konzula stranih sila ruski je najuplašeniji, ali je i najbolje obaviješten od svih hrišćana i daje lične savjete katolicima iako su oni upućeni da se službeno obraćaju Austriji; engleski konzul je najomiljeniji, a ako se nešto radi protiv Austrije, Turska ga rado konsultuje. Austrijskog konzula hrišćani posmatraju sa izvjesnim nepovjerenjem, Turci ga drže kao bezopasnog, kao neku vrstu posrednika za mnogobrojne poslove koji nastaju zbog dužine međusobne granice.

Oni bi ga rado htjeli iskoristiti za krčenje direktnog puta i oživljavanje mrtvoga mora, izbjegavajući u tome Dalmaciju, ukratko za sve što bi smanjilo ugled i uticaj Austrije u ovom području. Ako ovo

ne uspije, što se može unaprijed tvrditi, oni će dati najprijateljskiji prigovor o nedostatku naše spremnosti za ostvarenje zajedničkih interesa, protiv, navodno, zajedničkog neprijatelja.

P r e p i s

privatnog pisma Georga Martirta vojvodi Luki Vukaloviću na Zubcima

Prijateljski i srdačni pozdravi vojvodi Luki Vukaloviću na Ublima, od Georga Martirta, konzula Austrije u Hercegovini. Naš zajednički prijatelj,¹⁴ koga sam ja na tvoju želju odmah uputio k tebi, izvijestio me je potanko o svemu što si mu rekao i zato žurim da ti otvoreno i prijateljski na to odgovorim.

Budi uvjeren, vojvodo Luka, da sam od momenta stupanja na ovo tle djelovao i težio da sve što se tiče tebe i sve naše braće u Hristu aktivno pratim i stojim iza vašeg potpuno opravdanog interesa, za vaše dobro, kao čovjek, kao hrišćanin i kao činovnik moje visoke vlade. Vi ste se mogli uvjeriti u moje dobro ponašanje i djelovanje na osnovu postignutih rezultata sa popom Bogdanom¹⁵ i njegovim drugovima poslije moga dolaska, zatim preduzetim koracima prije godinu dana za vaše dobro i konačno mojim ličnim putovanjem k tebi, uprkos teškoćama i nevremenu, a vjerujem da ti je taj četveročasovni razgovor još u sjećanju. Tvoje oklijevanje da na moj dobronamjerni savjet dođeš sa mnom kod serdar Omer-paše nije me omelo u djelovanju za vaše dobro, a sam sam prije šest mjeseci u Dubrovniku tebi ponovno pružio priliku da pođeš sa nama u Skadar, ali sam to potisnuo u pozadinu, pošto sam sigurno obaviješten da ti nećeš ići ni u Trebinje ni u Mostar, ali takođe da nećeš gubiti ni jednog trenutka da se brineš za tvoje dobro i dobro svih hrišćana.

Dakle, vjeruj mi i imaj povjerenja u mene i pokloni mojim riječima pažnju koju zaslužuje jedan pravi hrišćanin (brat hrišćanin). Vojvoda Luka! žališ se da te je turska vlada izdala nakon što vam je veliki sultan podario opštu amnestiju, a vi mu se predali kao prava raja, da se ne ispunjavaju uslovi utvrđeni u Dubrovniku, da ti se ne šalje ajluk za 500 pandura niti se tvoj sekretar Balordić isplaćuje, da se nekadašnji broj od 500 pandura samovoljno smanjio na 350, no ipak tvoje dalje teške riječi ovdje neću navoditi, nego ću ih osporiti sa mojim dobronamjernim primjedbama.

Vojvodo Luka! saslušaj me hladnokrvno, stavi se u položaj nepri-strasnog posmatrača i ako i tada nađeš da ja nisam imao pravo, osudi me, podnijeću i taj bol od tebe, bez ljutnje i radiću i dalje nepromijenjeno za istinsko dobro hrišćana. Morate uvijek uzeti u obzir da svaki pojedinac u odnosu na drugog nema samo dužnost nego i pravo, ali se brine za opštu stvar, a to pravo pripada tim više jednoj vladi koja se o tome brine u ime jednog velikog carstva. Morate, dalje, razlikovati velikog sultana i njegovu vladu od pojedinih činovnika. Ne može se nazvati izdajničkom vlada koja vam je dala opštu amnestiju na osnovu velikodušne zapovijesti nj. v. sultana, protiv koje ste vi stvarno ustali sa oružjem u rukama, a koju je to koštalo tako mnogo

izdataka i žrtava, koja vam je dala autonomiju za vaše srezove sa nacionalnim glavarima koje ste vi sami izabrali, siromašnima među vama dijelila životne namirnice i brine i dalje za vas. Ja ne poričem da ranije nije bilo takvih činovnika koji nisu razumjeli vladine naredbe ili nisu htjeli da razumiju, protiv kojih ste vi slali žalbe, ali upravo zato je vlada poslala ugledne visoke činovnike da pomognu da se razumiju njene plemenite intencije, a ako bi neki niži činovnik nešto skrivio, kazniće se najstrožije na osnovu svake osnovane žalbe.

Imao sam priliku da se uvjerim u dobronamjerno i iskreno mišljenje o vama kod serdar Ekrem Omer-paše i bivšega mušira Abdi-paše, a od sadašnjeg komandanta Hercegovine Ferik Jahja-paše i od generalnog guvernera Huršid-paše dobio sam danas obavezno uvjeravanje da će dobronamjerno i iskreno sprovesti velikodušne namjere nj. v. sultana. Ali su ova oba gospodina izenađena, pošto ti vojvoda Luka nakon toliko obećanja i uvjeravanja, poslije toliko mnogo dolazaka i odlazaka, nisi skupio hrabrosti da im pođeš u Mostar, gdje bi uz tvoje prisustvo sve bilo olakšano i završeno, a da li ćeš htjeti odlučiti da dođeš, najbolje ćeš sam uvidjeti nakon zrelog i nepristrasnog razmišljanja. Zahtijevaš povjerenje, a sam ipak pokazuješ nepovjerenje, možda junak Luka Vukalović, koji je toliko baruta umirisao i krvi prolio, strahuje da dođe ovdje, gdje ga očekuje najbolji prijem i odlikovanja uz čvrsto obećanje turskih dostojanstvenika i prijatelja. Ovaj strah ne služi ti na čast, vojvodo Luka, a nepovjerenje izaziva kod Turaka sumnju da imaš zadnjih misli i da nisi iskren. Ja sam pratio Huršid-pašu na povratku iz Skadra u Trebinje i nadali smo se da ćeš ovdje doći, ali uzalud. Mušir Abdi-paša je lično bio u Trebinju, ti nisi tamo otišao. On je zatim zahtijevao pismeno da dođeš u Mostar, ti nisi odgovorio ni na ovaj poziv. Sada Jahja-paša i Huršid-paša traže preko mene da ovdje dođeš bez ikakve sumnje i nepovjerenja, da se zadovolji forma, a mi ti svi obećavamo da ćeš se u svakom pogledu vratiti zadovoljan, tvojim prisustvom sve će se lakše urediti. Vojvodo Luka! slušaj glas prijatelja i prihvati ovaj dobronamjerni savjet, nećeš se pokajati i sve što želiš ovdje će se mnogo lakše izravnati.

Žališ se da ti ajluk nije isplaćen, ali vodi računa da je za to potrebno ispunjenje uslova sadržanih u instrukcijama buljuk-bašama, svaki buljuk-baša mora za to određenom činovniku dostaviti listu pandura i potvrdu o prijemu, na osnovu čega tek može uslijediti nalog za isplatu, jer nikakva blagajna bilo u kojoj zemlji ne može bez ovoga formalnog postupka isplatiti novac. O broju pandura sporazumićeš se ovdje bez teškoća sa valijom, šta više tebi će se isplata obezbijediti iz izvanrednih sredstava, jer u kasi ima malo novaca. Žališ se da ti nepozvani premještaju straže i umjesto tebe postavljaju novu posadu, to je netačno, vlada nije nikoga premjestila ni imenovala, kajmakamima je naređeno da se slobodno biraju vaše vojvode i buljuk-baše, da se imena izabranih dostave radi potvrde, sa tvojim stražama komandanti pandura nisu raspolagali, samo tvoj nedolazak u Mostar kriv je da ovo pitanje još nije uređeno.

Da ovo već odavno napisano pismo ne dužim, reći ću ti ukratko kao pravi prijatelj i iskreni saučesnik u svemu onome što interesuje tebe i hrišćane, da sve što ti dalje navodiš o onome što Turci misle o tebi nije časno za jednoga Luku Vukalovića, da sve vijesti koje se izvane tebi šalju nisu tačne, savjetujem ti prijateljski jer te žalini, da ne poklanjaš vjeru raznim pismima koja ti predočavaš i onima koja mogu još doći sa ovih strana, svaki postupak koji ti na osnovu takvih vijesti preduzimaš, donijeće veliko zlo tebi samom i svim hrišćanima, navući ćeš odgovornost na svoju glavu i bićeš pred bogom uvijek odgovoran. Vojvoda Luka, pomisli iskreno na nedavnu prošlost, a ti ćeš sa mnom kao častan čovjek, kakvog te ja poznajem i cijenim, morati da se složiš, da bi bez zavodničkih glasova i obećanja koja su sadržana u tim vijestima i u takvim pismima bilo ušparano mnogo krvi naše braće i mnoge bi porodice bile pošteđene od velikog zla.

Na isti način pišu ti naš konzularni agent u Trebinju gospodin Luka¹⁶ Vrčević, okružni predstojnik Dubrovnika gospodin Rešetar i pretor Herceg-Novog gospodin Đuzepe Alačević, sva trojica čestitih i dobronamjernih ličnosti, koje ti poštuješ i u koje imaš povjerenje, rasudi dobro i uzmi k srcu glasove tvojih dobroželećih prijatelja.

Zaključujem, vojvodo Luka, i očekujem razuman i umjeren odgovor i vijest o tvome dolasku od jednoga bogobojažljivog čovjeka, koji se žrtvuje za dobro svoje braće.

Bog neka te sačuva i osvijetli!

Bilješke

¹ Konzularna agentura Austrije otvorena je u Mostaru 1853. godine. Prvi predstavnik bio je Vuletić, zatim je 1855. postavljen vicekonzul Dubravčić, a iza njega, 1861. godine, konzul Georg Martirt. Arhivska građa ovoga konzulata je sačuvana i nalazi se dijelom u Beču, a dijelom u Arhivu Bosne i Hercegovine. Nešto kopija pribavio je Arhiv Hercegovine u Mostaru.

² Dokumenti se nalaze u Kućnom, dvorskom i državnom arhivu u Beču, a njihova signatura je: Haus, Hoff und Staatsarchiv Wien (HASTa Wien — Pa XXXVIII (Konsulate) — K 143, Fasc. Vicekonzulat in Mostar 1861, Fol. 46—57 i K. 156, Fasc. Konsulat in Mostar 1863, Fol. 33—52.

³ Pismo je na njemačkom jeziku, što predstavlja prevod srpskohrvatskog originala koji je upućen Vukaloviću. Konzul Martirt napisao je da će Luki pisati na slovenskom jeziku. Original tog pisma nije sačuvan.

⁴ Pod pojmom »ustaničko područje« ili »nepokoreni krajevi« podrazumijeva se granično područje Hercegovine sa Crnom Gorom, u koje spadaju: Zubci (13 sela) kao žarište ustanka, Kruševica (4 sela), Korjenici (12 sela i zaselaka) i Sutorina (8 sela). Vidi: Vojislav Bogičević, Početak ustanka Luke Vukalovića 1852—1853, Godišnjak Istorijskog društva Bosne i Hercegovine, 1952.

⁵ U komisiji stranih konzula za pacifikaciju Hercegovine učestvovali su: major Jovanović koji je zastupao Austriju, Holms Englesku, Bezobrazov Rusiju, Tiso Francusku, Dr Blau Prusku, a turski predstavnik bio je vladin komesar Omer-paša.

⁶ Vladimir Ćorović, Luka Vukalović i hercegovački ustanci 1852—1862. godine, str. 130—131.

⁷ Prije Martirta austrijski konzul u Mostaru bio je Đuzepe Dubravčić.

⁸ Austrijska Internuncijatura u Carigradu je, u stvari, njeno poslanstvo.

⁹ Turcima su nazivani i domaći Muslimani.

¹⁰ Kemal-efendiju je Porta poslala iz Carigrada u Mostar u martu 1858. s ovlaštenjima da uz pomoć stranih konzula pokuša sa ustanicima sklopiti primirje.

¹¹ U ovoj misiji učestvovali su ruski, engleski i francuski konzul, te izaslanici Crne Gore.

¹² U Bosni i Hercegovini su mitropoliti bili uglavnom Grci, koji su upućivani iz Carigrada, a svoje dužnosti su vršili na osnovu sultanova berata. Narod je u njima gledao tuđine i nije ih razlikovao od turskih gospodara.

¹³ Misli se da pripada redu derviša.

¹⁴ Vicekonzul Vuk Vrčević, koji je Luku posjetio na Zubcima.

¹⁵ Bogdan Zimonjić, gatački vojvoda, jedan od vođa ustanka.

¹⁶ Vuka Vrčevića službeni dokumenti često nazivaju i Luka (Lukas) Vrčević.

DANKA IVIĆ

MOSTARSKE KUJUNDŽIJE XX VIJEKA I NJIHOVI PROIZVODI PAFTE KUKAČE I PLOČE ČILITLIJE

U ovom prilogu izučavanju mostarskog kujundžijskog¹ zanata prve polovine XX vijeka iznosim podatke o kujundžijama i isključivo o njihovom radu na paftama² — kukačama i čilitlijama. Ovim radom počinjem detaljnije proučavanje proizvoda mostarskih kujundžija, nastalih od druge polovine XIX do 40-ih godina XX vijeka.

Na osnovu usmenih podataka dobijenih od Stojana Kačića,³ jedinog živog kujundžije iz tog vremena, saznala sam ko su mostarske kujundžije i kako su izrađivali pafte.

Od kraja XIX v. do početka II svjetskog rata radile su posljednje mostarske kujundžije:⁴ Ilija Buha, Mihail Miho Dugonja i njegov sinovac Jevto, Stojan Kačić, Atanasije Ato Kujić sa sinom Svetozarom Svetkom, Uroš J. Kuić, Miloš Nalbanta sa sinom Milanom, Risto Opuha sa sinom Bogdanom, Pavao Pavković, Danilo Peš, Antonije Anto Radić sa bratom Danilom, Spasoje Ristić, Mate Smoljan sa sinovima Grgom i Stankom, Franko Čorluka i Marko Šiljeg sa bratom Pavom i sinom Perom.⁵

Dučani⁶ tih kujundžija bili su u blizini Starog mosta, na lijevoj i desnoj obali Neretve, u tada najprometnijim dijelovima grada, uglavnom na Velikoj tepi i na Đerizu. Dešavalo se da kujundžije mijenjaju lokaciju svoje⁷ kujundžijske ili zlatarsko-kujundžijske radnje.⁸ Mlađe kujundžije postepeno su čepenke⁹ zamjenjivale sa modernim dućanima po evropskom uzoru. Stare kujundžije, komentarišući tu promjenu, s negodovanjem su govorile da se dotični »pošvabio«. Ali, i za modernu radnju upotrebljavao se i dalje naziv čepenak. Obje vrste lokala imale su jednu prostoriju do ulice u kojoj su radili radnici sa vlasnikom. Iza nje je bila hardija¹⁰ za držanje većeg alata i čumura. U čepenku

kujundžije su radile sjedeći prekrštenih nogu na tankom jastuku stavljenom preko »rute« prostrte po sećiji.¹¹ Na sećiji, niskoj i prostranoj platformi, ispred svakog kujundžije bio je terđah¹² (stolić sa 2—3 ladicice). U modernom dućanu kujundžije su sjedile na stolicama za bankom (visoki, veliki stol).

Mostarske kujundžije, osim što su prodavale svoje proizvode u vlastitoj radnji, prodavale su ih i trgovcima mješovitom robom iz Nevesinja, Gacka, Duvna i Ljubinja. Takođe, oni su putovali po Hercegovini u vrijeme održavanja crkvenih svetkovina, zvanih derneci.¹³ Najbliži, ali ne i veliki konkurenti, bile su im stolačke i trebinjske kujundžije.

Majstor, vlasnik kujundžijske radnje, rukovodio je cjelokupnim poslovanjem svoje firme i radom u njoj, izdajući naređenja kalfama¹⁴ koje su obavljale poslove u proizvodnji. Kod mostarskih majstora radile su kao kalfe slijedeće kujundžije: Matej Gašpari, Nikola Dujmović, Branko Ivanišević, Risto Janjalija, Rafo Krtalić, Krsto Kureš, Tomo Lagoreci, Boško i Ivan Prce, Spiro Uvodić i Ivan Šunjić. Kalfama su u grubljim poslovima pomagali naučnici (šegrti).¹⁵ Šegrtovalo se četiri, rjeđe tri godine. Nije bilo neobično da kalfe mijenjaju majstore ili da majstori naručuju kod tuđih kalfi da za njih izrade neke kujundžijske predmete. Zato je teško utvrditi ko su autori nekih izrađevina sa žigom vlasnika kujundžijske radnje.

Mostarske kujundžije XX vijeka¹⁶ izrađivale su brojne i raznovrsne predmete, uglavnom gradski i seljački nakit:¹⁷ prstenje, vere (burme), belenzuke, broševe, menđuše, tepeluke, okovanike (talire), lance, đerdane sa širitom, đerdane s lancem i igle sa pucama (bašlije ili špiode). Pravili su i krstove (križeve), hamajlije, sihername, dilbagije, moći, surmedanluke, pucad za manžete, špiode za kravate, sahat-šindžire, cigarluke, duhanske kutije, nožnice za noževe, toke, kandila, čirake i okove za ikone.

Značajan proizvod mostarskih kujundžija su pojasne kopče, zvane pafte. Bilo ih je više vrsta: sadefli i biserli pafte, kao i savatli ćilitlije, pravljene rijetko, do I svjetskog rata kao krajnje granice. Pijevac (oroz) pafte, kao i druge filigranske pafte (npr. đevahirli pafte) mostarske kujundžije ne prave u XX vijeku. Pafte kukače, srebrene ćilitlije i ćemerli¹⁸ — trokanatni i petokanatni — pojasni su nakit koji su do početka četvrte decenije ovog vijeka nosile samo bogate seljanke sve tri konfesije u Hercegovini, jer je takav nakit krajem XIX vijeka, s promjenom mode u odijevanju, iz gradske sredine potisnut u seosku. U Mostaru su do I svjetskog rata bogate građanke nosile oko struka eždere¹⁹ i sojke.²⁰ Bile su dvije vrste metalnih pojaseva: tzv. ežder na leptire i ežder na fišeke. Sojke su bile okrugle i na mašnu.

Opšti podaci o paftama

Iz zbirke Etnološkog odjeljenja Muzeja Hercegovine u Mostaru odabrala sam da opišem šest²¹ primjeraka pafti — kukača i ćilitlija,

od kojih je svaki punciran, tj. signiran utisnutim žigom, inicijalima mostarskog kujundžije, vlasnika radionice u kojoj je napravljen. Osim toga, na njima je i državni žig kao potvrda da su žigosani primjerci od srebra, u procentu najmanje »750 u hiljadi« ili »800 u hiljadi«, kako su kujundžije govorile. Svi odabrani primjerci izrađeni su u prve dvije decenije ovog vijeka. Ornamentisani su tehnikom tzv. katme, koja je zasnovana na principu reljefnog iskucavanja zumbama.²²

Prije nego što kalfa, po zapovijesti majstora,²³ počne rad na paf-tama, dobijao je prethodno izmjerenu količinu potrebnih sirovina: srme i bakra. Majstor je radniku uvijek davao »na vagu« materijal za rad, a radnik mu je »na vagu« vraćao gotov predmet. Nepošten radnik kažnjavan je otpuštanjem, a kako je u to vrijeme bilo teško »doći do hljeba«, zaposliti se, malo ih se usuđivalo potkradati majstora.

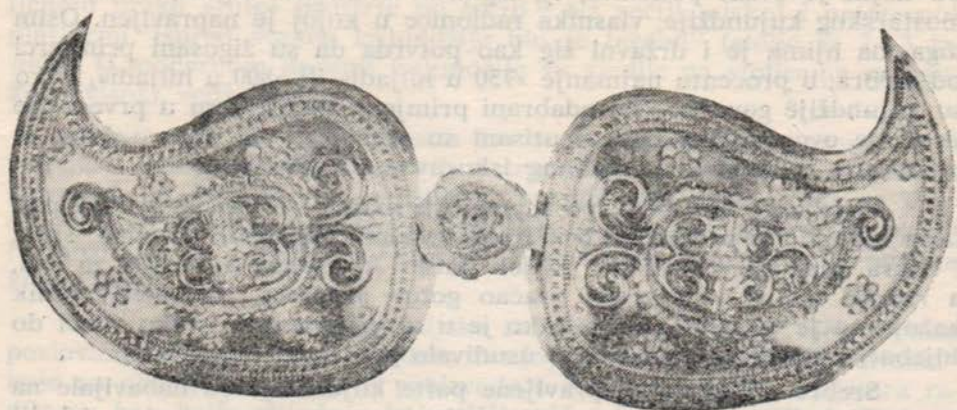
Srebro od kojeg su pravljene pafte kujundžije su nabavljale na dva načina: kupovinom srme ili topljenjem tzv. starog srebra (»kalit u tješti«).²⁴ Za tu priliku specijalno su pravljene lonci, tj. tješte, u kojima se topio stari kujundžijski nakit (narod ga je zbog promjene mode »pobacio«), te novac van opticaja i drugi srebreni predmeti sa pozlatom ili bez nje. Poslije stapanja u jedinstvenu masu kujundžija je radio na razdvajanju i prečišćavanju srebra i zlata. Proces topljenja u tješti nije znao da obavi svaki kujundžija. I to je bila jedna od kujundžijskih tajni koja se iz konkurentskih razloga rijetko kome saopštavala.

Topljenjem srme i bakra u grafitnom loncu na lavri (kujundžijsko ognjište) dobila bi se tečna legura koju su kujundžije izljevale u koluntire. Koluntir je vrsta kalufa u koji se izljevava stopljeno srebro, zlato ili drugo što, da se formira u klipove (uže i šire šipke). Kujundžije su imale dvije vrste koluntira: uski (za užu i širu šipku) i široki (za jednu ploču ili široki klip). U Mostaru su koluntire pravili tzv. »bijeli Cigani« u svojim kovačnicama, u Priječkoj čaršiji (pod Jusovinom). Klipovi iz koluntira, poslije hlađenja, protežu se na ručnoj teglećoj mašini²⁵ za pleh i žicu. Prilikom tegljenja kujundžija je kontrolisao debljinu pleha pomoću mjerila i kad bi s postignutom debljinom bio zadovoljan, mogao ga je koristiti u daljem radu.

Na pleh od širokog klipa postavljao je terak,²⁶ model oblika kukače ili čilitlije — u zavisnosti šta radi, pa je čeličnom iglom urezivao njegov oblik. Isti postupak ponavljao je na preostaloj površini pleha dok ne dobije potrebne dijelove, koje nožicama (makaze) ostriže (izreže). Tako nastaju taslaci.²⁷ Taslaci se na čeličnom nakovnju čekićem »duzleišu«²⁸ (poravnaju) i »uapšaju« da budu kubali,²⁹ tj. konkavni. Potom im se površina s lica oerenda (uglača) čeličnom erendom³⁰ da ne ostanu tragovi udaraca čekićem.

Pafte kukače

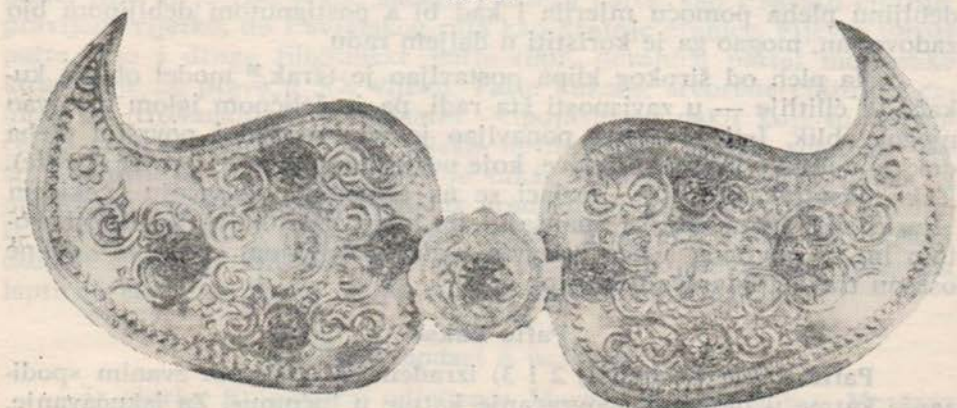
Pafte (tabla I, slika 1, 2 i 3) izrađene su načinom zvanim »podizanje katme u olovu« i »povraćanje katme u lućumu«. Za iskucavanje, graviranje zumbama tehnikom podizanja u olovu potreban je olovni

Sl. 1.

Sl. 2.

Sl. 3.

kaluf,³¹ podloga, oblika taslaka preko kojeg će se postaviti. Olovni kaluf izljevao je kujundžija na jednostavan način u vlažnom kumu³² koji je stajao u škipu. Kum je specijalna vrsta zemlje koju su mostarske kujundžije kopale na obali Bregave u Stocu. Kum se prečišćavao i utirao da bude kao »nula brašno«. Na zbijeni kum stavljao se terak, pa bi se čeličnom iglom oivičio. Pošto terak digne, označeni se prostor kašikom iskopa, do debljine kalufa. Zatim se na dno stavi terak pa se dno uapša. Dalje se, uz ivicu terka, na rastojanju oko 2 cm, zumbom naprave udubljenja u čijim će se prostorima, nakon izlivanja stopljenog olova u željeznoj tavi, oformiti »noge« zajedno sa kalufom. Olovni kaluf se upotrebljavao dva puta. Poslije upotrebe njegova površina je čekićem poravnavana, ali noge su se zbog krhkosti lomile, pa su zato kujundžije često pretapale olovne kalufe i pravile nove. Kad se jedan ili dva taslaka stave licem nadolje, preko kalufa, utvrde se olovnim nogama. Noge se čekićem prevrate da nepokretnim drže taslake prilikom podizanja. Ako kujundžija želi da mu ornamenti budu istaknutiji, uočljiviji, »fini«, iskucava po jednom taslaku. Ako stavi dva taslaka, efekat je manje lijep, ali se vrijeme iskucavanja upola skraćuje.

Zumbe, »vječiti alat za katmu« — kako kaže Stojan Kačić, prave se od debele čelične žice, koja se isiječe da bude duga 6—7 cm, pa se na jednom kraju, »glavi«, ugravira šara. Kujundžije su imale 20—30 zumbi. Na svakoj glavi bio je različit »fazon«. Znalo se koje treba koristiti za iskucavanje kukače, koje za čilitlje itd. Zumbe je kujundžija naručivao od kovača. Njemu je davao hartiju sa iscrtanom mustrom za svaku glavu.

Kujundžija je iskucavao tako da je lijevom rukom držao zumbu, mijenjao ih prema »fazonu« i udarao po njoj malim čekićem. Na taj način ostajale su udubljene šare po naličju, a ispupčene na licu jednog ili oba taslaka. Najprije je perdelom³³ označavao mjesto gdje će iskucati centralni ukras, tj. srednji đul (vidi kukače, inv. br. 229 i 234, t. I, sl. 2 i 3) ili ukras oblika kukače, koji mostarske kujundžije nazivaju »srce« (vidi kukaču, inv. br. 223, t. I, sl. 1). Srce je dobilo naziv po središnjem položaju koji ga ističe među ostalim ornamentima. Interesantno je napomenuti da je na starijim paftama mostarskih kujundžija umjesto srca bio iskucan ukras u vidu roga izobilja. Može se pratiti proces stilizovanja forme roga sve do njenog nestanka. Simbolična predstava roga na paftama kukačama ukazuje i na samo porijeklo badem-pafti, bolje rečeno kukača, jer oba sastavna dijela tih pafti imaju oblik koji se, analogno obliku srca, može tražiti u obliku roga izobilja — simbola plodnosti — i, uopšte, roga kao simbola snage i odbrane. Takve pojasne kopče koje stoje na struku žene, iznad pupka, moguće je tumačiti kao neku vrstu magijske zaštite i obezbjeđenja njene plodnosti. Dakle, srce, kakvo se javlja na tim paftama, samo donekle spoljnom formom i vegetabilnim predstavama unutar nje predstavlja reliktroga koji se u svom gubljenju zadržao u tom posljednjem vidu.

Velika zumba za iskucavanje srednjeg đula izlivena je u teredžama.³⁴ Teredže su vrsta kalufa, koji se sastoji od dvije polovine. U njima,

napunjenim mokrim kumom, obavljalo se kalufljenje. Kalufilo se tako što su kujundžije tzv. »žensku« polovinu teredža postavljale na čusre (mermerna ploča). U nju se stavljalo nekoliko, u zavisnosti od veličine, prototipa (modeli) predmeta koji se žele umnožiti. Zatim bi se teredža do vrha nabila mokrim kumom. Kad se izvade prototipi, npr. kukci, spone, đul-dugmad, sredice, očice i dr., iza njih su ostajali precizni otisci, udubljenja. Te prostore kujundžija je spajao uskim, iskopanim kanalom da bi omogućio prolazak srebra od »usta« teredža do posljednjeg otiska. Potom bi tzv. »mušku« polovinu napunio kumom, ali u tom dijelu teredža nije se kalufilo. Nakon laganog sušenja obje polovine teredža na lavri, kujundžija ih je spajao i u njih sipao stopljeno srebro. Kad se srebro ohladi i stvrdne, izvade se kalufi koji su vjerna kopija prethodnih, samo bi se turpijom odstranili suvišci. Kujundžije su kalufile u teredžama, jer je to bio brži i lakši način izrađivanja nekih dijelova pafti. Poslije izlivanja velike đul-zumbe u teredžama, od legure bakra i mesinga, kujundžija je stavljao u mendele³⁵ pa bi joj glavu zumbama izradio (izgravirao) u fazonu koji odgovara kukačama. Dakle, kujundžija je đul-zumbu »pravio sobom«. Po đul-zumbi udarano je malo težim čekićem umjesto uzastopno 5-6 puta da bi iskucani đul bio kubali (ispupčen). Okolo đula, zumbom zvanom mali buljar³⁶ udarao se ukras u vidu cvjetnih latica. Isti ukras uokviruje i srce. Unutrašnjost srca iskucana je različitim zumbama standardne veličine. Kukače (inv. br. 223, t. I, sl. 1) imaju glavni ukrasni akcenat na srcu (zauzima znatno veći prostor nego đul), čija je površina popunjena noktama, listićima, pupoljcima i cvjetićima. Srce ima produžetke od tri para nokti, dva naprijed i jedan pozadi.

Nakon središnjeg iskucavan je ivični ukras, tzv. gornja okolica. Zumbom zvanom »pravac za podizanje« udaren je tzv. »pravac«, a uporedo s njim, malim buljarom, podignuta su okrugla ispupčenja — tačke u okolici — da bi se obogatila dekorativnost. Sav ukras gornje okolice je sitan, zbijen i kontinuirano se proteže uokolo, slijedeći uvijek oblik kukača.

Prostor između središnjeg i okolnog ukrasa iskucan je ornamentima poznatim pod opštim imenom »grane« (vidi kukače, inv. br. 229 i 234, t. I, sl. 2 i 3). Grane sačinjavaju šare u vidu velikih i malih nokti — to su volute koje podsjećaju na otisak nokta. Sve podignute nokte su glatke. Osim njih iskucani su listići, pupoljci, profilisani cvjetići... Raspored tih ukrasnih elemenata je takav da zajedno izgledaju kao gusta puzavica koja opkoljava đul. Zumbama buljarima, između srca i gornje okolice, iskucani su mjestimično cvjetovi okruglih latica.

Kada se »podizanje« završi, »odvrate« se noge od olovnog kalufa kliještima (korišćene su dvije vrste kliješta: tanaje ili grizelje) i izvade se iz olova jedna ili obje polovine kukača. Poslije toga se stavljala »donja okolica«. Donja okolica je uska limena traka koja se utvrdi merzenama³⁷ za donju ivicu obje polovine pafti, vertikalno nadolje.

Spaja se tako da se na dodirne ivice nalagačem naloži mokri srebreni lehem. Pošto se lehem osuši na lavri, pašte se premjeste na »garu od ćumura«. Gara je metalna posuda, oblikom i veličinom slična kapi, fesu, ispunjena pepelom dolje i drvenim ćumurom gore. Na garu, sa zagrijanim ili hladnim ćumurom — što zavisi od prirode posla — postavljali su se predmeti prilikom njihovog sušenja i spajanja. Za vrijeme spajanja kujundžija je garu držao u lijevoj ruci i okretao je da bi mjesto spajanja približio plamenu lampe. U blizini gare, na ivici banka, stajala je lampa čijim se plamenom spajalo. Dok traje spajanje, kujundžija je borijom,³⁸ držeći je u ustima i pušući na plamen lampe, upravljao smjerom i jačinom plamena koji je zagrijavao, lijepio i topio lehem, što je imalo za posljedicu spajanje dijelova preko kojih je »naložen«. Spojivši okolicu, kujundžija skinje merzene, a pašte očisti u striješu i frčanjem.³⁹ Striješ je naziv za tečnost koju su kujundžije pravile od čiste vode, kuhinjske soli, »ačedo sumforika« (sumporna kiselina) i striješa vinskog (talog otklonjen sa unutrašnjih zidova vinskih bačava prilikom čišćenja). Kad je kujundžija htio da čisti, skida »peksinluk« (nečistoća) sa predmeta, stavljao ih je na lavru da prljavština odgori, a zatim ih je ubacivao u »šepčelu« (bakrena posuda) sa striješom da u vrelom striješu sa njih spadne sagorjela »mrsnoća«. Nakon toga predmeti se poplaču u »teći« (šerpa) sa čistom vodom. Zatim se »nježnom mesingastom frčom« (vrsta četke za metale) predmeti isfrčaju na ivici škipa (korito) gdje je stajala »safunjava« voda od nstruganog čognjata. Čognjat je korijen, »posni safun«, koji razmučen u vodi služi za čišćenje i srebru i zlatu daje sjaj. U tu tečnost zamakala se frča i njome se trljalo po površini predmeta. Poslije čišćenja mjesto spajanja se na paftama sitnom turpijom isturpija.

Spojivši donju okolicu, kujundžija je na kukačama obavljao novi proces rada, »povraćanje katme u lućumu«.⁴⁰ To je dvostruko skucavanje radi dopunskog ukrašavanja izrade na kukačama, dok su čilitlije jedino tom tehnikom »izvezene« (ornamentisane). Kujundžija je prvo rukom punio umlačenim lućumom, do visine donje okolice, polovine pafti, a zatim ih stavljao na lavru, gdje se lućum dobro ugrije i rastopi tako da ravnomjerno ispuni sav unutrašnji prostor i uđe u svaku odignutu šaru. Kad se skinu s lavre, ti se dijelovi ubrzo ohlade i dovoljno stvrđnu da se mogu s donje strane, gdje je lućum, prilijepiti za plahtu od lućuma. Daska sa ramom, na kojoj je stajao lućum, prije toga se stavljala preko lavre da se lućum zagrije. Lućum je naziv za smolastu smjesu od lućuma (lučeva smola), zemlje od čeremeta (crijep), sakasa i voska. Na podlozi od lućuma moglo se raditi tek poslije nekoliko sati, kad se lućum sasvim ohladi i stegne. Za vrijeme rada stajala je plahta od lućuma na banku, a malim čekićem udaralo se po zumbama za sitno iskucavanje preko podignutih formi (šare) kukača. Koristila se zumba »pravac« za lućum da linijski istakne prostor udaren »pravcem za podizanje«. Po podignutom pravcu udaren je »zeh zumbom«⁴¹ u vidu latiničkog slova S. Preko malih kružnih ispupčenja ugravirana je po jedna lučna crtica i tako su nastale »tačke sa malim

noktama«. Cvjetovi koji su buljarom podignuti sada su poravnati »zastubastom zumbom« (ima ravnu glavu) i izvezeni noktama. Tehnikom vraćanja neke glatke nokte postaju narezane ili zeh-nokte. Kad je vraćanje završeno, preko predmeta se stavi raspaljeni ugljen da zagrije smolu ispod njihove površine kako bi se jačim čiftom (pinceta) iščupali. Predmeti, pocrnjeli od žara i lućuma, stavljali su se na lavru da lućum izgori, da se pretvori u pepeo. Kujundžija bi ih potom očistio. Nakon čišćenja slijedio je rad na spajanju kukca, spone, đul-dugmeta i priječnica kod kukača. Sve te dijelove kujundžija je prethodno izlio u teredžama. Na desnoj polovini pašte, na mjestu okolice, gdje se stavlja kukac, kujundžija probije otvor špicastom zumbom ili okruglom šiljatom turpijom. Kroz otvor provuče iglu od kukca, a ispod nje stavi parčence pleha kao podlogu. Kukac se zaveže tankom željeznom žicom koja će ga držati za vrijeme spajanja. Mjesto spajanja sa donjom okolicom i podlogom naloži mokrim, srebrenim lehemom, pa na gari obavi spajanje. Isto tako se spoji spona na lijevoj polovini kukača. Đul-dugme, pošto se iskalufi turpijom, malo se izradi, dotjeraju mu se ivice. Potom se stavlja na olovnu podlogu da se njegov ukras, sa kojim je izliven, istakne i upotpuni graviranjem zumbama. Đul-dugme se postavljalo, vezivalo žicom i poslije nalaganja lehema spajalo preko spone. (Kukac, spona i đul-dugme se nakon spajanja očiste.)

Kao što se kukcem i sponom stvara veza između dvije polovine kukača, tako se za priječnice drže oba kraja platnenog pojasa (tkanica). Priječnice, po dvije na svakoj polovini, spojene su s naličja za donju okolicu, paralelno jedna drugoj. Prije spajanja one se utvrde merzenama i uvežu žicom, pa im se krajevi nalože lehemom i na gari od ćumura plamenom lampe spoje. Bliže đul-dugmetu je uska priječnica, obično od debele žice sa raskucanim krajevima, rjeđe je plosnata, za koju se utvrđuje platneni pojas. Široka ili plosnata priječnica napravljena je od pleha. Ispod nje se provlači pojas i to omogućava paftama da čvrsto stoje. Poslije spajanja svih dijelova koji sačinjavaju pašte, one se definitivno očiste u striješu i frčanjem. Na kraju kujundžija isturpija i oerenda okolicu, kukac, sponu, đul-dugme i priječnice. Zato se govorilo da radnik majstoru predaje gotov predmet »ispod erende«. Ako je trebalo obaviti pozlatu, o tome je odlučivao majstor. Na svim opisanim kukačama pozlata je mjestimično raspoređena: na srednjem đulu ili srcu, na krupnijim cvjetovima, na gornjoj okolici i na đul-dugmetu. Prije pozlate predmet se na blagoj lavri polako tavlaisao (zagrijao i umekšao), čistio u striješu i frčanjem i živaleisao. Pozlaćivalo se 24-karatnim suhim zlatom stopljenim na živom u razmjeri 1 : 3 (npr. tri grama zlata i devet grama žive). Pozlata se rastirala zećijom nogom ili nježnom četkom. Predmet se nakon pozlate čistio i sušio u pilotini (piljevina).

Pošto su navedeni svi postupci u radu na kukačama, ostalo je da se ukaže na specifičnost tzv. »kukača sa devet kamenja«⁴² (vidi inv. br. 234, t. I, sl. 3).

Prilikom izrade kukača sa devet kamenja kujundžija je imao više posla. Za vrijeme podizanja u olovu i vraćanja u lućumu pravio je ležišta za tašane.⁴³ Tašane, okrugla ležišta za kamenje, pri dnu su sastavljene, da se ne šire, sa dva reda tordirane žice (uvrnuti tel ili zeh prepreda) koja se obmota i stegne klještacima. Zatim se tašane uvežu tankom žicom u svoja ležišta, u njih se naloži lehem, koji se prije spajanja na lavri osuši, pa se spoje. Spojene i očišćene tašane po vrhu se narežu malim makazama u vidu šiljaka zvanih noge. Da ne bi smetale pri radu na pozlati, noge se sivrijama saviju, a poslije pozlate i čišćenja njima se tašane otvore. Kad se u tašane stave kamenice (fabričko staklo), noge se prevrate i tako se utase kamenice.

Opisane pafte su sastavljene od dva ovalna malo ispupčena dijela, koja se bočno završavaju u vidu šiljka (kuka). Šiljak je izvijen nagore, prema unutra, tj. prema đul-dugmetu, tako da je opravdanije pafte takvog oblika nazivati paftama kukačama nego badem-paftama, gdje se ovalne bočne ivice na sredini izdužuju u vidu šiljka koji nije savijen kao kuka.

Pafte čilitlije

Čilitlije⁴⁴ (vidi inv. br. 240, 241 i 244, t. II, sl. 4, 5 i 6) su pafte sastavljene od dvije petougaone ploče. Ploče su postavljene tako da su im špičevi dviju širinskih strana bočno okrenuti. Na sredini pafti, gdje se ravnim širinskim ivicama dodiruju obje ploče, nalazi se kapak ispod kojeg je brava (čilit). Čilitom se spajaju obje ploče.

Opisaću redoslijed i način izrade tih pafti. (Da bih izbjegla neka nepotrebna ponavljanja, korišću se, kada je to moguće, metodom eliminisanja postupaka koji su zajednički za kukače i čilitlije, i koji su, u vezi s kukačama, prethodno opisani.)

Prvo što kujundžija uradi na oba taslaka (ploče) od čilitlija je spajanje »sredica« — središnji, aplicirani ukras iskalufljen iz teredža. Da bi se to obavilo, prethodno se sredica centrira, tj. perđelom se odrede mjesta gdje se šupljom zumbom na olovnoj podlozi probije pet okruglih otvora. Zatim se na malom nakovnju čekićem poravnaju ivice rupa. Preko njih, s lica ploče, žicom se uveže sredica, a zatim se ploča prevrne i s naličja u rupe naloži lehem. Čilitlije se s banka premjeste na blagu lavru da se lehem osuši, a odatle na garu od ćumura, gdje se spoji prvo sredica na jednoj, a potom na drugoj ploči. Na garu se ploča položi na dva ugljena i oni nadvisuju ostali ćumur, tako da joj je sredica dolje, a rupe okrenute gore. Na taj način ispod sredice je obrazovan prazan prostor potreban kujundžiji da je, pušući u boriju na plamen od lampe za spajanje, odozdo zagrije. Zatim, usmjerivši plamen prema gore, proširi lehem iz rupa svuda ispod sredice i tako »najedanput polije«, tj. spoji sredicu.

Čilitlije (vidi inv. br. 240 i 241, t. II, sl. 4 i 5) imaju poluokrugle sredice, a na drugim čilitlijama (vidi inv. br. 244, t. II, sl. 6) su špicaste,

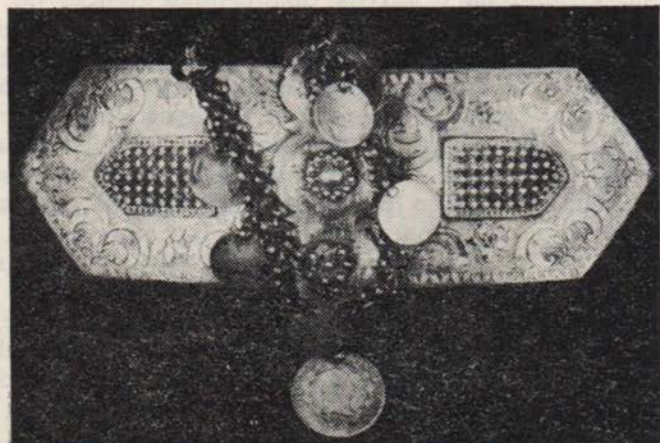
T - II

Sl. 4.

Sl. 5.

Sl. 6.

oblika ploča preko kojih su spojene. Na sredici razlikujemo uski okvir »zeh« i prostor unutar njega, koji na čilitlijama (vidi inv. br. 240 i 241, t. II, sl. 4 i 5) ima ukras od sitnih zrnaca u prepredi.⁴⁵ Taj vegetabilni ornament, grane u simetričnom rasporedu, izgleda kao navezen. Unutrašnjost sredica na čilitlijama (vidi inv. br. 244, t. II, sl. 6) ispunjena je »malim tulumbama sa zrcima« koje gusto zbijene djeluju čvrsto i monotono, čime je postignut željeni efekat — snaga, postojanost i ponos onoga koji to nosi.

Spajanjem sredica čilitlije se očiste, pa se obavi spajanje donje okolice. Zatim se na čoškovima bočnih dijelova ploča spoje tzv. plosnate pijavice (presavijena okolica). Pijavice su iz jednog komada uskog pleha, koji se na sredini malo turpijom nareže, poslije čega se na gari umekša da bi se lakše, pomoću dvojica plosnata kliješta, presavio. Ako pijavice »pasuju«, tj. »leže«, ako su »kalufli«, onda se učvrste merzenama. Zatim se duž njihovih unutrašnjih ivica naloži lehem, koji kujundžija na gari »istih ustima osuši«, a potom »dadne jaču vatru« i spoji pijavice.

Poslije obavljenog čišćenja kujundžija spaja kapak. Kapak je lociran u sredini kao vertikalna osa između dvije bočne, simetrične ploče. Pravljen je tako što se preko lima terkom i čeličnom iglom ureže njegov fazon, po kojem se istriže u obliku, kako kažu kujundžije, »tri boka i četiri špica«. (Špiceve nazivaju i polupeksimetima.) Pošto se isijeku, ivice kapka se »dogone«, tj. dotjeraju — sitno narežu i poravnaju turpijom. Za to vrijeme kapak je nepokretan stajao u mendelama. Kad ga kujundžija izvadi iz mendela, na nakovnju ga čekićem duzleše i perdelom odredi mjesta gdje treba probiti tri rupe. Nakon probijanja ivice otvori se poravnaju, pa se preko svakog otvora žicom uveže po jedna očica koja se na uobičajen način spoji. Očice, odlivci iz terezda na čilitlijama (vidi inv. br. 240 i 241, t. II, sl. 4 i 5) sastoje se od tulumbi⁴⁶ sa zrcima. Na čilitlijama (vidi inv. br. 244, t. II, sl. 6) srednja očica ima u centru veće, okruglo ispupčenje, kao dugme, oko kojeg je dvostruki niz većih i manjih zrnaca. Očice, oblikom i rasporedom sastavnih elemenata podsjećaju na cvat. Poslije spajanja očica postavi se kapak do polovine njegove širine preko ivice desne ploče, uveže se žicom, naloži se lehem duž dodirnih ivica kapka i ploče i tako se na gari spoji. Nakon toga čilitlije se očiste. Dalje se ploče i kapak zumbama iskucavaju. Čilitlije se vezu zalijepljene na podlozi od lućuma tzv. graviranjem u lućumu ili, kako se drugačije kaže, »ravnom katmom u povračanju« tj. »vezu« se samo jednom. Srebrene čilitlije su iskucane sa nekoliko zumbi, čije mustre odgovaraju ustaljenom načinu izrade (ornamentisanja) ove vrste pafti. Ornamenti su vrlo slični na sve tri čilitlije. Gornja okolica je iskucana sitnim, geometrijskim ornamentom (paralelni nizovi od slova S latinicom, tačkice, crtice). Između sredice i gornje okolice vegetabilni ukras skoro da je identičan. Velike nokte su raspoređene na četiri čoška, a između njih su cvjetovi. Ni jedna šara nije iskucana odjednom, npr. kad se iskucava velika nokta, upotrijebi se više zumbi, od kojih svaka ima

svoj »fazon«, koji iskucava »šetajući« se. Uvijek se iskucavaju prvo veće pa manje šare u simetričnom rasporedu. Kujundžija prije iskucavanja »napiše fazon«, po kojem će zumbama udarati. Na kraju se tzv. »kum-zumbom« iskuca podloga oko svih ornamenata. Kum-zumba »pravi zemlju«, pa se dobija utisak da grane rastu iz zemlje. Kapak ima sitni, geometrizovani ukras prilagođen njegovom obliku.

Poslije »vađenja iz lućuma«, završenog iskucavanja, čilitlije se stavljaju na lavru da lućum izgori, a zatim se očiste. Kasnije se stavi donja podloga kapku. Ta podloga se spaja na lijevoj ploči za dio ivice donje okolice. Potom se na nju spoje dvije cjevčice (rore), dok se na kapak spoji jedna. Sve tri šuplje cjevčice služe da se kroz njih produče špica (igla) i da se tako spoje oba dijela čilitlija. Poslije se na obje ploče, s unutrašnje strane, »udare« po dvije priječnice. One su obje plosnate (uža i šira) ili je uža priječnica poluokrugla — od deblje žice sa raskucanim krajevima. Uvijek se uska priječnica produžava u čustek,⁴⁷ što drži halku, od koje polazi dvostruki lanac (sindžir). Drugi kraj lanca pričvršćen je za špicu (igla od deblje žice sa zašiljenim vrhom) da je drži.

Kada su svi elementi čilitlija spojeni, one se očiste i sitnom turpijom i erendom poravnaju i uglaćaju. Radnik (kalfa) majstoru je predavao čilitlije sa špicom, ali nepozlaćene i bez potkite. Kad odluči da treba obaviti pozlatu, obično pred prodaju, majstor ih je predavao kalfi. Prije pozlate čilitlije se tavlaišu (stave se na lavru da odgori »mrsnoća«), a zatim se čiste. Pozlaćuju se živom uobičajena mjesta: sredice, gornja okolica, grane, očice i ivice kapka. Poslije pozlate čilitlije se definitivno očiste i na njih se stavlja lanac od kulfi sa potkitom od učustečenih para (tzv. groši sa strana, a pleta na dnu). Dvostruki lanac, tj. dva lanca, od kojih je samo na malo dužem bila potkita od para, prilikom opasivanja prebacivao se preko lica čilitlija. Sindžir je služio kao ukras, koji je prilikom hoda i igre u kolu lupkao po pločama i svojim zveketom naglašavao ritmiku pokreta i time skretao pažnju na nosioca čilitlija.

Ovaj rad je napisan sa željom da se sačuva autentično svjedočanstvo o načinu na koji su mostarske kujundžije u početku XX v. izrađivale neke svoje proizvode. O tome se saznalo iz usmenih saopštenja posljednjeg živog mostarskog kujundžije Stojana Kačića, rođenog 1899. godine. Stojan Kačić je pripadnik generacije mostarskih kujundžija s kojom se završava viševjekovno trajanje u stvaranju i njegovanju specifičnog stila mostarske kujundžijske radionice. Iako se podaci dobijeni od kazivača odnose na izradu samo dvije vrste ukrasnih kopči — pafte kukače i čilitlije, i to je dovoljno da se uoče karakteristike stila mostarskih kujundžija, formiranog pod više različitih uticaja koji prodiru sa istočnih,⁴⁸ mediteranskih i zapadnih strana.

U vrijeme kada su nastale pafte opisane u ovom radu (od početka XX v. do kraja 20-ih godina, one su već bile sasvim potisnute iz gradske u seosku sredinu. Krajem XIX v. nošnja a time i nakit grad-

skog stanovništva se mijenja. To je uticalo da mostarske kujundžije od jeftinijeg materijala i na jednostavniji i brži način izrađuju pafte za, manje probirljivo i slabije platežne moći, seosko stanovništvo. Zato su ove pafte svjedoci opadanja kujundžijskog zanata u Mostaru, koje je počelo znatno ranije i nastavilo se kroz duži period da bi sa generacijom tvoraca ovih pafiti nestalo posljednjih sljedbenika mostarske kujundžijske radionice.

Bilješke

¹ A. Škaljić, Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku, »Svjetlost«, Sarajevo, 1966, s. v. kujundžija (tur.) zlatar.

² A. Škaljić, n. d., s. v. pafte (pers.) kopče na ženskim pojasevima.

³ Stojan I. Kačić rođen je 1899. u Posuškom Gracu. Kujundžijski zanat počeo je učiti poslije preseljenja porodice Kačić u Mostar. Šegrtovao je kod Pave Pavkovića 1909, a 1910. nastavio je da uči zanat kod Ante Radića. Po svjedodžbi Zanatlijskog udruženja u Mostaru iz 1924, koju mi je Stojan Kačić dao na uvid, »učio je kujundžijski (zlatarski) zanat kod gosp. Ante Radića za vrijeme od tri godine, i to od 10. jula 1910. do 31. decembra 1913, za koje vreme je stekao potrebno znanje i veštinu pa se oslobađa za kujundžijskog (zlatarskog) pomoćnika o čemu se izdaje ova svjedodžba«. Na svjedodžbi je pečat Zanatlijskog udruženja u Mostaru, potpis majstora Ante Radića i svjedoka, kujundžija Ivana Šunjica i Spasoja Ristića. Po drugom majstorskom svjedočanstvu izdatom 1938. u Sarajevu, S. K. je »položio majstorski ispit iz kujundžijskog zanata kod Zanatske komore, što mu daje pravo na naziv majstora«. S. Kačić je radio sa prekidima do 1970. On je bio jedan od rijetkih mostarskih kujundžija koji su i poslije II svjetskog rata obavljali neke kujundžijske poslove. Podatke koje sam dobila od kazivača Stojana Kačića provjeravala sam u arhivskoj građi (Zanatlijsko udruženje Mostar) Arhiva Hercegovine i u evidencijama knjiga umrlih u Matičnom uredu Skupštine opštine Mostar. Usmeno sam se informisala i kod najstarijih građana Mostara, rodbine i savremenika kujundžija. Svima njima zahvaljujem.

⁴ Imena se navode azbučnim redom. (U to vrijeme živjeli su Ljubomir i Franc Benco, kujundžije, ali se nisu bavili kujundžijskim zanatom, već su držali trgovinu mješovitom robom. Osim njih bilo je još trgovaca koji su prodavali uvezen, moderan nakit.)

⁵ Navedene kujundžije aktivno su djelovale u XX vijeku, najstariji na početku vijeka, a najmlađi do II svjetskog rata.

⁶ U Mostaru su se kujundžijski lokali nazivali i dućanima i radnjama i radionicama. Na istom mjestu se i proizvodilo i prodavalo.

⁷ Kujundžije, Srbi i Hrvati, kako se u Mostaru početkom XX v. govorilo »rišćani« za grkopravoslavne i »kršćani« za rimokatolike, većinom nisu bili sopstvenici lokala, pa su ih uzimali pod kiriju, uglavnom od Muslimana, stanovnika islamske vjeroispovijesti, rjeđe od »rišćana«. (U razgovoru sa starim Mostarcima saznala sam da se početkom XX v. među stanovništvom nije naglašavala nacionalna već samo konfesionalna pripadnost.)

⁸ To su dva naziva za firme.

⁹ Čepenak je vrsta trgovačke radnje koja umjesto prednjeg zida do ulice ima dva drvena kanata (kapci) što se dižu i spuštaju.

¹⁰ A. Škaljić, n. d., s. v. ardija (ar.) mala pomoćna prostorija iza dućana.

¹¹ A. Škaljić, n. d., s. v. sećija (tur.) uzdignuto sjedište napravljeno od drvenih dasaka.

¹² A. Škaljić, n. d., s. v. terdah (pers.) zanatlijski sto na kome zanatlija radi.

¹³ A. Škaljić, n. d., s. v. dernek (tur.) vašar, narodni zbor.

¹⁴ A. Škaljić, n. d., s. v. kalfa (ar.) pomoćnik majstora.

¹⁵ A. Škaljić, n. d., s. v. šegrt (pers.) učenik u zanatu.

¹⁶ U periodu između dva svjetska rata kujundžijski se zanat, po riječima Stojana Kačića, nalazi »u kriznoj situaciji« jer se smanjuje obim poslova (prodiru industrijske izrađevine), što utiče da kujundžije, vlasnici radnji, otpuštaju radnike i da ih prema potrebi uzimaju u sezonski najam. (U jesen ih »jame«, a u proljeće ih »dižu«.) Tako se već poslije 20-ih godina majstori postepeno pretvaraju u trgovce koji nabavljaju iz većih centara, npr. Beča, i prodaju gotove kujundžijske proizvode, dok sami obavljaju samo sitnije radove. Te kujundžije, pripadnici tzv. mostarske kujundžijske radionice, ne ostavljaju svoje nasljednike, što dovodi poslije duže stagnacije i do izumiranja kujundžijskog zanata u Mostaru, koji će nakon drugog svjetskog rata obnoviti kujundžije doseljene iz Prizrena i Đakovice.

¹⁷ U radu ću uvijek, po mogućnosti, upotrebljavati terminologiju mostarskih kujundžija.

¹⁸ A. Škaljić, n. d., s. v. ćemer (pers.) ženski ukrasni pojas. Mostarske kujundžije u XX v. izrađivale su ćemer-pafte, tj. trokanatne i petokanatne ćemere. Takvi ćemeri su stajali na prednjem dijelu platnenog pojasa (tkanica) koji se ispod ćemera provlačio a na krajevima spajao.

¹⁹ A. Škaljić, n. d., s. v. ežder (pers.) ženski pojas.

²⁰ Sojke su pojasi ukras sa istom funkcijom kao i pafte.

²¹ Ostale pafte kukače i ćilitlije, izrađene tehnikom katme, nemaju žig.

²² A. Škaljić, n. d., s. v. zumba (pers.) sprava kojom se udara suhi žig, probojac.

²³ Kujundžija, vlasnik radnje, nazivan je majstorom. On je tako oslovljavao i svoje kalfe, koje su i šegrti zvali majstorima.

²⁴ A. Škaljić, n. d., s. v. kal (tur.) topljenje rude.

²⁵ Prije pojave mašine kujundžije su na nakovnju čekićem raskucavale, tj. tanjile, pretvarale u pleh srebrene i zlatne šipke.

²⁶ A. Škaljić, n. d., s. v. terak (tur.) uzorak, mustra, model.

²⁷ A. Škaljić, n. d., s. v. taslak (tur.) početni oblik, početna faza izrade nekog predmeta.

²⁸ A. Škaljić, n. d., s. v. duz (tur.) ravan, uravnjen.

²⁹ A. Škaljić, n. d., s. v. kubeli (ar.-tur.) na svod, sa svodom.

³⁰ A. Škaljić, n. d., s. v. erende (pers.) strugalo.

³¹ A. Škaljić, n. d., s. v. kalup (pers.) obrazac, model, forma, oblik.

³² A. Škaljić, n. d., s. v. kum (tur.) pijesak.

³³ A. Škaljić, n. d., s. v. perdel (pers.) šestar.

³⁴ A. Škaljić, n. d., s. v. teredža (ar.) kalup, model.

- ³⁵ A. Škaljić, n. d., s. v. mendele (grč.) procijep za stezanje, stege.
- ³⁶ Buljari su zumbe različitih veličina sa glavom u vidu polulopte.
- ³⁷ Merzene su vrsta štipaljki koje služe za držanje predmeta prilikom njihovog spajanja, pozlate.
- ³⁸ A. Škaljić, n. d., s. v. borija (tur.) truba.
- ³⁹ Kujundžije su nekoliko puta čistile u striješu i frčanjem predmet na kojem su obavljale spajanja, pozlatu, posrebrenje...
- ⁴⁰ A. Škaljić, n. d., s. v. lućum (tur.) vrsta ljepljive smjese.
- ⁴¹ A. Škaljić, n. d., s. v. zeh (pers.) gajtan, širit ili vrpca usukane svile.
- ⁴² Izrađivane su još i kukače sa tri i sa jednim kamenom.
- ⁴³ A. Škaljić, n. d., s. v. taš (tur.) kamen.
- ⁴⁴ A. Škaljić, n. d., s. v. ćilit (grč.) katanac, lokot.
- ⁴⁵ Prepreda nastaje od dvije uvrnute (prepredene) niti tela (žica).
- ⁴⁶ Tulumbe su poluloptaste forme.
- ⁴⁷ A. Škaljić, n. d., s. v. ćustek (tur.) sveza, spona.
- ⁴⁸ Posljednje mostarske kujundžije smatrale su da su u Mostar kujundžijski zanat donijeli Turci iz Persije. U prvim, do sada publikovanim, najstarijim podacima o ovom zanatu, u dva sidžila, zabilježena su samo imena zergera (zlatari); u prvom sidžilu: Ahmed, Derviš, Ibrahim, Ishak, Ivan, Murat, Nikola i Hadži-Osman; u drugom: Ahmed, Ahmed-čelebija, Aleksa, Ablak Sarajlija, Halil, Mahmud, Miloš, Milutin, Mustafa i Radiša. U XX v. nije bilo ni jednog kujundžije Muslimana.

Tabla I, pafte kukače (sl. 1, 2 i 3)

- Sl. 1. Pafte, inv. br. 223, 20 x 7,2 cm.
- Sl. 2. Pafte, inv. br. 229, 19 x 6,2 cm.
- Sl. 3. Pafte, inv. br. 234, 20,3 x 6,7 cm.

Tabla II, ploče (pafte) ćilitlije (sl. 4, 5 i 6)

- Sl. 4. Pafte (ploče), inv. br. 240, 18,5 x 7,8 cm.
- Sl. 5. Pafte (ploče), inv. br. 241, 17,3 x 7,4 cm.
- Sl. 6. Pafte (ploče), inv. br. 244, 19,2 x 8,3 cm.

Konzervaciju pafiti obavio je Stevan Janjić, viši preparator Muzeja Hercegovine.

Fotografije je izradio Ferdo Milićević, fotograf Muzeja Hercegovine.

Mr MOMČILO RADOVIĆ

AKTIVNOST KPJ I NARODNOOSLOBODILAČKIH ODBORA NA SLOBODNOJ TERITORIJI U SJEVERNOJ HERCEGOVINI 1941 — 1942. GODINE

Pripreme za organizaciju oružanog ustanka u sjevernoj Hercegovini vršile su partijske organizacije Mostara, Jablanice i Konjica, pod rukovodstvom Oblasnog komiteta KPJ za Hercegovinu do septembra 1941. godine.

Zvanična odluka o početku oružane borbe donesena je na konferenciji 8. septembra 1941. na Boračkom jezeru u prisustvu oko 40 učesnika iz okolnih sela i Mostara. Konferenciji je prisustvovao Uglješa Danilović, član PK KPBiH. Na konferenciji je odlučeno da se formira štab Bataljona¹ sa sjedištem na Boračkom jezeru. Ubrzo su formirane dvije čete sa Štabom. Od prvih dana svog djelovanja novoformirani Konjički bataljon djeluje kao vojna jedinica kojom rukovodi KPJ. Oružani ustanak dobija sve organizovaniji i masovniji karakter, sa jasno istaknutim ciljem: oslobođenje od okupatora i domaćih izdajnika, razvijanje, jačanje i učvršćenje bratstva i jedinstva, kao sigurnih garancija za potpunu i trajnu pobjedu nad neprijateljem. Jasno postavljeni i istaknuti ciljevi već započete borbe još više su zblížili narode koji žive u ovom dijelu Hercegovine i borce koji pridolaze iz drugih mjesta Hercegovine, Srbe, Muslimane, Hrvate i pripadnike drugih naroda. Oružana borba protivu neprijatelja stalno se razvija i jača i na djelu, kroz vatru oružane borbe, ostvaruje se bratstvo i jedinstvo koje je uz izrazito veliku hrabrost stalno krasilo borce i rukovodioce Bataljona. Borbe i akcije koje su izveli borci Bataljona postat će prava legenda kao izrazit primjer hrabrosti i snalažljivosti boraca i rukovodilaca. Zato one i sada žive u sjećanju, priči i pjesmi ne samo boraca nego i naroda gdje je djelovao Bataljon, kao trajna uspomena na te herojske podvige ovog slavnog Bataljona.

Partijske organizacije Mostara, Konjica, Jablanice i drugih mjesta Hercegovine, naročito Ljubuškog, slale su svoje članove, skojevce i brojne simpatizere, radnike, intelektualce, đake, studente, pripadnike svih nacionalnosti u ustaničke akcije koje su bile vrlo brojne i uspješne dok najzad nisu prerasle u pravu narodnooslobodilačku borbu.

Odmah poslije osnivanja Bataljon je izveo više uspješnih akcija: likvidirano je ustaško rukovodstvo iz Konjica sa logornikom Zvonkom Jerkovićem 15/16. septembra, izvršen je napad na Glavatičevo koje je oslobođeno 23. septembra 1941, napad na Žandarmerijsku stanicu (postaju) u Bjelimićima 24. septembra 1941. i zauzeće Oružničke postaje u Rujištu 28/29. septembra 1941. godine. Najznačajnija akcija izvedena je 8. oktobra 1941. nad mnogo nadmoćnijim i brojnijim neprijateljem, koji se kretao u više pravaca, ali je odlučujuća bitka bila na Vrapču, na putu prema selu Borci. Poslije potpunog poraza povukle su se i druge neprijateljske snage koje su se kretale u pravcu sela Spiljana, Džaića i u pravcu sela Blaca, kao i one koje su se kretale u pravcu Boračke drage, ne ostvarivši svoj planirani i dobro pripremani cilj. Ta pobjeda pokazala je veliku snagu i borbenost rukovodstva i boraca Bataljona, još više je ojačala jedinstvo i snagu ne samo boraca nego i naroda na ovom terenu. Ojačala je moralnu snagu boraca i naroda i ulila im vjeru u konačnu pobjedu nad neprijateljem. Do kraja 1941. Konjički bataljon je izveo još nekoliko poznatih akcija: na Željezničku stanicu Prenj, na Krvavo polje, Džepe, Blace, Spiljane, Janjinu, Javorik, Turiju i druga mjesta, te likvidaciju prvih četničkih grupa koje su se pojavile na ovom terenu. Tako je 1941. godine, do polovine 1942. godine, stvorena velika slobodna teritorija koja je zahvatala pogranično područje mostarskog, nevesinjskog i konjičkog sreza, područje u gornjem toku Neretve. Postojala je i poluslobodna teritorija, koja se protezala i na područje desne obale Neretve i takva je ostala do polovine juna 1942, do mučke i podle izdaje četničkih elemenata koji su na podmucao, perfidan i svirep način ubili 57 boraca Bataljona, najviše članova KP i SKOJ-a. Bataljon se ubrzo prebacio preko Neretve, poslije oslobođenja Ostrošca, gdje će se formirati nova slobodna teritorija. Bataljon je 1941. i 1942. stalno brojčano povećavan. Tako je Bataljon u proljeće 1942. imao više od 500 boraca, svrstanih u 6 četa, koje su se nalazile u Bijeloj, Glavatičevu, Blacama, Dramiševu i Zaboranima i Zijemlju. Još je postojala i Udarne četa. Borci Bataljona zadavali su neprijatelju strašne udarce, te su ugrožavali i Konjic, u kome se nalazio neprijateljski garnizon i koji je predstavljao jače neprijateljsko utvrđenje u sjevernoj Hercegovini.

Neprijatelj se teško mirio sa stanjem da se u neposrednoj blizini grada nalazi jaka partizanska jedinica, kao što je bio Konjički bataljon. U izvještaju Kotarske oblasti Konjic 28. novembra 1941. piše: »Sramota nam je dozvoliti da se po ovom kotaru slobodno šepure i gospodare banditi (komunisti).«² Neprijatelju je bilo jasno da svim akcijama rukovode komunisti. U izvještaju Velike župe Hum 10. januara 1942.

piše: »Osjeća se življa djelatnost komunista na sve strane. Sve akcije pobunjenika vode se pod njihovim smjernicama.«³

Na slobodnoj teritoriji i u Bataljonu djelovala je jaka i brojna partijska organizacija. Počela je sa radom još prvih dana poslije formiranja Bataljona. Svaka četa i Štab Bataljona imali su svoju partijsku ćeliju. Osnovan je i Biro Bataljona, sastavljen od sekretara partijskih ćelija i komesara Bataljona. Biro Bataljona osnovan je polovinom novembra 1941, a članovi su bili: Esad Sabanac, rukovodilac Biroa, Vasko Gnjatić, Neđo Bitanga, Aziz Koluder, Remza Duranović, Hasan Bubić, Turko Mustafa Temin, Nikola Draganić, Ilija Kukić i Zora Dragić.⁴

Polovinom novembra 1941. slobodnu teritoriju i jedinice Bataljona posjetili su Uglješa Danilović i Slobodan Princip Seljo, članovi GŠ NOPOBiH. Upoznali su se sa radom organizacija KPJ i SKOJ-a, kako u Bataljonu tako i organizacija na terenu, van jedinice. Održali su sastanke sa članovima KPJ, komandama četa i Stabom Bataljona. Tada su borci Bataljona položili partizansku zakletvu da će se boriti protivu neprijatelja do njegovog potpunog uništenja. Uglješa Danilović i Slobodan Princip Seljo pošli su u Trnovo i, dalje, u Kalinovački partizanski odred. Tada je i Bataljon pripadao Kalinovačkom partizanskom odredu. Uporedo s povećavanjem broja boraca u Bataljonu se povećavao i broj članova KPJ i SKOJ-a. U članstvo Partije i SKOJ-a primani su najistaknutiji i najhrabriji borci Bataljona i aktivisti iz sela slobodne teritorije. Ove organizacije postale su brojnije u martu i aprilu 1942, kada su osnovane nove čete Bataljona.

Postojale su i partijske ćelije u selima Jezero-Borci i Glavatičevo. Prva partijska ćelija u Glavatičevu formirana je pri Komandi mjesta januara 1942, a članovi su bili Milorad Crnogorac, Savo Crnogorac i Pero Vulić. U partijskoj ćeliji na Borcima i Jezeru bilo je 6 članova.⁵

U četama, uz partijske organizacije, djelovale su i organizacije SKOJ-a, koje su, takođe, bile brojne. Na Borcima je djelovala skojevska organizacija, takođe od 6 članova.⁶

U proljeće 1942. u Bataljonu i partijskim organizacijama koje su djelovale na slobodnoj teritoriji bilo je oko 80 članova KPJ. Tada je izvršena reorganizacija i Biroa. Početkom maja 1942. na slobodnu teritoriju dolaze Vaso Miskin Crni, član PK KPJ za BiH, i Muhamed Grebo, član Oblasnog komiteta KPJ za Hercegovinu, a nešto kasnije u Bataljon dolazi i Džemal Bijedić, član Okružnog komiteta KPJ za Mostar. Oni su pomogli rad partijskih organizacija, njihovo dalje jačanje, razvijanje i učvršćenje. Izvršena je svestrana analiza rada, kako u Bataljonu tako i u radu Partije i SKOJ-a. Dat je kritički osvrt na neke slabosti koje su se pojavile u rukovodstvu Partije i Bataljona. Oni su 1. maja 1942. osnovali Sreski komitet KPJ za konjički srez. Komitetu su pripale sve partijske ćelije na slobodnoj teritoriji i one koje su djelovale u Konjicu i Jablanici. Prvi sekretar Sreskog komiteta KPJ bio je Franc Novak, a članovi Mirko Bilić, Vasko Gnjatić, Ilija Kukić, Ibrahim Šator i Nikola Draganić.⁷

Novoformirani Sreski komitet i Štab Bataljona preduzeli su energične akcije za potpuno ostvarenje postavljenih zadataka: da se poveća ideološki rad sa borcima u Bataljonu i na terenu, da bude što tješnja saradnja vojnog i partijskog rukovodstva u Bataljonu i na terenu, da se poveća disciplina i odgovornost boraca i rukovodilaca i da se uvećaju opreznost i budnost prema neprijatelju koji je pripremao akcije na slobodnu teritoriju.

Organizacije KPJ i SKOJ-a u Mostaru, Jablanici i Konjicu imale su stalnu vezu sa Konjičkim bataljonom. One su organizovale izlazak boraca na slobodnu teritoriju. Obavještavali su partijsko i vojno rukovodstvo Bataljona o akcijama koje je pripremao neprijatelj u tim mjestima, o njegovim namjerama i planovima. One su bile glavni organizatori prikupljanja i otpremanja raznog materijala u Bataljon: oružja, municije, lijekova i hrane. Uspješno je sve to dostavljano preko sigurnih kanala, koje neprijatelj nije mogao da otkrije. Takođe su obavještavale Štab Bataljona o agentima koje je neprijatelj ubacivao u Bataljon i na slobodnu teritoriju da preko njih dođe do potrebnih podataka radi ostvarenja svojih ciljeva. Partija je postala vodeća snaga i organizator narodnooslobodilačke borbe koja se razvijala u ovom dijelu Hercegovine kao i u cijeloj zemlji. Takvu je ulogu Partija imala od prvih dana oružanog ustanka do potpune pobjede oružane revolucije.

Rad omladine i Antifašističkog fronta žena

KPJ je bila glavni organizator rada svih organizacija koje su djelovale na slobodnoj teritoriji, najviše omladine i AFŽ-a. Na slobodnoj teritoriji omladina je bila nosilac brojnih aktivnosti, naročito u organima narodne vlasti. Osnovne su organizacije omladine aktivno radile u skoro svim oslobođenim mjestima kao i u četama Bataljona. Sa omladinom i SKOJ-em stalno je radila partijska organizacija. Omladina je redovno i potpuno obavještavana o ciljevima i zadacima NOB-a. Sa omladinom su održavani zdravstveni tečajevi i tečajevi za opismenjavanje.

Još u pripremanju oružanog ustanka, kao i u toku borbe, važnu ulogu imale su žene, kako u selima tako i u gradovima sjeverne Hercegovine, gdje su se nalazile neprijateljske jedinice. Stalno su razvijale aktivnosti, naročito u toku 1941. i 1942. na slobodnoj teritoriji. Sa ženama Konjica, Jablanice i Ostrošca uzele su aktivnog učešća i žene iz Mostara i drugih mjesta Hercegovine. Samija Bubić, Bisera Puzić, Zora Dragić i Olga Previšić bile su glavni organizatori i rukovodioci aktivnosti organizacije žena. Žene su bile borci u Bataljonu, odbornici u organima narodne vlasti, rukovodioci KPJ i SKOJ-a, bolničarke itd. Njegovale su bolesne i ranjene drugove i bile su ilegalci. Radile su na ilegalnim kanalima, održavajući vezu sa Konjicom, Ostrošcem i Jablanicom, koji su bili pod vlašću neprijatelja. Kakav je bio cilj i zadatak žena u NOB-u na slobodnoj teritoriji, jasno se vidi iz Proglasa Ženskog odbora sa slobodne teritorije, oktobra 1941, u kojemu piše:

»Majke, sestre i žene!

Vi koje ste uvrijeđene, ucvijeljene i ožalošćene skupa sa svima nama i sa hiljade i hiljade naših drugarica, treba da danas pomognete našu borbu za slobodu i za osvetu naših nevinih sinova, braće i muževa. Mi žene i djevojke organizovale smo sve da potpomognemo našu vojsku, zato prilažemo sve naše darove u naš zajednički hram, hram slobode. Iz svih sela svaki dan primamo darove pa čak i iz onih sela, koja su vrlo daleko od naših. Već do sada primili smo stotine pari čarapa, džempera i ostalog materijala. Žene i djevojke Boračko jezerskog okruga skupa pletu rukavice, džempere, peru i krpe za naše vojnike. Mi nemamo fabrika i mašina, mi imamo vrijedne ruke i široko srce i moći ćemo obezbijediti našu vojsku.

Mi se obraćamo svima poštenim ženama, bez razlike vjere. Mi ne trebamo da žalimo za svoju slobodu, jer znamo da smo mogle bez svega ostati i da bi se sada neprijatelj širio po našim kućama.«⁸

Žene je neprijatelj mučio, naročito pripadnici Francetićeve Crne legije krajem 1941. godine. Tada su postale žrtve nasilja i majke sa djecom iz Čelebića i Donjeg Sela. Žive su sa djecom bacane u zapaljene kuće. Izvršena su velika mučenja žena u Konjicu aprila 1942, poslije masovnih hapšenja. Na slobodnoj teritoriji osnovan je Sreski odbor AFŽ-a, u čijem sastavu su bile: Olga Previšić, predsjednik, Zora Dragić, sekretar, Samija Bubić, Bisera Puzić, Melanija Draganić, Angelina Lambić, Stana Sarić i Mileva Sarić.⁹

Odbor je organizovao tečajeve za nepismene žene u Borcima, Glavatičevu i susjednim selima. U njima je radilo 30 do 40 žena. Svojom aktivnošću isticala se Zora Dragić, učiteljica, član KPJ od januara 1941. Stalno je obilazila susjedna sela i održavala predavanja. Omladinke su bile angažovane u pletenju odjevnih predmeta za borce (džempera, šalova, rukavica, čarapa).

Žene su u Konjicu, početkom 1942, izvele jednu od poznatijih akcija. Vladala je glad i u gradu se nije moglo ništa nabaviti. Žene su tada izvele poznate demonstracije, u kojima je učestvovalo 50 do 60 žena. Sakupile su se u starom dijelu grada, zatim krenule ulicama protestujući zbog nedostatka namirnica i došle do Sreskog načelstva, gdje su demonstrirale. Ova je akcija imala uspjeha za ostvarenje traženog cilja, ali je još više zbližila žene Konjica za njihovu dalju aktivnost.¹⁰

Bataljon napušta slobodnu teritoriju juna 1942. Sa Bataljonom odlaze i žene, aktivni borci i rukovodioci, ali izvjestan broj njih ostaje da radi na terenu, sa ranjenicima u bolnici na Borcima, žrtvujući, ako treba, i život za njih. Tako je Angelina Lambić, bolničarka, njegovala i liječila bolesne borce, a po dolasku četnika uspjela je da svi budu spašeni. Pomagale su ilegalce i radile na pripremanju povratka partizanskih jedinica. S proleterskim jedinicama, Prvom i Trećom proleterskom brigadom, u julu 1942, pošle su i omladinke iz Konjica i Bradine Mila Andrić, Ljubica Belša i Zora Delić.

Osnivanje i rad narodnooslobodilačkih odbora

Na slobodnoj teritoriji, krajem 1941. i početkom 1942, osnivani su prvi organi narodne vlasti, seoski narodnooslobodilački odbori. Osnivani su u svim oslobođenim i poluoslobođenim mjestima koja su se nalazila na velikoj teritoriji tri pogranična sreza: Mostar, Nevesinje i Konjic. Prvi NOO-i osnovani su u selima: Borci, Jezero, Glavatičevo, Čičevo, Kula, a kasnije u Bijeloj, Spiljanima i Blacama. Broj im se povećavao sa širenjem slobodne teritorije. Uputstva o formiranju i radu NOO-a dostavili su Oblasni komitet KPJ za Hercegovinu i Operativni štab za Hercegovinu.

Sredinom decembra 1941. PK KPJ za BiH smatrao je jednim od najvažnijih zadataka partijskih organizacija »potpomaganje i opskrbljivanje naše vojske sa najnužnijim potrebama u hrani, odjeći i novcu« i zaključio da za provođenje tog zadatka treba formirati nacionalno-oslobodilački fond.¹¹

Odmah se osnivaju narodni fondovi za pomoć narodnooslobodilačkoj borbi. Osnovani su u Konjicu, Jablanici i Ostrošcu. U Jablanici je osnovan oktobra 1941. poseban odbor (fond) za prikupljanje novčanih priloga. Nabavljale su se i dijelile potrebne namirnice porodicama, čiji su sinovi i muževi bili u Bataljonu, a kupovao se i kancelarijski materijal, koji je slat partizanima.

Rad na formiranju NOO-a ubrzan je, naročito poslije direktive PK KPJ za BiH, koja je krajem oktobra 1941. upućena svim okružnim komitetima, da likvidiraju stare organe vlasti i formiraju NOO-e kao organe civilne vlasti i komande mjesta kao organe vojnih vlasti. Angažuju se tada sve partijske organizacije, partijska rukovodstva i komande partizanskih jedinica na osnivanju NOO-a. Odmah po oslobođenju Glavatičeva, 23. septembra 1941, Štab Bataljona izdaje Proglas stanovništvu oslobođenog Glavatičeva i okoline, u kome piše:

»Naša narodnooslobodilačka vojska zauzela je Glavatičevo i oslobodila ove krajeve od okupatora i njihovih slugu, izdajnika svih naroda, krvožednih ustaša. Pošto je narodna vojska protjerala neprijatelje, narod je izabrao svoj Narodni odbor, koji je sastavljen bez razlike na vjeru i političko ubjeđivanje, koji će voditi računa o svim narodnim potrebama i koji će sve međusobne sporove sporazumno rešavati. Takođe će ovaj odbor biti u punoj saradnji sa narodnom vojskom i štabom narodnooslobodilačke vojske...

Pozivamo sve stanovništvo Glavatičeva i okolice da potpomaže rad izabranog odbora i da ostane i dalje trezveno, te ne pada pod uticaj nekih narodnih izdajnika i krvožednih razbojnika — ustaša, koji plašeći se opravdane osвете za svoja prljava djela, šire neistinite glasine da bi zaveli narod za svoje lične plaćeničke račune i time omogućili svoj lični opstanak. Svaki onaj koji bi pokušao ometati rad ovom odboru... sa njima će se postupiti kao i sa svakim narodnim izdajnikom, te će biti upotrebljena oružana sila.«¹²

Mreža NOO-a stalno se povećavala sa širenjem slobodne teritorije na susjedni nevesinjski srez, te oslobođenjem Zijemlja, Zaborana i Dramiševa, gdje se odmah osnivaju NOO-i, a zatim u Blacama, Džaićima i Spiljanima krajem 1941. Na osnivanju NOO-a radili su Esad Šabanac, Niza Šarić, Aziz Koluder i Hasan Bubić.¹³

Seoski NOO-i birani su na seoskim konferencijama, gdje su se prisutni mještani slobodno izjašnjavali o svojim odbornicima. Za odbornike su birani najugledniji mještani koji su svojim ličnim radom i autoritetom mogli uspješno djelovati u narodu, čija je riječ u potpunosti poštovana i cijenjena. Seoski NOO-i potpuno su odgovorili svojim zadacima i uspješno su ih izvršavali. U početku su imali izvjesnih poteškoća, koje su uspješno savladane. Decembra 1941. počelo je formiranje i opštinskih NOO-a u Borcima i Glavatičevu, dok su u Zijemlju i Blacama osnovani krajem januara 1942. Oni su imali veće kompetencije i bili su pravi organi narodne vlasti. Opštinske NOO-e sačinjavali su predstavnici svih sela slobodne teritorije, odnosno teritorije jedne opštine. Opštinski odbornici delegirani su od seoskih NOO-a. Između njih je biran izvršni odbor, u kome nije bilo sektorske podjele poslova, nego su o svim poslovima zajednički raspravljali i odlučivali. Najveći dio teritorije bivšeg konjičkog sreza, kao i dijelovi teritorije susjednog mostarskog i nevesinjskog sreza, bio je pokriven organima nove narodne vlasti. O radu NOO-a na slobodnoj teritoriji znali su i zvanični organi NDH. Tako Zapovjedništvo oružničkog krila u Mostaru 13. januara 1942. obavještava Veliku župu Hum da su na slobodnoj teritoriji osnovani odbori koji rješavaju sva pitanja i u koje su ušla po dva čovjeka bez obzira na vjersku pripadnost.¹⁴

Opštinski NOO Borci izabran je u selu Borcima od delegata iz sela Boraka, Dolova, Gakića, Džaića i Bijele. Središte Odbora bilo je u selu Borcima, u zgradi Osnovne škole. Predsjednik Odbora bio je Jovo Sarić Šušković iz Boraka. Opštinski NOO Glavatičevo obuhvatao je cijelu susjednu teritoriju, gdje su se nalazila sela: Glavatičevo, Razići, Ribari, Dudle, Grušća, Lađanica, Kula i Čičevo. Opštinski NOO Blace obuhvatao je slobodnu teritoriju oslobođenih sela: Blace, Zagarica, Dubravice i Spiljani. A Opštinski NOO Zijemlje obuhvatao je granična sela konjičkog i nevesinjskog sreza. Svi muškarci koji nisu bili u jedinici aktivirani su za ukazivanje potrebne pomoći NOO-ima. Formirane su i radne brigade koje su radile za potrebe Bataljona i naroda: spremanje ogrjeva, odjeće, obuće, hrane, obrada zemlje, obezbjeđenje reda uvođenjem seoskih straža, održavanje analfabetskih i zdravstvenih tečajeva itd. Hrana je obezbjeđivana rekvizicijom i ratnim plijenom, a dodjeljivana je jedinicama, siromašnim i boračkim porodicama, te izbjeglicama kojih je bilo dosta na slobodnoj teritoriji.

Od seoskih NOO-a, koji su djelovali na poluslobodnoj teritoriji, svojom aktivnošću isticali su se NOO-i u Krstacu, Dobrigošću, Bunarima, Čelebićima i Idbru. Bilo je seoskih NOO-a i po većim zaseocima na slobodnoj teritoriji, a njihov broj u januaru 1942. iznosio je čak

25. U selima gdje nije bilo NOO-a bilo je članova seoskih ili opštinskih NOO-a koji su kao odbornici bili predstavnici i nosioci narodne vlasti u tim selima. U neposrednoj blizini Ostrošca i Jablanice, na lijevoj obali Neretve djelovali su NOO-i u Donjim Ribićima, Gornjim Ribićima, Dobriogošću, Seljanima, Jaseniku, Čosićima, Starom Ostrošcu, Paprasku, Gornjem Paprasku i Vrh. Djelovali su u toku 1941. i 1942. godine.¹⁵

Skoro sav narod bio je uključen u rad NOO-a: žene, omladina, pa i djeca, naročito u masovnijim akcijama, kao što su spremanje hrane i ogrjeva, oranje itd. U proljeće 1942. cjelokupna obradiva površina bila je obrađena (uzorana i zasijana), što je bilo od velike koristi za narod i borce. Zbog nedostatka muške radne snage povučeno je nekoliko boraca iz Bataljona, pretežno mještana, koji su obrađivali zemlju tog proljeća. Najveća je oskudica vladala u pojedinim važnim artiklima, do kojih se teško dolazilo, kao što su so, mast, petrolej, zatim lijekovi, pisaći papir i drugo, ali se dolazilo i do njih preko saradnika NOO-a u Sarajevu, Konjicu i Mostaru.

Polovinom marta 1942. izvršeno je konstituisanje Sreskog NOO-a u Glavatičevu, u koji su delegirani odbornici iz opštinskih NOO-a. Na plenumu Sreskog NOO-a izabran je tzv. »uži odbor«, organ koji je rješavao sva tekuća aktuelna pitanja. U Sreskom odboru bilo je i predstavnika Bataljona. Opštinski NOO-i održavali su stalnu vezu sa Sreskim NOO-om i njemu su bili potčinjeni, od njega su dobijali uputstva za rad i podnosili mu izvještaje, polagali račune o radu i bili su pod njegovom kontrolom. Predsjednik Sreskog NOO-a bio je Nikola Draganić, a sekretar Fazlija Alikalfić. Sreski NOO objedinjavao je aktivnost svih opštinskih NOO-a na slobodnoj teritoriji. Zato je cijela slobodna teritorija živjela i radila »kao mala država« na teritoriji tzv. NDH. Tu nije bilo pristupa okupatoru i domaćem izdajniku. Preko Sreskog NOO-a potpuno je sređena statistika cijelog područja (brojno stanje stoke, krupne i sitne, zemljišni fond, šumski fond, stanje usjeva, zdravstveno stanje stanovništva, stanje nepismenih, snabdijevanje, broj siromašnih domaćinstava i izbjeglica za koje je potrebna pomoć. Svestrano je ukazivana pomoć opštinskim i seoskim NOO-ima. Sreski NOO bio je glavni organizator proljetne sjetve 1942. na cijeloj slobodnoj teritoriji. Na Hanskom polju (Gornje Zijemlje) za oranje su sakupljena 22 pluga, svaki plug je imao po tri para zaprega da se obradi cijelo polje, jer je bilo potpuno zapušteno. Sreski NOO bio je organizator svih kulturnih i prosvjetnih aktivnosti na slobodnoj teritoriji.¹⁶

U svojoj istoriji narod ovog kraja, po prvi put, birao je svoje prave narodne predstavnike u organe vlasti. Ti predstavnici ili odbornici odgovarali su narodu za sav svoj rad. Takva istinska vlast uhvatila je duboke korijene u narodu koji se u velikoj većini opredijelio za NOB.

Ni okupator ni domaći izdajnici nisu mogli uništiti aktivnost organa narodne vlasti na ovom terenu ni u periodu kad je privremeno zavladao neprijateljska vlast i kad su stacionirane oružane snage ne-

prijatelja na ovom području, od juna 1942. do marta 1943. godine. Narodnooslobodilački odbori, naročito opštinski i sreski, održavali su veze i saradnju sa komandom mjesta, koja je, takođe, djelovala na slobodnoj teritoriji.

U pismu Štaba Hercegovačkog partizanskog odreda, oktobra 1941, predviđeno je formiranje komandi mjesta kao vojnopozadinskih organa. U pismu su određeni i zadaci komandi i njihov odnos prema narodnooslobodilačkim odborima.

Komanda mjesta prvo je formirana, krajem 1941, u selu Borci i bila je smještena u zgradi Osnovne škole. Komandant je bio Nijaz Sarić, a s njim je radio i Marko Vučurević.

Nešto kasnije osnovana je i Komanda mjesta u Glavatičevu. Komandant mjesta bio je Hasan Bubić. Komanda mjesta preuzela je odgovornost za bezbjednost slobodne teritorije: čuvanje magacina i drugih važnijih mjesta, patroliranje, obezbjeđenje, stražarska služba, izdavanje propusnica za kretanje po slobodnoj teritoriji, predostrožnost od upada agenata i drugih neprijatelja. Komanda se brinula o obezbjeđenju hrane i vršila je rekviziciju imovine od neprijateljskih elemenata. Predstavnici Komande mjesta odlazili su u vojne akcije s jedinicama i preuzimale dobijeni plijen. Postojalo je potpuno jedinstvo i razvijala se saradnja između organa vlasti i komandi mjesta, posebno kada je bilo u pitanju snabdijevanje hranom.

Narodnooslobodilački odbori koji su djelovali na slobodnoj teritoriji dobijali su uputstva od Oblasnog NOO-a za Hercegovinu, osnovanog 17. aprila 1942. u selu Dabru, »na skupštini predstavnika svih opštinskih i sreskih narodnooslobodilačkih odbora Hercegovine«.¹⁷

Kakav je bio zamah NOB-a u Hercegovini u tom periodu i koliko je borcima ulijevala osjećanja sigurnosti, potvrđuje i Proglas ove skupštine, u kome piše da borci partizanskih jedinica mogu napuštati svoja sela bez bojazni da će njihove porodice ostati nezbrinute, »jer oni znaju da im se njihove porodice neće upustiti od gladi, dok teče i kod koga; znaju da će im zemlja biti obrađena prije od onih koji ostaju kod kuće; znaju da u pozadini imaju svoju narodnu vlast koja se stara o svemu«.¹⁸ Krajem jula 1942. u Jablanicu je došao Vaso Miskin Crni radi formiranja NOO-a. Po njegovoj direktivi članovi dotadašnjeg ilegalnog NOO-a zaduženi su za formiranje seoskih NOO-a. Odmah su formirani NOO-i u Jablanici i selima u neposrednoj blizini, gdje su postojali uslovi za njihov uspješni rad. NOO-i, tada osnovani, radili su sve do oslobođenja ovoga kraja, februara 1945.

U oslobođenom Ostrošcu, 5. i 6. jula 1942, radili su Narodnooslobodilački odbor i Komanda mjesta, koja je odmah organizovala potpun red ne samo u Ostrošcu već i na širem području. Onemogućeno je djelovanje neprijateljskim elementima koji su htjeli da saznaju pojedinosti o Konjičkom bataljonu i njegovoj vezi sa Prvom proleterskom

brigadom, koja je istovremeno došla na teren Konjica i pripremala se za oslobođenje grada. Takođe je onemogućeno odlaženje pojedinih neprijateljskih elemenata, koji su dolazili iz Konjica, prije oslobođenja grada, a to su pretežno bili neprijateljski agenti i saradnici. Komandu mjesta pomagao je Moša Pijade, član Vrhovnog štaba, koji je boravio u oslobođenom Ostrošcu, a zatim i u oslobođenom Konjicu.

Kulturno-prosvjetni rad na slobodnoj teritoriji

Na slobodnoj teritoriji organi narodne vlasti organizovali su rad osnovnih škola. Radile su škole u Borcima, Jezeru, Glavatičevu, Dramiševu i Zaboranima, sve do juna 1942, dok je postojala slobodna teritorija. Učitelji u školama bili su stručni učitelji koji su došli kao borci na ovu teritoriju. Oni su bili i nosioci kulturno-zabavnog života u mjestima gdje su djelovali. Osnovan je i Partizanski dom u Borcima. U njemu se nalazila biblioteka sa raznovrsnom literaturom, najviše partijskom i marksističkom, koja je nabavljena iz Mostara, Konjica, Jablanice i Ostrošca. Knjige iz biblioteke koristili su borci Bataljona i stanovnici susjednih sela. Na raspolaganju je bilo oko 300 knjiga. U Partizanskom domu nalazio se i drugi propagandni materijal: leci, bilteni, proglosti, koji su takođe dobijani iz Mostara i Konjica. Dom se nalazio u zgradi Osnovne škole u Borcima do marta 1942, a poslije u Glavatičevu, gdje se nalazila Komanda mjesta, Štab Bataljona, Sreski i Opštinski NOO. Bio je to centar slobodne teritorije. U Domu je radio Mirko Oneščuk iz Mostara. Pomoću šapirografa umnožavani su leci, proglosti i radio-vijesti za cijelu slobodnu teritoriju, a taj materijal slat je i u Konjic, Ostrožac i Mostar.

Redovno su održavane priredbe u selima, gdje su se nalazili opštinski narodnooslobodilački odbori, svečano je obilježena proslava oktobarske revolucije i proslave Dana žena i Prvog maja 1942. Pripreme za proslavu Prvog maja organizovala je omladina sa pionirima, uz punu podršku organa narodne vlasti. Izvođači programa pripremili su više kratkih pozorišnih komada, borbenih pjesama, ispisanih parola o NOB-u, drugu Titu, o bratstvu i jedinstvu, KPJ, SKOJ-u itd. Glavni organizatori prvomajske proslave bili su učitelji i aktivni rukovodioci omladine i AFZ-a: Zora Dragić, Mirko Vučurević, Risto Sarić i dr. Prvi maj je slavljen i u Bijeloj, gdje se nalazila Prva četa Bataljona. Na brdu Paklina, okrenutom prema Konjicu, zapaljena je velika logorska vatra da bi Italijani i drugi neprijatelji iz Konjica vidjeli veliki natpis »Živio Prvi maj«.

Bataljon je imao svoju Bolnicu koja je osnovana prvih dana ustanka.¹⁹ Smještena je u selu Borci u »Šantićevoj vili«. U njoj je radio neko vrijeme dr Safet Mujić, ljekar iz Mostara, uz pomoć Alberta Altarca, studenta medicine. Kasnije u Bolnicu dolazi dr Isidor Papo, ljekar iz Mostara. Doktor Safet Mujić odlikovao se humanošću, velikom ljubavlju ne samo prema bolesnicima i ranjenicima nego i prema osoblju s kojim je radio. Imao je velikog udjela u zdravstvenom prosvjećivanju

naroda na slobodnoj teritoriji. Obilazio je sela i ukazivao pomoć bolesnicima. Postao je pojam ljudske plemenitosti ne samo kao ljekar nego i kao čovjek i borac. Takve ljudske osobine tražio je i od ostalog osoblja koje je radilo u Partizanskoj bolnici. Narod okolnih sela brzo je upoznao svoga legendarnog vojnika, humanog ljekara i čovjeka. Predstavljao je pravog narodnog ljekara. Poginuo je 28. jula 1942. u selu Zabrđe kod Kiseljaka u Bosni, u borbi protivu jedinica Hitlerovih hordi, na način dostojan životnog puta ljekara revolucionara. Zato je i proglašen narodnim herojem. Marta 1942. Bolnica je dobila kompletnu hiruršku poljsku bolnicu iz Mostara. Lijekovi i potreban sanitetski materijal takođe su sigurnim vezama dospijevali iz Mostara. I drugu potrebnu pomoć slali su iz Mostara, gdje je aktivno radio ilegalni NOO sa više organizacija po rejonima i ulicama, koje su široko okupljale patriotske snage. NOO je rukovodio i radom Narodne pomoći, koja se bavila sakupljanjem novca, hrane i drugog potrebnog materijala.⁷⁰

Za potrebe Partizanske bolnice dobijani su lijekovi i drugi sanitetski materijal iz Konjica, Ostrošca i Jablanice. U Konjicu je pružao znatnu pomoć apotekar Šerif Kičić i dr Raljević.

Slobodna teritorija na tromeđi graničnih srezova Mostara, Nevesinja i Konjica ostala je takvom do polovine juna 1942. U Konjičkom bataljonu došlo je do izdaje četničkih elemenata koji su na podmukao i kukavički način, ne birajući sredstva, počeli ubijati borce, prije svega komuniste i skojevce. To su radili po unaprijed pripremljenom planu, zavjerom su ubijali borce, najviše noću, na spavanju, na straži, kada se osjećala najmanja opasnost od jednog takvog zločina. U Bijeloj, Glavatičevu, Zaboranima i Dramiševu ubijeno je 57 boraca, najviše komunista i skojevaca. Istovremeno uslijedila je četničko-italijanska ofanziva protiv slobodne teritorije i Bataljon nije mogao na ovoj teritoriji ostati zbog velike nadmoćnosti neprijatelja. Bataljon je po oslobođenju Ostrošca prešao na desnu obalu Neretve, uspostavivši veze sa borcima Prve proleterske brigade, Vrhovnim štabom i drugom Titom, koji se tih dana nalazio u Seonici.

Aktivnost narodnooslobodilačkih odbora u prozorskom kraju i Neretvici 1942. godine

Tito, Vrhovni štab i proleterske brigade dolaze u sjevernu Hercegovinu početkom jula 1941, na putu za Bosansku krajinu. Tada su proleterske brigade izvršile najveću diverziju. Od 3. do 8. jula 1942. uništena je željeznička pruga sa svim staničnim uređajima od Hadžića do Ostrošca i oslobođena su sva mjesta do Konjica, a ubrzo zatim Prozor, Vakuf, Duvno i Livno. U oslobođenim mjestima formiraju se komande mjesta, prvo u Konjicu i Ostrošcu, a kasnije i u Prozoru. U Konjicu su boravili članovi Vrhovnog štaba Ivan Milutinović i Moša Pijade. Oni su »po naređenju druga Tita održali sastanak sa štabom Konjičkog bataljona... Na sastanku su analizirani svi dotadašnji propusti Bataljona i izvučena je pouka za dalji rad«.²¹

Proleterima su u oslobođenim mjestima ostavili izvanredan utisak kao borci svjesne i disciplinovane narodne vojske. Održali su i više priredbi sa sadržajnim programom u Konjicu, Repovcima, Bradini, Seonici, Solakovoj Kuli i Kruščici. Proleterima se pridružio i izvjestan broj mladića i djevojaka iz Konjica, Bradine, Seonice i sa terena Neretvice.

Tito se sa Vrhovnim štabom zadržao od 3. do 12. jula u selima Čuhovići, Bradina, Repovci, Gobelovina, Višnjevica i Solakova Kula, odakle je nastavio put u oslobođeni Prozor.

U svim mjestima narod je srdačno dočekivao borce proleterskih brigada sa Vrhovnim štabom i Titom na čelu. Tako je bilo i u Seonici, gdje se ubrzo formira organizacija SKOJ-a, zatim i omladinska brigada koja je cjelokupnu aktivnost usredsredila na pomoć NOB-u. Omladina je razvila svoje aktivnosti i u oslobođenom Prozoru. Odmah se prijavilo 15 omladinki da pomognu šivanje odjeće za proleterske jedinice i borce novoosnovane Prozorske partizanske čete. Skojevke svestrano pomažu NOB preko NOO-a i Komande mjesta. Pomažu Partizanskoj bolnici koja se nalazila u Prozoru i Šćitu.

Partijska organizacija u Prozoru, uz pomoć članova CK KPJ, oslobodila se ranijih slabosti i nedostataka. Izabrano je novo rukovodstvo, koje razvija aktivnosti ne samo u Prozoru i užoj okolini nego i na širem području. Aktivno saraduje sa partijskim organizacijama u Mostaru, Jablanici i Konjicu i sa brojnim simpatizerima u Ostrošcu. Osnovane su i nove organizacije SKOJ-a koje pomažu narodnooslobodilačku borbu, a više omladinaca i omladinki odlaze s proleterskim brigadama ili stupaju u novoformirane jedinice na svom području. U oslobođenom Prozoru formirana je Komanda mjesta. Osnovani su je Pavle Pekić i Muharem Nuhefendić, a njen dalji rad pomogao je i Moša Pijade. Odlukom Komande mjesta izvršena je konfiskacija imovine neprijatelja i zločinaca, što je nastala pljačkom tuđe imovine. Organizovano je spremanje odjeće, obuće i hrane za borce i otpočeo je kulturno-prosvjetni rad. Otvoren je Dom kulture u Prozoru. Komanda područja osnovana je 4. septembra 1942. za cijelu slobodnu teritoriju, od pruge Rama — Konjic — Bradina do rijeke Vrbasa. Komandant mjesta bio je Petar Komnenić, a kasnije Dimitrije Mujo Kovačević.²² Komanda mjesta brinula se i za Partizansku bolnicu na ovom području, organizovala je trgovinu, obezbjeđivala red i sigurnost građana, izdavala prijave i dozvole za odlazak sa slobodne teritorije. O radu Komande mjesta jedan član Vrhovnog štaba pisao je drugu Titu 22. jula 1942: »Ovdje su velike teškoće oko postavljanja komande mjesta, ljudi za izbor nema, a koji se već pronađu ne pokazuju nikakve volje da prime tako odgovoran posao. Ne zato što bi se plašili odgovornosti pred sobom i pred nama, već i zato da se ne zamjere građanima, pa makar oni i bili i najokorelije ustaše. Do sada smo promijenili 3 komandanta mjesta... Sada se radi na učvršćenju kakvog-takvog NOO.«²³

Po dolasku proleterskih brigada formiraju se NOO-i, koji odmah počinju aktivno da rade. Tako je bilo u selu Repovcima i Gobelovini,

selima ispod Bitovnje, a nešto kasnije i u ostalim selima kuda su prošle proleterske brigade. U Neretvici i u prozorskom kraju ostale su sve do oktobra 1942. Deseta hercegovačka brigada, a Peta crnogorska brigada dolazi na ovaj teren početkom avgusta 1942. Od jula do kraja 1942. na ovoj teritoriji u 52 sela su radili organi narodne vlasti i nije se mogao osjetiti nikakav uticaj neprijatelja.

Prvi mjesni, a kasnije opštinski NOO formiran je na području Prozora i Šćita jula 1942, a obuhvatao je sela: Šćit, Kute, Ivanke, Pajiće i druga. Narodnooslobodilački odbor razvio je svoju djelatnost na čitavom području, čak i na teritoriji izvan tih sela. Djelovanje narodne vlasti na ovom području bilo je veoma uspješno. Postavljene zadatke Narodnooslobodilački odbor uspješno je izvršavao. Sve donesene odluke narod je u potpunosti prihvatao i sprovodio. O njihovom funkcionisanju brinuo je član Vrhovnog štaba Moša Pijade, dok se nalazio u Prozoru. Na novonastaloj slobodnoj teritoriji u potpunosti su se primjenjivali Fočanski propisi i po njima je organizovana narodna vlast i cjelokupni život.

Ubrzo su formirani NOO-i na cijeloj slobodnoj teritoriji, koja je u julu i avgustu zahvatala područje od desne obale Neretve do Vakufa i Bugojna. Početkom avgusta 1942. održana je konferencija u selu Krušćici s ciljem da se predstavnici svih sela upoznaju sa ciljevima i zadacima NOB-a i NOO-a. Konferenciji su prisustvovali Sava Kovačević, Nijaz Šarić, Vlado Tomanović, Mustafa Temin Turko i drugi.

Prisutni su se upoznali sa razvojem NOB-a i budućim zadacima koji su stajali pred NOO-ima i narodom. Donesena je odluka o osnivanju NOO-a u svim selima i odmah se pristupilo njihovom formiranju na cijeloj teritoriji. Za odbornike su birani najsposobniji, poštteni i aktivni ljudi, koji su privrženi NOB-u. Ubrzo su formirani seoski NOO-i u selima: Požetva, Kale, Džanići, Bukovlje, Didić-Lokve Slavkovići, Mustafići, Habibije, Jasenik, Pasovići, Studentica, Oteležani, Gornji i Donji Čezanj, Savići, Šćipe, Pačerani, Preslap, Solakova Kula, Plavuzi, Roatići itd.²⁴

Radom seoskih NOO-a rukovodio je Opštinski NOO koji je formiran u jesen 1942. u Solakovoj Kuli ili, po drugom tvrđenju, u selu Džanići. U Opštinskom NOO-u nalazili su se predstavnici, delegati iz seoskih NOO-a. Seoski i Opštinski NOO djelovali su s manjim prekidom sve do završetka NOB-a. Uslijedio je kratkotrajni prekid zbog četničko-italijanske ofanzive, oktobra 1942, i dok je vođena bitka na Neretvi, jer su ova mjesta prelazila iz ruku NOVJ i POJ u ruke neprijatelja, ali su u julu i avgustu 1943. povraćena i rad je nastavljen.

Komunistička partija Jugoslavije bila je glavni inicijator i organizator oružane borbe i svih akcija. Partija je organizovala osnivanje i rad društveno-političkih organizacija: SKOJ-a, USAOJ-a, Narodnog fronta, AFŽ-a i Pionirske organizacije, koje su svestrano razvile aktivnosti da što uspješnije i u što većoj mjeri pomažu narodnooslobodilačku borbu koja je postajala sve snažnija i masovnija.

Partija je bila inicijator osnivanja novih revolucionarnih organa narodne vlasti: narodnooslobodilačkih odbora, seoskih, opštinskih i sreskih, koji su aktivno i stalno djelovali, osim manjih prekida od juna 1942. do marta 1943. godine. Narodnooslobodilački odbori su u potpunosti primjenjivali sve donesene propise i uputstva koja je donosio Vrhovni štab NOVJ i POJ, prije svega Fočanske i Septembarske propise.

Narodnooslobodilačka borba koja se razvila u ovom dijelu Hercegovine bila je sastavni dio NOB-a naroda BiH i cijele Jugoslavije. Od prvih dana dobila je organizovani karakter, a blagovremeno je ukazivana pomoć članova PK KP i Glavnog štaba PO za BiH, Oblasnog komiteta i Oblasnog štaba za Hercegovinu, čiji su članovi češće dolazili na slobodnu teritoriju i ukazivali pomoć partijskom i vojnom rukovodstvu, upoznavajući ih sa novim zadacima i direktivama najvećih partijskih i vojnih rukovodstava. Zato su ciljevi i zadaci NOB-a uspješno ostvarivani, upravo onako kako ih je postavio CK KPJ jula 1941. godine.

Pomoć je ukazivana i od najvećih vojnih i partijskih rukovodstava naše borbe. U julu 1942, februaru i martu 1943. veliku pomoć su ukazali članovi CK KPJ i Vrhovnog štaba sa Titom na čelu. Drug Tito je lično bio zainteresovan za što uspješniju oružanu borbu u ovom dijelu Hercegovine, između ostalog, i zbog važnog strategijskog položaja. Zato je ukazana svestrana pomoć partijskim organizacijama, narodnooslobodilačkim odborima i vojno-partizanskim organima vlasti kada su osnivani. Tada se mogla češće ukazati pomoć zbog blizine najviših vojnih i partijskih rukovodstava, jer slobodna teritorija, nastala zapadno od pruge Rama — Ostrožac — Konjic — Bradina, bila je integralni dio velike slobodne teritorije, nastale u ljeto i jesen 1942. godine.

Bilješke

¹ Bataljon koji je formiran 8. septembra 1941. promijenio je više imena: prvo se zvao Boračkojezerski, zatim Konjički partizanski bataljon i to je ime zadržao do formiranja Desete hercegovačke brigade 10. avgusta 1942, kada ulazi kao treći bataljon, Mostarski bataljon, u Desetu hercegovačku brigadu.

² Arhiv VII, f. K. 237, br. reg. 27/3—3 (f. NDH).

³ Arhiv VII, f. NDH, K. 247, br. reg. 44/2—13.

⁴ Esad Šabanac, Autorizovano sjećanje, dao autoru 8. jula 1966, Arhiv Hercegovine (dalje u tekstu: AH Mostar), MG Konjic, Kutija br. 2.

⁵ Članovi ćelije bili su: Lazar Sarić, Jovo Sarić (napustio NOB 1942), Olga i Vinko Previšić, Maksim Sarić i Drago Simić. Sjećanje Nikole Draganića i Drage Simića, dato autoru 1. jula 1966, AH Mostar, MG Konjic.

⁶ Članovi skojevske organizacije bili su: Mileva Sarić, Mara Sarić, Danica Mićević, Mila Andrić, Angelina Lambić i Fimija Spasojević. Signatura kao pod 5.

⁷ Brano Kovačević, Omladina istočne Hercegovine u ustanku, Hercegovina u NOB, Beograd 1961, str. 206.

⁸ Arhiv Hercegovine Mostar, Arhivska građa, br. d. 23.

⁹ Kolektivno sjećanje učesnika NOR-a iz Konjica, dato autoru 6. septembra 1965, AHM MG k. I.

¹⁰ Nijaz Bektašević, Sjećanje, dato autoru 15. avgusta 1958, AHM MG k. I.

¹¹ Cirkular PK KPJ za BiH, br. 1, 15. septembra 1941, AIRP, Sarajevo, dt. br. 58, K. 37, In. br. 7721.

¹² Arhiv CK BiH, tom 3, knjiga I, Sarajevo 1952, str. 116—117.

¹³ Razvitak narodne vlasti na teritoriju Konjica, Muzej revolucije, Sarajevo, b. b.

¹⁴ Arhiv, f. NDH, k. 223, br. reg. 8/3—1.

¹⁵ Rasim Idrizović i Fadil Buturović, Sjećanje, dato autoru 23. novembra 1964. u Konjicu, AHM MG — Konjic, K—1.

¹⁶ Razvitak narodne vlasti na teritoriji Konjica, Muzej revolucije, Sarajevo, b. b. (Odbornici Sreskog NOO-a su: Ibro Didik, Hamid Didik, Trifko Crnogorac, Meho Hadžić, Lazar Bjelica, Pero Čabrilo, Tomo Sarić, Vinko Previšić, Nikola Topalović, Stevo Račić, Risto Savčić itd.

¹⁷ Dr Dušan Živković, Postanak i razvitak narodne vlasti u Jugoslaviji 1941—1942, Beograd 1969, str. 257—258.

¹⁸ Isto.

¹⁹ Podatke o radu Bolnice dali su autoru preživjeli borci: Angelina Lambić 8. maja 1964, Drago Simić 26. juna 1964. i Risto Sarić 18. marta 1966. u Konjicu, AHM MG Konjic, K. 1. K. 2.

²⁰ M. Seferović, Mostar u NOP-u, Hercegovina u NOB, Beograd 1961, str. 173.

²¹ Zbornik NOR-a, tom 2, knjiga 5, dokumenat 19.

²² Muharem Nuhefendić, Ratni dnevnik (koji se nalazi u Opštinskom odboru SUBNOR-a, Prozor).

²³ Zbornik NOR-a, tom II, K. 5, d. 45.

²⁴ Za rekonstrukciju rada NOO-a korištena je originalna građa: Ratni dnevnik Muharema Nuhefendića, učesnika NOR-a. Dnevnik se nalazi u Opštinskom odboru SUBNOR-a Prozor; Kolektivna sjećanja učesnika NOR-a sa područja Neretvice, data autoru 9. jula 1964; Sjećanja Ahmeta Hadžića, data autoru 11. novembra 1976; Građa Muzeja revolucije Sarajevo; Izvještaj SK KPJ Konjic 2. septembra 1949. Oblasnom komitetu KPJ Mostar. Arhiv Hercegovine Mostar, MG. Konjic, K. 1. i K. 2.

Mr Momčilo Radović

TÄTIGKEIT DER KPJ (KOMMUNISTISCHEN PARTEI JUGOSLAWIENS) IM VOLKSBEFREIUNGSKOMITEE AUF DEM FREIEN TERRITORIUM IN DER NÖRDLICHEN HERZEGOWINA (1941—1942)

Zusammenfassung

Die Vorbereitungen und Organisation der Aufstände in der nördlichen Herzegowina haben die Parteiorganisation aus Mostar, Konjic und Jablanica unter der Leitung des Bezirkskomitees der KPJ für die Herzegowina durchgeführt. Der bewaffnete Aufstand begann in diesem Teil der Herzegowina im September 1941 und hatte bis zum Mai und Juni 1942 dauernden Aufstieg. In dieser Periode schuf das Bataillon von Konjic ein grosses freies Territorium an der Dreiländergrenze Konjic, Mostar und dem Verwaltungsbezirk Nevesinje, was die Bildung des Organs der Volksherrschaft als gesellschaftlich-politische Organisation auf diesem Gebiet bedingte. Ausser der Bildung von Parteiorganen hat die Partei die Gründung und Arbeit auch anderer gesellschaftlich-politischer Organisationen auf dem freien Gebiet der nördlichen Herzegowina organisiert, die zum Ziel hatten, um so mehr der Entwicklung des Volksbefreiungskampfes (NOB — Narodna Oslobodilačka Borba) zu helfen, der immer stärker, massenhafter und organisierter wurde. Die Partei war der Initiator und Organisator der Gründung der ersten Organe der Volksherrschaft — der ländlichen, Gemeinde- und Bezirks-Volksbefreiungskomitees, die aktiv nach den Vorschriften und Anleitungen, die der Oberstab der Volksbefreiungsarmee (NOV — Narodna Oslobodilačka Vojska) und die Partisanenabteilung (PO) von Jugoslawien gaben, handelten.

Auf Grund der erzielten Erfolge und Eroberungen der Jahre 1941—1942 hat sich der Volksbefreiungskampf (NOB — Narodna Oslobodilačka Borba) erfolgreich in der nördlichen Herzegowina bis zur endgültigen Befreiung dieses Gebietes entwickelt.

STJEPAN IVANKOVIĆ

BORBE DEVETE DALMATINSKE UDARNE DIVIZIJE ZA OSLOBOĐENJE HERCEGOVINE

Deveta dalmatinska udarna divizija formirana je u Imotskom, 13. veljače 1943. U njen sastav ušle su: Treća, Četvrta i Peta dalmatinska narodnooslobodilačka brigada. Prilikom osnivanja sve tri brigade brojile su 2.119 boraca.¹

Od svoga osnivanja pa skoro sve do kraja NOR-a, 9. divizija je vezana za susjedno bosanskohercegovačko područje. Njene prve borbe bile su usmjerene prema Hercegovini. Čim je formirana, učestvovala je sa 2. proleterskom divizijom u borbama za oslobođenje Imotskog i Posušja.

U toku bitke na Neretvi osiguravala je desni bok 2. proleterske divizije. »Sa linije Vrgorac—Kočerin, ona je vršila jak pritisak ka širokom Brijegu² i Ljubuškom, ugrožavajući Mostar sa jugozapada. Time je vezala za sebe jake ustaško-domobranske i italijanske snage.

Na osnovu ovih dejstava Devete NOU divizije, Komanda Šestog italijanskog korpusa je došla do pogrešnog zaključka da će snage Glavne operativne grupe preduzeti proboj na istok između Mostara i Ljubuškog. Zbog toga je sa težišne tačke fronta na Neretvi skinula izvestan deo svojih snaga (grupa 'Skoti', Zetski četnički odred i Nikšićka četnička brigada) i prebacila ih na pravac široki Brijeg—Posušje. To se kasnije pozitivno odrazilo na dejstvo Glavne operativne grupe na Neretvi.«³

Iz citata zaključujemo da je 9. divizija svoje prve velike uspjehe u borbi protiv okupatora i domaćih kvislinga postizala na području Hercegovine.

Borbe 9. divizije za konačno oslobođenje Livna, Duvna i dijela zapadne Hercegovine

Borbe koje su vodile jedinice 9. dalmatinske divizije u sadjejtstvu sa narodnooslobodilačkim partizanskim odredima sa područja borbi i pojedinim jedinicama 29. hercegovačke divizije od 10. oktobra do 20. novembra 1944. dio su operacija za oslobođenje Dalmacije koje je vodio 8. korpus NOVJ. Rezultati tih borbi su konačno oslobođenje Livna, Duvna, Posušja i Kočerina.

U jesen 1944. Nijemci su se hitno povlačili iz Grčke, morskim putem do naših luka, a zatim dolinama rijeka Une i Neretve. Zbog osiguranja tih pravaca držali su sa ustašama i domobranima jake garnizone na njihovim bočnim tačkama. Za pravac dolinom rijeke Une Nijemcima je bitno bilo bočno osiguranje Sinja i Knina, gdje su vođene glavne borbe, zato su držali jake posade u Livnu, Aržanu i Duvnu. Svrha tih posada je bila da mogu hitno intervenirati u pravcu Knina i Sinja. Ovu činjenicu potvrđuje i sastav neprijateljskog garnizona u Duvnu, gdje je glavna neprijateljska snaga bila motorizirana jedinica sa većim brojem tenkova, koja je, po potrebi, mogla brzo intervenirati prema ugroženim tačkama glavnog fronta. Tok borbi za oslobođenje Duvna pokazao je da su neprijateljske pretpostavke bile tačne.

Datumom početka borbi za oslobođenje ovog dijela Bosne i Hercegovine možemo smatrati 9. oktobar 1944. Toga dana je Štab 9. divizije izdao naredbu podređenim jedinicama za napad na Livno. U naredbi se između ostalog kaže: »Padom Livna u naše ruke otvaraju se mogućnosti našeg daljeg nadiranja u pravcu Aržana i Duvna i time ugrožavamo komunikaciju Metković—Mostar, Mostar—Imotski—Sinj. Za odbranu Livna neprijatelj je računao na brzu intervenciju svoje motorizacije iz obližnjih garnizona Duvno i Aržano. Naše namjere: U vezi sa događajima koji se zbivaju u istočnim krajevima naše domovine kao i uopće pometnje u neprijateljskom rasporedu na našoj teritoriji gdje neprijatelj uslijed prodora Crvene armije u Panonsku niziju i iskrčavanja u Grčkoj, prisiljen da progrupiše svoje snage i slabi pojedine garnizone te time stvara opći polet u našim jedinicama i široke perspektive za predstojeće akcije. Štab Korpusa donio je odluku da naša divizija preuzme likvidaciju Livna, kao polazne tačke za slijedeće operacije.«⁴

U napadu na Livno sudjelovale su sve jedinice 9. divizije: 3. dalmatinska udarna brigada, 4. splitska brigada, 13. južnodalmatinska brigada i artiljerija. Iz pravca Duvna, na Borovoj glavi položaje su držali, radi osiguranja, Livanjski i Glamočki odred. Dijelovi 10. dalmatinske brigade 20. divizije postavljeni su radi osiguranja na Privali, na cesti Duvno—Livno, a drugi dijelovi su demonstrativno napadali na Aržano.

Jačina neprijatelja u Livnu bila je preko 750 vojnika sa jakom artiljerijom. U Duvnu je bilo 600 neprijateljskih vojnika i 11 tenkova. Neprijateljski garnizon u Aržanu brojio je preko 600 vojnika.

Napad na Livno izvršile su sve jedinice u isto vrijeme, u jedan sat 10. oktobra. Neprijatelj je bio zatečen. Trosatna borba bila je vrlo žestoka, nakon čega je Livno definitivno oslobođeno. Neprijatelj je imao preko stotinu mrtvih i 84 zarobljena vojnika, među kojima je bio i komandant posade Livna. Gubici neprijatelja bili su vrlo veliki u oružju, opremi, municiji, hrani i drugom materijalu. Sve jedinice 9. divizije izvršile su postavljene zadatke. U borbi se posebno istakla 3. brigada. Divizija je imala 8 mrtvih i 26 ranjenih boraca.

S obzirom da je Livno relativno lako oslobođeno, Štab Divizije je odlučio da se odmah napadne Duvno.

Pokret jedinica u pravcu Duvna počeo je u noći 12/13. oktobra 1944.

Neprijateljski garnizon u Duvnu tada su sačinjavali: Njemačka oklopna jedinica sa 11 tenkova, dijelovi 6. ustaškog zdruga i nekoliko stotina pripadnika ustaške (Kapuličine) milicije.

Kao važnu stratešku tačku, most na rijeci Šujici u selu Kovači branio je jedan vod Nijemaca sa dva tenka i oko 80 milicionera.

U nekim selima oko Duvna nalazile su se grupe neprijateljskih vojnika koji su pobjegli iz Livna poslije oslobođenja.

Napad na Duvno vršila je 3. brigada uz pomoć 4. splitske brigade.

Trinaesta južnodalmatinska brigada napadala je most na Šujici kod Kovača. Osiguranje iz pravca Aržana držala je 10. brigada 20. divizije. Livanjsko-duvanjski odred sa dva bataljona zauzeo je položaje iznad mjesta Šujice i Letke radi eventualnih ispada četnika i ustaške milicije iz tih pravaca.

Neprijatelj je imao namjeru da po svaku cijenu zadrži Duvno, jer je gubljenjem Livna ugrožena obrana pravaca povlačenja njemačkih jedinica dolinama rijeka Une i Neretve.

Namjera Štaba 9. divizije bila je da očisti sav teren od Livna do Duvna i da sabije neprijatelja u sam grad Duvno i da ga koncentričnom vatrom zauzme.

Tačno u ponoć, 14. oktobra 1944, napad na Duvno počela je divizijska artiljerija, a zatim su borci 3. brigade izvršili juriš. Borba je bila vrlo žestoka, jer se neprijatelj ogorčeno branio uz pomoć teških tenkova. U toku borbe pokazalo se da 9. divizija nije raspolagala odgovarajućim oružjem protiv teških tenkova. U divizijskom izvještaju se kaže: »Džon Buli⁵ nisu bili u stanju da donesu odluku u borbi sa tenkovima, pa je situacija ostala nepromijenjena do zore, kad smo izdali naređenje da se jedinice povuku na obližnje kote.«⁶ I na mostu kod Kovača situacija je bila ista.

Napad je ponovljen slijedeće noći, ali bez konačnog uspjeha jer Duvno nije oslobođeno, iako je neprijatelj pretrpio osjetne gubitke. O žestini borbi za Duvno govori se u depeši Štaba Divizije 18. oktobra:

»Duvno smo tri noći uzastopno napadali. Neprijatelj se ogorčeno branio pješadijom i sa 11 tenkova. Polovinu tenkova smo što uništili što oštetili.«⁷

Zapovjedništvo Glavnog štožera domobranstva 19. oktobra izvještava o napadu na Duvno: »Odbijena su dva jača napadaja na Tomislav Grad, koje je neprijatelj izvršio uz potporu zrakoplovstva. Neprijateljski pritisak na ovo mjesto pojačava se. Posada Tomislav Grada pojačana je.«⁸

Poslije neuspješnog napada na Duvno 3. i 13. brigada nastavile su sa čišćenjem sela oko Duvna. Po naređenju Štaba Divizije, 13. brigada je trebalo da posebno obrati pažnju na komunikaciju Posušje—Duvno, otkuda je neprijateljskom garnizonu u Duvnu stizala pomoć.

Neprijatelj se u Duvnu mogao održati ako mu dođe pomoć iz pravca Posušja. Zato su jedinice 13. brigade vodile svakodnevne borbe protiv raznih neprijateljskih formacija koje su pokušavale probiti se iz pravca Posušja u Duvno. Iako je trpio velike gubitke, neprijatelj se uspijevao probiti zahvaljujući tenkovima i jakoj artiljeriji. O tim borbama Štab 13. brigade izvještava Štab Divizije 27. oktobra: »Neprijatelj koji se probija ovom komunikacijom trpi dosta velike gubitke. Neprijatelj se uspijeva probiti iz razloga što ima dosta velike tenkove a naša oružja sa kojima mi raspoložemo ne mogu im ništa napraviti... Neprijatelj kada nastupa, nastupa drsko i ne gleda na vlastite gubitke, samo teži da prođe.«⁹

Jedinice 9. divizije oslobodile su Duvno 15. novembra 1944, nakon mjesec dana neprekidnih borbi, pokazujući izuzetnu hrabrost u toku iscrpljujuće tridesetodnevne borbe. Nastavljajući gonjenje neprijatelja, oslobodile su Posušje 18. oktobra.

Poslije oslobođenja Posušja 13. brigada vodila je 19. novembra žestoke borbe za oslobođenje Kočerina. Neprijateljska posada u Kočerinu brojila je preko 200 vojnika i nekoliko tenkova. Kočerin je oslobođen 20. novembra.

Radi ilustracije koliko je bilo važno osloboditi ove krajeve za dalji tok kninske operacije, citirat ćemo dio izvještaja 9. divizije Štabu 8. korpusa NOVJ: »Sve dok traju operacije kod Knina postojala je mogućnost da se neprijateljska grupa, koja se nalazila u Duvnu, probije i udari u leđa našim jedinicama i time osujeti njihove namjere. Jčina neprijateljske grupacije u Duvnu iznosila je 2.500 Švaba... Nijemci su raspolagali većim brojem topova i 9 tenkova. 16. ovog mjeseca neprijatelj je napustio Duvno i čitava divizija orijentisala se je u pravcu neprijateljskog odstupanja Posušje—Imotski—Široki Brijeg, goneći neprijatelja i nanoseći mu gubitke. Vrlo oštre borbe vodile su naše jedinice oko Posušja i u Kočerinu, koji je zauzet na juriš.«¹⁰

Borbe 9. dalmatinske udarne divizije u Hercegovini od završetka kninske do početka mostarske operacije

Kninska operacija završila je 4. decembra 1944. oslobođenjem Knina. Tada su sve brigade vraćene istočno od Imotskog prema Hercegovini sa zadatkom da smijene 10. i 12. hercegovačku brigadu na položajima prema tzv. Zelenoj liniji¹¹ na desnoj obali Neretve i da zatvore pravce od Lištice i Mostara u pravcu Posušja.

Poslije oslobođenja Duvna, Posušja i Kočerina na području Hercegovine ostala je samo 13. brigada 9. divizije, a ostale brigade su upućene u Dalmaciju, koja je poslije oslobođenja Kočerina u sadjejtstvu sa 12. hercegovačkom brigadom, 21. novembra, prebačena, osim jednog bataljona, na sektor Gruda radi odmora. Drugi bataljon je ostao na položaju radi zatvaranja pravca Lištica—Kočerin.

Zbog nestabilnosti fronta na područje Kočerina vraćena su, 24. novembra, dva bataljona iz Gruda, gdje su uspostavili vezu sa 12. hercegovačkom brigadom.

Dvanaesta hercegovačka udarna brigada u novembru 1944. imala je slijedeće zadatke:

— Zatvoriti pravac Čitluk—Mostar i ofenzivno djelovati prema Mostaru;

— Zatvoriti pravac Lištica—Ljubuški i ofenzivno djelovati prema Lištici sa težnjom da se ovo jako neprijateljsko uporište likvidira u pogodnom momentu.¹²

Od 10. novembra 12. hercegovačka brigada držala je položaje južno od Lištice — selo Uzarići — Turčinovići — Čerigaj. Na tim položajima 13. brigada je uspostavila s njom vezu.

Na osnovu podataka, s kojima su raspolagali, štabovi 12. hercegovačke i 13. južnodalmatinske brigade donijeli su odluku da izvrše napad na Lišticu. Prema dobivenim obavještenjima, neprijatelj je u Lištici ostavio malo snaga.

Obje brigade i Zapadnohercegovački partizanski odred izvršili su napad na Lišticu 27. novembra 1944. godine. 12. brigada napadala je sa južne strane, a 13. sa sjeverozapada. Napadu je sadjejtvovala 10. hercegovačka brigada koja je napadala na prostoru od sela Bačevića do Miljkovića, južno od Mostara, s namjerom da spriječi, eventualno, pojačanje neprijatelju u Lištici.

Stvarne snage neprijatelja u Lištici bile su mnogo jače nego što su štabovi brigada predviđali.¹³ To je jedini uzrok što napad nije uspio. Napad je ponovljen slijedeće noći, 28. novembra. Osim navedenih jedinica sudjelovao je i jedan vod tenkovskog bataljona sa tri tenka i jedan vod oklopnih automobila sa tri blinde 3. oklopnog bataljona 1. tenkovske brigade NOVJ.

I ovaj napad je propao iz više uzroka. Samo mjesto neprijatelj je utvrdio minskim poljima i bodljikavom žicom i ogorčeno se branio sa dobro utvrđenih položaja. Jedan od uzroka je što pješadijske jedinice 12. i 13. brigade nisu bile vične korištenju tenkovske zaštite prilikom napada.

Nakon drugog uzastopnog neuspjelog napada na Lišticu štabovi 13, 12. i 1. tenkovske brigade odustali su od daljeg napada, jer su se uvjerali da su snage neprijatelja mnogo jače nego što su pretpostavljali. A sad je bilo jasno da neprijatelj nema namjeru napustiti Lišticu. Tako je napad odgođen za pogodniji momenat.

Nakon borbi koje su oko Lištice vodila tri bataljona 13. južnodalmatinske brigade prebačena su na prostor Studenci — Imotski — Grude, gdje su ostali do 15. decembra sa zadatkom da vrše čišćenje terena od zaostalih neprijateljskih grupica. Štab Brigade ostavio je jedan bataljon u Kočerinu radi zatvaranja pravca od Lištice. Bataljon je održavao vezu sa 12. hercegovačkom brigadom. Od 16. decembra 13. brigada je opet na položajima oko Lištice, gdje je smijenila 12. hercegovačku brigadu i zauzela položaje od Kočerina do Jara. Od Jara prema istoku položaje je držala 10. hercegovačka brigada. Do kraja decembra brigada je vodila stalne borbe protiv raznih neprijateljskih formacija koje su vršile ispade iz Lištice.

U drugoj polovini decembra jedinice 9. divizije počele su pristizati na područje Hercegovine da bi preuzele položaje od pojedinih brigada 29. hercegovačke divizije prema Zelenoj liniji na desnoj strani Neretve.

Glavni zadaci 9. divizije su bili: osiguranje slobodnog teritorija u zapadnom dijelu Hercegovine od ispada iz neprijateljskog garnizona u Lištici, razbijanje ustaške milicije sjeverno od ceste Lištica — Posušje i u povoljnom momentu likvidirati neprijateljski garnizon u Lištici i goniti neprijatelja.

Dijelovi 3. brigade zauzeli su 22. decembra položaje prema Kočerinu radi razbijanja neprijatelja koji je dan ranije napravio ispad iz Lištice i privremeno zaposjeo Kočerin. Njemačka grupa »Bolman« sutradan je odbačena u Lišticu.

Četvrta splitska brigada smijenila je 23. decembra na položajima prema Mostaru 10. hercegovačku brigadu, koja je držala položaje na pravcu Mostar — Čitluk. Iz sastava 3. brigade izdvojen je talijanski bataljon i stavljen pod komandu Štaba 4. brigade.

Štab 8. korpusa je 31. decembra 1944. naredio da se 13. brigada uputi na otok Vis radi odmora, a jedan bataljon u Dubrovnik. Na njeno mjesto, u sastav Divizije, stigla je 5. januara 1945. godine 2. dalmatinska proleterska brigada.

Jedinice 9. divizije su 5. januara zauzele definitivne položaje ispred Zelene linije. Na području Kočerina, sa zadatkom zatvaranja ce-

ste prema Posušju, položaje je zauzela 2. dalmatinska proleterska brigada. Na položajima Cerigaj — Osoje — Rujeve staje tri bataljona 3. dalmatinske brigade zatvarali su pravac koji iz Lištice preko Buhova vodi prema Ljubuškom.

Tri bataljona 4. splitske brigade držali su položaje na pravcu Mostar — Čitluk, dok je jedan bataljon bio na položaju u selu Jare, a jedan u rezervi.

Protivkolska baterija, jačine tri topa, bila je pod komandom 2. brigade. Brdska baterija nalazila se u Grudama.

Štab Divizije smjestio se u zaselak Andrijanići u Grudama.

Na osnovu dobivenih podataka Štab Divizije je smatrao da će neprijatelj eventualni ispad vršiti cestom Lištica — Kočerin — Posušje. Zato je položaje na tom dijelu fronta držao za najugroženije. Prema istim podacima zaključio je da u Lištici ima oko 2.500 neprijateljskih vojnika, što nije odgovaralo činjeničnom stanju. Snage neprijatelja bile su jače. Štab Divizije izvještava 12. januara Štab 8. korpusa o situaciji na području Lištica — Mostar: »Prema obavještenjima prikupljenim na terenu, kao i primljenim iz neprijateljskih garnizona, vidi se da neprijatelj vrši pripreme za napuštanje čitave prostorije Široki Brijeg — Mostar — Nevesinje. U vezi s tim on je povukao u Sarajevo svu protivtenkovsku artiljeriju, sve tenkove, kao i tešku artiljeriju. Također, neprijatelj je povukao u Sarajevo i sve dijelove 118. divizije koja se nalazila na ovoj prostoriji. Kao smjena dijelovima 118. divizije, došli su u Mostar iz Sarajeva dijelovi jedinica koje se povlače iz Srbije, ali brojcano za 2/3 manje nego što su otišle. Danas smo primili nepotvrđeno obavještenje, da je neprijatelj povukao jednu bojnu koja se nalazi u s. Knešpolju navodno u pravcu Nevesinja. Neprijatelj nije oslabio garnizone u širokom Brijegu i Nevesinju do danas, dok je garnizon Mostar znatno ispražnjen.

Na osnovu izvlačenja materijala i ljudstva, držanja neprijateljskih vojnika kao i njihovog vlastitog pričanja može se očekivati skoro opće povlačenje njemačkih snaga sa ovog sektora. Ustaški glavari ne slažu se sa namjerama Nijemaca, te raznim intervencijama nastoje privoliti Nijemce za aktivnost u pravcu Imotskog — Ljubuškog i Čapljine, ali u ovom pogledu ne postoji sada nikakva vjerovatnost.

U vezi ovih obavještenja mi smo razvili dobro obavještajnu službu i održavamo stalni kontakt sa neprijateljem. Čim situacija bude povoljna mi ćemo sa svim svojim snagama ugroziti i napasti neprijatelja s namjerom da mu zadamo što više gubitaka u ljudstvu i materijalu. Zbog dobre utvrđenosti i jakog osiguranja minskim poljima, bilo bi povoljno ovo izvesti izvan garnizona, ali će o tome odlučiti daljnji razvoj situacije. U duhu svega navedenog mi izvodimo pripreme.«¹⁴

Iz izvještaja se vidi da je Štab Divizije zaključio da predstoji povlačenje neprijateljskih snaga iz Hercegovine. Nije ni preduzimao veće akcije, čekajući njegovo povlačenje.

Realno gledajući, 9. divizija nije ni raspolagala sa dovoljno snaga da protiv brojčano i tehnički jačeg neprijatelja postigne značajniji uspjeh. Neprijatelj je tada u Hercegovini raspolagao sa oko 20.000 vojnika, od kojih je većina bila stacionirana na području Lištice i Mostara.

Također treba istaći da je neprijatelj vrlo vješto kamuflirao svoje prave namjere. Vršio je stalno manje ispade u pravcu Kočerina da bi se stekao utisak da glavni ispad slijedi u tom pravcu. Prebacivao je jedinice iz Lištice u Mostar, a noću je druge vraćao radi utiska da slijedi konačno napuštanje ovih garnizona. Kako su se stvari kasnije odvijale, u tome je uspio.

Time se može objasniti prvobitni uspjeh neprijateljskog ispada iz Lištice 27/28. januara 1945. u pravcu Čapljine i Ljubuškog.

Da bi se shvatila situacija u kojoj se nalazila 9. divizija u januaru 1945. godine, treba imati na umu da su njene brigade bile razvučene na liniji od ušća rijeke Jasenice u Neretvu ispod Mostara pa do južnih padina planine Čvrsnice iznad Posušja, a bilo je nužno kontrolirati i planinske prelaze koji između planina Čvrsnice, Vrana i Ljubuše vode prema Posušju i Duvnu. Njen glavni zadatak je bio da zatvori pravce koji iz Mostara i Lištice vode na slobodni teritorij zapadne Hercegovine i dalje u srednju Dalmaciju. Ako se zna da se njezina 13. brigada tada nalazila na otoku Visu, snage Divizije bile su osjetno slabije od snaga neprijatelja. Ona čak od sredine januara nije imala nikakve rezerve.

Sve nas to navodi da ispad Nijemaca i ustaša iz Lištice noću 27/28. januara u pravcu Čapljine i Ljubuškog nije iznenađenje. Te noći neprijatelj je iz Lištice, u jačini od 7 do 8 hiljada vojnika, počeo ispad prema Čapljini i Ljubuškom pod nazivom »Bora« — Bura. Vidjeli smo iz izvještaja Štaba 9. divizije da je raspolagao sa podacima da se na prostoru Lištice nalazi svega 2.500 neprijateljskih vojnika. Napad je počeo u prvi mrak 27. januara. Uz snažnu podršku artiljerije Nijemci i ustaše su probili obranu Divizije na spoju između njene 3. i 4. brigade. U toku noći, preko Buhova, izbio je iza leđa 4. splitskoj brigadi, čija su tri bataljona držala položaje između Mostarskog blata i Neretve.

U 6 sati 28. januara krenula je druga neprijateljska kolona prema Čitluku i Čapljini. Tako je 4. brigada napadnuta sa fronta i leđa. Pred mnogo jačim neprijateljem glavnina se Brigade povukla u Čapljinu. Ovim ispadom neprijatelj je zauzeo Čitluk, Čapljinu i Ljubuški i došao do Gabele i Metkovića, gdje je porušio mostove na Neretvi.

Glavnina 9. divizije držala je položaje na pravcu prema Posušju i Imotskom, što je neprijatelju olakšalo posao, jer je mogao napasti sa

jačim snagama na položaje 4. brigade. Brigada je, ipak, uza svu žestinu neprijateljskog udara, nakon dva dana prebrodila krizu i kod Crvenog Grma zaustavila nadiranje ustaša prema Vrgorcu.

U tim borbama 4. brigada pretrpjela je osjetne gubitke u ljudstvu i materijalu, što ne iznenađuje jer su neprijateljske snage bile 4 do 5 puta brojnije. Ostale jedinice 9. divizije ostale su gotovo pasivne, jer su morale držati posjednute položaje, a kako Divizija nije imala rezerve, praktično nije imala snaga da priteknu u pomoć 4. brigadi.

Neprijateljski ispad završio je 29. januara 1945. Ovom akcijom neprijatelj je postigao, poslije dužeg vremena, značajniji uspjeh. Nijemci su mogli biti zadovoljni rezultatima akcije: došli su do većih količina duhana, voća, mesa i dr. To je za njih bilo značajno jer su im rezerve hrane bile pri kraju.

Ustaše nisu mogle biti zadovoljne kao Nijemci. Računali su da će ovom akcijom dobiti široku podršku naroda ovoga kraja, ali je akcija pokazala upravo suprotno. Osim pojedinačnih slučajeva, koji su bili plod žestoke ustaške propagande, druge podrške nisu dobili. Konačno su shvatili da je definitivno kraj njihovim iluzijama o podršci naroda ovoga kraja.

I vojni uspjeh bio je kratkog daha. Istog dana jedinice 29. hercegovačke i 9. dalmatinske divizije započele su gonjenje neprijatelja, kojeg su do 5. februara vratili na polazne položaje. Privremeni uspjeh neprijatelja značio je u stvari početak njegova konačnog sloma u Hercegovini.

Borbe 9. divizije u mostarskoj operaciji

Na neprijateljski ispad iz Lištice u pravcu Čapljine i Ljubuškog, koji je ipak bio iznenađenje, Vrhovni štab je odmah reagovao. Tačno u 11 sati 30. januara 1945. naredio je 8. udarnom korpusu da prema Mostaru intervenira svim raspoloživim snagama i da u sadjestvu sa 29. hercegovačkom divizijom likvidira jaka neprijateljska uporišta u Lištici, Mostaru i Nevesinju.

Odmah po prijemu naredbe, Štab 8. korpusa NOVJ izdao je direktivu potčinjenim jedinicama za koncentraciju glavnine snaga u regionu Imotskog i Vrgorca i obuhvatio djejestvo preko Lištice i Ljubuškog u pravcu Mostara. U direktivi se, između ostalog, kaže:

»Zadatak našeg korpusa je odbaciti neprijatelja. Snagama IX divizije zadržavati neprijatelja do intervencije XXVI i XIX divizijom, Tenkovskom i Artiljerijskom brigadom. Sa XXVI divizijom, Artiljerijskom i Tenkovskom brigadom intervenirati pravcem Imotski — Široki Brijeg — Mostar a sa XIX divizijom pravcem Vrgorac — Ljubuški — Mostar... Do dolaska XXVI divizije, Tenkovske i Artiljerijske brigade na prostor Imotskog, XIX na prostor Vrgorac zadržavati daljnje neprijateljsko nadiranje.«¹⁵

Istog momenta, kad je direktiva izdana, počelo je prebacivanje 19. i 26. divizije, Tenkovske i Artiljerijske brigade, prištapskih jedinica i ogromne količine opreme i municije na područje Imotskog i Vrgorca. Kompletno prebacivanje izvršeno je za samo četiri dana. Bila je to najbrža i jedna od najvećih akcija prebacivanja jedinica NOVJ u toku NOR-a.

Jedinice 9. i 29. divizije ne samo da su zadržale dalji prodor neprijatelja nego su ga i vratile na polazne položaje, na kojima je bio 27. januara 1945.

Naredbom Vrhovnog štaba i direktivom Štaba 8. korpusa 30. januara počela je mostarska operacija, koja je donijela slobodu Lištici, Mostaru i Nevesinju i razbila posljednje iluzije neprijatelja da će se duže zadržati u ovom dijelu Hercegovine.

Operacije 9. divizije u borbama za oslobođenje Lištice

Štab 8. korpusa NOVJ izdao je naređenje 4. februara 1945. štabovima potčinjenih jedinica za napad na Lišticu.

Po tom naređenju, 9. divizija sa dvije brigade formirala je lijevu kolonu napada. »Napada pravcem: S. Klobuk — Buhovo — Knešpolje sa zadatkom čišćenja neprijateljskih uporišta u selu Grljevići — Buhovo — Uzarići i izbijanje na komunikaciju Široki Brijeg — Mostar... Sa jednom brigadom izvršit će obezbjeđenje od pravca Mostara — Goranci — Bogodol.«¹⁶ Dvije brigade Divizije bile su u korpusnoj rezervi na prostoru Vrgorac — Propatnica.

Tačan raspored jedinica 9. divizije u borbama za oslobođenje Lištice bio je sljedeći:

Četvrta brigada i dva bataljona 13. brigade bili su smješteni na prostoru Vitina — Vrgorac kao korpusna rezerva.

Treća brigada imala je zadatak da nastupa i čisti od neprijatelja teren Rasno — Buhovo — Turčinovići — Uzarići — Jare — Biogranci i da izbije i presiječe cestu Lištica — Mostar u selu Knešpolju, a time da spriječi izvlačenje neprijatelja iz Lištice i dobijanje pomoći iz pravca Mostara.

Druga dalmatinska proleterska brigada dobila je zadatak da nastupa i čisti od neprijatelja teren Crnač — Gostuša — Gradac — Polog — Odalj — Goranci — Bogodol, da prekine i ugrozi komunikaciju Lištica — Mostar i da osigura lijevo krilo 26. divizije.

Jačina neprijateljskih jedinica na prostoru dještva 9. divizije bila je oko 3.000 vojnika 369. njemačke (Vražje) divizije i 9. hrvatske (ustaško-domobranske) divizije i oko 1.300 milicionera.

Jedinice 9. divizije počele su napad ujutro 6. februara i vodile su borbu na pojedinim sektorima bojišta do 10. februara 1945. Borbe su bile teške i ogorčene. Najteže borbe vodila je 3. brigada 7. febru-

ara na prijelazu rijeke Lištice i prilikom izbijanja na cestu Lištica — Mostar u selu Knešpolju. Ovdje su se smjenjivali juriš za jurišem, jer se neprijatelj uporno branio da bi zadržao Knešpolje, a time i slobodan izlaz iz Lištice prema Mostaru. Borci 3. brigade uspjeli su ujutro 8. februara da konačno ovladaju kotama oko Knešpolja, da presijeku cestu i da nastave goniti neprijatelja prema Mostaru.

I 2. brigada vodila je ogorčene borbe na svom sektoru prema Gorancima, Bogodolu i Pologu. I ovdje se neprijatelj ogorčeno branio i prelazio u protivjuriše, ali bez konačnog uspjeha, iako su neki položaji prelazili po nekoliko puta iz ruke u ruku u toku jednog dana.

Za vrijeme borbe pojedini bataljoni 13. brigade ubacivani su u borbu kao pomoć 2. i 3. brigadi, što pokazuje o ljutom boju koji je često vođen prsa u prsa.

Postavljene zadatke Divizija je izvršila uz velike gubitke i poslije vrlo teških borbi teren je očišćen. Jedini zadatak koji nije do kraja izvršila 3. brigada bio je što nije do večeri 7. februara presjekla cestu Lištica — Mostar u Knešpolju, kada je Lištica oslobođena, pa se dio neprijateljskih vojnika uspio izvući iz Lištice do jutra 8. februara. Treća brigada je ujutro 8. februara definitivno oslobodila Knešpolje.

U borbama i na položajima oko Lištice neprijateljske jedinice pretrpjele su velike gubitke u ljudstvu i materijalu. Neprijatelj je imao više stotina mrtvih, a zaplijenjene su 244 puške i preko 300.000 metaka.

Gubici 9. divizije bili su 84 poginula i 154 ranjena borca.

Deveta divizija u borbama za oslobođenje Mostara

Poslije oslobođenja Lištice moglo se očekivati oslobođenje Mostara.

Štab 8. korpusa pripremio je plan napada i 12. februara izdao zapovijest potčinjenim jedinicama za napad na Mostar. Štab 9. divizije dobio je sličan zadatak kao i prilikom oslobođenja Lištice. Divizija nije direktno napadala Mostar, već je trebala presjeći odstupnicu neprijateljskim jedinicama u pravcu Sarajeva: »Odsjeći mostarski garnizon od zaleđa na sjever na liniji Raštani — s. Drežnica.«¹⁷⁾ Linija napada divizije bila je od Raštana (predgrađe Mostara) do Drežnice, preko 30 kilometara. Same operacije koje je izvodila 9. divizija dijelile su se na dva dijela. Prva faza je počela ujutro 13. februara i sastojala se od čišćenja terena Goranci — Domazeti — Raška Gora — Podivače — Vituša — Vlaštak — Vrđi — Drežnica. Druga faza je počela izbijanjem na komunikaciju Mostar — Sarajevo, a zatim je trebalo presjeći i onemogućiti dovlačenje pomoći neprijateljskim jedinicama u Mostaru iz pravca Sarajeva, likvidirati neprijateljsko uporište u Drežnici i onemogućiti izvlačenje neprijatelja dolinom Neretve prema Konjicu, odnosno Sarajevu.

U borbama su učestvovala sve jedinice 9. divizije osim dva bataljona 13. južnodalmatinske brigade koji su se tada nalazili na otoku Visu.

Neprijatelj je na ovom prostoru imao oko 7.000 vojnika 369. legionarske njemačke i 9. ustaško-domobranske divizije.

Štab 9. divizije izvršio je ovakav raspored svojih jedinica:

Druga dalmatinska proleterska brigada razmještena je na prostoru Goranaca i služila je kao divizijska rezerva.

Treća dalmatinska udarna brigada dobila je zadatak da očisti od neprijatelja prostor Trnovnica — Domazeti — Raštani — Raška Gora — Sirge i da na tom pravcu onesposobi željezničku prugu i po mogućnosti izvrši forsiranje Neretve u cilju presijecanja ceste Mostar — Sarajevo.

Trinaesta južnodalmatinska brigada sa dva bataljona trebala je očistiti prostor Vusi Dolac — Tonkovac — Kula i da prekine željezničku prugu.

Četvrta splitska udarna brigada dobila je zadatak da očisti teren Skutori — Vlačak — Vratnice — Nugli — Vrđi — Gornja i Donja Drežnica i da na sektoru Drežnice poruši željezničku prugu, da po mogućnosti forsira Neretvu i na taj način ugrozi izvlačenje neprijatelja cestom Mostar — Sarajevo.

Već je rečeno da je 9. divizija imala zadatak da u borbama za oslobođenje Mostara odsiječe mostarski garnizon od zaleđa na sjeveru Mostara, na liniji Raštani — Drežnica i da izbije na komunikaciju Mostar — Sarajevo, a time onemogućiti neprijatelju dovlačenje pojačanja odnosno izvlačenje njegovih snaga iz Mostara.

Konfiguracija terena na kome je Divizija vodila borbe vrlo je nepogodna. Visoke i opasne strmine, nepostojanje skoro nikakvih puteva i visok snijeg koji je tih dana pao na ovom području bile su velike teškoće za manevriranje jedinica, što je, bez sumnje, utjecalo na konačni učinak Divizije u ovim borbama.

Prema predviđenom planu općeg napada na Mostar, jedinice 9. divizije započele su napad ujutro 13. februara. Sve brigade vodile su teške borbe. Neprijatelj se uporno branio nastojeći osigurati jedini izlaz iz Mostara, komunikaciju dolinom Neretve prema Konjicu.

Borci 9. divizije uspjeli su onesposobiti željezničku prugu od Raštana do Konjica, ali nisu mogli forsirati nabujalu Neretvu. Tako nije prekinuta cesta koja je išla lijevom obalom Neretve. Upravo tom cestom neprijatelj je uspio izvući jedan dio svojih snaga iz Mostara i tako ih spasiti od potpunog uništenja.

Posebno je teške borbe vodila 4. brigada prilikom napada na Drežnicu. Tu je neprijatelj, iznenada, željeznicom dobio pojačanje iz pravca Konjica. To je pojačanje glavni uzrok što Brigada nije na vrijeme oslobodila željezničku stanicu Drežnica i što nije izbila na cestu Mostar — Sarajevo.

Poslije ogorčenih borbi na svim sektorima jedinice 9. divizije su od 13. do 15. februara 1945. oslobodile čitavo područje od Raštana do Drežnice.

Gubici neprijatelja bili su vrlo veliki: nekoliko stotina mrtvih i mnogo više ranjenih. Zaplijenjena je velika količina ratnog materijala.¹⁸

Deveta divizija imala je slijedeće gubitke: 54 poginula i 71 ranjenog borca.

Poslije završetka borbi za oslobođenje Mostara kompletna divizija prebačena je na teritorij Dalmacije. Brigade su dobile slijedeći raspored:

Druga dalmatinska proleterska brigada krenula je iz Lištice 21. februara na teren Drniša.

Četvrta splitska udarna brigada pošla je iz Drežnice 20. februara na područje Sinja.

Treća dalmatinska udarna brigada krenula je sa prostora Drežnica — Goranci 21. februara i stigla na područje Imotskog 24. februara.

Dva bataljona 13. južnodalmatinske brigade također su krenula sa terena Goranci — Drežnica 22. februara na područje Dubrovnika.¹⁹) Odranije su se druga dva bataljona nalazila na Visu.

Odlaskom brigada sa područja Hercegovine završeno je vrlo uspješno dvogodišnje ratovanje 9. dalmatinske udarne divizije na bosanskohercegovačkom terenu. Divizija je vodila mnoge bojeve sa raznim neprijateljima, donoseći slobodu mnogim mjestima od Livna do Mostara.

Borci 9. dalmatinske divizije oslobodili u ili sudjelovali u oslobođenju Livna, Duvna, Posušja, Kočerina, Gruda, Ljubuškog, Čitluka, Lištice, Mostara i Drežnice. Mnogi borci ostavili su svoje živote na hercegovačkom kršu boreći se za slobodu koju mi danas uživamo. Boreći se rame uz rame sa hercegovačkim borcima za konačnu slobodu ovih krajeva, stalno su jačali svoje redove, jer ih je narod prihvaćao kao svoje. Rasla je Divizija sa razvojem NOP-a na ovim bosanskohercegovačkim prostorima. Mnogi sinovi i kćeri ovih kršnih krajeva stupili su u borbene redove 9. dalmatinske udarne divizije. Samo u toku borbi za oslobođenje Livna, Duvna, Posušja i Kočerina Divizija je ojačala za hiljadu novih boraca. U njenim redovima borili su se pripadnici svih naših naroda i narodnosti. Brojno stanje Divizije 30. novembra iznosilo je 5.453, a 19. decembra 1944. godine 5.823 borca. Pred početak mostarske operacije krajem januara 1945. godine 9. divizija je imala 8.179 boraca, od toga 6.560 Hrvata, 227 Muslimana, 380 Srba, 253 Slovenca, 543 Talijana itd. I ovi podaci pokazuju da je 9. dalmatinska bila divizija bratstva i jedinstva. Narod je jačao Diviziju, Divizija je jačala oslobodilački pokret u narodu.

Bilješke

¹ Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda, Vojnoistorijski institut, Beograd, tom V, knjiga 12, str. 130.

² Danas Lištica.

³ Zbornik, tom II, knjiga 8, str. 186.

⁴ Ibidem, tom V, knjiga 34, str. 135.

⁵ Radi se o vrsti protivtenkovskog oružja.

⁶ Zbornik, tom V, knjiga 34, str. 311.

⁷ Ibidem, str. 683.

⁸ Ibidem.

⁹ Todor Radošević: Ofanziva za oslobođenje Dalmacije, Vojnoistorijski institut, Beograd, 1965, str. 192.

¹⁰ Zbornik, tom V, knjiga 35, str. 356—357.

¹¹ »Ova linija protezala se od Senja preko Knina — Livna — Lištice — Mostara — Nevesinja — Gacka i dalje drumom na sjever« — pišu general-pukovnik Danilo Komnenović i mr Muharem Kreso. (Konačno oslobođenje Hercegovine, »Most«, Mostar, 1975, br. 3, str. 108)

¹² Zbornik, tom IV, knjiga 31.

¹³ Od neprijateljskih jedinica tada su se na terenu Lištice i Kočerina nalazili: ostaci 370. grenadirskog puka — borbena grupa »Bolman«, 2. bataljon 369. grenadirskog puka, izviđački bataljon, 369. poljski dopunski bataljon, 4. divizion 369. artiljerijskog puka, 1. vod 1. baterije i 2. baterija 369. protivtenkovskog divizion. Od ustaških jedinica na ovom području nalazili su se: dijelovi 9. posadnog i 9. ustaškog stojećeg djelatnog zdruga i nešto ustaške milicije.

¹⁴ Zbornik, tom IV, knjiga 32, str. 252—253.

¹⁵ Zbornik, tom V, knjiga 37, str. 517.

¹⁶ Zbornik, tom IV, knjiga 33, str. 120.

¹⁷ Zbornik, tom IV, knjiga 33, str. 298.

¹⁸ U borbama mostarske operacije teško je utvrditi tačne podatke neprijateljskih gubitaka, ali u svakom slučaju bili su vrlo veliki.

¹⁹ Zbornik, tom IV, knjiga 33, str. 460—462.

Stjepan Ivanković

DIE KÄMPFE DER 9. DALMATINISCHEN STOSSDIVISION ZUR ENDGÜLTIGEN BEFREIUNG DER HERZEGOWINA

Zusammenfassung

Die 9. (dalmatinische) Stossdivision wurde am 13. 2. 1943 in Imotski gegründet. Der kämpferische Weg dieser Division der NOVJ (Narodna oslobodilačka vojska Jugoslavije — Volksbefreiungsarmee Jugoslawiens) ist zum grossen Teil mit dem benachbarten Gebiet von Bosnien und der Herzegowina verbunden. Ihre Kämpfe zur andgültigen Befreiung dieser Gebiete dauerten von Anfang Oktober 1944 bis zur zweiten Februarhälfte 1945. In diesem Zeitraum hat die Einheit der 9. Division viele Orte im Gebiet von Livno bis Mostar und Drežnica befreit oder mit anderen Einheiten der NOVJ an der Befreiung teilgenommen. Später haben die 29. (herzegowinische) Stossdivision, die 9. (dalmatinische) Stossdivision am meisten zur endgültigen Befreiung der Herzegowina beigetragen und sie haben die meisten Opfer gehabt. Indem sie gegen die Okkupation und gegen einheimische Quislinge für die endgültige Befreiung des benachbarten Gebietes von Bosnien und der Herzegowina kämpften, hat die Division ihre kämpferischen Reihen dauernd mit neurekrutierten Kämpfern aus diesem Territorium verstärkt, weil viele Söhne und Töchter dieser Gebiete sich ihnen angeschlossen haben.

BERNAL BILJIC

IZMIRANJE OBLASNOG KOMITETA KPI ZA HERCEGOVINU 1935. I MJESNOG KOMITETA KPI MOSTAR 1940. GODINE*

Poslije Osvjete partijske koalicije KPI za Bosnu i Hercegovinu održano u Mostaru 1935. godine, nastojelo je povećati broj partijskih organizacija koje su do tada djelovale uglavnom neposredno i izvanredno kroz organiziranih revolucionara u mnogim mjestima. Takav način bio je i za mostarsku partijsku organizaciju.

Poslije 1937. nastaju se sa sobom dijeliti ljudi koji su se bavili organiziranjem partijskih organizacija i propagandnim organizacijama u Mostaru. Početni organizatori i njihova aktivnost trebala se oslanjati na partijske organizacije, ali više je usmjeravali na praktične akcije u ovom području. Osim toga, organizacije se uglavnom bavile i drugim aktivnostima koje su bile od koristi i njihovim članovima u svakodnevnom životu.

sjećanja i izvori

Organizacija Hercegovačkog fronta, KPI za Hercegovinu, nastala je kao rezultat razvoja partijske organizacije i formiranja partijskih organizacija u gradovima, selima i mjestima svih organizacija gdje su se u to vrijeme nalazili. Nastojalo je da se formiraju Oblasni komiteti KPI za Hercegovinu odigralo značajnu ulogu za razvijanje i uspostavljanje partijske organizacije. Upravo krajem 1936. godine mostarska organizacija je samostalno organizirala skupštinsko izborni, tako da su partijske organizacije, kao je organizirano, potpisali svoju svoju organizaciju da je na dan izbora dobila 73 glasa. Upravo je nastala u Mostaru, ali se ona ne može tu biti nezavisna organizacija i da se ona odnosi u organizaciji Hercegovačkog fronta.

Oblasni komitet KPI za Hercegovinu, formiran 1937. godine, razvio se 1940. godine, i da je njegov sastav oblikovan.

Miroslav Pavač, izbornik, Mostar, poginuo 1942. od ustaša u Gornjoj Crpini kod sela Dvorčanih kovača.

DŽEMAL BIJEDIĆ

FORMIRANJE OBLASNOG KOMITETA KPJ ZA HERCEGOVINU 1939. I MJESNOG KOMITETA KPJ MOSTAR 1940. GODINE*

Poslije četvrte partijske konferencije KPJ za Bosnu i Hercegovinu, održane u Mostaru 1938. godine, uslijedilo je povezivanje partijskih organizacija koje su do tada djelovale mahom nepovezane i izolovane, bez organizovanih rukovodstava u mnogim mjestima. Takav slučaj bio je i sa mostarskom partijskom organizacijom.

Poslije 1935. vraćaju se sa robije drugovi koji su se angažovali u obnavljanju, povezivanju i pripremanju organizacije za akciju. Povratak drugova i njihova aktivnost znatno su osnažili partijsku organizaciju, sve više je usmjeravajući na praktične akcije. U tom razdoblju aktivnost organizacije se uglavnom iscrpljivala u intenzivnijem oživljavanju rada sindikata i njihovom odvajanju od socijaldemokrata i kolebljivih elemenata.

Formiranje Pokrajinskog komiteta KPJ za Bosnu i Hercegovinu snažno utiče na povezivanje organizacija i formiranje rukovodstva, naročito u gradovima, kao i formiranje novih organizacija gdje su za to postojali uslovi. Nesumnjivo je da je formiranje Oblasnog komiteta KPJ za Hercegovinu odigralo značajnu ulogu za razvitak i aktivnost mostarske organizacije. Upravo koncem 1938. godine mostarska organizacija je samostalno istupila na skupštinskim izborima. Iako još nedovoljno organizovana, ona je očigledno pokazala svoju snagu činjenicom da je na tim izborima dobila 473 glasa. Uspjeh je utoliko veći kada se zna da su to bili nedemokratski izbori i da su održani u uslovima javnog glasanja.

Oblasni komitet KPJ za Hercegovinu, formiran 1939. godine, popunjen je 1940. godine. Tada je njegov sastav bio sljedeći:

Mustafa Pašić, sekretar, radnik, poginuo 1942. od četnika u četničkom puču na Boračkom jezeru;

Rudolf Hrozniček, radnik, ubijen od ustaša u logoru Stara Gradiška;

Dr Safet Mujić, poginuo kao partizanski ljekar jula 1942. kod Kiseljaka;

Karlo Batko, radnik, poginuo 1943. godine u Konjicu;

Miro Popara, student, strijeljan 25. jula 1942. od Talijana u Nevesinju;

Jusuf Čevro, radnik, strijeljan od ustaša 1. avgusta 1941. u Mostaru.

Iako su postojali uslovi za njeno omasovljavanje, u to vrijeme na području Hercegovine bila je brojno malena partijska organizacija. Otuda je razumljivo da se kao jedan od prvih zadataka izdvojilo upravo jačanje mostarske partijske organizacije, koja bi svojim revolucionarnim iskustvom i aktivnošću doprinijela snaženju čitave partijske organizacije na području Hercegovine.

U to vrijeme dolazi do obnavljanja i formiranja organizacija u Čapljini, Jablanici, Bileći, Trebinju, Stocu, Ljubuškom i Nevesinju.

Koncem juna 1940. održana je partijska konferencija na kojoj je izabran Mjesni komitet KPJ za grad Mostar. Na konferenciji je bilo 15 drugova, uključujući i članove Oblasnog komiteta. Od učesnika konferencije sjećam se Muje Pašića, Rudolfa Hrozničeka, Mire Popare, Karla Batka, Jusufa Čevre, Safeta Mujića, Aziza Koludera, Mustafe Bjelavca, Mahmuta Đikića... Treba istaći da je 9 delegata izabrano u partijskim organizacijama, u ćelijama. Partijska organizacija u Mostaru tada je imala 32 člana.

Na konferenciji je konstatovano, s obzirom na uslove i neiskorištene mogućnosti, da je organizacija malobrojna i da u njoj preovladava sektaštvo. Uz to, podvučeno je da je usprkos malobrojnosti i sektaštvu njen politički uticaj u gradu veoma velik, naročito među radnicima i u znatnom dijelu inteligencije. Već tada je skojevska organizacija u gradu okupljala i u razne akcije vodila najveći dio omladine. Postojali su svi uslovi da se iz redova SKOJ-a omasovi i ojača partijska organizacija. Jedan od najvažnijih zaključaka konferencije bilo je omasovljenje organizacije, prije svega iz redova borbenih mladih radnika.

Tada je za sekretara Mjesnog komiteta KPJ za Mostar izabran Jusuf Čevro, radnik.

Poslije ozbiljne i realno odmjerene kritike na konferenciji i nakon što je organizacija upućena na najvažnije zadatke, osjetila se snažna aktivnost na svim sektorima djelatnosti. Cjelokupna docnija aktivnost, koja se tako reći svakodnevno ispoljavala, pokazala je koliko je konferencija sa svojim pravilnim zaključcima dala impulsa angažovanju komunista, posebno stvaranju i jačanju njihovog uticaja na postojeće legalne institucije i organizacije.

Paralelno s tim rasla je borbenost u redovima komunista i skovavaca, ojačala je njihova revolucionarna oštrina, jer su se oni, suočeni sa surovim uslovima života i rada, sve odlučnije hvatali ukoštac sa reakcionarnim elementima, koji su, padajući sve više na anacionalne pozicije, uvidali u Partiji najveću opasnost za svoj položaj i interese.

Od niza akcija, koje su se rađale unoseći sve više optimizma među radnike, vrijedno je izdvojiti demonstracije u avgustu i septembru 1940. i generalni štrajk koji je uslijedio poslije njih.

24. avgusta 1940, u subotu naveče, u Mostaru su organizovane i izvedene prve demonstracije pod parolom borbe protiv skupoće i za vojni savez sa SSSR-om. Masa od preko 2.000 radnika, službenika, studenata, đaka i drugih građana sakupila se na Rondou i susjednim ulicama da bi se, zatim, odatle, Alejom platana, uputila prema Gimnaziji. Kod kafane »Pariz« govorio je radnik Imšir Gigić. (Imšir Gigić je odveden u Lepoglavu 9. septembra 1940. i likvidiran od ustaša 1941. godine.) U svom govoru zahtijevao je da se radničkoj klasi obezbijedi pravo na rad, udruživanje i slobodu štampe itd. Tokom govora govornik je bio podržavan od demonstiranata uzvicima »Savez sa Sovjetskom Rusijom!«, »Hiljeba, rada i slobode!« Zatim je povorka demonstiranata, noseći transparente i pjevajući borbene radničke pjesme, krenula pored Gimnazije korzom i prešla na lijevu obalu, pored hotela »Neretva«. Demonstranti su prošli glavnom ulicom pored Radničkog doma i, obilazeći cio grad, došli do mosta Mujage Komadine, gdje je radnik Mujo Bubić, krojač, kratkim govorom završio demonstraciju.

Zbunjena i iznenađena organizacijom i snagom demonstracije, vlast nije pokušala ni omesti prve velike demonstracije u Mostaru.

1. septembra 1940, u nedjelju poslije podne, povodom godišnjice napada fašističke Njemačke na Poljsku, Mjesni komitet KPJ za grad Mostar organizovao je nove demonstracije. Toga dana odigrana je fudbalska utakmica između RSK »Velež« i RSK »Crna Gora« danas »Budućnost« iz Podgorice (danas Titograd). Nakon što je završena utakmica, masa od preko 3.000 demonstiranata krenula je uzvikujući parole: »Dolje rat!«, »Hoćemo savez sa Rusijom!« Krećući se od Rondo, ulicama Pijesak i Matije Gupca, preko Šemovca, povorka se stalno povećavala novim učesnicima.

Pokušaj demonstiranata da pređu most Mujage Komadine (Lučki most) i izbiju na lijevu obalu bio je osujećen intervencijom naoružanih žandarma i gradske policije, koji su napravili kordon sa bajonetama na puškama, bezobzirno razbijajući povorku. U sukobu sa golourukim demonstrantima žandarmi su upotrijebili puške i pendreke. Prelazak demonstiranata na drugu stranu mosta onemogućen je usredsređenom paljbom žandarma i policajaca, a tom prilikom je, što teže što lakše, ranjeno oko 10 učesnika.

Uviđajući snagu demonstiranata i njihov rastući uticaj na mase, vlasti su izvele naoružanu vojsku, koja je čitavu noć krstarila po gra-

du. Na najprometnijim mjestima i raskršćima postavljeni su bili mitraljezi. U gradu je bila atmosfera opsadnog stanja.

Nakon demonstracije policija je uhapsila 50 lica, dok su se neki drugovi blagovremeno sklonili. Uhapšeni su uglavnom oni za koje je policija smatrala da su inspiratori i organizatori demonstracije i oni koji su se svojim radom isticali u radničkim organizacijama. 2. septembra 1940. vlasti su zatvorile Radnički dom i zabranile rad RSK »Velež«, smatrajući da su stjecište naprednih ideja i revolucionarnog raspoloženja.

Na sve mjere vlasti i policije mostarska radnička klasa odgovorila je najavljuvanjem protestnog generalnog štrajka. U štrajk su stupila sva preduzeća i zanatske radionice, kao i Rudnik mrkog uglja. Bez obzira na sve pokušaje da se razbije štrajk, učešće preko 2.000 radnika u njemu i ovoga puta je pokazalo jedinstvo radničke klase i nemoć onih koji su ga namjeravali razbiti.

Od uhapšenih drugova policija je uputila u koncentracioni logor u Lepoglavu sljedeće drugove: Imšira Gigića, Nikolu Abramovića Bjelicu, Mustafu Bjelavca, Radu Bitangu, Mustafu Alajbegovića, Smaju Brkića, Hasana Kresu, Slavka Balaća, Luku Knežića i Salku Fejića (prva grupa), a nešto kasnije: Mustafu Humu, Veliju Hajdara, Vasilija Tošića, Milu Čečeza, Ljubu Ajvaza, Radu Majstorovića i Rudolfa Hroznička (druga grupa).

Drugove koji su upućeni u koncentracioni logor ustaše su likvidirale 1941. godine, osim četvorice: Salke Fejića, Smaje Brkića, Mustafe Alajbegovića i Luke Knežića.

Svakako je formiranje Oblasnog komiteta SKOJ-a za Hercegovinu (1940) bio značajan momenat za daljnji razvitak i snaženje omladinskog pokreta u Mostaru i ostalim dijelovima Hercegovine.

U Mostaru je bila naročito razvijena aktivnost SKOJ-a koji je svoje aktive imao u svim školama i preduzećima i sve više osvajao pozicije u svim organizacijama gdje se okupljala omladina. Posebno valja istaći da je sadržaj rada tih organizacija sve više protkan duhom borbenosti i sve većim idejnim oduševljenjem omladine za stvar radničke klase. Samo tako može se objasniti činjenica da je za relativno kratak period u redove Partije ušlo nekoliko desetina mladih radnika, studenata i đaka, koji su u akcijama položili ispit svoje političke zrelosti.

U to vrijeme pada i Oblasno savjetovanje SKOJ-a, na kome se diskutovalo o daljem radu i aktivnosti organizacije komunističke omladine u Hercegovini.

*Arhiv Hercegovine Mostar, zbirka memoarske građe, MG/K 2-44

MARKO ZOVKO

ALFRED BERGMAN*

Alfred Fredi Bergman rođen je 28. novembra 1901. u Visokom, gdje mu je otac bio željezničar, član Socijaldemokratske partije od svojih mladih dana. Iz Visokog je premješten u Mostar, gdje je mladi Fredi završio osnovnu školu i gimnaziju. Još u mladim danima od oca je dobio solidne temelje za svoje buduće djelovanje u revolucionarnom radničkom pokretu. Kao srednjoškolac je s ocem posjećivao Radnički dom i sticao znanja o marksizmu. Iako mu Mostar nije rodno mjesto, toliko ga je zavolio da je kasnije, u radničkom pokretu, bio poznat kao »Fredi Mostarac«. Može se reći da je u Mostaru zavolio i marksizam, kojemu je ostao vjeran sve dok ga ustaška kugla nije pogodila.

Hercegovina nije nikad bila žitorodna. Za vrijeme mira narod se ispomagao sa strane, ali u vrijeme prvog svjetskog rata ovdje je vladala glad, osobito 1917. i 1918. godine. Bježeći od gladi, jedan trinaestogodišnji dječak došao je pješke iz svoga nevesinjskog Biograda u Mostar. Taj dječak bio je Blagoje Parović, kasniji rukovodilac revolucionarnog radničkog pokreta. Kad je Blagoje stigao u Mostar, počeo je zalaziti u Radnički dom, gdje se upoznao s mostarskim revolucionarom Gojkom Vukovićem i nekim omladincima, kasnijim istaknutim borcima revolucionarnog radničkog pokreta: Ristom Samardžićem, Uglješom Janjićem, Mladenom Čomićem i Fredijem Bergmanom, s kojima se družio i od njih možda prvi put čuo za radnički pokret. Kako su se tada upoznali, Blagoje Parović i Fredi Bergman ostali su prijatelji, jer su se u partijskom radu susretali, i u zemlji i u emigraciji — u Beču, Pragu i Parizu, pa i u Španiji.

Velika oktobarska revolucija na Fredija je ostavila dubok dojam. Godine 1919. nalazio se pred gimnazijskom maturom. Njegovo zanimanje za revolucionarni radnički pokret bivalo je sve jače i čvrš-

će, što se odrazilo i u obračunu sa socijalnom demokracijom. Čim je na Kongresu, u aprilu 1919, osnovana Socijalistička radnička partija Jugoslavije (komunista), Fredi se uključuje u omladinski pokret, a ubrzo postaje i član Partije.

Poslije gimnazijske mature odlazi na studije u Frankfurt, a zatim u Beč. Studirao je ekonomske nauke. U Beču se upoznao s nekim starijim revolucionarima, ali je najinteresantnije njegovo poznanstvo s Mustafom Golubićem, iskusnim starim revolucionarom, još iz vremena prvog svjetskog rata. Od Mustafe je mnogo naučio, nastojao je da postane veliki konspirator, bar približnog kalibra Mustafe Golubića. Ni Mustafa ni Fredi nisu mislili da bi moglo tako brzo doći do revolucije u Jugoslaviji, te su se usavršavali u partijskom ilegalnom radu. Mustafa mu je prvi dao upute za partijsko djelovanje u potpunoj ilegalnosti. Da je tome posvetio mnogo truda, držeći da bez dobre partijske tehnike nema ni uspješnog partijskog rada u ilegalnom periodu Partije, svjedoči i to što je Fredi Bergman od tih bečkih dana stalno usavršavao svoje partijsko djelovanje na tom sektoru, pa se može ubrajati u najsposobnije partijske tehničare kroz dugi niz godina.

Kad se Fredi, poslije studija, našao u zemlji, rad u ilegalnoj KPJ nije bio nimalo lagan i neopasan. Na putu iz Beča u Zagreb, zadržao se nekoliko dana u Sloveniji da uspostavi dobru veza za prebacivanje ilegalaca preko granice u Austriju, jer je znao da će mu to dobro doći. U aprilu 1925. sazvan je Peti (prošireni) plenum Izvršnog komiteta Komunističke internacionale, kojemu je trebao prisustvovati i bugarski revolucionar Georgi Dimitrov. Dimitrov je stigao do Zagreba u nadi da će ga Zagrepčani dalje prebaciti, pa i preko granice, u Austriju. Taj je zadatak dobio Fredi koji ga je bez ikakvih smetnji izvršio.

U to vrijeme glavni štab partijske tehnike bio je na Medicinskom fakultetu, u Institutu za farmakologiju. Tu je najviše radio Hrvoje Iveković, sveučilišni asistent (danas profesor i jedan od prvih rektora Zagrebačkog sveučilišta poslije oslobođenja). Kad su se Hrvoje i Fredi povezali, rad je krenuo. O tom periodu djelovanja partijske tehnike prof. Iveković priča:

»Glavna ličnost za nabavu svih lažnih dokumenata bio je u našoj tehnici Alfred Bergman, kojeg smo zvali Mostarac Vili. Kao ilegalna policijska kancelarija, partijska tehnika je izdavala (lažne) pasoše, razne legitimacije, ulazne i izlazne vize za putovanja u inozemstvo, objave za putovanje, vojne isprave, pasoše drugih država, krštenice i vjenčalice i sve druge slične isprave, koje su bile potrebne partijskim ilegalcima, kako bi se mogli kretati a da ih policijske vlasti ne uhvate.

Alfred je meni donosio — priča dalje doktor Iveković — prazne ili ispunjene pasoše, koje je dobijao od nekoga iz policije, ili iz štamparije, ili su jednostavno bile ukradene. Uz osnovne podatke za potrebne rubrike, davao mi je i posljednje brojeve, do kojih se došlo u po-

licijskom urudžbenom zapisniku za izdavanje pasoša. Mi smo onda stavljali pečate i potpisivali.

Mi smo imali u našem laboratoriju tajnih pretinaca, kamo smo skrivali pečate. Naši krivotvoreni pasoši gotovo se nisu ni u čemu razlikovali od legalnih pasoša koje je izdavala policija.

Fredi je imao čitave gomile novih neispunjenih pasoša, raznih legitimacija i objava. Kad god mu je nešto trebalo, on mi je davao samo ime i osnovne podatke i određivao rok; mi smo radili veoma ekspeditivno, brže nego policijska kancelarija.

Jedan od zapaženijih njegovih podviga bila je otmica crnogorske revolucionarke Stoje Marković iz Ženskog kaznenog zavoda na Savskoj cesti u Zagrebu, gdje je izdržavala višegodišnju kaznu. Uprava kaznonice je povjerena časnim sestrama, ali je režim bio strog kao i u drugim kaznionicama. Zagrebačka partijska tehnika dugo je studirala kako da drugaricu Stoju, zvanu 'hajdučica Stoja', oslobodi. Fredi je preuzeo taj zadatak. On je bio glavni organizator otmice, višetjednog sakrivanja po raznim ilegalnim stanovima i prebacivanja u Austriju. Kad je Frediju uspjelo da Stoju izvede, odnosno otme iz kaznonice, morao je kriti po Zagrebu nekoliko tjedana dok policijska hajka nije jenjala, misleći da je sigurno već prebačena preko granice. Fredi i Otokar Keršovan obukli su se kao turisti i jedne subote krenuli sa Stojom iz Zagreba. Pratili su je sve do austrijske granice, gdje su joj dali direktive kako će dalje putovati do Beča, te su se vratili preko Ljubljane u Zagreb.«

Prema pisanju zagrebačkog »Organizovanog radnika«, 27. avgusta 1927, policija je pohapsila desetak istaknutih drugova »pod sumnjom da su joj pomogli pri bijegu, ali bez ikakva dokaza«. Bergman nije bio uhapšen, jer se na nj nije sumnjalo.

Kasnije, poslije šestojanuarske diktature, kad se naše partijsko rukovodstvo povuklo u Beč, Fredi je i s njim održavao vezu. Za njega nisu postojale nikakve partijske frakcije, on je radio za Partiju i Internacionalu, radio je s drugovima u koje je imao puno povjerenje. Diktatorski režim šestojanuarske diktature nije mogao ubiti borbeni duh KPJ. Progoni su bili veći, ali se nikad nije odustajalo od rada. Velika borba koju je naša Partija vodila u to vrijeme tražila je i veće zadatke od partijske tehnike. Baš u tim diktatorskim godinama Fredi je pokazao svoju veliku sposobnost. Drugovi su se u partijskoj tehnici češće mijenjali, mnogi su otišli i na robiju, ali je Fredi neumorno obavljao svoju dužnost, najprije u zemlji, a kasnije kao rukovodilac Centralne partijske tehnike pri CK KPJ, u Beču, Pragu i Parizu.

Krajem 1933. došlo je do velike provale u Centralnoj partijskoj tehnici u Zagrebu, koja je bila ogranak Centralne tehnike u Beču. Frediju je uspjelo i ovoga puta da izmakne potjeri policije. Ona ga je tražila na sve strane, ali bez uspjeha. Nije mu mogla ući u trag. On je nastojao da se spasе što se spasiti dade. Pronašao je druga koji će pre-

uzeti rukovodstvo Centralne tehnike u Zagrebu i u zadnji čas se prebacio preko granice u Austriju. Baš tih dana je kurir iz Beča donio dva kofera s dvostrukim dnom, u kojima je bio ilegalni materijal. Koferi su predani u garderobu na zagrebačkom Glavnom kolodvoru. Fredijev nasljednik je predao priznanicu na kofere jednoj drugarici, u koju policija nikad ne bi mogla ni posumnjati. Ona je kofere podigla i predala na određenu adresu i tako je ilegalni materijal spašen.

Policija je ipak doznala da je Bergman uspio prebjeći preko granice, ali istom 1937. godine. Onda je doznala i čime se bavi u Beču. Kako je policija došla do tih podataka, to se sigurno ne zna. U ljeto 1937. Ministarstvo unutrašnjih poslova izdalo je povjerljivi raspis »Centralni komitet Komunističke partije Jugoslavije — podaci o vodstvu partije«. Kad je Banska uprava u Zagrebu primila taj raspis, dostavila ga je svim podređenim nadležstvima. O Alfredu Bergmanu u tom raspisu piše: »Centralna tehnika CK bila je uređena na slijedeći način: Centralni komitet izabrao je Bergmana Alfreda, rođen 28. XI 1901. u Visokom, više puta kažnjavan radi komunizma, pobjegao iz zemlje gdje bio interniran u Karlovcu, za centralnog tehničara, koji je inače poznat pod konspirativnim imenom 'Lenc'. Bergman je docnije povučen na školovanje u Moskvu, a docnije određen za vezu između CK Komunističke partije Jugoslavije i Čehoslovačke, sa sjedištem u Pragu, dok je na njegovo mjesto došao Lilić Stevan.«

Pošto podaci iz raspisa odgovaraju istini, to ih je morao policiji saopćiti čovjek koji je bio upoznat s radom CK KPJ u Beču. Čim je Fredi preuzeo novu dužnost centralnog tehničara pri CK KPJ u Beču, on je ubrzo uspostavio nove veze sa zemljom, jer su stare bile provaljene. Iako su ostali neki drugovi, s kojima je on radio, neprovaljeni, on ih nije odmah povezao sa svojim nasljednikom, nego je to učinio kasnije, kad je vidio da se stvar učvršćuje. Tako je karlovačkog knjižara Goldštajna koristio ponekad kao kurira za prijenos ilegalnog materijala iz Beča u zemlju. Goldštajn je u svom osobnom autu imao ugrađen tajni pretinac u koji je moglo stati dosta materijala.

Centralna partijska tehnika CK KPJ, pod rukovodstvom Fredija Bergmana, postigla je zavidne uspjehe. Za vezu sa zemljom i prijenos ilegalnog materijala Fredi je znao iskoristiti sve mogućnosti. Iako su kuriri dolazili iz Beča u zemlju, nije se dogodilo da je koji od njih pao u ruke policiji. Po prvi put stigao je iz Beča u Zagreb jedan kamion s dvostrukim pretincima, koji su bili ispunjeni ilegalnim materijalom. To je bilo 9. oktobra 1934, na dan kad je kralj Aleksandar ubijen u Marselju. Ne može se ni zamisliti veća opreznost policijskih vlasti nego što je toga dana bila u Zagrebu. Šofer kamiona se javio u Zagrebu na javku, te su odmah poduzete sve mjere da se materijal čim prije istovari na sigurnom mjestu i da se kamion vrati u Beč. Kamion je garažiran u garaži u ono vrijeme poznate gostionice Gašpić i tu je povaden materijal i otpremljen u ilegalna skloništa, a kamion se sutradan vratio u Beč, kamo je sretno stigao.

U Arhivu Instituta za historiju radničkog pokreta Hrvatske u Zagrebu postoji nekoliko zapisnika Politbiroa CK KPJ iz 1935. U zapisniku od 18. juna te godine među prisutnima je navedeno i ime Lenz (Bergman). On nije bio član toga najvišeg partijskog foruma, ali su ga na sjednice pozivali kad je na dnevnom redu bilo nešto važno iz rada Centralne partijske tehnike.

On je imao udjela u organiziranju partijskih konferencija u zemlji i inostranstvu. Za to vrijeme je održana Četvrta zemaljska konferencija KPJ u Ljubljani, 25. i 26. decembra 1934, Zemaljska konferencija o seljačkom pitanju u Vrapču kod Zagreba, 10. augusta i partijska konferencija u predgrađu Praga.

Rodoljub Čolaković, u trećoj knjizi »Kazivanja o jednom pokoljenju«, pišući o hapšenjima na francuskom brodu »La Cors« koji je trebalo da preveze naše dobrovoljce u Španiju, između ostalog piše i ovo: »Među ovima je bila i jedna žena — dr Braina Fos-Rudin, rodom iz Latvije, udata za poznatog jugoslavenskog revolucionara Alfreda Bergmana, koji je dugo vremena bio rukovodilac centralne tehnike CK KPJ.«

Vladalo je pravilo da centralni tehničari ne smiju ostati na tom mjestu dulje od dvije godine. Stoga je CK KPJ odlučio da postavi drugog centralnog tehničara, a Bergmana pošalje u Moskvu u partijsku školu.

Po povratku iz Moskve Fredi je određen kao veza KPJ sa KP Čehoslovačke sa sjedištem u Pragu. Zbog velikih provala u zemlji jedan dio članova CK KPJ u Beču je pohapšen, dok su se ostali prebacili u Prag. Čehoslovačka policija je bila nešto stroža od one u Beču. Stoga su morali da napuste Prag i presele u Pariz. Tako je i Bergman stigao u Pariz, gdje je u prvo vrijeme vodio brigu o dobrovoljcima koji su stizali iz Jugoslavije za Španiju, pa je s jednom grupom i sam otputovao u Španiju. Poslije sloma španske revolucije jugoslavenski dobrovoljci su uglavnom internirani u logorima u Francuskoj. Fredi je bio interniran u logoru Angeles sur mor.

Naši dobrovoljci koji su sudjelovali u španskom ratu pušteni su iz logora istom 1940. godine. Većina ih se vratila u zemlju. S jednom grupom vratio se i Fredi. Bio je uhapšen i odgovarao je pred Sudom za zaštitu države u Beogradu, ali je oslobođen. Suđenje je održano 9. aprila 1941, dan prije ulaska Nijemaca. Policija ga je odmah opet zatvorila, pa je s ostalim uhapšenim komunistima predan ustašama kao policijski inventar.

Zagrebački su zatvori bili premaleni da bi u njim stali svi pohapšeni. Za komuniste su ustaše osnovale posebni logor u Kerestincu. Tako je i Fredi stigao u taj logor. U prvo vrijeme su zatočenički živjeli dosta mirno, održavali su čak razne tečajeve. Hranu su im donosili članovi njihovih porodica ili drugovi koji su bili za to zaduženi. U drugom dijelu zgrade bili su smješteni zatočenički po liniji pravoslavlja i

židovstva. Prvih dana jula 1941. nađen je mrtav u jednom rukavcu Save Tiljak, bivši policijski agent. Policija je okrivila komuniste. Desetorica komunista odvedeni su iz logora Kerestinec 8. jula, a 9. su strijeljani u šumi Dotrščina iza Maksimira. Među njima jedini Hercegovac je bio Alfred Bergman.

Kad je strijeljan nije imao ni punih 40 godina života. Međutim, njegovo revolucionarno djelovanje bilo je bogato i sadržajno. Bio je veliki idealista i vrlo skroman čovjek. Većinu svoga partijskog djelovanja obavljao je u najvećoj konspiraciji. Možda bi trebalo u Arhivu bivše Kominterne potražiti građu iz koje bi se saznalo više o ilegalnom radu Alfreda Bergmana. U mnogim publikacijama iz historije revolucionarnog radničkog pokreta registrirano je samo da je i Alfred Bergman strijeljan 9. jula 1941. kao jedan od desetorice koji su prvi odvedeni iz ustaškog logora u Kerestincu i strijeljani.

U ustaškom logoru Kerestinec bilo je zatočeno 26 drugova rođenih u Bosni i Hercegovini. S obzirom da je u Kerestincu bilo zatočeno oko 90 komunista, onda je broj od 26 razmjerno dosta velik. U prvoj grupi, među desetoricom strijeljanih 9. jula 1941. bio je samo jedan Hercegovac: Alfred Fredi Bergman i dvojica iz Bosne: Ognjen Prica i Sigmund Kraus. Više od polovine ih je poginulo u borbi sa ustašama drugog dana poslije proboja iz logora. I u toj grupa je poginuo samo jedan Hercegovac: Dušan Samardžić i 12 drugova iz Bosne. U grupi od 44 komunista strijeljana su 17. jula u šumi Dotrščina dva druga iz Hercegovine: Ivan Krndelj i Dušan Grković, te tri iz Bosne. Dvojica drugova iz Travnik: Abid Lolić i Hamdo Begovac uspjeli su pobjeći iz obruča, otišli su u partizane i obojica poginuli 1942. godine. Dragutin Dakić, rođen u selu Ivanjska kod Bosanske Krupe, također je uspio pobjeći, bio je u partizanima u Moslavini, a umro je od infarkta 1965. u Zagrebu.

Zadar, oktobra 1973.

*Arhiv Hercegovine Mostar, Zbirka memoarske građe, MG/K 24-2104

TRIPO ŠARENAC

RAZVOJ KPJ U BILEČKOM KRAJU

Revolucionarna prošlost Hercegovine, pa i bilečkog kraja, zauzima vidno mjesto u našoj istoriji. Lanac burnih događaja i djelatnosti čitave plejade snažnih ličnosti čine tu prošlost dinamičnom i sadržajnom. Hercegovci su ustancima dali doprinos rušenju viševjekovne otomanske okupacije i puškama dočekali nove austrijske okupatore 1878. godine. Četiri godine kasnije carske trupe ponovo su morale da intervenišu protiv oružanog otpora naroda u Hercegovini, u kome su učestvovali i Srbi i Muslimani. I policija i žandarmi takozvane Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca imali su posla sa buntovnim raspoloženjima naroda Hercegovine. U svim tim borbama i revolucionarnim kretanjima nije izostao ni bilečki kraj. Naprotiv, dostojno je učestvovao u mnogim zbivanjima i dao veliki broj istaknutih ličnosti. Svijetao primjer čovjeka, koji je duboko shvatio oslobodilačke težnje naših naroda, koji je bio idejni organizator »Mlade Bosne« i koji je u svom idejnom i političkom evoluiranju izrastao od vođe nacionalne omladine do socijalistički orijentisane ličnosti, predstavlja Vlado Gaćinović, rodom iz siromašnog sela Kačnja kod Plane.

Oktobarski događaji u Rusiji donijeli su i ovdje svježinu i revolucionarni polet. Brojni zarobljenici iz austrijske vojske učestvovali su u oktobarskim i drugim događajima u Rusiji. Po povratku u svoja rodna mjesta širili su socijalistička raspoloženja i ideje. Vidan doprinos širenju socijalističkih ideja u ovom kraju dali su Gojko Vuković i Jovo Sekerez, poslanički kandidati na listi Komunističke partije na izborima za Konstituantu novembra 1920. Te godine poslanički kandidati Komunističke partije Jugoslavije održavali su zborove i mitinge po Hercegovini, po sreskim centrima i nekim seoskim naseljima. U svojoj agitacionoj djelatnosti Gojko Vuković je 7. novembra 1920, poslije niza istupa širom Hercegovine, govorio na narodnom zboru u Bileći pred oko 500 ljudi. Poslije njegova govora iz mase su se, između ostalih, čuli poklici:

»Živjela sovjetska Jugoslavija!« Na izborima za Konstituantu, 28. novembra 1920, sva birališta u Hercegovini, pa i na terenu bilećkog sreza, imala su glasačke kutije i kandidatske liste Komunističke partije Jugoslavije. U Hercegovini je od ukupno 66.236 upisanih birača na izbore izašlo 49.944 ili nešto preko 75%. Lista Komunističke partije dobila je 2.787 glasova, od toga u bilećkom srezu 78. Čuvari glasačkih kutija na listi Komunističke partije u bilećkom srezu bili su Stevo Kovačević u Bileći na biralištu broj 1 i Gavriilo Papić na biralištu broj 2, Jakov Babić na Planoj i Stevo Šarenac na Divinu.

Stupanjem na snagu Zakona o zaštite države, a zatim uvođenjem šestojanuarske diktature u zemlji jenjava organizovan rad i uticaj Komunističke partije na bilećkom području jer se monarhistički režim grubo obračunavao sa svakom progresivnom misli. Jedino su učesnici oktobarskih događaja pripovijedali seljačkoj sirotinji o oktobarskoj revoluciji i borbi radničke klase u Rusiji (Mićko Vuković i drugi. Znatniju ulogu u širenju socijalističkih ideja među buntovnim seljacima ovog kraja imali su i pojedini povratnici iz SAD, kao na primjer Jovaga Popadić, Pavle Vuković i Tripko Kovačević. Oni su u tuđini čitali naprednu literaturu, učestvovali u sindikalnim i drugim radničkim organizacijama, pa su svoja saznanja o borbi i pravima koja traže radnici preko svojih organizacija prenosili ljudima s kojima su bili u svakodnevnom doticaju.

Tradicionalno nesnošljiv materijalni položaj stanovništva bilećkog kraja izazivao je interes prema svemu što se zvalo ljepšim životom. Taj položaj može se približno vidjeti i iz popisa stanovništva koji je obavljen u zetskoj banovini 1935. godine i u kome se navodi: »Srez Bileći: 1) sirotinja, iznemoglih, nesposobnih za rad, nezbrinute djece i staraca, udovica i slično ima 414 porodica sa 1.965 članova. 2) Nezaposlenih radnika ima 250 porodica sa 1.300 članova. 3) Oskudnih poljoprivrednika ima 2.100 porodica sa 8.670 članova, od kojih:

a) 350 porodica sa 1.870 članova bez ikakve hrane i mogućnosti sporedne zarade, b) 900 porodica sa 3.700 članova snabdjevenih hranom do 1. januara 1936. v) 850 porodica sa 3.100 članova snabdjevenih hranom do 1. marta 1936. godine.«

Iz navedenih podataka se vidi koliko je bio težak materijalni položaj većine stanovnika bilećkog sreza između dva svjetska rata. Kod velikog broja porodica nije se radilo o življenju, već o spasavanju golih života, da ne pomru od gladi. U narodu je vladala velika zabrinutost i ogorčenje, a među omladinom i buntovno raspoloženje. Svako saznanje o boljoj budućnosti prihvatila je i rado slušala omladina. Rasla je i sazrijevala svijest, što je veoma karakteristično, najprije kod omladine bolje stojećih seljaka, da je postojeće stanje neodrživo. Baš u tim uslovima, 1934. ili 1935. godine, u ovaj kraj dolazi Miro Popara, već poznat kao komunista. On obilazi sela, razgovara s ljudima, rastura ilegalne partijske materijale, marksističku i naprednu literaturu. Njegov rad i uticaj ubrzo je urodio plodom. U septembru 1936. Miro je

formirao prvu partijsku organizaciju, koju su sačinjavali: Halid Čomić, Duro Čubrilo i Vlado Dučić. Miro je vješto, preko crkvene opštine u Fatnici, uspostavio vezu sa Beogradom i tako je snabdijevao partijsku organizaciju potrebnim propagandnim materijalom. Iste godine Miro Popara okuplja naprednu omladinu u Kulturno-prosvjetno društvo »Vladimir Gaćinović« u Bileći, a kada je on zabranjeno zbog programa i tekstova koji nisu odgovarali režimu, formira se biblioteka pod istim imenom. Biblioteka je pod uticajem komunista, naročito njenog predsjednika Marka Albijanića, okupljala naprednu omladinu iz Bileće — Srbe i Muslimane — i širila svoj uticaj preko pokretnih biblioteka na Planoj i u Ljubomiru. Do šireg političkog rada, pod organizovanim uticajem Partije, naročito je došlo u vrijeme agitacije za skupštinske izbore 1938. godine. U toj agitaciji, na platformi Antifašističkog fronta, a na pitanjima odbrane zemlje, osiguranja mira, demokratskih sloboda i ravnopravnosti naroda Jugoslavije, komunisti u bilečkom srezu razvili su živu aktivnost i vršili diferenciranje u masama na opredjeljenju za listu Udružene opozicije, a protiv Milana Stojadinovića. U tom radu najznačajnije prisustvo predstavljala je ličnost Mira Popare. Istina, tom prilikom on nije bio sam. Tu su i ugledni komunisti: Uglješa Danilović, Predrag Vasić, Vlado Vujović, student, Branko i Milenko Šotra, Marko Mihić, Stevo Miljatović i drugi napredni ljudi na koje je KPJ imala uticaja, kao što su inženjer Janko Bjelica, Bogdan Radan, Dana Bjelica i drugi. Na izborima u ovom srezu pobijedila je, zahvaljujući svemu tome, upravo Udružena opozicija.

U ljeto 1939. godine formirana je i druga partijska organizacija u Fatnici. U njen sastav ušli su novoprimitljeni članovi Partije: Čedo Popara, Vlado Radovanović i Tripo Šarenac. Dužnost sekretara u obje partijske organizacije vršio je Halid Čomić.

Posebno značajnu ulogu u političkom radu na platformi Antifašističkog fronta odigralo je Udruženje prosvjetnih radnika, čiji je predsjednik bio Radovan Papić. Sa sigurnošću se može reći da je prosvjetni kadar bilečkog sreza u cjelini bio pod uticajem Komunističke partije. Takvom stanju doprinijeli su po kazni protjerivani učitelji u najzabačenije krajeve da rade u najtežim uslovima, kao što su bili komunisti Stevo Miljatović iz Danilovgrada, Dimitrije Vukadinović iz Crmnice i drugi. U širenju uticaja Komunističke partije isticali su se Tomo Vujović, Risto Milošević, Vido Janetković, Rajko Milošević i drugi. Najveća je zasluga prosvjetnih radnika što u ovom kraju nisu mogle da nađu svog uticaja profašističke organizacije među omladinom, kao što su bile JUGORAS, Ljotićeva organizacija i druge koje su organizovane i forsirane od režima.

Za djelatnost komunista i progresivnih ljudi u bilečkom kraju poseban značaj imale su veze i kontakti koji su ostvarivani s interniranim komunistima u Bileći. Da bi odvojio najnaprednije sinove naših naroda od uticaja na mase, monarhofašistički režim formirao je koncem 1939. logor za komuniste. Bileća je izabrana za progon komunista i zbog toga što je bila udaljena od revolucionarnih radničkih i

intelektualnih centara, što nije bilo do nje podesnih komunikacija, što u Bileći nije bilo radničke klase i slično. Međutim, baš u ovom siromašnom kraju, gdje se nije živjelo već životarilo i gdje je glad bila svakodnevna pratilja života, brzo se saznalo ko su ti ljudi. Bilećki komunisti objašnjavali su stanovništvu da u logoru tamnuju najbolji sinovi naših naroda: Slovenci, Crnogorci, Makedonci, Hrvati, Srbi i Bosanci, među kojima i četiri člana CK KPJ: Moša Pijade, Ivan Milutinović, Ivo Lola Ribar i Kosta Stamenković.

Pošto su internirani komunisti hapšeni po raznim mjestima Jugoslavije i pod posebnim okolnostima dovedeni u Bileću, bilo je od posebne važnosti da se sazna gdje su konfinirani. Prva vijest da su u Bileći došla je partijskom rukovodstvu pismom Todora Vujasinovića, koje je, preko logorskog kuvara Laze Kapora, stiglo u Beograd. Logorski kuvar je to pismo uputio sa Huma. Ono je došlo na pravu adresu. Poslije toga CK KPJ u Bileću upućuje Mira Poparu da uspostavi direktne veze između logoraša i bilećkih komunista, a samim tim i između interniraca i centralnog rukovodstva KPJ. Miro je, preko popa Savića i drugih veza, izdjeystvovao da se sastane s internircem Todorom Vujasinovićem. Do toga je došlo u stanu popa Savića. Od tada postoje stalni kontakti između partijske organizacije u Bileći i interniranih komunista. Pored članova KPJ, koji su na različite načine u tome učestvovali, treba istaći da su u mnogim poslovima i održavanju veza učestvovali i tadašnji vanpartijski: mesar Omer Kreso i omladinke Nada Dangubić i Natalija Babić.

Zahvaljujući povezanosti partijske organizacije iz Bileće sa internircima koji su tamnovali u logoru, istina o položaju, teškom životu i maltretiranju komunista različitih nacionalnosti u kazamatu brzo prodiru u svijet. Komunisti iz Bileće učestvuju u mnogim akcijama koje su u vezi s logorom, angažuju lokalnu javnost i preko partijskih veza obavještavaju čitavo jugoslovensko javno mnjenje šta se zbiva s konfiniranim komunistima. Štampa ne može da čuti pred istinom. Napredna javnost na različite načine reaguje. Angažuju se veoma ugledne ličnosti, koje su bile u vezi sa KPJ, da se režim u logoru učini snošljivijim i da se zatvoreni komunisti puste na slobodu. Sazna je se i za brutalan obračun policije s članom Centralnog komiteta Mošom Pijade. Režim čini sve da sakrije istinu o logorima u kojima tamnuju komunisti. Predstavnici režima trude se da opovrgnu neke istine i da dokažu da se u zatvorima ne primjenjuju metodi o kojima je saznala sva javnost, a ti metodi uistinu su bili stvoreni po ugledu na fašističke tamnice.

Partijska organizacija u Bileći organizovano djeluje i dobija podršku i simpatije napredne omladine iz grada i sa sela, ne samo iz reda siromašnog stanovništva već i od sinova i kćeri imućnijih građana. Te simpatije posebno su ispoljavali učenici i studenti, zatim siromašni činovnici i radnici nadničari, ili pak oni koji su u potrazi za hljbom išli u svijet i vraćali se u svoj rodni kraj. Interesantno je na-

pomenuti, na primjer, da i pored prijatnji policije bilečki ljekar Novak Lojović bez straha izdaje istinito uvjerenje o grubom maltretiranju Moše Pijade u Sreskom načelstvu. Lojović je tražio, i to veoma energično, da Pijade ostane kod njega na liječenju. Nužno je istaći da je u javnosti snažno odjeknuo i protest naroda ovoga kraja, a kasnije i peticija koju je, na inicijativu bilečkih komunista, potpisalo 70 uglednih seljaka i tražilo od bana zetske banovine da se logor u Bileći raspusti. Pokušaj režima da internirane komuniste prebaci u Avtovac (Gacko) takođe nije uspio. Pod organizovanim pritiskom koji je vodila partijske organizacije u Bileći, na širenje progresivnih ideja u narodu i javnog i progresivnog mnjenja režim je bio prisiljen da koncem 1940. godine rasformira logor. Sve to imalo je snažan uticaj na jačanje partijske organizacije u Bileći, na širenje progresivnih ideja u narodu i na kasnije djelovanje komunista.

13. septembra 1941. okupljala se grupa od dvadesetak članova Komunističke partije sa terena bilečkog sreza na granični predio Hercegovine i Crne Gore. Dolazili su u planinu Bratogošt na Prvu sresku partijsku konferenciju.

Prilike na početku razvoja ustanka zahtijevale su da se komunisti bilečkog sreza što prije sastanu, sagledaju razvoj političke situacije, vide vlastite zadatke i izaberu Sreski komitet KPJ, koji bi preuzeo odgovornost u rukovođenju političkim radom i političkim akcijama na tom području.

Početna etapa oružanog narodnog otpora nametala je potrebu najorganizovanijeg djelovanja članova Komunističke partije Jugoslavije. Zemlja se nalazila pod fašističkim hordama. Domaći izdajnici vršili su, zajedno s okupatorom, masovne represalije nad narodom. I Hercegovinu je zahvatio val fašističkog terora i pustošenja. U teškom haotičnom stanju, koje je zahvatilo zemlju, komunisti Jugoslavije nastojali su da onemoguće bratoubilačku borbu i namjere fašista da pokore naše narode. I komunisti bilečkog sreza morali su raditi brzo i efikasno. Već tada pred nama su se nalazile slike Koričke jame, u kojoj su od ustaškog noža užasnu smrt našli ljudi srpske nacionalnosti, i jame Čavkarice, u kojoj je ista sudbina snašla muslimanski živalj od četničkog noža. Nicala su i mnoga druga gubilišta. Narod je masovno stradao.

U takvoj situaciji održana je Prva partijska konferencija za bilečki srez, kojoj je prisustvovalo 18 članova KPJ. U radu Konferencije učestvovali su: Kosta Grubačić i njegova supruga Emilija, Tomo Vujović, Rako Mirković i Vojin Albijanić s područja Baljaka; s terena Fatnice Vlado Radovanović, Đuro Čubrilo i Čedo Popara; iz Davidovića Danilo i Tripo Šarenac i Boriša Andrić; s područja Meke Grude Rajko Milošević i Rade Radan; iz sela Pađena Božo Vukoje Stari, Uroš Vukoje i Stevan Vukoje, a sa Vlahinje Radovan Papić i Peko Papić. Od prisutnih devetorica su bili predratni članovi Partije, a ostali su primljeni u članstvo KPJ od aprila do septembra 1941. Skupu je prisu-

stvovalo, s obzirom na socijalni sastav, 10 seljaka, 5 prosvjetnih radnika, 2 radnika i 1 srednjoškolac. Već u to vrijeme i u samoj Bileći postojala je osnovna partijska organizacija sa 8 članova. U njenom sastavu bili su: Halid Čomić, Žarko Glogovac, Hajrudin (Hako) Selimović, Kemo Kapidžić, Bajro Selimović, Danilo Bošnjak, Marko Albijanić i Vido Janetković. Dužnost sekretara organizacije vršio je Žarko Glogovac, a zamjenik sekretara bio je Danilo Bošnjak.

Treba istaći da Prvoj partijskoj konferenciji nije prisustvovao niko od članova KPJ iz same Bileće, iako je imala najbrojniju organizaciju u to vrijeme. Njihov dolazak onemogućila je italijanska blokada, mjere predostrožnosti i brojna pojačanja kontrole komunikacija i izlaza iz grada.

Pored članova koje sam pomenuo, Prvoj sreskoj partijskoj konferenciji prisustvovali su i drugovi: Uglješa Danilović, član Pokrajinskog komiteta KPJ za Bosnu i Hercegovinu, Miro Popara, sekretar Okružnog komiteta, Petar Drapšin, španski borac, i kao predstavnik partijske organizacije iz Crne Gore Milan Papić. U stvari, čitav skup uglavnom su sačinjavali mladi ljudi.

Konferencija, kao dogovor koji smo napravili, i zaključci koje smo usvojili, istina ne u pisanoj formi, unijeli su u nas samopouzdanje i entuzijazam. Tada smo još jednom osjetili koliko je snažna vjera naše Partije u narodne mase i kako se treba oslanjati naročito na radničku klasu i mladu generaciju. Interesantno je kako je počela Konferencija. U dosta velikoj ljetnoj kući Baja Papića, u kojoj su na ognjištu cvrkutala bukova drva, iskupljali su se delegati Prve konferencije. To, u ostvari, nisu bili birani delegati. Na taj skup Okružni komitet KPJ za istočnu Hercegovinu pozvao je sve članove KPJ sa terena bilećkog sreza. Svi su bili prisutni izuzev članova Osnovne organizacije iz same Bileće. Konferenciju je otvorio Miro Popara i dao riječ Uglješi Daniloviću, iz čijeg smo izlaganja saznali stavove i odluke Pokrajinskog komiteta KPJ za Bosnu i Hercegovinu. Bilo nam je kasnije od velike koristi ono što je izlagao, to jest što su pokazale prve borbe u Bosni i već stečena iskustva u djelovanju partijskih organizacija. Zatim je govorio Miro Popara, a iza njega Petar Drapšin, navodeći i neka iskustva iz španskog građanskog rata. Konferencija se poslije pozabavila izborom Sreskog komiteta i proširenjem i stvaranjem novih partijskih organizacija, organizovanjem partizanskih jedinica, izborom seoskih narodnooslobodilačkih odbora, jačanjem organizacije SKOJ-a i sagledavanjem svjetske političke situacije.

S posebnom pažnjom pratili smo izlaganje Mira Popare o stanju u Hercegovini. On se posebno osvrnuo na objašnjavanje okupatorske politike prema poznatoj paroli »Zavadi pa vladaj«. Miro je istakao da je okupator već u tom smislu postigao izvjestan uspjeh. Poslije je govorio o potrebi sjedinjavanja naroda, razvijanja politike da se u partizanske jedinice uključuju ljudi različitih nacionalnosti i slično. Miro je isticao da je okupator po dolasku u ovaj kraj odmah huškao

Muslimane protiv Srba, a kada se srpski narod digao na ustanak, taj isti okupator, preko sudije Novakovića, Marka Popovića, Dušana Kapora i drugih slugu i izdajnika, huška Srbe da vrše pokolj Muslimana i Hrvata. Na drugoj strani grupe bivših oficira rade na formiranju četničkih vojnih jedinica, od kojih traže da polože zakletvu na vjernost kralju i izbjegličkoj vladi. U tom vrzinom kolu, mračnu i razbijačku ulogu imale su i takozvane crnogorske komitske grupe Raka Lalića i Anta Bjeletića i hercegovačke Radoslava Vukovića, Špira Babića i Jovana Vujovića zvanog Gvozdena. Miro je isticao da te grupe raspaljuju šovinističke strasti, da oko sebe okupljaju ološ i upućuju ga da pljačka i pali muslimanska sela i ubija nedužno stanovništvo. Zbog takvih postupaka, isticao je Miro, Oblasno vojno rukovodstvo za Hercegovinu bilo je prisiljeno da obustavi dalje izvođenje akcija na područjima u Hercegovini u kojima se nalaze naselja hrvatskog i muslimanskog stanovništva. To se moralo uraditi da bi se spriječilo dalje krvoproliće na nacionalnoj i vjerskoj osnovi.

Poslije opširnog izlaganja Mira Popare ponovo je govorio Uglješa Danilović. On je obrazlagao koliko važnost treba pridavati brojnom jačanju partijskih organizacija. Isticao je da malobrojna partijska organizacija ne može uspješno izvršiti složene zadatke niti može snositi odgovornost za sve preuzete obaveze. Posebno je akcentirao nužnost formiranja narodnooslobodilačkih odbora, mobiliziranja omladine i svega što je pošteno i rodoljubivo, bez obzira na vjersku i nacionalnu pripadnost, u borbu protiv okupatora i domaćih izdajnika. To treba raditi, isticao je on, širokim i stalnim političkim radom, u čemu članovi Komunističke partije moraju prednjačiti vlastitim primjerima poštenja, borbenosti i požrtvovanja.

Svi smo se složili da se nalazimo pred odgovornim zadacima. Da bi se izvršili, nužno je, zaključili smo, smjelije prilaziti prijemu novih članova. Prvenstveno je trebalo primati one koji su se u ustaničkim borbama istakli kao borci za bratstvo i jedinstvo, ne zatvarajući vrata prijemu u KPJ i onim ljudima koji su bili činovnici u bivšoj žandarmeriji i policiji. Uglješa Danilović je isticao da se ne smijemo sektaški odnositi prema bivšim podoficirima i oficirima, žandarmima i policajcima, koji žele da se bore protiv fašizma. Pored toga, duže smo raspravljali o ugledu članova KPJ, njihovom povjerenju u masama, svakodnevnom držanju u borbama i političkom radu među stanovništvom. Zaključili smo da sa svom organizovanošću treba prilaziti objašnjavanju zakulisne igre okupatora i njegovih slugu. Zatim je bilo riječi o tome kakva rukovodstva treba birati u partizanskim jedinicama i kakve ljude treba izabrati u narodnooslobodilačke odbore. Prihvaćena je platforma što šireg oslanjanja na mase, na njihova raspoloženja i mišljenja. Na kraju je izabran Sreski komitet KPJ, u koji su ušli Kosta Grubačić, Radovan Papić, Uroš Vukoje, Vlado Radovanović i Tripo Šarenac.

Veliki i odgovorni zadaci bili su pred novoformiranim Sreskim komitetom. Narodu je svakodnevno trebalo objašnjavati kuda vodi zakulisna igra okupatora i domaćih izdajnika. Trebalo je demaskirati i politički razobličavati sve nenarodne elemente koji su, uz podršku okupatora, sabotirali narodnooslobodilačku borbu. Da bi se sve to postiglo, nužno je bilo stvoriti brojnu i jedinstvenu partijsku organizaciju koja će moći šire djelovati u narodnim masama i upućivati ih na pravi put borbe protiv okupatora i domaćih slugu. Trebalo je mnogo agitaciono-propagandnog rada. Radilo se danju i noću. Članovi Sreskog komiteta, ali i ostali komunisti, stalno su se nalazili po selima, vršeci pripreme za jačanje partijskih organizacija. Sreski komitet zasjedao je svakih 15 dana. Na sjednicama su analizirani događaji, političko stanje i stepen izvršavanja zadataka. Poslije toga preuzimane su nove obaveze. Postigli smo vidne rezultate. U razdoblju od septembra do kraja 1941. u 15 sela bilečkog sreza formirane su osnovne partijske organizacije sa 73 člana, ne računajući članstvo mjesne organizacije u Bileći i nekoliko članova KPJ koji nisu bili vezani za organizacije, a djelovali su na pojedinim područjima. Partijske organizacije, koje su tada formirane u selima, imale su sljedeći broj članova: Milavići 6, Bijeljani 5, Fatnica 6, Davidovići 4, Meka Gruda 4, Pađeni 7, Bogdašići i Bijela Rudina 6, Baljci — Gornje Selo 8, Baljci — Donje Selo 6, Vlahinja 3, Miruše 4, Panik 4, Vrbno i Dubočani 3, Čepelica 4 i Vranjska 3 člana.

Dužnosti sekretara partijskih organizacija vršili su: u Milavićima Milan Popadić, u Bijeljanima Vlado Vujović Mlađi, u Fatnici Vlado Radovanović, u Davidovićima Tripo Šarenac, u Mekoj Grudi Rade Radan, u Pađenima Uroš Vukoje, u Bijeloj Rudini i Bogdašićima Krsto Savović, u Baljcima — Gornje Selo Kosta Grubačić, u Baljcima — Donje Selo Tomo Vujović, u Mirušama Dušan Vitković, u Paniku Krsto Bobot, u Vrbnu i Dubočanima Novak Anđelić i u Vranjskoj Vasko Gnjačić.

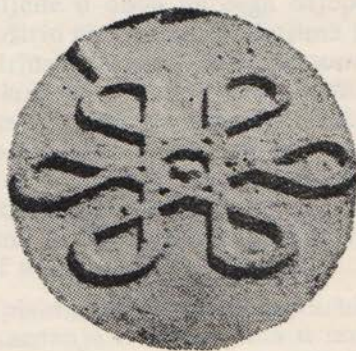
Pored svesrdnog zalaganja Sreskog komiteta i Mira Popare, veliki udio u stvaranju i uzdizanju partijskih organizacija imala je drugarica Lepa Perović, član Pokrajinskog komiteta KPJ za Bosnu i Hercegovinu. Sreski komitet dosta je radio i na stvaranju i izgrađivanju organizacija SKOJ-a. U oktobru 1941. u selu Narat formiran je Sreski komitet SKOJ-a za Bileću, koji su sačinjavali Vlado Radovanović, sekretar, Vlado Mirković, Rade Radan i Milan Čubriilo. Nešto kasnije Sreski komitet SKOJ-a proširen je Neđom Parežaninom, Brankom Vujovićem i Miloradom Babićem. Do kraja 1941. na terenu bilečkog sreza bilo je preko 150 članova SKOJ-a. Najbolji su primani u KPJ. Značajan doprinos formiranju i djelovanju SKOJ-a imao je i Mile Perković, član Pokrajinskog komiteta SKOJ-a za Bosnu i Hercegovinu. On je od septembra do kraja 1941. godine bio na našem terenu, tj. sve do odlaska na Savjetovanje u Ivančice, odakle je upućen u Bosansku krajinu.

25. oktobra 1941. u selu Simijovi formiran je Partizanski bataljon »Vladimir Gaćinović«. U njegov sastav ušlo je 5 partizanskih če-

ta (davidovičko-fatnička, milavičko-bijeljanska, baljačka, pađenska i poplatska). Za komandanta Bataljona postavljen je Božo Vukoje Stari, za komesara Rajko Milošević, a za vojnog savjetnika kaluđer Miron Nikić. Nešto kasnije za zamjenika komandanta postavljen je Danilo Šarenac, a za zamjenika komesara Radovan Stijačić. Pred kraj 1941. godine formiran je i Sitnički partizanski bataljon. U njegov sastav ušlo je 6 partizanskih četa sa platoa Sitnice (vranjačka, zasadska, simijovska, vlahovička, žrvanjska i zvijerinska). Štab Bataljona sačinjavali su: Petar Milidragović, komandant, Radovan Miličević, zamjenik komandanta, Vido Janetković, komesar, i Milan Krunić, zamjenik komesara. Izvršene su pripreme i za formiranje Bilećkog partizanskog bataljona, što je uslijedilo početkom januara 1942. godine. U mnogim selima bili su izabrani i funkcionisali su seoski narodnooslobodilački odbori i Opštinski narodnooslobodilački odbor na Divinu.

Prva partijska konferencija imala je veliki značaj za konsolidaciju našeg pokreta, za daljnje jačanje partijskih organizacija, vojnih jedinica i narodnooslobodilačkih odbora.

MARKO VEGO

ISPISI IZ HISTORIJSKOG ARHIVA U DUBROVNIKU O SREDNJOVJEKOVNOJ HERCEGOVINI

U ovom radu iznosim skoro sve do sada nepoznate historijske arhivske izvore o srednjovjekovnoj Hercegovini, u koju oblast širokog dijapazona ulaze Humska zemlja, Travunija, Zeta i krajevi od Pive do Mileševa u današnjem Sandžaku. Tu se podrazumijeva područje od Livna i Cetine do Podgorice i Meduna u donjoj Zeti.

Iz datih izvora saznaćemo mnogo podataka iz topografije, demografije, etnologije, etnografije, političke povijesti stare srednjovjekovne Hercegovine, oformljene u doba hercega Stjepana Vukčića Kosače, čiji je naslov herceg proširio na sve zemlje kojima je vladao i kao veliki bosanski vojvoda i drinski knez. Treba napomenuti da su dubrovački pisari bili Romani koji uvijek nisu znali hrvatskosrpski jezik te su se služili tumačima i prepisivačima slavenskih spisa, pisarima koji su poznavali hrvatskosrpski jezik i koje su posebno plaćali. Nazivali su ih srpskim pisarima jer su tada pretežno Srbi upotrebljavali ćiriličko pismo. U to doba dubrovački trgovci i diplomati imali su ponajviše veza sa srpskim krajevima na Balkanskom poluostrvu, pa su zbog toga i njihovo pismo nazivali srpskim ili slovenskim.

Po mojim ispisima iz Historijskog arhiva u Dubrovniku čitalac će steći određena saznanja o zbivanjima u izvjesnom razdoblju, po godinama. Tako će ovaj rad, nadamo se, biti koristan za društvene nauke, a kao prilog povijesti srednjovjekovne Hercegovine važan, pogotovo s obzirom na do sada neobjavlvenu arhivsku građu iz Historijskog arhiva u Dubrovniku.

IZVORI

1372. godine

Ljudi »Beliachi di Billa« spominju se 30. VIII 1372. godine (Lamenta de foris u Dubrovniku I, list 129). Ovdje se radi o županu Bje-

ljaku Draživojeviću Miltenoviću, bratu kaznaca i župana Sanka, s područja Glavatičeva kod Konjica, gdje je i grobnica porodice Sankovića.

26. II 1372. spominje se Utješen Buchovich de Crazodol de Neuesigna (Lamenta de foris I, list 103 verso).

Stojak Mergenouich (Mrđenović) de Neuessigna spominje se u tužbi 23. V 1372. kao »homo regis de Bosina« koji je opljačkao nekog Priboja iz Malfa (Zatona) kod Dubrovnika. Vrlo je zanimljivo što se ban Tvrtko naziva navodno kraljem 1372. godine. Ovdje se radi o zabuni Mihajla Dinića. Provjerio sam u Historijskom arhivu u Dubrovniku i pronašao da za Priboja piše da je »homo bani di Bosina« (Lamenta de foris I, sub die et anno; zapis od 25. V 1372).

Podignuta je tužba pred dubrovačkim knezom protiv Milatka i Budoja Milšića iz Trebinja 19. IX 1372. zbog pljačke nekih haljina, tri prstena od srebra i drugih stvari (Lamenta de foris I, 19. IX 1372).

Radosav Tolenović tuži se pred dubrovačkim knezom na neku pljačku »in Billa« (Lamenta de foris I, list 100, 11. II 1372). Ovdje se radi o Biloj kod Konjica, kuda je, ispod susjednog utvrđenja Vrapča, prolazio srednjovjekovni put na kome su se često događale pljačke karavana.

Oštećeni ljudi podigli su tužbu protiv Radosava Dragovića, Radosava Gorenića i Regana Gorenića iz Tučepe kod Nevesinja (de Neuesigne de Tucepe) koji su opljačkali Bogdana i Božička i odnijeli im neke pojaseve s užetima i druge stvari (Lamenta de foris I, list 59).

Vlatko Dabojević tužio se dubrovačkom knezu na Nila Dragoševića s pratnjom iz Bijele (de Biela) 12. VIII 1372 (Lamenta de foris I, list 71 verso).

Bogoje Žilić iz Popova spominje se 23. XI 1372 (Lamenta de foris I, sub anno et die).

Vojislavići u Popovu kod Dubrovnika pod selom Čvaljinom opljačkali su neku robu, o kojoj se raspravljalo u Dubrovniku 17. II 1372 (Lamenta de foris I, list 47).

1401—1403. godine

Bajo Regojivić i 7 vlaha očituju pred dubrovačkim knezom da dopuštaju i da se obavezuju s Novakom Brankovićem da će svojim konjima prevesti robu dvojici dubrovačkih trgovaca. Robu će prenijeti do mjesta Mokro vojvode Sandalja (usque ad unum locum vochatum Mocro voiuode Sandali) 7. XI 1402 (Diversa cancellariae 1401—1403, knjiga 34, list 175 verso). Ovdje se radi o selu Mokro kod Sarajeva, vlasništvu vojvode Sandalja Hranića Kosače, gospodara oblasti Drine, danas gornjeg Podrinja. Postojbina plemena Kosača je u selu Kosačama kod Goražda, u pravcu Foče.

1410. godine

Dubrovački pisar spominje Bivolje Brdo u župi Dubravama kod Čapljinje 20. V 1410. zbog nekog udesa u tom selu (in Biuoglo Berdo; Lamenta de foris I, list 55).

1411. godine

Radinac iz Zagore kod Ljubomira blizu Trebinja i neki ljudi iz sela Mesara spominju se 23. II 1411 (Lamenta de foris II, list 35).

1412. godine

U januaru 1412. spominje se Gacko i kod njega selo Duloinov (?), vjerovatno Dulići, jugoistočno od Gacka (Lamenta de foris II, sub anno).

26. I 1412. spominje se krađa u selu Lugu kod Huma u Popovu (di domo Radassini Vollachouich; Lamenta de foris II, list 146).

24. II 1412. spominje se Bicieuče Cobiglacich de Na Sagori i njegovi ljudi (Lamenta de foris II, list 153). Ovdje se radi o Kobiljačićima iz Zagore kod Trebinja, u pravcu Ljubomira.

3. V 1412. spominje se Radinac Pribilović de Narento (= iz Gabele) i Desna (in Desna territorio Narenti; Lamenta de foris II, list 74 verso). Desna ili Desne su kod Opuzena, u pravcu zapada.

10. V 1412. spominje se pljačka vina u Bitunji kod Stoca (in Bitugna). Radilo se o trgovcima koji su kupovali ili prodavali robu iz Dubrovnika (Lamenta de foris II, list 52).

U junu 1412. spominje se Mladin Bogosaljić iz Biograda (di Bilgrad; Lamenta de foris II, list 160 verso). Ovdje se misli na Biograd kod Trebinja, u pravcu Dubrovnika.

26. VI 1412. spominje se Boljanović Vukić i brat mu di Duplany villa de Radiuoe (Lamenta de foris II, list 64). Ovdje se vjerovatno radi o selu Dubljanima u Popovu.

U oktobru 1412. spominje se krađa Miladina, Dobrija, Vuka Žurovića iz Dračevice (de Drazeuiza de villa Sancti Stefani homines) kneza Alekse Paštrovića (Lamenta de foris II, list 94). Ovdje se Herceg-Novi naziva gradom Svetog Stefana, posve pravilno.

1415. godine

7. V 1415. spominje se Pocraiac Iuanouivich Vlaccus de Predoiuich homo comitis Pauli. Radilo se o čuvanju neke stoke (80 goveda, 40 janjaca i drugo; Lamenta de foris, sub anno et die).

1419. godine

Vukota Bunčić sa svojim katunom i Dragosavac Bogdačić sa svojim katunom spominju se da su ukrali 3 krave. Spominje se Medoš Branović iz Mirilovića, 18. VI 1419. Svi su iz okoline Bileće (Lamenta de foris IV, list 12 verso).

Spominje se krađa u selu Dubočanima kod Bileće 6. VIII 1419 (Lamenta de foris IV, list 43).

7. VIII 1419. spominje se locus de Gluta u Konavlima (Lamenta de foris IV, list 45). Ovdje se spominje Ljuta u gornjim Konavlima.

18. X 1419. spominje se Vlatko Vidnich de Poglice zbog nekog prestupa (Lamenta de foris IV, list 94). Ovdje se radi o Poljicima u Popovu.

19. XI 1419. spominje se krađa krave u Humu kod Dubrovnika od Radovca Krajkovića (Craicouich) iz sela Krajkovića (Lamenta de foris IV, list 108).

Radovan Četković iz Bijele spominje se 30. XI 1419 (villa di Biella) i opet, drugi put, 5. XII 1419. da je iz sela Bijele (villa Biella), vrlo vjerovatno iz današnje Gornje Bijele kod Konjica, u pravcu utvrđenja Vrapča i Boraka u pravcu Glavatičeva (Lamenta de foris IV, list 113).

Dubrovački trgovci su 7. XII 1419. pred svojim knezom podigli tužbu protiv Matka Burmazovića i Grigorija Zoića iz Tribiova (in loco vocato Tribichoui) zbog pljačke (Lamenta de foris IV, list 115). Danas postoji selo Trebiovo kod Trebinja, prema istoku.

Rasprava se vodila u Dubrovniku zbog pljačke u mjestu Kovač 11. XII 1419, a na drugom mjestu zapisa piše in Coruz, što je svakako iskrivljeno (Lamenta de foris IV, list 117). Mislimo da se ovdje radi o Kovačići ispod grada Klobuka u župi Vrmu.

Dogodila se pljačka u mjestu Vrmu (in loco Verni prope Cloubuch), a rasprava se vodila u Dubrovniku 21. XII 1419 (Lamenta de foris IV, list 123). Vidi se da riječ locus označava župu i da se pljačka dogodila na području župe Vrma ili Korjenića kod Trebinja, bez bliže oznake određenog mjesta.

1420. godine

Obrad Veljašević iz Brena (Župe) kod Dubrovnika tužio je Rajana Turmentinića i Brajka Dudlovića iz Ljekova (de Gleccoua de Tribigna) zbog nekog udesa. Rasprava se vodila 7. I 1420. pred dubrovačkim knezom i njegovim sudijama, dok se 4. I iste godine vodila rasprava protiv Priboja Radovića iz Trebinja i sina mu, ljudi vojvode Petra Pavlovića (Lamenta de foris IV, list 131). Iz posljednjeg podatka se vidi da je vojvoda Petar Pavlović bio živ 4. I 1420, a zna se da ga je sultan zbog nevjere pogubio, upravo 1420. godine.

Pred dubrovačkim sudom vodila se rasprava 10. II 1420. protiv nekih ljudi iz Ljubinja (Lamenta de foris IV, list 136).

Pripko Gleđević (sigurno iz katuna Gleđevića kod Ljubinja) i neki drugi ljudi gospodina bosanskog kralja optuženi su zbog krađe u selu Bitunji, istočno od Stoca (in loco dicto Bitugna), u februaru 1420 (Lamenta de foris IV, list 155 verso).

Maroje Nikolić piše pismo Sinjoriji u Dubrovnik i tuži Radašina Trainišića (Trainisich) da je ometan u Visokom kad je išao s tovarom sukna na trg (in la zitade Uisocchi siando andar co [con] una salma di pani foro de la zitade la che podesse cambiar rchergaua su ala salma). Rasprava se vodila 9. III 1420 (Lamenta de foris IV, list 189). Riječ rchergaua ima značenje imenice tovar iako može značiti i glagol rastovariti.

Vodio se proces u Dubrovniku 24. III 1420. zbog neke pljačke u Skoplju (u Uskoplju kod Huma; in loco dicto e Schopie; Lamenta de foris IV, list 167).

Spominje se selo Grnčarevo u Lastvi kod Trebinja 29. I 1420. također zbog pljačke Juraja Pobratovića i drugih (Lamenta de foris, sub anno et die).

12. III 1420. spominje se pred dubrovačkim knezom Vrag Dragosalić iz Trebinja i villa Toplize in Bossina (Lamenta de foris IV, list 160 verso). Toplica može označavati Toplicu u Lepenici, gdje su stećci, ili u Gornjem Hrasnu, selo bogato stećcima i jednim važnim ukrasom koji prikazuje jelena s jahačem.

Spominje se Pribilo Pavlović iz Konavala in loco dicto Uscople, 21. IV 1420 (Lamenta de foris IV, list 179 verso).

Spominju se Morlaci iz katuna Ugarci u Ljubomiru (de cathono Ugarci). Uglješa Boban i drugi optuženi su pred dubrovačkim sudom od Radovca Miloševića. Rasprava se vodila 29. IV 1420 (Lamenta de foris IV, list 187). Optuženi su ukrali goveda in uilla uocata Dracceua, tj. u selu Dračevu, u Popovu.

Podignuta je tužba protiv Vukosava Zemlića i drugih iz Trebinja 1. V 1420. et hoc fuit heri in Trebigna. Rasprava se održala 2. V 1420 (Lamenta de foris IV, list 185 verso). Postoji stećak s ćiriličkim natpisom i spomenom Vukosava Zemlića (M. Vego, Zbornik III, br. 131; M. J. Dinić, Humsko-trebinjska vlastela, Beograd 1967, 66, bilj. 1. i 2, str. 77, bilj. 53). Stećak se nalazi u gradu Klobuku, u župi Vrmu ili Korjenićima.

U tužbi dubrovačkom sudu protiv Vlahovića Vučine i Stjepoja iz katuna Vučikne Vlahovića (de Cathuna de Ulcichne Ulachouich) koji su oduzeli 3 krave u Stocu (in loco dicto Stolaz accipiunt sibi uaccas tres) spominje se i Gojak Tihosaljić koji stanuje u Stocu (quod stat in loco Stolaz). Rasprava se vodila 7. V 1420 (Lamenta de foris IV, list 190).

Kad je uslijedila pljačka goveda u Golubincima kod Zavale u Popovu, protiv Radula Slavogostića vodila se rasprava u Dubrovniku 19. V 1420 (Lamenta de foris IV, list 198).

Neke trgovce napali su pod Biogradom (u podgrađu Biograda) Radašin, Ljubiša i Ljubenko, braća i sinovi Ljubiše Bogdančića kad su putovali s robom u Sklavoniju (= Srbiju). To je Biograd, grad kod Trebinja, blizu Duži. Rasprava se vodila u Dubrovniku 19. V 1420 (Lamenta de foris IV, list 199).

Ljudi kneza Grgura Nikolića, gospodara područja od Neretve do Dubrovačke Rijeke i do Mišljena kod Ljubinja, oteli su noću tri govečeta u selu Žakovu, u Popovu (in uilla uocata Ksachou). Rasprava se vodila pred dubrovačkim knezom i sudijama 2. VI 1420 (Lamenta de foris IV, list 203). Istog dana potužila se pred dubrovačkim sudom Vlahinja Radićeva iz Popova, stanovnica Dubrovnika (habitor Ragusii)

na Vučinju i Vuka Mihajlovića i ostale iz Popova zbog neke pljačke (Lamenta de foris IV, list 204).

Marija Kreseuich tuži pred dubrovačkim sudom 7. VI 1420. Radosava Prvanovića i Radovana Novakovića Bukvića zbog krađe u Tjentištu (in loco dicto Tentiste; Lamenta de foris IV, list 206).

Spominje se Radić Radosaljić i ostali ljudi vojvode Sandalja Hranica Kosače iz Uskoplja 3. VI 1420 (Lamenta de foris IV, list 205). Ovdje se radi o selu Uskoplju kod Huma, blizu Dubrovnika.

Tužio se Stefan iz Bolonje pred dubrovačkim knezom protiv bosanskog vojvode Sandalja 9. VII 1420. da je 22. VI 1420. oteo u Jezerima u Durmitoru dva tovara robe od prolazećeg karavana u Sklavoniju (= Srbiju). To je učinilo osoblje vojvode Sandalja po vojvodinom nalogu (Lamenta de foris IV, list 212).

Tužio je pred dubrovačkim knezom i njegovim sudijama Radovac Vlakotić iz Omble kod Dubrovnika Vuka Stroisaljica (Stroisaglich), u stvari Stojisalića, Morlaka iz Bobana (de Bobanis), 21. VII 1420. zbog pljačke goveda u Osojniku, u distriktu Dubrovnika (Lamenta de foris IV, list 220).

Raspravljalo se u Dubrovniku o tužbi protiv Radoja Ljubišića i Vukosava Dragančića iz Trebinja jer su silom oduzeli jednu kravu. Rasprava se vodila 18. VII 1420 (Lamenta de foris IV, list 219).

Primljena je tužba kod dubrovačkog kneza i njegovih sudija protiv Vladislava i Miluda, braće Radisalića de Pocernia (iz Pocrnje kod Ljubinja) zbog pljačke u Kruševici kod Ljubinja. Silom su oduzeli dio stoke i dva lukna žita Vlatku Đurđeviću. Svjedoci su bili Zubac Družetić i brat Budimir iz Pocernia.

Milač Bečković de Poglice optužio je pred dubrovačkim knezom i njegovim sudijama Pribetka Bogetića i Stipana, rođaka Rasoja (Ivanovića), Radonju, ljude Rasoja Ivanovića i Mileta Miljenića, Radivoja Dobrisalića, te Radenka Galičića i Vukašina Tulića zbog pljačke robe in loco dicto Zuaglina (Čvaljina). Radi se o vrlo važnom dokumentu, koji jasno dokazuje da je Radenko Galičić iz popovopoljskog sela Galičića u blizini Veličana, dok je Vukašin Tulić iz sela Tulji. Ta sela i ta prezimena često se spominju u dubrovačkim zapisima (Lamenta de foris IV, list 249, 26. IX 1420).

Na dubrovačkom sudu spominje se 14. IX 1420. pljačka konja u selu Orahu kod Trebinja (Lamenta de foris IV, list 242).

Stefan Veselković iz Poljica optužuje nekog Radosava zbog nekih poslova 29. IX 1420 (Lamenta de foris IV, list 250).

Radosav Obradović optužio je pred dubrovačkim sudom neke ljude i tom prilikom spominje se neki događaj in Vatniča 14. X 1420 (Lamenta de foris IV, list 256).

Stigla je tužba u Dubrovnik na Lukšu Riđanovića i njegove sluge iz njegova vlašskog katuna da su u Popovu izvršili pljačku. Rasprava je održana 24. X 1420 (Lamenta de foris IV, list 258).

Brajko Trivaljević tužio je pred dubrovačkim knezom Dobrom de Bincola Umiljena Pribokovića i Milorada Volčića (= Vučića) iz Popova da su prije sudske rasprave silom uzeli 30 lakata bijele raše (*brachia triginta rassie albe*; *Lamenta de foris IV*, list 267).

1421. godine

Radosav Humiljenović, habitator Narenti (stanovnik u Drijevu, Narenti) na lijevoj obali Neretve, na mjestu današnje Tersane i Skočima, tužio je pred dubrovačkim knezom Marinom Ju. de Gredi Vukašina Raspodića s kastelanom castru Turrize in Lasseua castru uoyuode Radossau Paulouich, a spominje i vojvodu Pribisava. Radi se o pljački tri tovara voska u težini oko 1 milijara, 74 kože, 47 ovčijih i 150 jag-nječih i zečijih koža, 300 srebrenih aspri (jaspri), 147 dukata, 2 konja, kupljena za 35 dukata, i nešto nakita. Rasprava je održana 8. II 1421 (*Lamenta de foris IV*, 284 verso). *Castrum Turrize* je Torić-grad u župi Bileća, a ne u Lastvi kod Trebinja. U svakom slučaju pisar je pogrešno napisao Lašva.

Pribil Pripčić iz Trnova optužio je 23. IX 1421. pred dubrovačkim knezom Radosava Dragalinovića i Radovca Milutovića, te Božidara, nećaka Radosava Dragulinovića, Stojku Ratkovića i Dobrila Radosinjčića (*Radossignich*) iz Zubaca, *homines uoiuode Uolchi Cragnich*, da su oteli silom oružja 15 koza i jednog jarca na svetkovinu Sv. Marije od Snijega in Ternouo (*Lamenta de foris IV*, list 317, 23. IX 1421). Svjedoci su četvorica iz Trnova (kod Slanoga) i knez Slanoga Jakob Saraka.

Tužio je Pribil Veljković Bilšu Milatkovića i Dobrašca, braću iz Stijenice (de Stiniča) i druge koji su nastanjeni u Gromači kod Osojnika. Oni su mu ukrali pojas, mač i šešir (*Lamenta de foris IV*, list 325, 5. X 1421). Svjedok je bio Tribitić Milodražić iz Pogljece (iz Poljica).

Podignuta je tužba u Dubrovniku 5. X 1421. protiv Pribislava Strelara (?), Radića Ostojića i Đera Jovanovića, svi iz Taleže zbog krađe krave muzare (*Lamenta de foris IV*, list 326).

Radna, kćerka Radovca Bogunovića, tužila je pred dubrovačkim knezom i njegovim sudijama Rastka Mergenovića (*Mrđenovića*) i Radosava Pribislavića i Bogosava, svi Milići iz Gacka (de Gazcha), zbog krađe jednog konja, dva goveda i drugog. Proces se vodio u Dubrovniku 12. X 1421 (*Lamenta de foris IV*, list 331 verso).

Borko Pokrajčić iz Slivnice kod Trebinja tužio je neke ljude iz sela Taleže kod Trebinja (*omnes de Talesa fuerunt*) 7. X 1421 (*Lamenta de foris IV*, 285 verso).

Dogodila se pljačka u Dračevu, u Popovu i vodio se proces u Dubrovniku 16. II 1421 (*Lamenta de foris IV*, list 287 verso).

Uslijedila je u Dubrovniku tužba protiv nekih vlaha (stočara) de catuna Dobriuoy Dobriceuich (iz katuna Dobrivoja Dobričevića) zbog neke pljačke u Dubokom, selu rečenog katunara (in Dobocho uilla quadam dicta Catunarii predicti). Radilo se o krađi jedne srebrene tacne

u vrijednosti od 7 perpera (oko dva i po dukata). Rasprava se vodila 4. V 1421 (Lamenta de foris IV, list 308). Ovdje se ne radi o Dubokom, nego o Dubočanima kod Bileće, gdje je gospodario katunar Dobrivoj Dobričević iz sela Dobričeva na Trebišnjici, sada potopljenog.

Sela Stinica (Stenica) i Taleža spominju se 27. X 1421 (Lamenta de foris IV, list 336 verso).

Podignuta je tužba pred dubrovačkim sudom 29. XI 1421. protiv Radovana Krocijanovića, Leleta Radosalića, Regoja (Uregoje) Primilovića i Njegovana, braće, i Vukašina Perkovića, Pribota Tvrdojevića, Lilata Pribilovića i Radića Butkovića iz Uskoplja kod Huma, u Humskoj zemlji, zbog krađe robe gospodina Dabiživa Latinice iz šumeta kod Dubrovnika (Lamenta de foris IV, list 361). Ovdje se jasno ističe porodica Butković iz sela Uskoplja kod Dubrovačke Rijeke, čiji su neki članovi bili dostojanstvenici crkve bosanske s didom na čelu. Zato se čuveni gost Radin, ukućanin hercega Stjepana, nazivao Uskopljanski, jer je uistinu rođen u Uskoplju blizu Dubrovnika.

Mileta Stojković iz Omble (Dubrovačke Rijeke) tužio je pred dubrovačkim knezom Vladoja Radovčića, Dobrašina Petkovića i Vukašina Dumovića iz Popova, s područja Površ (de Popoua de Pouersie), zbog krađe tri ulišta pčela (alucaria tria apum) u Ombli. Svjedoci su bili iz sela Osojnika, zapadno od Dubrovačke Rijeke, danas u općini Dubrovnik (Lamenta de foris IV, list 373, 17. XII 1421). Neobično je što se u zapisu navodi da je Površ u Popovu umjesto u Bobanima.

1422. godine

Ivan Robović iz sela Taleže kod Trebinja spominje se u Dubrovniku 10. II 1422 (Lamenta de foris IV, list 390). Muslimani Robovići i danas žive u Taleži, dok ih je više odselilo u Sarajevo i druga mjesta.

1423. godine

Miluš Radosalić tužio je pred dubrovačkim sudom i knezom Martolom de Crieva (Crijević) Radića Radojevića i druge, navodeći da su ga napali i ranili u mjestu Torić, na području vojvode Radosava Pavlovića, gospodara župe Bileća i nekih drugih dijelova u Hercegovini i Konavlima. Zapis je upisan 18. XI 1423. s citatom da se to dogodilo in loco Torich in contata vovuode Radossauy Paulouich (Lamenta de foris V, list 232).

1424. godine

Pleme ili rod vlaških Trbutinića vuče porijeklo iz sela Mravinjaca kod Slanog kao i Milat Terbutinich de Maruignac (Lamenta de foris VI, list 71, 1424. godine).

1425—1429. godine

Bogavac i Mladen Boljinović iz Glavske (de Glauscha) i drugi spominju se u septembru 1425 (Lamenta de foris VI, list 156). U istom zapisu spominje se i selo Biela (Bijela).

Radosav bastasius (ponosnik) de Narento spominje se 16. X 1425 (Lamenta de foris VI, list 164), a prespiter de Narente (Drijeva) neki Ivan (Lamenta de foris VI, list 164 verso) također u oktobru 1425. godine.

Spominju se neki ljudi de Uscopie u januaru 1426 (Lamenta de foris VI, list 137 verso). Ovdje se radi o Uskoplju kod Huma, na području kneza Grgura Nikolića, gospodara Popova i ostalih krajeva Humske zemlje do Neretve i do Ljubinja.

Spominje se neki čovjek iz sela Zavaie u Gacku (de villa dicta Zauali in Caccho) 13. V 1429, a na str. 67. Lamenta de foris VIII naveden je datum 8. V. Izgleda da se radi o predjelu Zavala ispod Korita, u pravcu Cernice i Stepena.

13. VI 1429. spominje se krađa u Neretvi, na mjestu iza Struga, kod Čapljine (apud in Narenta in Sastruxi; Lamenta de foris VIII, list 200).

1433. godine

Rade Dobrosalić tuži pred dubrovačkim knezom vlahe (stočare) Ugarke vojvode Sandalja Hranića Kosače zbog krađe nekih stvari koje je Rade upotrebljavao u Ljubinju (in Liubigna; Lamenta de foris X, list 12; 17. VI 1433). Jasno se može utvrditi da je župa Ljubomir vlasništvo vojvode Sandalja i da pripada Humskoj zemlji kao i župa Ljubinja.

Tužio je Radogostić iz Brgata kod Dubrovnika Priboja Bigoserića (?) i njegova sina, ljude vojvode Sandalja Hranića Kosače, jer su u Ljubomiru ukrali 30 lakata svile i ostalih stvari. Parnica se vodila pred dubrovačkim knezom 7. VII 1433 (Lamenta de foris X, list 21 verso).

Sinko Braisić tužio je pred dubrovačkim knezom Simka iz Viševa (de Uiseua) i njegova slugu, bjegunca, zbog krađe 65 lakata sukna mantovskog (iz fabrike u Mantovi) i 12 lakata sukna iz Luke u Italiji, te jedne plave gonele (suknje). Proces se vodio u Dubrovniku 21. VIII 1433 (Lamenta de foris X, list 43). Spomenuta Viševa može biti župa Viševa oko Uloga ili samo mjesto Ulog.

22. IX 1433. spominje se krađa u kući Radosava Radniaka (Radniach) koji stanuje u Drijevu na Neretvi (in Drieuii). Radišio se o stvarima Jelice Burani (Buzani?); Lamenta de foris X, list 73.

1434. godine

Vasilije Petković, stazionarius (?), tužio se pred dubrovačkim sudom 4. I 1434. i tom prilikom spomenuo Radičevu Gomilu kod Bileće, na području Radosava Pavlovića (in Bilegca penes Radizevam Gumila [sic] super teritorio Radissau Paulouich; Lamenta de foris X, list 128). Tada se spominju i Pljevlja, zapravo Rajko Dobrilović, putnik iz Pljevalja.

Spominje se krađa govečeta u Popovu, u selu Tarumani (sigurno Dobromani) u Popovu (in Popouo in Tarumana) i zbog toga Tasovca i ostale tuži Radivoj Ostojić. Proces se vodio 11. II 1434 (Lamenta de foris X, list 141).

Bogdan Radosalić tužio je pred dubrovačkim knezom Nenka Stipanovića i druge vlahu, stočare vojvode Radosava Pavlovića iz Žurovića, zbog krađe jedne koze. Proces se vodio u Dubrovniku 31. III 1434 (Lamenta de foris X, list 160).

Radac Milovanić, čovjek vojvode Sandalja Hranića, optužio je Radića Pribisalića iz Zastinja (de Xastigne), čovjeka vojvode Sandalja Hranića, 20. IV 1434 (Lamenta de foris X, list 169).

Tužio je Radosav Gojković pred dubrovačkim knezom Simka Biladinovića zbog krađe košulje od raše i drugih stvari, među kojima je i mač. To je bilo u Ljubinj (et hoc fuit in Liubigna) 1434. godine (Lamenta de foris X, list 241).

Spominje se pljačka u Hrasnu, blizu teritorija Radosava Prickovića (in Crasno prope teritorio Radossau Prichouich). Bili su to ljudi gospodina Radosava (Pavlovića). Tužio je Radac Pribilović pred dubrovačkim knezom Pripca Poznanovića i druge ljude (Lamenta de foris X, list 154, 16. V 1434).

U jednom zapisu u Dubrovniku, 3. VIII 1434, spominje se mjesto Veljaka (Ueliaca; Lamenta de foris X, list 234 verso). Teško je odrediti da li se radi o Veličanima ili Veljoj Međi u Popovu. Isključili bismo Veljake kod Ljubuškoga.

Radonja, bastasius (ponosnik), optužio je Dobrosava i njegove sinove zbog oduzetog govečeta u Morinu (Morinj u Dračevici ili Morine kod Nevesinja). U tekstu je napisano in Morino (Lamenta de foris X, list 301, 7. X 1434).

Radić Milovanović ukrao je kravu u selu Biogradu kod Trebinja (in Biograd in Tribigna). Proces se vodio u Dubrovniku 25. X 1434. Tužbu je podigao Radosav dormitorius (Lamenta de foris X, list 307).

Vukašin Obradović iz Goražda obećao je platiti zajam od 30 dukata za tri mjeseca Jeronimu Ivanoviću iz Firence (Debita notariae 17, list 23, 9. XI 1434).

Vigel (Vigl) Božičković iz Foče (de Choza) obavezuje se platiti zajam od 100 dukata za tri mjeseca zajmodavcima Andriji Gunduliću i Ursetu Zamanji iz Dubrovnika (Debita notariae 17, list 16, 9. XI 1434).

Braja Racić (= Rašić) tužio se pred dubrovačkim knezom na Branka Gojkovića i brata mu Branila i Dobroucha (Dobrovka) iz Kočina (de Chochini) i još neke ljude kneza Grgura Nikolića zbog krađe stoke. Sudski proces se vodio u Dubrovniku 14. XI 1434 (Lamenta de foris, sub anno et die, list 319). Mislimo da su Chochini Koščela kod Hutova jer je to područje kneza Grgura Nikolića, gospodara područja od Neretve do Ljubomira i Ljubinja i Dubrovačke Rijeke.

Optuženi su Radovac Radetić, neki Bogiša i drugi ljudi iz katuna (Catone) Brajana Gorkovića zbog pljačke sukna u Bitunji (in Bituhgna), istočno od Stoca u Hercegovini (Lamenta de foris X, list 325 verso, 17. XI 1434).

Radokna (Radonja) Vitković iz Trebinja i Vukša Božidarović obavezali su se da će platiti dug od 12 perpera (oko 4 dukata) i 9 groša jednom zajmodavcu iz Dubrovnika (Debita notariae 17, list 32, 23. XII 1434).

1435. godine

Bogašin Mirosalić iz Foče posudio je 20 zlatnih dukata i 18 groša od Nikole Sorkočevića. I Tvrtko Medojević iz Foče posudio je 12 zlatnih dukata kod istog Dubrovčanina uz obavezu da će dug vratiti u roku od mjesec dana (Debita notariae 17, list 79, 20. III 1935).

Vukašin Bribićijević iz Foče obavezuje se 28. III 1435. da će isplatiti dug Petku Dobrosaliću, lamariju (limaru), i to 105 zlatnih dukata (Debita notariae 17, list 79).

Radivoj Chaerich (Kajerić) iz Plane (vjеровatno se radi o mjestu kod Bileće a ne u Srbiji) obavezao se da će za tri mjeseca isplatiti dug od 30 zlatnih dukata zajmodavcima u Dubrovniku Benediktu Mar. de Grede (Grediću) i Ursatu Martolovu de Zamagno (Debita notariae 17, list 158, 16. IX 1435).

Radeta Cripović iz Foče obavezuje se da će isplatiti dug od 76 zlatnih dukata Lovri de Goze (Gučetiću) iz Dubrovnika u određenom roku (Debita notariae 17, list 180 verso, 26. X 1435).

Radivoj Cripovich (Crijepović) iz Foče obavezao se u decembru 1435. da će isplatiti dug od 88 perpera (oko 32 dukata) zajmodavcu Antoniju de Butcho iz Dubrovnika u dubrovačkim grošima. Istog dana Radašin Ostojić iz Cerne (Crnje), Milisav Petković i Radoje Novaković iz Dubrovnika platiće zajam od 23 zlatna dukata u roku od tri mjeseca (Debita notariae 17, list 192).

1440. godine

Ivan Gudelić de Narento (iz Drijeva) obavezao se 29. VIII 1440. da će platiti ser (gospodinu) Stefanu Crone de Zamagno 34 zlatna dukata duga za 3 mjeseca (Debita notariae 20, list 62 verso).

Sayn Sugneuich de Jelez (iz Jeleča na Govzi) obavezao se platiti zajam od 90 dukata za mjesec dana Vukcu de Begnali. Dao je obavezu u Dubrovniku 9. IX 1440 (Debita notariae 20, list 67 verso).

Radihna Pribisalić i Radić Gradisalić iz Konjica očituju pred dubrovačkim knezom 2. VIII 1440. da će isplatiti zajam od 580 perpera (oko 200 dukata) za mjesec dana Benediktu Gunduliću (Nos Radichna Pribisalich et Radić Gradisalich de Cogniza confitemur quod super nos et omnia bona obligamur nos dare et soluere s. [= signore] Benedicto de Gondola ypp. quingentos et octoginta usque ad unum mensem; Debita notariae 20, list 51).

Milovac Stojislavić, Božidar Milatović i Radoje Baboroević tuže Rakoja Bulosića i Vukotu, brata mu, ljude Žabičane (homines Xabizani), i Jurka iz Žabice kod Ljubinja, jer su oduzeli 6 perpera i 9 dukata i nešto drugih stvari pljačkom (Lamenta de foris 14, list 30 verso, 7. IX 1440).

Radenko iz Brena (Župe) potužio se na Brajana i Stojisoja (Stojislava) Miošića i Andriju i Radivoja Vojnovića (?) iz Glavske kod Trebinja da su mu ukrali neku stvar (Lamenta de foris 14, list 39, 18. IX 1440).

Ljubiša Ocerdić iz Biele (Bijele) tuži Brajana i Stojislava Miošića (Boljinovića) i Mladoša Boljinovića iz Glavske zbog krađe govečeta (Lamenta de foris 14, list 41, 18. IX 1440).

Vitko Tasovčić iz Cernice kod Gacka (u tekstu: de Zniza) obazao se 19. X 1440. da će isplatiti dug od 27 perpera Ratku Utišiniću u roku od 30 dana (Debita notariae 20, list 80 verso, druga strana).

Tužio je Ranko Radojković Radoju Rugića da mu je oduzeo kapu od krzna (unum capinum fulcitum) sa sedlom, luk sa strijelama (cum friciis), jednu simitaru u vrijednosti od 30 dukata, i to kod Goražda u Drini sa onim patarenima (apud Gorasdi in Drina cum illis patarenis; Lamenta de foris 14, 28. XI 1440).

Radić Vukosalić iz Goražda (de Gorasde) obavezuje se platiti dug od 67 dukata za tri mjeseca Filipu Pantelli u Dubrovniku (Debita notariae 20, list 104, 7. XII 1440).

1441. godine

Radonja Bogosalić iz Goražda obavezao se 5. I 1441. da će platiti zajam od 14 perpera i 8 groša za 15 dana Bogiši Bokenoviću (Debita notariae 20, list 113).

Radonja Bogosalić iz Goražda obavezao se 16. II 1441. da će platiti dug od 4 i po dukata dubrovačkom finansijeru Nikoli uz obećanje da će dug vratiti za mjesec dana (Debita notariae 20, list 134).

Neki lopovi su s paše ukrali konja Marina Držića u Konavlima, u Donjoj gori. U zapisu se spominju Radosav Pribilović i Dobriča Dobričijevića iz Trebinja, iz sela Podgljivlja (de uilla uocata Podgliuie; Lamenta de foris 14, list 137, 26. II 1441).

U tužbi Bogdana Bogosalića, rečenog Gojnica iz Grnčareva (de Grenzareuo), o svomu radu u kući Petra Rakojevića, zintora (bojadžije), navedeno je da mu je Petar noću ukrao peču sukna plavog, mantil crni, sukno smeđe boje u vrijednosti 20 perpera (oko 8 dukata). Proces se vodio 11. IV 1441 (Lamenta de foris 14, list 192).

Dobrko Milovčić i Radikna Tvrdisalić iz Foče (de Coza) obavezali su se da će platiti dug od 19 dukata Georgiju Bogunoviću (Debita notariae 20, list 157, 29. IV 1441).

Obrad Radosalić i Dobrašin Stojislavić iz Goražda obavezali su se da će isplatiti dug od 13 dukata Gojislaviću Radanu za mjesec dana.

I na listu 163 verso, 7. V 1441, obavezuju se Obrad Radosalić i Dobrašin Stojislavić iz Goražda da će isplatiti dug od 18 dukata Georgiju Bogunoviću za mjesec dana.

Radivoj Obeković i Radisav Stojimilović iz Goražda obavezali su se da će isplatiti dug od 34 dukata Filipu (Pantello) za mjesec dana (Debita notariae 20, list 168 verso).

Radonja Vitković de Narento (iz Drijeva) obavezao se da će platiti zajam od 37 zlatnih dukata i još polovinu Zupanu de Bona, i to za godinu dana. Oni će platiti Marinu Tome de Bona još 22 zlatna dukata za godinu dana (Debita notariae 20, list 172).

Radojko Borojević iz Foče obavezao se da će platiti zajam od 18 dukata za mjesec dana (Debita notariae 20, list 172, 8. VI 1441).

Radić Budisalić iz Goražda obavezao se 13. VI 1441. da će isplatiti dug od 107 zlatnih dukata Dragoju de Sorgo (Sorkočević) na određeno vrijeme (Debita notariae 20, list 172 verso).

Vukosav Obradović iz Goražda, čovjek vojvode gospodina Stipana, obavezao se da će platiti dug od 44 zlatna dukata za mjesec dana. Zajmodavac je bio Brajan Tarbutinich (= Trbutinić; Debita notariae 20, list 174 verso, 19. VI 1441).

Radisav Petković i Morlaci Drobniak (Drobnaz), ljudi vojvode Stipana Kosače, Žur Stipanović i Brajan Trbutinić iz Dubrovnika obavezali su se platiti zajam od 682 perpere i 2 groša (oko 240 dukata) Stjepanu de Zamagno (Zamanji). Ovdje se radilo o dosta velikom zajmu (Debita notariae 20, list 175, 21. VI 1441). Iz ovog akta se vidi da su Drobniaci u vlasti porodice Kosača s vojvodom Stipanom na čelu.

Radoje Bogostić iz Goražda i Radonja Bogosalić obavezuju se platiti dug od 23 dukata i još polovinu dukata Radašinu Dobrosaliću. iz Dubrovnika. Na istoj strani dokumenta spominje se i dug od 14 zlatnih dukata, te opet, istog dana, Radoje Bogostić iz Goražda sa zajmom od 16 zlatnih dukata (Debita notariae 20, list 184 verso, 12. VII 1441).

Radoje Budisalić iz Goražda obavezao se 15. VIII 1441. Franji de Benessa i Matku M. Đorđiću da će platiti zajam od 82 dukata u roku od mjesec dana (Debita notariae 21, list 3, 15. VIII 1441).

Vladan Radojević, krojač, i Radac Radašinović iz Foče (de Coza) obavezali su se da će platiti dug od 58 zlatnih dukata i još polovinu dukata Marku Veselkoviću, cimatoru (podstrigaču sukna) u Dubrovniku (Debita notariae 21, list 8, 30. VIII 1441).

Milač Tvrdisalić (valjda Mihoč) iz Foče obavezao se 12. X 1441. da će platiti dug od 16 zlatnih dukata za mjesec dana zajmodavcu Lovri Nikolinu iz Venecije, sukнару (lanifico), stanovniku u Dubrovniku (Debita notariae 21, list 29, 12. X 1441).

Vukota Utvicich (Utvičić) i Radivoj Brajanović, obadva iz Foče, obavezali su se platiti zajam od 40½ dukata Sigismundu Đorđiću. Spominje se i Radić Vukosalić iz Goražda koji je primio zajam od 15 dukata s obavezom vraćanja u roku od mjesec dana Luki Natalisovu u Dubrovniku. Zajam je primljen 16. IX 1441 (Debita notariae 21, list 11).

Balić Radoknić iz Foče i Mihoč Tvrdisalić obavezali su se Orsatu Petra de Sorgo (Sorkočeviću) da će vratiti zajam od 28 dukata za mjesec dana (Debita notariae 21, list 28 verso, 11. X 1441).

Radajko Chazacha (Kosača) de Narento (iz Drijeva) obavezao se platiti zajam od 54 zlatna dukata za tri mjeseca gospodinu Sigismundu Đorđiću u Dubrovniku (Debita notariae 21, list 40, 8. XI 1441).

Ivan Radivčić iz Foče zadužio se sa 17 zlatnih dukata i 4 groša kod Vlahiše Đurđevića u Dubrovniku 23. XI 1441 (Debita notariae 21, list 46). Na listu 47 verso Debita notariae 21 spominje se 29. XI 1441. Radić Miomanović iz Foče koji plaća dug Kalkavu u iznosu od 21 dukat. Plativo je određeno do posta, tj. do 1. XII.

Pribisav Nenadić iz Goražda obećao je 8. XI 1441. da će platiti Dobromanu Dabišinoviću i Milutinu Stojislaviću 15 dubrovačkih perpera za mjesec dana (Debita notariae 21, list 40).

1442. godine

Vukašin Radišić de Narento (iz Drijeva na Neretvi) obavezao se 2. II 1442. da će platiti Vukanu Ostojiću 50 perpera do Uskrsa u idućoj godini (Debita notariae 21, list 14, 2. II 1442).

Radivoj Bosnić de Narento (iz Drijeva) obećao je platiti 37 zlatnih dukata za godinu dana (Debita notariae 21, list 75 verso, druga strana, 29. I 1442). Zajmodavac je bio gospodin Zupano de Bona iz Dubrovnika.

Bogdan Pribisalić i Radašin Bogavčić, obadva iz sela Gorice kod Trebinja, i Vokić (Vukić) Grubačević i Dragiša Dobriević, vlasi Bannjani, obećali su isplatiti zajam od 90 zlatnih dukata Franji de Benesa u roku od dva mjeseca (Debita notariae 21, list 121, 17. V 1442).

Tvrdiša Mirašković iz Goražda obećao je isplatiti zajam od 89 i po zlatnih dukata za mjesec dana, i to 24. VIII 1442. Matku Nikole Đorđiću. U listu 154 verso, u Debita notariae 21 piše da će Vukašin Obradović iz Goražda naplatiti Ljubiši 270 dukata.

Radinac Criepović (Crijepović) iz Foče obećao je isplatiti dug od 51 zlatnog dukata i 25 groša po volji kreditora, 22. IX 1442 (Debita notariae 21, list 162 verso).

1443—1444. godine

Pribonja Bogosalić iz Goražda obećao je platiti Brailu Tarbutiniću (Trbutiniću) 13 zlatnih dukata u roku od mjesec dana (Debita notariae 22, list 2 verso, 12. VII 1444). Spominje se i Vukosac Obradović iz Goražda i Radašin Silković u svojstvu dužnika u Dubrovniku (De-

bita notariae 22, list 2 verso, 12. VII 1444). Spominje se i Vukosav Silković u svojstvu dužnika u Dubrovniku.

Raspravljalo se u Dubrovniku o krađi Radoja, vojvode od Trebinja (de Tribigna Gliubisich), 10. II 1444 (Lamenta de foris 17, list 191 verso). Porodica Ljubišić je istog roda poput Ljubibratića iz sela Ljubova kod Trebinja.

Ostoja Pripković tužio se na lopove koji su ukrali 4 koze u Dubravi, u Krajkovićima, kod Huma, blizu Trebinja (in Dubrave a Craichovich; Lamenta de foris 17, list 203, 18. II 1444). Selo Krajkovići su dio Trebinske šume u Humskoj zemlji.

Marin Rastić tužio se pred dubrovačkim knezom 18. II 1444. da je poslao brata Andriju ad regem Bosine sa 2.300 dukata u 4 vrećice preko srednjovjekovnog puta od Stoca do Trijebnja i tu je bio opljačkan od ljudi vojvode Stjepana Kosače iz Blagaja i utvrđenja Vidoškoga. I još su mu oduzeli 100 dukata koje je nosio u jednoj kesi i u jednom bursetu (rupcu). Tužbu je saslušao knez Dubrovnika Andrija Bobaljević (Lamenta de foris 17, list 203). Utvrđenje Vidoši je isto-
vetno s utvrdom Stolac.

Izvršena je krađa koza u Dubi, u Površi, u Bobanima. Radilo se o 55 koza Georgija Krajkovića koje su ukrali neki od vlaha Ugaraka iz Ljubomira kod Trebinja (in uilla de Duba in Poures) 20. II 1444 (Lamenta de foris 17, list 204).

Radeta Račić tuži Dobricu i Dobrivoja, braću Ratkoviće, iz Biele (Bijele) da su mu silom oduzeli jednu novu motiku od 5 perpera vrijednosti, jednu košulju novu i cipele, nove bisage i par vreća, te šešir (et hoc fuit a Torizo apud Bilechia; Lamenta de foris 17, list 80 verso, 1. XI 1443). Torić je utvrda južno od Bileće, čije zidine i danas postoje kod Vojnog logora.

Tužio se Radosav Bogančić pred dubrovačkim knezom na krađu u Morlakiji (Vlaškoj, području vlaha stočara), ali nije znao ko je to učinio. Pljačka se dogodila in loco dicto Bagnane. Očito se vidi da izraz locus može označavati i šire područje. Proces se vodio pred dubrovačkim knezom 3. XII 1443 (Lamenta de foris 17, list 124 verso).

Milata Radikiovića i Dobrivoja Radilovića iz Glavske kod Trebinja optužio je pred dubrovačkim sudom Novak Radosalić zbog krađe 2 magarca u Glavskoj (in loco de Glausca) 31. XII 1443 (Lamenta de foris 17, list 142 verso).

Radovac Miladinović tuži 12. XII 1443. pred dubrovačkim sudom i knezom Damjanom Menčetićem Ljubisava Radinovića, sina mu Radosava Ljubisalića, rečenog Kotruića iz Pridvorice kod Stobora, u blizini Trebinja (de Priduorica apud Stobor in Tribigna) jer mu je Radovac (sic?) Miladinović oduzeo konja u vrijednosti od 7 dukata i sedlo od 4 perpere (Lamenta de foris 17, list 139).

Na tužbu protiv Nikše Vitomirića i Đurđa Ratkovića, Meda nipota mu, Velimira Ratkovića, rečenog Pribinovića, Vuka Vignjevića i

Vuka Vukoslavića iz Drobnjaka (de Drobgnaci) da su silom oduzeli drugovima Vukcu Radiloviću i Simku Srijedanoviću (Sredanoviću) 88 kastrona (jaraca) i tri junca, jednog konja i 8 lakata sukna u vrijednosti od 270 perpera (oko 100 dukata) proces se vodio 13. XI 1443 (Lamenta de foris 17, list 97 verso).

Milat Burmazović, i sin mu Rakoje, i drugi sin Radoje opljačkali su Jukušu Utišinovića iz Brena (Župe) kod Dubrovnika i oduzeli mu 45 lakata svile i 12 lakata modrine u vrijednosti od 10 perpera. To se dogodilo u Ljubomiru (in Gliubomirie) kod Trebinja. Proces se vodio pred dubrovačkim sudom 27. VI 1444 (Lamenta de foris 17, list 172).

Oretko (Oretcho) Obradović iz Trebinja (de Trebigne) obećao je platiti dug od 200 zlatnih dukata Martolu u Dubrovniku (Debita notariae 22, 17 verso, 8. IX 1444). Vjerovatno se radi o Cvjetku Obradoviću.

Radoje Codbina (Hodbina) di Narento (iz Drijeva) dobio je u Dubrovniku zajam od 30 perpera uz obavezu da dug vrati za godinu dana (Debita notariae 22, list 58, 11. XII 1444).

Filip Ivanov iz Ravnog u Popovu (di Ravna) zadužio se u Dubrovniku u decembru 1444 (Debita notariae 22, list 31).

1445. godine

Ivan Novaković tuži pred dubrovačkim knezom Blažom Ranjinom ljude vojvode Stjepana Vukčića Kosače (homines vajuode sibi acceptus [sic] unus castronus sptus Blaxul) koji su mu uzeli jednog jarca pod Blažujem u Vrhbosni. Proces se vodio u Dubrovniku 24. I 1445 (Lamenta de foris 19, list 5 verso). Iz ovog podatka i povelje hercega Stjepana, tada vojvode, iz 1444. godine potvrđene u Napulju od kralja Alfonza V, vidi se da je Blažuj s gradom Hodidjedom u Vrhbosni posjed Kosača. To je najbolji dokaz da Turci nisu gospodari Vrhbosne 1444, 1445. i 1448. godine.

Radovan Pribojević tužio se pred dubrovačkim knezom na krađu govečeta u selu Začuli (in Xazula) 4. II 1445 (Lamenta de foris 19, list 12 verso).

Junije Brajković tužio je pred dubrovačkim sudom Pavka Obradića iz Zubaca (de Zubaza) zbog nekih poslova, 21. III 1445 (Lamenta de foris 19, list 44).

Cvijeta Pribojeva (Priboja pekara) prijavila je dubrovačkom sudu ubistvo svoga muža. Izjavila je da je njezin muž Priboje (fornarius) putovao u Bosnu (in Bosna et esset in t[erritorio] Xabica et Grabie) i na putu bio napadnut na području Žabice i Grablja od pljačkaša koji su ga ubili i odnijeli mu odijelo u vrijednosti od 29 dukata (Lamenta de foris 19, list 146, 29. VII 1445). Selo Grablje je istočno od Ljubinja. Tu se nalaze stećci, na Crkvini, s ostacima zidova crkve. Zna se da je Žabica bila vrlo poznata dubrovačkim građanima kao i čitava župa Ljubinje jer je bila bogata stokom, kožom, voskom i medom.

Selo Kameno Brdo kod Gacka spominje se 30. XI 1445 (Lamenta de foris 19, list 286).

Petar de Nassin de Jadre (iz Zadra) tužio je Radiča Bogčinovića i Radiča Goričanina s napomenom da je Petar dao Radiču izvjesnu sumu novca u zajam i kad je Radič putovao i bio kod Tjentišta (apud Tintište) u Sutisci (in Sutischa) gdje su rečeni Radič i Radosav došli i oteli silom 33 dinara, Petar je sebi uzeo. Svjedoci su bili Radkoje Obradović iz Foče (de Coza) i Brailo, sin kneza de Tintiste. Proces se vodio 6. XII 1445. i 26. XII 1446. godine (Lamenta de foris 20, list 23).

Dabiživ Bjelanović iz Trebinja oduzeo je svinju Ostoji Obradoviću iz Brena (Zupe) kod Dubrovnika. Proces se vodio pred dubrovačkim sudom 22. X 1445 (Lamenta de foris 20, list 21).

1446. godine

Stjepan Nenковиć tužio je pred dubrovačkim knezom 15. III 1446. Vukašina Dukojevića, podanika vojvode Stjepana Vukčića Kosače, koji mu je, idući u Sklavoniju (Srbiju), oduzeo u selu Začuli kod Huma 7 tovara sukna, štit i druge neke stvari (Lamenta de foris 20, list 80).

Radoje Kozoil tužio je pred dubrovačkim knezom 22. VII 1446. Radoja Nikolića, kneza i sina kneza Grgura Nikolića, da mu je, kad se vraćao iz Bosne, knez Radoje oduzeo robu u vrijednosti od 70 dukata i prodao vojvodi Stjepanu Vukčiću Kosači. Vojvoda Stjepan je tada bio u ratu protiv kralja Tome Ostojića (que roba fuit portata ad vaiuodam Stiepanum quando erat in guera cum rege Bosine; Lamenta de foris 20, list 155 verso). Pljačka se dogodila u Popovu polju, gdje je gospodar knez Radoje Grgurević. U zapisu nije napisano o kojem se mjestu u Popovu radi.

Radetković iz Gruža tužio je dubrovačkom knezu Marinu Đorđiću Radojka Božićevića iz sela Grebaca kod Osojnika (de Grepci) da mu je Nikola de Sorgo dao kravu na ispašu koju nije vratio tvrdeći da mu je ukradena. Proces se vodio 27. I 1446 (Lamenta de foris 20, list 209).

Konavljanin Brajko Božićka Petrovića tužio je neke ljude da su vlasti Patouči (Patovci) sub Zubonaciae (pod Zupcima) ranili rečenog Brajka u glavu, ruku i jedan prst, te mu uzeli mač i jedan nožić (cirtellesium) na silu idući s karavanom u Trebinje (et fuit eundo cum carauana in Trebigne) 18. X 1446 (Lamenta de foris 20, list 250 verso).

Radašin Ucodich (Vukotić) iz Jasenice (de Jaseniza de Canali) tužio se na Zupce u Vrsinju kod Trebinja, na Dabiživa Večerinića i Radiča Nenadića (dictus Subčji de Versigne) da su mu ukrali neku robu. Proces se vodio pred dubrovačkim knezom 23. X 1446 (Lamenta de foris 20, list 233 verso).

Miotoš i Nilat Radosalić uzeli su Balinovićima iz Glavske kod Trebinja neku stoku. Proces se vodio pred sudom u Dubrovniku 8. XII 1446 (Lamenta de foris 20, list 253).

1447. godine

Mjesto Tjentište spominje se 2. I 1447 u jednoj tužbi zbog nekog prestupa. U istoj prilici spominje se voće u Foči (Lamenta de foris 20, list 274 verso).

Stjepan Radojević i Brajan Bogdanović tužili su 2. I 1447. pred dubrovačkim knezom Andrijom de Bobalio na Milorata Stanislavića i brata mu Vuka, Dobrilu Doberćinovića, Radoja Dobrilovića i Bratula Dobrilovića, navodeći da su im silom uzeli 20 perpera, jedan mač i tri lakta svile. Ta se pljačka dogodila u Davidovićima, u Fatnici (in Uatniza in Domoeuichi). Ovdje se isključuje selo Domanovići u župi Dubrave (Lamenta de foris 20, list 272; Marko Vego, Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine III, Sarajevo 1964, br. 200—204).

Selo Sedlari u Popovu, u Humskoj zemlji, spominje se 24. I 1447. u tužbi protiv nekih Zverkovića (valjda Žarkovića), ljudi kneza Vukosava Grgurevića, zbog neke krađe (Lamenta de foris II, list 7 verso). Pisar se očito zabunio i napisao ime kneza Vukosava umjesto knežâ Radoja Grgurevića, jer je knez Vukosav otac kneza Grgura Vukoslavića. Zna se da je knez Grgur umro ljeti 1436. godine (M. Dinić, Humsko-trebinjska vlastela, SAN, Beograd 1967, 11, bilj. 36).

Radić Radašinović iz Foče obavezao se da će isplatiti dug od 14½ dukata zajmodavcu cimatoru Matku Veselkoviću iz Dubrovnika (Lamenta de foris 20, list 162 verso).

Radovan Radonić pokojnog Codbine (Hodbine) de Narento (iz Drijeva na Neretvi) uzima zajam u Dubrovniku (Debita notariae 23, list 49, 19. V 1447).

Neki ljudi iz sela Čičeva kod Trebinja spominju se u vezi s pljačkom 40 goveda u Konavlima, 6. VII 1447 (Lamenta de foris 21, list 109 verso).

Učinjena je velika šteta Mihajlu i Nikoli Vukovu (de Volzo) koji su se tužili dubrovačkom sudu. Radilo se o posječenom drveću u Klinji, u Foči (ad Cliana in Coze) 22. VII 1447 (Lamenta de foris 21, list 123). Ovdje se radilo o nekom području u Foči pod nazivom Klinje ili Kljuni.

Bogdan iz Uskoplja kod Huma (de Uscope) ukrao je u Petrovu Selu kod Dubrovačke Rijeke 2 koze, o čemu se vodio spor pred dubrovačkim knezom 30. VII 1447 (Lamenta de foris 21, list 133).

Vukac Grubačević tužio se pred dubrovačkim knezom Martolom de Zamagno da su mu iz Visokog u Bosni poslata tri tovara voska (salmas tres cere quae dedit Uituralis [sic, vjerovatno Natalis] ad portandum Narenti [u Drijevu na Neretvi] et expensas dedit Radouac... de Vuchaz mora et veniens ipi tiraru... in loco uocati [sic] Codbina una ex dictis suis salmis... que...) ukradena et auri peciji III i nešto zlata (Lamenta de foris 21, list 175, 13. IX 1447). Ovdje se prvi put spominje selo Hodbina kod Bune, blizu Mostara. Po tom imenu se ponekad i neki ljudi na trgu Narenti —Drijevu— nazivaju. Takva je praksa u srednjem vijeku dosta česta da se po mjestu i ljudi nazivaju.

Radić Obradović iz Foče uzima zajam kod dubrovačkog finansijera 14. IX 1447, i to kao trgovac. U tom se zapisu spominje i Milat Tvrdisalić iz Foče (de Coza), dobro poznat u Dubrovniku (Debita notariae 23, list 97 verso). Oba podatka su istog datuma.

Le Planine, područje nad Konavlima, spominju se kao naselje 21. X 1447. iako je to šire područje (Lamenta de foris 23, list 115 verso).

Milovan Milutonić tužio je pred dubrovačkim knezom 2. X 1447. Radašina Cvitkovića iz Trebinja zbog krađe jedne krave i osam goveda (pecus octo) te drugih stvari (Lamenta de foris 21, list 199).

Neki Novak iz Zupane (sa Šipana) tužio je pred dubrovačkim knezom Nikolom de Goze (Gučetić) 30. X 1447. Radovana Radojkovića i Radonju Struića iz Orašca kod Dubrovnika da su došli u velikom broju u Zupanu (na Šipan) u kuću Milice pokojnog Novaka i uzeli joj sve što je bilo u kući (Lamenta de foris 21, list 213 verso).

Obrad Veoković tužio je pred dubrovačkim knezom Blažom Ranjinom Božidara Bogčinovića, Božička i druge ljude zbog pljačke u selu Ravnom u Popovu (in villa uocata Rauno). Radilo se o pljački vina i drugih stvari (Lamenta de foris 21, list 236, 1447. godine).

Spominje se selo Ljubač, zapadno od Osojnika, i u njemu neka krađa 29. XI 1447 (Lamenta de foris 21, list 235).

1448—1449. godine

Vukota Radmilović iz Konjica (di Coniza) obavezuje se platiti zajam za dvije godine Benediktu Zamanji (ego Vucota Radmilouich de Coniza). Izgleda da je Vukota Radmilović trgovac u Konjicu (Debita notariae 23, list 152 verso, 10. I 1448).

Božidar, zvani Radić, Miomanović i Radinac Vuković iz Foče (di Coza) uzimaju zajam od 33 zlatna dukata 11. I 1448. od Sredana Brajanovića (Debita notariae 23, list 154).

Vukota Lagosalić (sic) iz Trebinja, stanovnik Dubrovnika (in Ragusio), uzima zajam od oko 70 groša od jednog dubrovačkog finansijera (Debita notariae 23, list 167, 5. II 1448).

Rude i Radonja, knezovi iz Pljevalja (comites de Plieuiglia), spominju se 13. II 1448 (Lamenta de foris 21, list 292 verso). Spominje se i neki Radić iz Prijepolja u istom zapisu.

Vlatko Ostojić, dictus Sutorina, uzima zajam od Zupana de Bona (Bunića) iz Dubrovnika 8. IX 1449. u iznosu od 120 zlatnih dukata (Debita notariae 25, list 51 verso). Vlatko je sigurno iz Sutorine kod Herceg-Novoga.

Vladisav Radosalić obavezuje se 8. VIII 1449. da će platiti dug od 24 dukata u zlatu i 28 u srebru (ego Vladissauus Radosalich de Narente confiteor quod super me et omnia sua bona obligo me dare et soluere Sumiacho Priboevich ducatorum viginti quatuor auri et argenti viginti octo; Debita notariae 25, list 34). Vladislav Radosalić je bio stanovnik na trgu Narenti ili Drijevu, na lijevoj obali Neretve.

Ivan Tasovac pokazao je neku dužničku knjigu o Obradu Dobri-koviću iz Gacka (Dobrichouich de Gazcho) i Matku Ostojiću. Ta dvo-jica su se obavezala još 7. VIII 1448. Andriji Đure Kiadareliju da će mu isplatiti zajam od 11 1/2 zlatnih dukata (Debita notariae 34, list 42, 20. VIII 1449).

Stojimir Dobrilović iz trga Drijeva (de Narento) zadužio se kod Zupana de Bona (Bunića) sa 33 zlatna dukata uz obavezu vraćanja za godinu dana (Debita notariae 25, list 68, 31. X 1449).

Simko Milutonić iz Žabice kod Ljubinja obavezao se da će platiti oko 20 dukata Nikoli Dobrici 31. X 1449 (Debita notariae 25, list 68).

Radinac Bosnić Nikolin zadužio se kod Ratka Tome de Bona (Bunića) sa 15 dukata 18. XI 1449 (Debita notariae 25, list 76).

Božidar Gološić i Božičko Miobratović obavezali su se da će pla-titi 78 perpera duga Vlatku Grubačeviću (Debita notariae 25, list 162, ver-so). I danas postoji prezime Gološ (Muslimani u Blagaju kod Mostara).

1450. godine

Marin Aligreti (Aligretti), rečeni Dusinović, garantuje da je po-sudio Radohni Gorakoviću, zvanom Trebinjaninu, iznos od 12 dukata i još nešto za put 28. IV 1450 (Debita notariae 25, list 154).

Radašin Milutonić iz Žabice kod Ljubinja obavezao se 12. X 1450. da će vratiti dug Marinu Mart. de Georgio (Đorđiću) 140 mjera dobrog crnog vina (Debita notariae 26, list 34).

PODACI O IMENU BOSNA

U knjizi D. Du Cange, *Glossarium mediae et infimae latinitatis* navodi se pod imenom Bosina: »Bosina, pro Bonna, Meta, Limes, ter-minus, Gall. Borne. chartular. Camaliensis Monasterii Diocesis Ani-ciensis: Terra per Bosinam et terminos constituta. Charta anni 1246. ex parvo Chartulario S. Victoris Massil., fol. 188: Taliter territoria Pini-ani et castris regalis distinguimus, ab ecclesia S. Salvatoris usque ad Bo-sinam prati prope Ecclesiam protenditur, et de dicta Ecclesia et fra-icino, etc.« Du Cange, o. c., p. 713. Po tom citatu ime Bosna može oz-načavati i neku granicu Franačkog Carstva.

1452—1453. godine

Stojimir Lilović de Narente (iz Drijeva na Neretvi) obavezao se da će isplatiti dug Mileti Radišiću. Obaveza je data 26. VIII 1452 (De-bit a notariae 27, list 117).

Stojimir Pribilović iz Narente (Drijeva) zadužio se u Dubrovniku 28. VIII 1452 (Debita notariae 27, list 117 verso).

Radašin Sinidinović i Ratko Radienković (Radenković) iz Trebi-nja, glavni dužnici (principales debitores) nekom Pribislavu Pribilovi-ću, obećali su platiti dug 15. XII 1452 (Debita notariae u Dubrovniku 27, list 166).

Ostoja Mergenovich (Mrđenović) iz Žabice kod Ljubinja zadužio je 18 perpera u Nikole de Sorgo (Sorkočevića) 13. II 1453 (Debita notariae 28, list 24).

U knjizi dužnika spominje se Magnificus Uoyuoda (vojvoda) Iuanis (Ivaniš) Vlatković iz Vrgorca, iz Zemlje humske (de terra Cumie) (Debita notariae 28, list 27). Zapis je datiran 24. III 1453. godine.

U knjizi dužnika u Dubrovniku spominje se Magnificus et potens dominus Vladissaus filius chercech Stiepani de Bosna constitutus... (Debita notariae 28, list 27 verso, 24. IV 1453.)

Vlahuša Milojković iz Narente (Drijeva na Neretvi) obavezao se platiti vojvodi Ivanišu Vlatkoviću iz Vrgorca i grada Vratara 50 dukata pod kaznom od 15 perpera (Debita notariae 28, list 27 verso). Zapis je datiran 25. III 1453. godine.

3. IV 1453. spominje se Magnificus dominus Uladissaus filius de chercech Stiepano. Radilo se o nekom oprostu duga za carinu u Narenti (Drijevu na Neretvi). Taj dug je platio neki Nanchus.

Mihoč Angelović di Narento (iz Drijeva na Neretvi) obećao je 16. V 1453. da će isplatiti dug od 53 dukata Zupanu de Bona (Buniću) u Dubrovniku (Debita notariae 28, list 53 verso).

Radojko Radosalić i Pribisav Pribilović iz sela i trga Cernice kod Gacka obavezuju se 22. V 1453. da će isplatiti dug Marinu Cvitkoviću u iznosu od 90 perpera (oko 30 dukata) na određeno vrijeme (Debita notariae 28, list 56).

Dobroman Dabiživović zadužio se 6. XI 1454. kod Brajka Đurkovića u Dubrovniku sa 50 perpera na godinu dana (Debita notariae 29, list 122). Po imenu Dobroman nastao je i naziv sela Dobromani kod Trebinja, na desnoj strani Trebišnjice.

Radelja Petković obeća Peri Markoviću 18. X 1454. platiti dug (Debita notariae 30, list 85).

Milica pokojnog Radisava tužila je pred dubrovačkim knezom 26. VI 1454. Ljubisavova sina i ostale iz Trebinja zbog krađe nekih stvari u vrijednosti od 30 perpera. Poslije je došao Miličin sin Nikola i tužio Radovana Kosiera iz Ljubinja (de Gliubigno; Lamenta de foris 26, list 276).

1455. godine

Mihoč Lukšić tužio je Vukosava Pribilovića iz Ljubova (de Gliubou) da mu je ukrao mulu na granici (ad granizas) 9. II 1455 (Lamenta de foris 28, list 28 verso).

Ljuben Bogdanović i sin mu Miloš iz Ljubača, zapadno od Osojnika (de Glibaz homines banus de Georgio [sic]) tužio se na pljačku 23. II 1455 (Lamenta de foris 2, list 74). Ponovo se spominje 4. III 1455. villa de Gliubaz zbog pljačke (Lamenta de foris 28, list 55 verso). Ko je banus Georgius nije poznato. Vrlo je značajno da se ime banus spominje u to doba.

Usljedi je tužba pred dubrovačkim knezom i njegovim sudijama Miloja Radosalića protiv Radoja Milovića iz Trebinja zbog krađe 5. IV 1455 (Lamenta de foris 28, list 81).

Vukašin Krsić, čovjek hercega Stjepana Vukčića Kosače (homo di Chercech), bio je optužen 7. V 1455. u Dubrovniku (Lamenta de foris 28, list 207 verso).

Branko Radovčić iz Osojnika kod Dubrovačke Rijeke podigao je tužbu pred dubrovačkim knezom protiv nekog od Sunkovića u selu Rapti, u Bobanima, kod Dubrovnika, zbog pljačke nekih stvari 26. VIII 1455 (Lamenta de foris 28, list 210 verso).

Ilija Bratovčić Vlahov iz Bobana kod Dubrovnika posudio je novac u Dubrovniku 17. VI 1455 (Debita notariae 30, list 14 verso).

U dubrovačkom zapisu 24. VII 1455. spominje se Tjentište (Lamenta de foris 28, list 169 verso).

Istog dana spominje se Pribil Mangiussich (Mandušić) iz Tjentišta (de Tintisto) povodom tužbe pred dubrovačkim knezom protiv Stjepana, nepota Radovana trgovca, i nećaka Ivana Radovčića, zlatara, i brata mu Lazara. Navodi se da se Božidar Pribilov vraćao iz Beograda i dospio do Užica. Božidar je imao uza se više dukata i srebra (argentos laboratos) i nešto neobrađenog srebra. Stjepan ubi Božidara Pribilova i uze mu srebro i zlato (Lamenta de foris 28, list 169 verso).

Radisav Božidarović tužio je pred dubrovačkim knezom braću Radovana i Dobrosava Stojakovića i Radivoja Žakovića (Zachouich) i Vladisava, sina mu, iz sela Popova (de uilla Popouo) (= iz sela Žakovo) da su mu u selu Polici (= Poljicima u Popovu) oduzeli 15 perpera u novcu, peču svile, peču sukna od 30 lakata, i to sukna di grixio, i još nekih stvari (Lamenta de foris 28, list 287, 17. XI 1455).

Ljubiša Radilović iz Bile (di Bilo) tužio je pred dubrovačkim knezom Radića Vukšića iz župe Dračevice oko Herceg-Novog zbog krađe u Dračevici. Proces se vodio u Dubrovniku 28. XI 1455 (Lamenta de foris 28, list 296 verso). Izvori ponekad Dračevicu nazivaju Herceg-Novu, ali ponajčešće označava župu.

Radovan Stanisalić tužio je pred dubrovačkim knezom Dobruna Radetića i Budisava Radetića da su mu kćeri Jeluši u Turmentu (in loco uocato Turmenta) oduzeli neke stvari: dvije peče svile rađene u Dubrovniku, 24 rupca i druge neke stvari, te u novcu 20 perpera (Lamenta de foris 28, list 273, 25. X 1455). Selo Turmenti je istočno od Trebinja.

Spominje se selo Ugarci, u župi Ljubomiru, kod Trebinja, u vlasti hercega Stjepana Vukčića Kosače, čiji su ljudi iz sela Ugaraka u Ljubomiru ukrali 17 kozlića, 4 dukata i 5 perpera (Lamenta de foris 28, list 286 verso).

1456. godine

Radosav Dup, chonte (knez) di Mizeuaz, spominje se 14. XII 1456. Ovdje se radi o gradu Mičevcu kod Arslanagića-Mosta u Lastvi kod Trebinja, gdje su se ubirale carine za prolaz robe (Lamenta de foris 31, list 97 verso; M. J. Dinić, Glas SKA 182, 180, bilj. 38).

1457. godine

Raduj Bogetić iz Trebinja, glavni dužnik (principalis debitor) zadužio se u Dubrovniku 28. I 1457 (Debita notariae 31, list 24).

Radojko Radosalić i Nikola Marković iz Žabice kod Ljubinja obavezali su se da će vratiti dug Dobrašinu Brajkoviću u jesen 1457 (Debita notariae 31, list 125).

1458—1459. godine

Petar Vukosalić iz trga Cernice kod Gacka obavezao se 5. V 1458. da će isplatiti dug Radiću (ego Pethar Vuchossalich di Cerniza confiteor; Debita notariae 33, list 23).

Vlaho Miloradović iz Trebinja, sin Đorđev, zadužio se u Dubrovniku 26. IX 1459 (Debita notariae 33, list sub anno et die).

Pavle pokojnog Lance (Lanze) Samicicha iz Vrbna zakleo se da će vratiti dug nekom Dubrovčaninu 9. IV 1459 (Debita notariae 33, list 30).

Vuk Dobrilović iz Trebinja, principalis debitor, s još nekim drugovima obavezuje se 16. X 1459. da će platiti zajam u Dubrovniku (Debita notariae 33, list 171).

1465—1467. godine

U Vijeću umoljenih u Dubrovniku 14. I 1465. spominje se gospođa Milica, žena Stjepana Šimrakovića, iz okolice Opuzena i Posrednice, kćerka pokojnog bosanskog velikog kneza Tvrtka Borovinića, rođaka loze Kotromanića (Consilium Rogatorum 18, list 117 verso).

U Lamenta de foris 38, list 217 verso nalazimo zapis od 7. IV 1465. u kome se spominje domina Stoyssaus (sic) Bosnensis relicta (udovica) condam Radić Copieulich similiter nobilis Bosnensis (M. Dinić, Humsko-trebinjska vlastela, SAN, Beograd 1967, 97, bilj. 27; Marko Vego, Zbornik IV, br. natpisa 224).

Spominje se Vukota Mrđenović iz sela Žabice kod Ljubinja 29. XI 1466 (Lamenta de foris 38, list 8).

Ljubiša Radojković iz Popova, iz sela Dračeva (de Popouo de uilla dicta Draceuo) spominje se 10. XI 1466 (Lamenta de foris 38, list 39). I danas postoji selo Dračevo u Popovu, na desnoj strani Trebišnjice, dobro poznato Dubrovčanima zbog trgovine.

Radibrat Radovčić iz Žurovića u Bobanima spominje se s drugovima 8. XII 1466 (Lamenta de foris 38, list 84).

Stjepan Ljubojević iz Žabice kod Ljubinja spominje se 9. I 1467 (Lamenta de foris 38, list 117 verso).

Ilija Mirošić iz Herceg-Novog spominje se 12. II 1467 (Lamenta de foris 38, list 148).

Ratko Ljubišić iz Konavala, seljak iz Površi (de Canali de Pours uillicus), spominje se 11. IV 1467 (Lamenta de foris 30, list 222 verso).

Vlasi iz Pliske kod Gacka i Radivoj Radosalić, bastasius (ponosnik robe), također iz sela Pliska (de uilla de Plisch in loco dicto Modrato), spominju se 6. V 1467. Radilo se o nekoj pljački. Nema sumnje da ne postoji mjesto i područje Pliske ili Plijeske, odakle se spominje u natpisima na stećcima na Zbornoj gomili, na Stepenu, kod Gacka, prezime Pliščići. Gdje se nalazi mjesto Modrato nije nam poznato. Ipak ga moramo tražiti na Stepenu ili nekom katunu na području vlaha Pliske (Lamenta de foris 39, list 8).

Antonije Matijin iz Mišljena (de Mislen) spominje se u vezi s nekom krađom zlatnog prstena i drugih stvari Antonija Đorđića 20. VIII 1467 (Lamenta de foris 39, list 80).

Marija Nikole Klapotića iz Petrova Sela kod Dubrovnika tužila je Vukosava Dusojevića, vlaha iz župe Žaba kod Neuma, i ostale vlahe iz Bobana, koji su došli u Petrovo Selo i oduzeli joj dvije koze i još neke stvari (Lamenta de foris 39, list 127 verso, 13. IX 1467).

Optuženik Radinac Fakalović iz Foče spominje se 16. X 1467 (Lamenta de foris 39, list 125).

Dabiživ Milošević imao je kuću u selu Humu (in Cumo domo fuit testificator). To se spominje u Dubrovniku, na procesu 20. XI 1467 (Lamenta de foris 38, list 121).

1468—1469. godine

Vukota Milutonić iz Trebinja, iz sela Gorice (de Trebigno de Gorica), bio je optužen od Dubrovčija Radosalića iz Konavala, iz Gornje Gore i sela Vlahotine, zbog ukradene stoke. Proces se vodio u Dubrovniku 7. VI 1468 (Lamenta de foris 40, list 62).

Kćerka Ratka Radojevića Radosava iz podgrađa Klobuka (de subtus Clobuch) spominje se u Dubrovniku, na procesu 23. VIII 1468 (Lamenta de foris 40, list 154 verso). Ovdje se radi o varoši Klobuku u župi Vrmu ili Korjenićima kod Trebinja.

Branko Ugoreuich (?), Radalja Dobrilović, Vukašin Peličić, vlasi Mrarechi (Marići), Ivan Bodovčić, Radovan Radoljić (= Radonjić), Pribisav i Stepan Milovčić, Milokna Radovčić i Radivoj Brajanović spominju se u decembru 1468 (Lamenta de foris 40, list 273). Tada se spominju i vlasi Banichi (vjеровatno Bančići): Vukašin Milatović, Radibrat, Dabiživ Ponković, Radovan Miobratović i Radoje Radosaljić; vlasi de Brani: Radivoj Raducich, Obradov; vlasi Premilovići: Juko Bogosaljić, Milut Bogosaljić; vlasi Busis (Bušići) Tuzetić, Stefan Bulojević; vlasi Bobani kod Dubrovnika i Osojnika: Stefan Dobrijević, Vlatko Milatović (Lamenta de foris 40, list 273). Još se spominju Marko Dobrojević, Radovan Dobrović, Markša Radosaljić, Milobrat Milutonić, Ivan Hosto-

jić (Hostoucich), Radosav Pavlović, Nikola Radosaljić i Biglia (vjero-
vatno Relja) Radojević.

Selo Slavogostići (uilla Slauogostichy) spominje se u okolici Du-
brovačke Rijeke u jednoj optužbi 22. I 1469 (Lamenta de foris 41,
list 76).

Vukacije Obradović, drugim prezimenom Krajković, iz sela Luga
u Trebinjskoj šumi, spominje se pred dubrovačkim sudom 16. I 1469
(Lamenta de foris 41, list 68 verso). Poznat je pisar natpisa na stečku
u Starom Slanom, uz rijeku Trebišnjicu, Obrad Krajković, a drugog
natpisa, na drugom stečku Ivko Obradović, zvani Krajković. (Marko
Vego, Zbornik II, br. natpisa 110. i 111). Obrad Krajković sa sinom
Pribilom spominje se 13. X 1436 (M. J. Dinić, Humsko-trebinjska vla-
stela, SAN, Beograd 1967, 85, bilj. 42).

Alojz Makarije iz Rudina (de Rudine) spominje se 31. I 1469 (La-
menta de foris 41, list 85). Ovdje se radi o Rudinama kod Bileće.

Vukna, udovica Ljupka Bogmilovića iz Ljubača, zapadno od Osoj-
nika, spominje se na dubrovačkom sudu 23. II 1469 (Lamenta de foris
41, list 109 verso).

Radosav Radašinović iz Trebinja tužio je pred dubrovačkim su-
dom neke ljude iz Trebinja 27. III 1469 (Lamenta de foris 41, list 134).
Tužio je i neke ljude iz Luga kod Popova, s područja Bobana, istog
dana.

Vukacije (Vucazius) Dubravčić, cathonarius de Ulachi de Males-
seuec, Rađen Novaković, Obrad Radosaljić, braća Dobro i Radivoj
Radosaljić, zatim Radosav Radičević (Radicieuich) ili Radičijević...,
vlasni Maleševci kod Bileće, tuženi su od Bogunovića iz Brena (Župe kod
Dubrovnika) 6. XII 1468 (Lamenta de foris 41, list 5 verso).

1470—1474. godine

Stjepan Ljubojević iz Žabice kod Ljubinja tužio je u Dubrovniku
8. X 1470. Ratka Radojevića i Životu Meštovića, obadvojicu iz Žabi-
ce, da su ga ranili u nogu. Božidar Ivanović iz Žabice tužio je 9. X 1470.
Radosava Matkovića iz Žabice da je bacio kamen na Božidarevu kuću
(Lamenta de foris 42, list 136).

Momalus Radosaljić iz Žabice tužio je 1. III 1473. neke ljude
(Lamenta de foris 43, list 83).

1480—1482. godine

Vučihna Radić i Vukašin Oliverović iz Žurovića, s područja Bo-
bana, u Humskoj zemlji, obećali su platiti neke dukate Radoju Bos-
tivčiću (?) na određeni rok (Debita notariae 48, list 28).

Marko Stefković i Radivoj Bogetić iz Žabice, principales debito-
res, spominju se kao zajmoprимci u Dubrovniku (Debita notariae 48,
list 83).

Stjepan Dabišinić (Dabisinovich), glavni dužnik iz trga u Cernici kod Gacka, i Nikola mesar (becharius) postali su jamci Stjepanu Dobrašiniću da će platiti dug u perperima (Debita notariae 48, list 149 verso).

Radić Vitasović (Vitasović) de Cerniza i sin mu Radat posudili su izvjesnu sumu novca u Dubrovniku 26. II 1482 (Debita notariae 49, 1482—1484, list 6).

1483. godine

Milorad Radiše Pribisalića i Vukić Đurđević, ambo de Cerniza kod Gacka, obavezali su se dati i platiti (dare et soluere) Radibratu Radovčiću, krznaru iz Dubrovnika (pollizario de Ragusio), 10 zlatnih dukata po volji kreditora 9. X 1483 (Debita notariae 49, list 80 verso).

15. X 1453. obavezao se Radašin Obratković iz Cernice kod Gacka da će platiti dug od 44 zlatna dukata Vukši Radakoviću po volji kreditora (Debita notariae 49, list 85).

Vukša Radientich (= Radihnić) i Ratko Brajković iz Cernice kod Gacka obavezali su se 30. X 1483. Džori Jo. Palmotiću da će mu platiti posuđenih 20 zlatnih dukata pod kaznom u novcu (Debita notariae 49, list 90).

Đurađ Mosolich di Samobor i Vukić Chlobuzarich (Klobučarić) u Dubrovniku uzimaju zajam i obećaju Vukobratu Hostojiću (Ostojiću) povratiti 33 zlatna dukata. Ovdje se radi o Samoboru na Drini.

Radoje Vitasović iz Cernice kod Gacka obavezao se da će platiti dug Vukši Radakoviću u iznosu od tri dukata i 30 groša po volji kreditora i uz novčanu kaznu. Zapis je datiran 9. XII 1483 (Debita notariae 49, list 105). Spominje se opet pod imenom Radov (Radoje) Vitasović iz Cernice 15. XII 1483, kada obeća vratiti zajam od 10 dukata i 7 groša Radoju Bratkoviću (Debita notariae 49, list 105).

Bubac Vlatković iz Krajkovića u Trebinjskoj šumi, na području Bobana, spominje se kao glavni dužnik za tri dukata i 6 groša Vukašinu Dobrovokoviću (Debita notariae 49, list 105, 12. XII 1483).

1484. godine

Ostoja Dabišinić, stražar (perlabuć) iz Dubrovnika i Đurađ Radojković iz trga Cernice zadužili su se sa 60 dukata i nešto više u Petra Radadijevića (Radadieovich) 1. I 1484 (Debita notariae 49, list 120).

Brajan Bujaković iz Burmaza (de Burmasi) kod Stoca u Hercegovini i Vukac Vukotić iz Bobana kod Dubrovnika, odnosno uz Popovo polje, obavezali su se Ivanu Dobriloviću da će isplatiti Radonji Bratuljeviću iz Dubrovnika, stražaru (perlabući), 21 perper u novcu (Debita notariae 49, list 127).

Ratko Miokanović, rečeni Lopatina, iz Trebinja, stanovnik u Dubrovniku (habitator Ragussi) obećao je Radašinu Dobrovokoviću is-

platiti 12 perpera zajma. Zapis je upisan 20. III 1484 (Debita notariae 49, list 138 verso).

Radivoj Radeljević i Vukić Pribisalić iz Trebinja obavezali su se isplatiti 32 perpere i 9 groša zajma Marinu Mar. de Gondola (Gunduliću). Zajam je upisan 10. IV 1484 (Debita notariae 49, list 145 verso).

Zlatar Andrija Bogdanić (sic) iz Dubrovnika darovao je Bratovštini sv. Marije u Dubrovniku neki novac. Taj zlatar je radio i u Konjicu u Hercegovini (Debita notariae 49, list 154, 14. V 1484). Pisar je pogrešno napisao Bogdanić umjesto Bogdanović.

Radašin Pribisalić iz Konjica (de Coniza), principalis debitor, i Andrija Bogdanović, zlatar, obavezuju se platiti dug od 8 dukata (Debita notariae 49, list 146 verso, 13. IV 1484).

Božićko Vukić iz trga u Cernici kod Gacka zadužio se u Palmotića u Dubrovniku 7. VI 1484 (Debita notariae 49, list 161). U julu 1484. Cvetko Miloradović iz Cernice kod Gacka obavezao se Radašinu Dobrovokoviću iz Dubrovnika da će vratiti zajam od 76 dukata (Debita notariae 49, list 167 verso).

Ratko Brajković iz trga Cernice kod Gacka obavezao se 7. IX 1484. da će platiti dug od 14 zlatnih dukata Ljubisavu Radašiniću iz Dubrovnika (Debita notariae 49, list 186 verso).

Juraj Ivanišević iz Cernice kod Gacka zadužio se sa 15 zlatnih dukata u Matka Radašinića i Vlahuše Radosalića. Zapis je ubilježen u jesen 1484 (Debita notariae 49, 193 verso).

Brajan Soković iz Cernice kod Gacka (de Sernica), iz mjesta Radoja Dabišinića, zadužio se u Dubrovniku 15. IX 1484 (Debita notariae 49, list 189).

1485—1486. godine

Vuk Vučićnić iz sela Žurovića, u Bobanima, kod Popova polja, obećao je u proljeće 1485. isplatiti dug od 21 perpere Nikoli Blaža Kabog iz Dubrovnika (Debita notariae 50, list 55 verso).

Radivoj Radosalić, zvani Kozica (dictus Cosiza) obećao je 3. VII 1485. da će vratiti zajam od 40 zlatnih dukata Ivanu Ljubišiću iz Stona (Debita notariae 50, list 90). Ne znamo da li se pod imenom Kozica može smatrati selo Kozice kod Stoca ili negdje na Pelješcu. Ipak je vjerojatnije da se radi o Kozici na području Dubrovačke Republike.

Dragiša Radniković iz trga Cernice kod Gacka obećao je vratiti dug od 8½ zlatnih dukata Marinu Radovanoviću, cimatoru, tj. podstrigaču sukna (Debita notariae 50, list 80, 28. XI 1485).

Radić Bogostić iz Goražda obećao je 12. XII 1485. da će isplatiti dug od 18 zlatnih dukata Luki Radosaliću, zvanom Bizich, iz Dubrovnika (Debita notariae 50, list 135 verso).

Stjepan Kozčić de Goze iz Foče obećao je u decembru 1485. platiti dug Ivanu V. Matoševiću iz Dubrovnika u iznosu od 69 zlatnih dukata (Debita notariae 50, list 135).

Đurađ Nikolić iz sela Samobora u župi Gacko (de loco Samobor) obećao je platiti zajam od 24 dukata i 8 groša Radibratu Hostojiću (Ostojiću), lamariju (limaru) iz Dubrovnika. Zapis je učinjen u februaru 1486 (Debita notariae 50, list 154).

Radić Milobratović iz trga Cernice kod Gacka obećao je platiti dug od 47 dukata Ivanu Valentiniću iz Dubrovnika (Debita notariae 50, list 172, 3. V 1486).

Krajem maja 1486. obavezali su se presbiter i sinovi pok. Stepka Mrđenovića iz Žabice (Xbiza) da će Ivanu Andrije de Bona isplatiti dug od 20 zlatnih dukata, uz kaznu od 30 groša ako dug ne vrate na vrijeme. Datum 31. V 1486. je ubilježen na istrgnutom listu.

Pavao Nikolić Drobšnjak iz Gacka i Mihajlo Bosigković (Bosiljković) iz Dubrovnika obećali su da će platiti dug od 10 zlatnih dukata Nikoli Radivojeviću (Debita notariae 50, list 179, 9. VI 1486).

Simon Pavlović iz Trebinja, iz sela Mostaća (de loco vocato Mostachia) obavezao se 25. VI 1486. da će platiti 4 perpere duga Vukaciju Vukoviću iz Dubrovnika (Debita notariae 50, list 180).

Vukdrag Đurđević iz Cernice kod Gacka obećao je 24. VII 1486. da će platiti dug od 13 perpera Radašinu Dobrovokoviću iz Dubrovnika (Debita notariae 51, list 5).

Ratko Bogdanović iz Cernice kod Gacka obećao je 3. X 1486. Vukši Radakoviću Cordi (Korda) da će platiti dug od 11 zlatnih dukata, a 3. XI obećao je istom Vukši platiti dug od 21 dukata u zlatu (Debita notariae 51, list 15 verso).

Radić Bogostić iz Goražda obećao je 8. X 1486. da će platiti zajam od 42 zlatna dukata Luki Radosaliću Bizichu iz Dubrovnika (Debita notariae 51, list 16). Dan ranije 7. X 1486, Radić Bogetić (sic) odnosno Bogostić iz Goražda obećao je platiti Luki Radosaliću iz Dubrovnika 42 zlatna dukata. 17. X 1486. Radić Tulesić pokojnog Radonje iz Goražda obećao je platiti Radovanu Radmanoviću, jednom od dubrovačkih finansijera bosanskohercegovačkih trgovaca, 28 zlatnih dukata (Debita notariae 51, list 16 verso i 19 verso).

Vukdrag Đurđević iz Cernice kod Gacka, trga u istočnoj Hercegovini, uzeo je zajam od Radašina Dobrovokovića iz Dubrovnika u iznosu od 13 perpera (Debita notariae 51, list 5).

Vuk Obratić iz Cernice, gatačkog glavnog trga, obećao je 21. XII 1486. platiti dug Dubrovčaninu Gozi (Goci), vjerojatno 5 dukata (Debita notariae 51, list 45).

1487—1488. godine

Radonja Radibratović iz Vragovića katuna (iz Bobana) 19. I 1487. obećao je platiti Bratutu Gradojeviću iz Dubrovnika 12 perpera zajma (Debita notariae 51, list 58 verso, druga strana).

Đuro Andrije Bielaković iz Gacka platiće Pavlu Andrijinu de Insola de Medio (Lopud) 30 perpera (Debita notariae 51, list 64 verso).

Juraj Bobatović iz Goražda obećao je 20. III 1487. da će platiti dug od 4 zlatna dukata Marinu Florija Turčinovića (Debita notariae 51, list 81 verso).

Radivoj Hostojić (= Ostojić) iz Foče (di Choza) uzev je zajam od Radašina Dobrovokovića, poznatog dubrovačkog finansijera bosanskih trgovaca (Debita notariae 51, list 57, 3. VI 1487).

Brajan Bujaković de Podcerni (u Osojniku) i Vuk Vukotić iz Bobana kod Popova polja obećali su platiti dug od 87 perpera (oko 30 dukata) Vukasiju, lamariju (limaru) iz Dubrovnika (Debita notariae 51, list 115, 12. VI 1482). To je Vukasije ili Vukacije Vukotić.

Bogdan Ljubišić iz Cernice kod Gacka obećao je platiti dug od 35 zlatnih dukata dubrovačkom finansijeru Marinu Radovanoviću 15. VI 1487 (Debita notariae 51, list 117).

Vukša Vlatković iz trga Cernice kod Gacka obećao je 28. VI 1487. platiti dug od 5 i po dukata Vlahuši Radosaliću iz Dubrovnika (Debita notariae 51, list 132).

Dragiša Radnikić iz trga Cernice kod Gacka zadužio se 3. X 1487. u Marina Radovanovića, cimatora (podstrigača sukna) iz Dubrovnika, i zvanog Seganovića, 28 zlatnih dukata (ducatos auri viginti octo; Debita notariae 51, list 168 verso).

Stjepan Sirinich di Gorasda (Širinić iz Goražda), odnosno Sopotnice kod Goražda, gospodar Žir ili Sir-grad nad Sopotnicom, zvanom Gradinom hercega Stjepana Kosače, posudio je u Dubrovčanina Marina de Florio (Cvjetkova) 31 zlatni dukat 9. X 1487. uz obavezu vraćanja za određeno vrijeme (Debita notariae 51, list 170).

Radoje Grenzarich di Gorasda obećao je platiti zajam od 7 dukata i 13 groša 12. X 1487. Marinu Florijevu (Cvjetkovu) iz Dubrovnika (Debita notariae 51, list 172).

Đuran Mikatović de Popouo (iz Popova) obećao je 3. XII 1487. platiti dug od 30 dukata Ivanu Vlatkoviću, dubrovačkom građaninu iz sela Osojnika kod Dubrovačke Rijeke (Debita notariae 51, list 192).

Petar i Pavao Rokanovići (Rochanouichi), braća iz Trebinja, obećali su platiti Vukašinu Dobrovokoviću iz Dubrovnika zajam od 6 perpera i 7 groša (Debita notariae 51, list 202, 8. I 1488). Mislim da se ovdje radi o porodici Roganović iz Trebinja, gdje i danas žive.

Brajan Bujaković iz Burmaza kod Stoca (de Burmasi) obećao je platiti zajam od 17 perpera (6 dukata) dubrovačkom finansijeru Radosavu Junoviću (Debita notariae 51, list 214 verso). Zapis je sačinjen 11. II 1488.

Brajan Boraković (= Baraković) di Podgorgna i Vukić Vukotić iz Bobana obećali su platiti 13 perpera i 13 groša Vukašinu Radičeviću i Dragiću Radoljeću (Debita notariae 51, list 233, 2. IV 1488). Mjesto Podgornja je istovetno s Potcarinom u Osojniku kod Dubrovačke Rijeke.

Vukašin Branišić iz Cernice kod Gacka (nel de Gazcho debitor) i Radivoj Budisalić i Radić Vukosalić, mesari iz Dubrovnika, obećali su platiti Georgiju (Juri) Mar. de Goze 50 zlatnih dukata (Debita notariae 51, list 246 verso, 5. V 1488).

Razun Novaković iz trga Cernice kod Gacka obećao je platiti dug od 72 zlatna dukata Radoju Bratijeviću (Debita notariae 52, list 5, 8. VI 1488).

Radoje Vitasović iz trga Cernice kod Gacka obećao je 6. VIII 1488. Vukši Radakoviću Cordi da će mu platiti dug od 5 perpera (Debita notariae 52, list 31). 17. X 1488. spominje se da je Ivan Ivanišević iz Cernice kod Gacka obećao platiti ostatak računa Vlahuši Radosaliću (Debita notariae 52, list 60).

Hostoja (Ostoja) Bogdanović iz Trebinja obećao je platiti dug od 40 zlatnih dukata Bratutu Gradojeviću iz Dubrovnika (Debita notariae 52, list 31 verso).

Brajan Baraković di Podcerznichi (= Potcarina) u Osojniku i Vukac Vukotić iz Bobana kod Popova, principales debitores, i njihov garant Marin Heraković, zlatar iz Dubrovnika, spominju se 5. XII 1488. Radilo se o plaćanju zajma od 12½ perpera Vukašinu Radičeviću (Debita notariae 52, list 85).

1489—1490. godine

Radivoj Hrabrenović (Crebeghrinovich) iz Foče (de Choza) obećao je platiti dug od 6 zlatnih dukata Martinu Periću iz Dubrovnika 6. II 1489 (Debita notariae 52, list 111).

Bogdan Ljubišić iz trga Cernice kod Gacka obavezao se platiti dug od 42 zlatna dukata Marinu Seganoviću, cimatoru (podstrigaču sukna) iz Dubrovnika (Debita notariae 52, list 122, 28. II 1489).

Obrad Radosalić i Juraj Radonjić iz trga Cernice kod Gacka obećali su platiti 72 dukata Georgiju Mar. de Goze 5. V 1489 (Debita notariae 52, list 147).

Ivan Milišić i Đurađ Radosalić iz Cernice kod Gacka obećali su Stjepanu Žiliću platiti zajam od 5 zlatnih dukata (Debita notariae 52, list 19, 28. II 1489).

Juraj Tieglich iz Banjana (di Bagnane) platiće dug od 79 zlatnih dukata Radibratu Hostojiću (Ostojiću) iz Dubrovnika (Debita notariae 52, list 153, 16. V 1489).

Juraj Stojčinović iz Gacka obećao je platiti dug od 16 perpera Vukši Bogdanoviću iz Dubrovnika 21. V 1489 (Debita notariae 52, list 155 verso).

Radosav Sisatović iz Goražda obećao je 27. V 1489. da će platiti 10 zlatnih dukata duga Ivanu Stjepanovu iz Kotora (Debita notariae 52, list 159).

U jednom zapisu dužnika u Dubrovniku, ubilježenom 31. V 1489, piše: »Ego Radosaus Ochotich (= Vukotić) voyuoda do Osannich (iz

Osojnika) confiteor quod super me et omnia mea bona obligo me dare et soluere Bogdano Bariuch (Barvić ili Barić) di Ombla ducatos auri quattuor usque od festum Sancti Elie...« (Debita notariae 52, list 161) Zanimljivo je da se Radosav Vukotić naziva vojvodom od Osojnika umjesto knezom ili kmetom.

Ivan Vlatković iz Osojnika kod Dubrovačke Rijeke obećao je 19. VI 1489. da će vratiti dug od 14½ dukata Ciprijanu de Benessa (Debita notariae 52, list 167 verso).

Brajan Boyachouich (Bujaković) di Podcrina (Potcarina u Osojniku) i Vukac Vukotić iz Bobana kod Popova obećali su platiti dug od 28 perpera (oko 10 dukata) Nadoju Cvitkoviću iz Dubrovnika (Debita notariae 52, list 173 verso, 4. VII 1489).

Ivan Vlatković iz Osojnika obećao je Vukosavu Radojeviću da će platiti dug od 2½ zlatna dukata (Debita notariae 52, list 56, 2. I 1490).

Dubravac Ivanišević iz Gacka obećao je Radibratu Dobriloviću, krojaču iz Dubrovnika, da će mu platiti zajam od 20 zlatnih dukata (Debita notariae 52, list 165, 11. VI 1489).

Vukić Tulesić iz Goražda obavezao se platiti dug od 20 zlatnih dukata Nikoli Vlatkoviću, lamariju (limaru) iz Dubrovnika (Debita notariae 53, list 23 verso, 13. X 1489).

Vlatko Sisatović iz Goražda obavezao se platiti zajam od 12 perpera i 9 groša Vukši Mladienoviću (Mladenoviću), kovaču (Debita notariae 53, list 85, 13. III 1490).

Dobrota Xerković (Žarković) iz Herceg-Novog, u Dračevici (di Drazeviza) obećao je platiti zajam od 86 dukata (Debita notariae 53, list 86, 18. III 1490).

Vuk Obradović iz Cernice kod Gacka obavezao se da će platiti zajam od 48 dukata Georgiju Mar. de Goze (Debita notariae 53, list 92). Vuk se obavezao i Marinu Seganoviću da će platiti dug od 66 dukata (Debita notariae 53, list 193 verso, 22. VIII 1492). Istog dana Vuk Obradović je obećao Marinu, cimatoru, da će mu vratiti 21 dukat (Debita notariae 53, list 193 verso).

Sekul Radovanović iz župe Gacka, iz sela Gračanice (de loco uocato Gradcianiza) obećao je platiti zajam od 141 dukata Lovri Marojevu Miljkoviću (Debita notariae 53, list 93, 15. IV 1490).

Vlatko Nikolić iz župe Gacka, iz mjesta Drobnojaka (de loco uocato Drogenach) obećao je platiti zajam od 150 dukata Matku Radičeviću iz Dubrovnika (Debita notariae 53, list 120 verso, 30. VI 1490).

Vladislav Stipanović obećao je platiti zajam od 11½ perpera Petru Menčetiću i Vlahuši Radosaliću iz Žabice kod Ljubinja (Debita notariae 53, list 114, 6. VI 1490).

Draga Brajanović iz Glavske, kod Trebinja, blizu Bile (Plata), obećao je platiti dug od 35 zlatnih dukata Vukaciju Vukotiću iz Dubrovnika (Debita notariae 53, list 148 verso, 11. IX 1490).

Đurađ Radosava Mirković, dicti Gliubini di Xabiza, iz Ljubinja župe a sela Žabice, obećao je 7. X 1490. da će platiti 13 zlatnih dukata Marinu di Goze (Debita notariae 53, list 157).

Cvjetko Radičević iz Foče (di Choza) obećao je platiti dug od 27 zlatnih dukata Franji Radanovu 8. X 1490 (Debita notariae 53, list 158).

Vitko Tasovčić de Zeniza (= Cernica) obećao je 19. X 1490. da će platiti 27 perpera za jedan mjesec Ratku Utišinoviću (Debita notariae 53, list 80 verso).

Radić Milobratović iz trga Cernice kod Gacka obećao je platiti dug od 69 zlatnih dukata Pribisavu Bogetiću iz Dubrovnika (Debita notariae 53, list 173 verso, 16. XI 1490).

Vukić Kovačević, iz Cernice kod Gacka, i Radivoj Budisalić, krojač iz Dubrovnika, obećali su platiti zajam od 48 zlatnih dukata Nikoli Radašinu Žili, krojaču, i povrh toga još 4 groša (Debita notariae 54, list 30, 3. VI 1490).

Radić Bogdanović iz Popova obećao je 28. XII 1490. da će platiti zajam od 9 perpera Radonji Radosaliću u Dubrovniku (Debita notariae 53, list 54).

1491—1493. godine

Vukić Radonje Kovačević, iz trga Cernice kod Gacka, i Radivoj Budisalić, krojač iz Dubrovnika, obavezali su se Nikoli Radašinu Žili da će mu platiti zajam od 48 zlatnih dukata i 4 groša (Debita notariae 54, list 30, 3. VI 1491).

Radoš Radatović iz Trebinja, iz mjesta Gorice (de loco Goriza), obavezao se Nikoli Bratutoviću platiti dug od 14 perpera (Debita notariae 54, list 31 verso). Ovdje se radi o selu Gorici kod Trebinja, i to neposredno na izlazu iz Trebinja prema Bileći.

Vukić Pribisalić iz Trebinja obećao je platiti dug od 502 jaspere i 9 turskih moneta dobra kova (di bono cuneo) za tri godine Vukaciju Vukotiću iz Dubrovnika (Debita notariae 54, list 34 verso, 5. VII 1491).

Radonja Radibratović iz Trebinja obećao je 11. VII 1491. da će platiti dug od 10 perpera i 8 groša Nikoli Bratutoviću iz Dubrovnika (Debita notariae 54, list 37 verso).

Dubravac Ivanišević iz Banjana obećao je platiti dug od 23 zlatnika Radibratu Dobriloviću, krojaču u Dubrovniku (Debita notariae 54, list 83 verso, 29. X 1491).

Ivan Miloknić, zvani Crexa, i Radosav Jurković, zvani Gliuben, iz Žabice, obećali su platiti dug od 70 perpera (oko 25 dukata) Nikoli Franje di Tudusio (Tudusiću) 9. VII 1492 (Debita notariae 54, list 177, 9. VII 1492).

Vuk Radonjić iz trga Cernice kod Gacka obećao je platiti zajam od 32 zlatnika Georgiju Ma. Goze (Debita notariae 54, list 137, 23. III 1492). Ponovo se Vuk zadužuje kod istog dubrovačkog finansijera sa 35½ dukata 22. V 1492 (Debita notariae 54, list 160 verso).

Dragić Radinović iz Pliska kod Gacka (de Plesche) obećao je platiti zajam od 13 perpera Radoju Cvjetkoviću iz Dubrovnika (Debita notariae 54, list 160 verso, 22. V 1492).

Radosav Radivoja Radiljevića iz trga Cernice kod Gacka obećao je platiti dug od 25 zlatnih dukata i još 32 groša limaru Nikši Matkoviću u Dubrovniku (Debita notariae 54, list 179, 13. VII 1492).

Vitassius Brajanović iz Orahia kod Trebinja i Dragić Obradović iz Dubrovnika, perlabuć stražar, obavezuju se platiti dug Bratutu Gradojeviću u iznosu od 80 dukata 22. VIII 1492 (Debita notariae 55, list 1).

Vokmir (Vukmir) Branušić ili Branišić (Branussich) iz Gračanice kod Gacka obećao je 25. IX 1492. da će platiti Stefanu Žiliću (Žili) 62 zlatnika i 5 groša (Debita notariae 55, list 14 verso).

Juraj Miloknić iz sela Žabice kod Ljubinja obećao je platiti dug od 45 perpera Radonji Pripčiniću, trgovcu iz Dubrovnika, 14. XI 1492 (Debita notariae 55, list 73 verso). Pripčinovići su poznati dubrovački trgovci, koji su često putovali u Bosnu i kao prevoznici robe.

Duka Vlatković (ducha Vlatchouich) de Osanmich (iz Osojnika kod Dubrovačke Rijeke) obećao je platiti dug od 23 zlatnika Vuksanu Radojeviću iz Dubrovnika (Debita notariae 55, list 46 verso, 22. XI 1492).

Radić Radičević iz Dubočana kod Trebinja (de Dubozagin di Trebignio dictus Malesece), iz Maleševaca i sin mu Vukdrag obećali su platiti Radoju Cvjetkoviću iz Dubrovnika 21 zlatnik. U izvoru stoji Cvičkovich (Debita notariae 55, list 46 verso, 23. XI 1492). Dubočani su blizu Bileće.

Ratko Bulosić, Milobrat Ljubišić i Radašin Bogosalić, svi iz Herceg-Novog (Castello nuouo), obećali su platiti 12 zlatnih dukata Bratutu Radonje Gerdobiću, tj. Grdobiću, u stvari Gradojeviću (Debita notariae 54, list 106, 25. XII 1492).

Dubravac Ivanišević iz Gacka obećao je u januaru 1493. da će platiti Radibratu Dobriloviću, krojaču u Dubrovniku, posuđenu mu sumu novca do Svetoga Blaža (Debita notariae 55, list 67 verso).

Vukmir Branušić iz Gacka, iz mjesta Gračanice, obećao je platiti Stjepanu Radosava Žilića iz Dubrovnika 31 zlatnik (Debita notariae 55, list 72, 24. I 1493).

Radoje Đurđević iz Goražda obećao je 3. II 1493. Kristiforu Ljubišiću, limaru iz Dubrovnika, da će platiti dug od 8 dukata (Debita notariae 55, list 75).

Radić Milobratović iz trga Cernice kod Gacka obećao je platiti Bratutu Gradojeviću iz Dubrovnika 42 zlatna dukata (Debita notariae 55, list 96, 2. IV 1493).

Stjepan, sin Pribisava Kovačevića, iz trga Cernice, obećao je platiti Franji Radanovu iz Dubrovnika 5 dukata (Debita notariae 55, list 191 verso, 1493).

Vukmir Branišić (Branissich, ponekad Branussich) obećao je 14. V 1493. Stjepanu Radosava Žile (Žiliću) da će platiti dug od 76½ dukata na određeno vrijeme (Debita notariae 55, list 114).

Mikul Radosalić iz Trebinja obećao je 4. VIII 1493. da će platiti dug od 90 zlatnika Franji Mihajla Radojeviću (Debita notariae 55, list 86).

Nikola Ratković i Nikola Veljić, obadva iz Pljevalja (de Plieuglie) od Bosne (di Bosna), zaklinju se, uz garanciju svojih dobara, da će platiti Franji Radanovu, zvanom Strujiću, 9 dukata do Božića (obligamus nos dare et soluere Francisco Radani dicti Steruich ducatos auri novem usque ad festivitatem Nativitatis Domini; Debita notariae 55, list 177 verso, 10. IX 1493).

Đurađ Nikolić iz Gacka obećao je 11. IX 1493. da će platiti Matku Radičeviću iz Dubrovnika 80 zlatnih dukata za određeno vrijeme (Debita notariae 55, list 177 verso).

Marko Petrović iz trga Cernice kod Gacka obećao je Nikoli Radosava Žili (Žiliću) da će mu vratiti dug od 44 perpere i 4 groša (Debita notariae 55, 24. IX 1493).

Iz historijskih izvora zaključujemo da su zajam i u većim sumama davali dubrovački finansijeri. Često se pod riječju zajam ili dug podrazumijeva gotov novac ili zajam u robi, preračunat u dukate ili perpere. Zna se sigurno da je stanovništvo Hercegovine moglo pružiti Dubrovčanima svoje proizvode: kožu domaće sitne i krupne stoke, vosak, med, drvo, sir, maslo, kajmak, meso razne vrste u svježem i suhom stanju, žito, ljekovito bilje i, ponekad, prerađene rude iz okolice Foče i Čajniča, Konjica i Rame. Obimna je bila razmjena robe između Hercegovine i Dubrovnika u srednjem vijeku. Naročito treba istaći da je u vrijeme osmanske okupacije u Hercegovini bila slobodna trgovina, a poštovana je i vjerska tolerancija. Drugačije se ne bi mogao razumjeti prolaz karavana kršćana jednog i drugog obreda. Ističem slučaj Pljevalja, koja se ubrajaju u Bosnu iako je to mjesto pripadalo hercegovačkom sandžaku u Foči i fočanskom kadiji. Ovdje se još radi o staroj administrativnoj podjeli iz doba bosanskih banova i kraljeva, kad su Bosanci, poslije 1373. godine, prisvojili područje Lima, sve do Mileševa na istok.

ČETIRI I PETA KONFERENCIJA KPI ZA BOSNE I
HERCEGOVINU U ISTORIJSKOM IZVIŠTAJU NIVO
LIGIONARNOG POKRETA 1978-1981. ZBORNIK
DOKA SA NAUCNOG SASTAVLJANJA U SARAJEVU 2. I
3. OKTOBRA 1978. IZVIŠTAJE ZA ISTORIJU SARAJEVO
I KOMBINA PREDSJEDAVANJE DR. BRANKA
ZA ISTORIJU SARAJEVO 1978.

Knjiga predstavlja zbirku radova i dopisa, objavljenih
na Nacionalnom kongresu historije i Peta konferencija KPI za Bosnu
i Hercegovinu u Sarajevu 1978. u okviru podnaslova "Nepo-
dijeljena Etnopopulaciona Komunikacija" partije Društvo historijskih
vještavaca sa prisutnih i organizovanih Komisija Vojvodstva, kao
i drugih komiteta SRPSK sa sarajevu i Zagrebu sa sarajevu i Zagrebu. U
ovaj zbirku ulaze radovi iz oblasti historije i etnologije i etnografije, kao
i iz oblasti arheologije i etnografije. U ovoj knjizi predstavljaju
brojne naučne i stručne radove, prikaze, prikaze i drugi materijali, kao
i prikaze iz oblasti historije, etnologije i etnografije, kao i prikaze iz
ostalih oblasti.

Zbirka je najprije izšla u okviru naučnog revijalnog lista "Istorijski
prikazi" izdavanja "Istorijski prikazi" u Sarajevu. U ovoj knjizi
predstavljaju radove iz oblasti historije i etnologije i etnografije, kao
i prikaze iz oblasti historije, etnologije i etnografije, kao i prikaze iz
ostalih oblasti. U ovoj knjizi predstavljaju brojne naučne i stručne
radove, prikaze, prikaze i drugi materijali, kao i prikaze iz oblasti
historije, etnologije i etnografije, kao i prikaze iz ostalih oblasti.

osvrti i
prikazi

**ČETVRTA I PETA KONFERENCIJA KPJ ZA BOSNU I
HERCEGOVINU U ISTORIJSKOM RAZVITKU REVO-
LUCIONARNOG POKRETA 1938—1941, ZBORNİK RA-
DOVA SA NAUČNOG SAVJETOVANJA U MOSTARU 5. I
6. OKTOBRA 1978, INSTITUT ZA ISTORIJU SARAJEVO
I KOMISIJA PREDSDJEDNIŠTVA CK SKBiH
ZA ISTORIJU, SARAJEVO 1980.**

Knjiga predstavlja zbornik referata i saopštenja, podnesenih na Naučnom savjetovanju »Četvrta i Peta konferencija KPJ za BiH« koje je održano u Mostaru oktobra 1978. u okviru obilježavanja 30-godišnjice Prvog kongresa Komunističke partije Bosne i Hercegovine. Savjetovanje su pripremili i organizovali Komisija Predsjedništva Centralnog komiteta SKBiH za istoriju i Institut za istoriju Sarajevo, a u ime grada domaćina društveno-političke organizacije i Skupština opštine Mostar, te Arhiv i Muzej Hercegovine. U radu skupa učestvovali su brojni naučni i stručni, istaknuti politički i drugi javni radnici iz više jugoslovenskih centara, akteri predratnog naprednog radničkog pokreta i partijski aktivisti.

Kako je taj period iz istorije našeg revolucionarnog pokreta, a posebno elementi, događaji i ličnosti koji se vezuju za hercegovačko ili bosanskohercegovačko podneblje nedovoljno istraženi i poznati, to je osnovni cilj naučnog skupa bio da brojnim memoarskim i istoriografskim priložima doprinese, makar i djelimičnoj, rekonstrukciji zbivanja u revolucionarno-demokratskom pokretu Bosne i Hercegovine između dva rata. Cilj koji je, po mom mišljenju, i ostvaren, posebno što zbornik sadrži obilje podataka, što pruža relativno precizne i objektivne analize i ocjene pojava i zbivanja, što reljefno oslikava privredno-ekonomske i političke prilike i kretanja, što daje dosta iscrpne preglede izvorne dokumentacije i što, konačno, u znatnoj mjeri doprinosi osvjetljavanju prelomne faze u razvoju međuratnog naprednog radničkog pokreta i Komunističke partije Jugoslavije na regionu Hercegovine, i šire.

Savjetovanje je, takođe, imalo za cilj da razriješi izvjesne dileme u vezi s vremenom održavanja Četvrte konferencije (što je, po mom mišljenju, samo djelimično uspjelo datiranjem događaja u sredinu ljeta 1938. godine), te u vezi s njenim karakterom i nivoom (bilo je, naime, ranije čak i u zvaničnim partijskim dokumentima stavova da je Četvrta konferencija predstavljala manje značajan skup nego što je zaista bila, da je to bilo savjetovanje a ne konferencija, ili da je bila oblasna, a ne pokrajinska konferencija i slično).

U uvodnoj riječi Nikole Babića i referatu Uglješe Danilovića dat je presjek i pregled istorijskih događaja koji su prethodili jugoslovenskoj oružanoj socijalističkoj revoluciji. Naglašeno je, što su i ostali referati, saopštenja i diskusije potvrdili, da su Četvrta konferencija KPJ za BiH 1938. i Peta krajem jula 1940. u Sarajevu predstavljale najznačajnije partijske skupove na bosanskohercegovačkom tlu i, zajedno sa Petom zemaljskom konferencijom KPJ, održanom u Zagrebu oktobra 1940, najkrupnije korake u istorijskom hodu naše revolucije.

Značaj Četvrte pokrajinske konferencije sadržan je i u činjenici da je označila stvaranje jedinstvene partijske organizacije u okviru KPJ i da se na čelu te organizacije nalazio njen Pokrajinski komitet, formiran na Konferenciji. Otada su se organizacija i rukovodstvo ne-prestano bavili razmatranjem po mnogo čemu specifične bosanskohercegovačke problematike, uključujući i međunacionalne odnose i pitanje položaja Bosne i Hercegovine u okviru zajedničke jugoslovenske države.

Stavovi i odluke Konferencije imali su, po opštoj konstataciji, bitan uticaj na intenziviranje aktivnosti partijskih struktura, posebno u razvijenijim industrijskim centrima Bosne i Hercegovine, te revolucionisanje skojevske organizacije u cjelini i njeno uključivanje u različite forme revolucionarnog djelovanja, što opravdava shvatanja onih koji taj važan, iako malobrojan, partijski skup smatraju pretečom Osnivačkog kongresa Komunističke partije Bosne i Hercegovine, održanog deceniju docnije.

Većina referata i saopštenja (od ukupno 20 podnijetih na Savjetovanju) i desetak diskusija ukazali su na činjenicu da je Mostar, u kome je održana Četvrta pokrajinska konferencija, u godinama pred rat imao relativno brojnu i dobro organizovanu radničku klasu, istaknute borbe revolucionare, članove i rukovodioce Komunističke partije Jugoslavije i SKOJ-a, a naročitu su aktivnost pokazivale partijske i skojevske organizacije u Fabrici duhana, na željeznici, u Rudniku, RKUD »Abrašević«, RSK »Velež«, Radničkom domu i u Muslimanskoj biblioteci.

Nešto manje pažnje u svojim izlaganjima učesnici Savjetovanja su poklonili Petoj pokrajinskoj konferenciji KPJ za BiH, možda i zbog toga što je ta Konferencija u partijskoj literaturi i istoriografiji znatno šire i potpunije osvijetljena, tako da ne nosi onoliko dilema kao što je slučaj sa Četvrtom konferencijom. Na Savjetovanju je jed-

nodušno ocijenjeno da se istorijski značaj tog skupa sastoji u činjenici da je na njemu analiziran rad već jedinstvene bosanskohercegovačke partijske organizacije i ukazano na izuzetan značaj idejno-političkog osposobljavanja članova Partije i na potrebu jačanja djelovanja komunističara u naprednom sindikalnom pokretu, a insistirano je na održavanju teritorijalne cjelokupnosti Bosne i Hercegovine i njene posebnosti u uslovima jačanja velikosrpskih i velikohrvatskih aspiracija tih nacionalnih buržoazija i njihovih težnji da pripoje teritorij Bosne i Hercegovine, naročito intenziviranih Sporazumom Cvetković-Maček 26. avgusta 1939. godine.

Izvjese nedorečenosti i slabosti ovog zbornika, koje i inače prate slične sadržaje, rezultat su u prvom redu konceptijskih zamisli i nivoa Savjetovanja u Mostaru. Očigledno je, naime, da je ova tematika zahtijevala znatno duže i temeljitije pripreme skupa nego što su bile u ovom slučaju. Treba pomenuti da neka saopštenja nisu bila posebno pisana za Savjetovanje, nego su korištena u sličnim prilikama ili ranije publikovana, što je nerijetko dovelo do preklapanja tematike u pojedinim od njih a, s druge strane, određeni momenti iz okvira teme nisu na Savjetovanju gotovo ni pomenuti ili nisu dobili značaj koji zaslužuju.

Na kvalitet radova u zborniku svakako je limitirajuće djelovalo i pomanjkanje originalne istorijske građe, pa čak i sjećanja neposrednih aktera u zbivanjima. I Naučno savjetovanje završeno je s konstatacijom da je do sada zaista nedovoljno urađeno na prikupljanju, sistematizaciji i publikovanju originalne istorijske građe i da te poslove valja intenzivirati, tim prije što je od događaja proteklo nekoliko decenija, što sjećanja sudionika polagano blijede i što se njihovi redovi sve više osipaju. Čitaocu će korištenje ovog zbornika znatno olakšati na kraju knjige dati registri ličnih imena i geografskih naziva, uz zaista korektno upotrijebljen naučni aparat. Aktuelnost problematike koju tretira, uz mnoštvo prezentiranih činjenica, od kojih su neke do sada bile djelimično ili sasvim nepoznate, kao i skroman tiraž knjige od 1.000 primjeraka, vjerovatno će doprinijeti da će se ona rijetko zadržavati na policama biblioteka, da će je čitaoci, u prvom redu naučni i stručni radnici, rado i često konsultovati i koristiti.

NEBOJŠA MILIVOJEVIĆ

**DANILO KOMNENOVIĆ I MUHAREM KRESO:
DVADESET DEVETA HERCEGOVAČKA DIVIZIJA, VOJ-
NOIZDAVAČKI ZAVOD, BEOGRAD 1979, STRANA 622**

Krajem 1979. izašla je iz štampe monografija Dvadeset deveta hercegovačka divizija. Autori su Danilo Komnenović i Muharem Kreso. Knjigu je izdao Vojnoizdavački zavod Beograd u ediciji Monografije jedinica NOV i PO Jugoslavije. Knjiga je izazvala veliki interes. Već po broju stranica (622) vidi se da monografija obrađuje sa šireg aspekta ratni put proslavljene 29. hercegovačke divizije. Autori su uložili ogroman napor i sakupili veliki broj činjenica i podataka o Diviziji, Partiji, narodnoj vlasti, SKOJ-u i drugim organizacijama i organima u Hercegovini. Sve te činjenice vrlo su stručno prezentirane. »Monografija o XXIX hercegovačkoj diviziji pruža obilje činjenica o značajnim društvenim gibanjima, odnosno političkim kretanjima masa, o njihovom ponašanju i vojničkom opredjeljivanju — bilo direktno ili indirektno. Mnoga pitanja su stvar daljih analitičkih obrada: riječ je o činjeničkom materijalu, stručno datom u monografiji. O mnogim pitanjima istaknuti su i vrijedni zaključci — ili o akciji, o borbi, ili o izrazito političkim aspektima. Na primjer, herojstvo i borbenost Divizije naišli su na oslonac i podršku naroda, što govori o određenim uslovima, ali i o snazi svjesnog faktora, ulozi i mjestu komunista, svijesti radnog čovjeka ovog kraja«, kaže u predgovoru monografije Todor Kurtović.

Nema dvojbe da je upravo obilje činjenica o borbenom putu Divizije i uopće o NOP-u u Hercegovini glavna vrijednost monografije. Uvrštavanjem velikog broja podataka iz različitih izvora sigurno nosi jednu određenu opasnost da nisu uvijek najpouzdaniji za utvrđivanje historijske istine. U prvom redu mislim na podatke koji potječu iz memoarske građe. Čini mi se, koliko sam mogao zapaziti, da takvih podataka ima u monografiji.

Cinjenica je da autori u pojedinim slučajevima nisu ni imali drugih izvora. U svakom slučaju to pokazuje koliko su autori nastojali da osvijetle sve događaje koji se odnose na borbeni put 29. divizije, u čemu su, na opće zadovoljstvo, imali mnogo uspjeha.

Arhivski fond 29. divizije ima preko 16.000 sačuvanih dokumenata i najbrojniji je među fondovima svih divizija NOV Jugoslavije. Pa, ipak, vrlo teško je bilo pratiti i rasvijetliti pojedine oblike njenog djelovanja, u prvom redu aktivnost partijskih i omladinskih rukovodstava i struktura, te pojedinih borbenih dještava Divizije.

Ni oskudno sačuvana neprijateljska dokumentacija nije autorima pružila veliku pomoć.

Monografija Dvadeset deveta hercegovačka divizija podijeljena je u pet dijelova: Formiranje Divizije, Borbe Divizije za jačanje NOP-a u Hercegovini (novembar 1943 — april 1944), Ljetnje operacije, Konačno oslobođenje Hercegovine i dubrovačkog područja i U završnim operacijama Jugoslavenske armije.

U prvom dijelu knjige prikazan je specifičan vid nastajanja Divizije, prerastanjem iz jedne brigade, jer ona nije nastala spajanjem već formiranih brigada, kako su formirane ostale divizije NOVJ.

Osnivanje i borbeni put 10. hercegovačke brigade, do prerastanja u 29. diviziju, iscrpno je prikazan. Autori su, na razumljiv način, širem čitalačkom krugu prikazali mobilizacijsko i operativno područje na kome se Divizija stvarala, iz koga je izrastala. Čitalac dobiva veliki broj informacija o socijalnom i nacionalnom sastavu stanovništva u Hercegovini i drugih podataka sa kojima se rijetko susrećemo. Također je vrlo dobro prikazana struktura NOP-a, razvoja narodne vlasti i političkih organizacija na području Hercegovine.

U drugom dijelu monografije obuhvaćene su borbe Divizije za održanje na mobilizacijskom i operativnom području, od osnivanja u novembru 1943. do aprila 1944. godine.

To je period u kojemu Divizija nije završila svoje potpuno organiziranje i kada je priliv boraca bio nešto slabiji i kada nije imala oslonca na neku veću jedinicu NOVJ. I u takvim uvjetima Divizija se uspješno nosila sa mnogo brojnijim neprijateljskim snagama na gatačkom i bilečkom području i uspjela prodrijeti u Dubrovačko primorje. Stalnost i žestinu borbi koje su u to vrijeme vodile jedinice 29. divizije, praćene osjetnim gubicima i smanjenim prilivom boraca, što je usporilo dalji formacijski razvoj Divizije — sve te uspjehe i teškoće autori su sistematski vrlo lijepo prikazali.

U trećem poglavlju obrađene su ljetne operacije 29. divizije koje obuhvaćaju period od 1. maja do 31. augusta 1944. Obrađene su tri velike obrambene operacije u maju, julu i augustu 1944. godine i pokušaj Divizije da preuzme borbenu inicijativu.

U sve tri operacije Divizija je vodila vrlo teške borbe i uspjela osujetiti neprijateljeve namjere. U stalnoj i prenapregnutoj borbi protiv dvostruko brojnijeg neprijatelja Divizija je pokazala visoki borbeni moral i taktičku vještinu. I neprijatelj je odavao priznanje borbeno vrijednosti Divizije, kao npr. Štab 369. njemačke divizije: »Dvadeset deveta divizija važi kao elitna divizija. Do sada još nikada nije odlučno tučena. Potpuno vlada taktikom partizanskog rata, uz znalacko iskorištavanje zemljišta. Najčešće pokušava da obide naše snage i da ih zahvati s leđa. Pri napadu naših snaga smjesta prelazi u protivnapade. Bori se žilavo, rijetko da koga zarobimo.«

Tim riječima Štaba njemačke divizije ne treba komentara. Sigurno je da Divizija ne bi mogla takve uspjehe postizati bez podrške naroda, što je u ovom poglavlju iscrpno obrađeno.

U četvrtom dijelu knjige obrađeno je konačno oslobođenje Hercegovine i dubrovačkog područja, što je Divizija ostvarila od 1. septembra 1944. do 5. marta 1945.

U prvoj glavi ovog dijela knjige prikazane su borbe 29. divizije za oslobođenje Gacka, Bileće, Trebinja i poraz četničke grupe jurišnih korpusa. U tim borbama 29. divizija je ostvarila, uz ogromne napore, sve zadatke, dobivene u septembru 1944. od vrhovnog komandanta druga Tita.

U drugoj glavi obrađeno je oslobođenje Dubrovnika, južne Hercegovine i Herceg-Novog. Oslobođenje Dubrovnika i obalnog pojasa imalo je veliko značenje za čitavu NOVJ, jer je direktno povezalo jugoslavensko ratište sa savezničkim frontom i snagama u Italiji. Uspostavljen je veliki pomorski kanal za snabdijevanje sa Bazom NOVJ na Visu, preko kojega je od saveznika pristizala pomoć u naoružanju, hrani i drugom materijalu.

Osim Dubrovnika, u toj operaciji, jedinice 29. divizije oslobodile su Metković, Čapljinu i Čitluk.

U sljedeće tri glave četvrtog dijela autori su obradili frontalne borbe koje je Divizija vodila na 100 km dugoj Zelenoj liniji, zatim pripreme i učešće Divizije u mostarskoj operaciji, koja je završena 5. marta 1945. izbijanjem na Ivan-sedlo. To je njena posljednja borba za konačno oslobođenje Hercegovine.

I u ovom poglavlju autori su iznijeli veliki broj podataka i pokazatelja o svim zbivanjima i događajima koji su se u to vrijeme odigrali na operacijskom području Divizije.

U petom dijelu knjige obrađene su borbe 29. divizije u završnim operacijama Jugoslavenske armije.

U četiri glave autori su obradili frontalne borbe koje je Divizija vodila na Ivan-sedlu od 5. do 27. marta 1945, a zatim je obrađen napad Divizije za oslobođenje Sarajeva od 28. marta do 11. aprila 1945.

U dvije zadnje glave autori su obradili marš koji je Divizija izvela od Kiseljaka do Pivke u Slovenskom primorju od 12. do 30. aprila 1945, zatim borbe za konačnu pobjedu nad fašizmom i njen povratak, u maju 1945, u Hercegovinu.

Na kraju knjige su prilozi koji kompletiraju monografiju:

1. Starješinski sastav Divizije,
2. Marš 29. udarne divizije,
3. Oružane formacije neprijatelja u borbenom dodiru sa Divizijom,
4. Oficiri i podoficiri Američkog vazduhoplovstva spaseni 1944. u Hercegovini,
5. Izvori i literatura.

Možemo sa zadovoljstvom konstatirati da su autori naučnoj javnosti pružili cjelovit, monografski prikaz borbenog puta 29. hercegovačke udarne divizije i da su knjigu učinili pristupačnom široj čitačkoj publici. Da zaključimo riječima Tode Kurtovića: »Ovom knjigom drugova Komnenovića i Krese aktivirano je izvanredno i golemo dokumentarno činjeničko blago, posebno činjeničko blago sa stanovišta izučavanja oružanih vidova borbe, ali ne smije se svesti samo na to. Monografija sadrži brojne podatke. To je pravo sakupljeno blago koje će dobro doći svakom onom koji će se interesovati na ovaj ili onaj način za svaki vid ustanka u Hercegovini. Monografija će, sama po sebi, uozbiljiti mnoge tvrdnje i komentare, jer činjenice na istinu upućuju i o njoj kazuju.«

STJEPAN IVANKOVIĆ

SLAVKO STIJAČIĆ: TREBINJCI PALI U BORBI ZA SLOBODU 1941—1945, TREBINJE 1979.

Pred nama je svjedočenje o gorčinama i uzrastanjima naroda trebinjskog kraja — drugo izdanje knjige koja nas, nad grobovima palih Trebinjaca u posljednjem ratu, upozorava kako se mukotrпно stigli do naših dana. Tekst je naznačen kao spomenica, a mnogi će ga doživjeti kao osobenu dokumentarnu povijest o bratstvu i jedinstvu, jer imena palih i njihova djela nedvosmisleno potvrđuju da okupatoru, ustašama i četnicima nije uspjelo, iako su iza sebe ostavili mnoga groblja svojih žrtava, da oživotvore svoju parolu »Zavadi pa vladaj!«

To govorenje o ratu u jednom dijelu Hercegovine u stvari je zapis o 819 palih boraca, među kojima je 12 narodnih heroja, o 179 boraca koji su »rođeni u Jugoslaviji, poginuli u području Trebinja« i o 874 žrtve fašističkog terora. Iako se o svakom poginulom borcu ili žrtvi terora donose samo osnovni podaci: ime i prezime, godina rođenja, pripadnost vojnim jedinicama i političkim organizacijama, mjesto i vrijeme pogibije, jedinica koja je izvršila zločin, autor inž. Slavko Stijačić, pukovnik JNA, invalid, komunista i prvoborac, dao nam je knjigu koja prevazilazi mnoga očekivanja, jer — kako neko reče — »na jednostavan način je napravio potpunu sliku o prošlom ratu«. I nije slučajno što je ova spomenica palih boraca doživjela dva izdanja u 7.000 primjeraka.

Taj »prikupljački« put stvaranja takvih i sličnih publikacija, upravo zbog toga što u određenim sredinama i kod dijela kritike ne privlači osobitu pažnju, ovog puta je — pored predgovora Rade Vučurevića — dobio svoje puno značenje veoma opširnim političkim osvrtom Tode Kurtovića o Trebinju u narodnooslobodilačkom ratu. Svojim poglavljima — o začecima i razvitku radničkog pokreta u Trebinju, o ustanku: objektivnim i subjektivnim uslovima, ko ga je digao, kao i o idealima i ideologiji što podstičaše boračke vrijednosti — uveliko je doprinio širem interesovanju čitalaca za vrijeme koje je minulo,

aktuelizirajući i potcrtavajući osnovne ljudske i druge vrijednosti juče i danas. Obrćajući se u posljednjem poglavlju poginulim borcima (»Djelom pred vama i o vama koji ste u ovoj knjizi opisani«), Todo Kurtović veoma emotivno saopštava svoje viđenje palih boraca, svoj monolog koji kazuje da su »bili istinski imućnici i umnici«.

Narod ih je takve i zapamtio, pa autor knjige i bilježi o njima samo riječi koje se često na spomenik klešu. Kakve su sve drame saopštene škrtim biografskim riječima! Tako i o poginulim sinovima starog Jakše Benderača, nosioca jedanaest ratnih odlikovanja, iz sela Klobuka pored Lastve: o Mirku i Mili, o narodnom heroju Manojlu, komandantu Partizanskog bataljona »Luka Vukalović«, čijom je pogibijom za komesara Bataljona došao njegov brat Veljko, komunista, u čije grudi četa mobilisanih seljaka četnika nije htjela da gađa. Ubio ga je četnički komandant.

Takvu »filmsku fabulu« kriju mnogi »goli« faktografski podaci; na primjer: »Šaković Hamdija, Mehmedov, rođen 1914. godine u Gacku; novinar JEŽ-a. Član KPJ prije II svjetskog rata. Po zadatku KPJ radio u domobranskoj službi u Trebinju. Novembra mjeseca 1941. godine uputio se ilegalno iz Trebinja da stupi u vezu sa Savom Kovačevićem i Petrom Komnenićem. Uхватili su ga četnici u selu Parežu, kod Lastve, i krijući odveli, opljačkali i ubili. Za njegovo ubistvo saznalo se tek aprila 1942. godine, te je po naređenju KPJ i narodne vlasti javno strijeljan jedan komandir partizanske čete u selu Petrovićima, koji je znao za ubistvo Hamdije Šakovića.«

A šta reći o sudbini porodica Mihić iz sela Čavša u Popovu polju, o mladima i starima što ih ustaše iz IV oružničke pukovnije ubiše 11. avgusta 1941, pored mnogih drugih koji izgiboše tog gorkog avgustovskog dana? Šta reći nad grobom petogodišnje Anđelke i šestogodišnje Ljeposave, osmogodišnjih djevojčica Koviljke i Milice, nad humkama djevojaka i starica Vinke, Božice, Ikonije, Mare, Milice, jedanaestogodišnjeg Borislava, Dušana, petogodišnjeg Nikole, Šćepa i drugih što poginuoše istoga dana i na istom mjestu? Možda samo toliko da glasno ponovimo riječi Tode Kurtovića: »Vi ste i sada dobro ove zemlje i našega kraja.«

MENSUR SEFEROVIĆ

NEDO PAREŽANIN i SLAVKO STIJAČIĆ: PRVI UDARNI, PRVA KNJIŽEVNA KOMUNA, MOSTAR 1980.

Samoupravno socijalističko društvo je vrlo zainteresovano za kulturnu baštinu uopšte, posebno za pisanu riječ, jer, kao što je neko rekao, ono što nije zapisano nije ni bilo. Utoliko je ta misao izrazitija i važnija, ukoliko se više udaljujemo od vremena o kome se govori. A protekle su četiri decenije od prvih ustaničkih dana, kada su naši narodi na poziv KPJ pošli u odlučan boj, u narodnooslobodilački rat, u kojemu su vlastitim snagama izvojevali ne samo slobodu, za kojom su težili vijekovima, protjeravši okupatora i domaće izdajnike, već su u toj teškoj i veličanstvenoj borbi postavili i učvrstili trajne temelje bratstvu, jedinstvu i zajedništvu i ostvarili čitav niz drugih značajnih revolucionarnih tekovina. Na tim tekovinama danas gradimo i razvijamo samoupravne socijalističke društveno-političke i ekonomske odnose.

I baš zato što smo u NOR-u, prvi put u svojoj istoriji, uzeli sudbinu u svoje ruke, saznali i ostvarili svoje prave interese i što do svih tih tekovina i kasnijih poslijeratnih revolucionarnih preobražaja i ostvarenja nismo došli lako niti nam je to neko poklonio — naprotiv, dali smo mnogo žrtava i krvi svojih sinova i kćeri — dužni smo da to vrijeme naše istorijske prekretnice sačuvamo, da ga prikažemo kakvo je bilo, da ga približimo ne samo savremenim već i budućim generacijama, da nam i danas u svijetu u kakvom živimo, punom sukobljavanja raznih interesa i bremenitom brojnim opasnostima, kao i u budućnosti, služi kao izvorište za vaspitavanje mladih naraštaja u ljubavi prema svojoj zemlji, njenoj slobodi, bratstvu, jedinstvu i zajedništvu svih naših naroda i narodnosti, našoj samoupravnoj socijalističkoj stvarnosti, nesvrstanoj ulozi u svijetu, dakle prema svemu što nam je sveto, a to je naš titovski put u bolju budućnost, u srećniji život koji grade i ostvaruju naši radni ljudi i građani.

Gledano s tog aspekta, mislim da je ogromna vrijednost djela s tematikom NOR-a u našoj političkoj i savremenoj literaturi uopšte,

bez obzira o kojoj se vrsti radi: o romanu, pripovijeci, eseju, noveli, poeziji, publicistici, popularnim i naučnim, memoarskim i drugim djelima.

Knjiga o Prvom udarnom bataljonu, po svom karakteru, pristupu i načinu obrade, mada zahvata jedno kraće vremensko razdoblje NOR-a, svojevrsna je romansirana priča, kojoj osnovu čine brojna sjećanja bazirana na istinitim događajima i autentičnim dokumentima. To nije istorija u užem smislu, iako će dobro poslužiti i istoričarima, jer autori nisu ni težili da nam samo i isključivo istorijski prezentiraju vrijeme i Bataljon, a taj bi zahtjev uslovio sasvim drugačiji pristup i obradu. Autori su odabrali popularno-literarni način pisanja koji je zanimljiv i blizak svakom čitaocu. Pri tome su dosljedno slijedili ulogu samog Bataljona, od njegovog formiranja do III neprijateljske ofanzive, kada Bataljon prestaje da postoji a njegov sastav ulazi u Hercegovački NOP-odred i manjim dijelom u V crnogorsku brigadu.

Sretna je okolnost što su autori ove knjige — Slavo Stijačić i Neđo Parežanin — učesnici u borbi i poznavaoци tog vremena. Rođeni su na ovim prostorima Hercegovine, gdje je rođen i Bataljon. Tu su živjeli i ratovali u prvoj i završnim godinama NOR-a. Oni su živi svjedoci jednog od najtežih i najslavnijih perioda naše istorije, upravo tih teških godina rata, 1941. i 1942. Svjedoci su paklenog stanja i nevolja naših naroda, bezakonja i genocida, koje je donijela okupacija i u Hercegovinu, kao uostalom u sve krajeve naše zemlje. Gnusni izvršioци brojnih zločina nad srpskim i muslimanskim masama, zajedno s okupatorima i pod njegovim okriljem i blagoslovom, bili su ustaše i četnici. Ali, valja reći, da su i Neđo i Slavo, kao i mnogi drugovi i drugarice, kojih je, istina, danas sve manje, svjedoci jedne gigantske i uporne borbe naše KP i SKOJ-a, kao i brojnih poštenih i rodoljubivih stanovnika ovih krajeva, da se izgradi bratstvo i jedinstvo, da se onemogućе ustaško-četnička orgijanja i bratoubilačka borba, da se ogromno raspoloženje širokih narodnih masa za borbu usmjeri pravim putem, putem borbe protiv okupatora, koji donose sva ta bezakonja, i protiv svih koji su uz njega.

Autori su u knjizi dosljedno obradili i istakli ulogu Prvog udarnog bataljona za čitavo vrijeme dok je postojao i djelovao.

Prije svega, istakli su jedan od osnovnih njegovih ciljeva i zadatka, tj. da je bio nosilac bratstva i jedinstva u jednom od najtežih perioda oslobodilačke borbe u Hercegovini, kada dolazi do organizovanja četništva pod vodstvom Todorovića, Samardžića i drugih. Taj zadatak Bataljona autori su slijedili kroz cijelu knjigu i u tome su uspјeli, potkrijepivši sa više životvornih i autentičnih primjera i sjećanja koji, kad se čitaju, zaustavljaju dah i podstiču na razmišljanje o neprocjenjivoj vrijednosti te velike tekovine naše oružane borbe i revolucije. Ako treba nešto reći o poukama i porukama ove knjige, onda su one upravo u stalnoj brizi i težnji da se bratstvo i jedinstvo stečeno u krvi čuvaju iznad svega. Ovoj knjizi u tome je najveća vrijednost.

Druga je vrijednost knjige istina, tj. istinito prikazivanje ondašnjih prilika i zbivanja. Autori su svojski istraživali i provjeravali sve o čemu su pisali. U tome su im pomogli neki drugovi, koji su čitali i razmatrali tekst, isključujući, tako i time, neka diskutabilna mjesta, gdje sjećanja nisu bila potpuno identična, što je donekle i prirodno, a potvrde je bilo teško naći u dokumentima. Tome su i recenzenti dali svoj doprinos. No, osnovni sadržaj knjige i njena istinitost baziraju se na velikom broju sačuvanih dokumenata, koje su autori našli i proučili u raznim arhivima, u čemu su uložili znatan trud.

Pored dokumenata, autori su se najviše služili sjećanjima narodnog heroja Vlade Šegrt, komandanta Bataljona. Upravo ono što dokumenti ne mogu potpuno iskazati i posvjedočiti o borcima, njihovim emocijama i doživljavanjima u raznim momentima borbe i života u Bataljonu ispričano je veoma zanimljivo Vladovim kazivanjem. U tome je i posebna draž ove knjige, jer je to prezentirano citatima i parafrazama, lijepim i čitljivim stilom i jezikom, što plijeni pažnju čitalaca i zbog čega se ovakve knjige čitaju bez prekida. I u tome je vrijednost ove knjige, pa sam uvjeren da će je prihvatiti i rado čitati svi kojima bude dostupna.

Među najkrupnije zadatke Bataljona, što je knjiga odlično istakla, bio je obračun s četnicima. Četnici su u početku vješto prikrivali svoju saradnju s okupatorom, ali su ubrzo bili primorani da pokažu svoje pravo lice — zajedničko djelovanje i tijesnu saradnju i povezanost s okupatorom, a kasnije i sa ustašama. Taj zadatak demaskiranja četnika i obračun s njima Bataljon je časno izvršio, o čemu se u knjizi, na više mjesta, opisom akcija Bataljona konkretno govori. Posebno se to vidi na primjeru likvidacije majora Todorovića, emisara Draže Mihailovića. O tome vrlo zanimljivo i u ovoj knjizi priča drug Stevo Kovačević, prvi politički komesar Bataljona, koji je učestvovao u toj akciji, kada je i sam bio ranjen. Autori su, isto tako, uspješno prikazali borbu i obračun Bataljona s okupatorom i okupatorskom politikom, koja je u osnovi počivala na cijepanju naših naroda, na devizi »Podijeli pa vladaj«, na likvidiranju svega progresivnog u svakom našem narodu, prije svega komunista, oslanjajući se na ustaštvo i četništvo u realizaciji svoje politike.

U knjizi su uspješno prikazane i borbe Bataljona s ustašama.

U odnosu na Bataljon i njegove osnovne zadatke, posebno se ističu i dijelovi knjige koji govore o Bataljonu kao prvaj pokretnoj jedinici Narodnooslobodilačke vojske u Hercegovini. Formiran je neposredno poslije formiranja I proleterske brigade, prve regularne jedinice naše oslobodilačke vojske, i kao takav spada u prve udarne jedinice, sposobne da idu svuda gdje su potrebne, za razliku od teritorijalnih bataljona, kojih je, kao što se zna, tada bilo više na terenu Hercegovine. U sastav Bataljona ušao je znatan broj već dotad prekaljenih boraca, među kojima je bilo dosta članova KP i SKOJ-a. I u tome je jedan od suštinskih kvaliteta Bataljona, u kome su se kroz

svakodnevnu borbenu i političku aktivnost kalili i osposobljavali kadrovi, od kojih su mnogi kasnije postali komandiri, politički komesari i komandanti drugih jedinica, do čijeg je formiranja dolazilo i tada i kasnije, u toku čitavog rata.

Autori su uspjeli da nam u kontinuelnom slijedu istaknu sve te kvalitete Bataljona, ističući njegovu duboku povezanost s narodom. A jedan od prevashodnih zadataka Bataljona bio je politički rad u narodu, raskrinkavanje četničke izdaje i pomaganje formiranja NOO-a i novih jedinica NOP-a. I u tome je Bataljon odigrao krupnu ulogu.

U borbama s četnicima i ustašama, kao i s okupatorom, Bataljon je znao razlikovati pošten svijet od zlikovaca. Svugdje je štutio i branio poštene i čestite ljude, ne dozvoljavajući nikome da izjednačuje poštenje ogromne većine, odnosno čitav jedan narod, s ustaštvom ili sa četništvom. Cjelokupna aktivnost Bataljona praćena je narodnom podrškom, iskazivanom na razne načine. Sve više je jačala povezanost širokih narodnih masa s Bataljonom, s narodnooslobodilačkim pokretom, i mada je jedno vrijeme — poslije odlaska naših snaga u Bosnu — došlo ovdje do oseke NOP-a, ništa tu vezu naroda sa svojom oslobodilačkom vojskom nije moglo prekinuti. To su pokazali i dokazali kasniji događaji, kada se u Hercegovinu vratila X brigada i vrlo brzo izrasla u 29. hercegovačku diviziju. O tome ova knjiga ne govori, to nije ni bila njena zadaća, ali je temeljne predušlove za to velikim dijelom stvorio upravo Prvi udarni bataljon.

U cjelini gledano, autori knjige dali su nam zanimljivo i vrijedno djelo o Prvom udarnom bataljonu i ulozi koju je odigrao u dijelu Hercegovine gdje se borio, tako da i onome ko malo zna o borbi i našem pokretu, ovdje, u to vrijeme, mnoga zbivanja i događaji postaju jasniji i razumljiviji. I u tome je posebna vrijednost ove knjige, s obzirom da i danas ima jednostranih tumačenja, pa i netačnog pisanja o nekim tadašnjim zbivanjima, koja se čupaju i izolovano posmatraju, a koja su ponekad i tendenciozna izvrtanja istine, subjektiviziranja, čak i umanjivanja uloge KP, pa i ovog Bataljona.

Djelo počinje predgovorom, koji je potpisao Redakcijski kolegij, a najveći dio predgovora čini citat iz referata druga Voje Čolovića, podnesenog na Akademiji, koja je povodom 35-godišnjice Bataljona održana u Mostaru, 1977. godine.

Sadržaj teksta knjige čine tri po obimu nejednaka poglavlja.

Prvo poglavlje ukratko obrađuje političku situaciju i prilike koje su nametale potrebu da se formira ova pokretna partizanska jedinica, kakav je bio Prvi udarni bataljon.

U drugom poglavlju govori se o samom formiranju i prvim akcijama Bataljona.

Treće poglavlje se sastoji iz 12 povezanih odjeljaka — fragmenata — o akcijama Bataljona u Hercegovini, tj. na prostranstvima Nevesinjsko-gatačke površi, gdje je Bataljon najviše i dještvoval. Knjiga se završava susretom druga Vlada Šegrt sa vrhovnim komandantom NOV i POJ, drugom Titom, i formiranjem Hercegovačkog NOP-odreda, u koji ulazi najveći dio sastava I udarnog bataljona.

Na posljednjim stranicama knjige je spisak boraca Bataljona, koji je u početku nosio naziv Prvi hercegovačko-crnogorski udarni bataljon, jer su ga pri formiranju sačinjavale dvije čete hercegovačke i jedna crnogorska. Kasnije ga je narod zvao samo I udarni, pa su i autori dali takav naslov knjizi.

Uz nedavno promovisano značajno djelo o 29. hercegovačkoj udarnoj diviziji, i ova knjiga o I udarnom je izuzetan prilog osvjetljavanju oslobodilačke borbe naših naroda i narodnosti u Hercegovini, ali i šire, u našoj Republici i zemlji. Svakako, ona nije ni mogla, niti joj je to bila namjena, da dâ sve, da razjasni sve uslove i prilike u kojima je rođen I udarni bataljon, pa ni mnogo drugog što bi se moglo napisati o tom istorijskom razdoblju u kojem je učestvovao Bataljon, kao na primjer iscrpni opisi likova njegovih boraca i rukovodećeg kadra.

No, bez obzira na izvjesne nepotpunosti, treba izraziti priznanje i zahvalnost autorima knjige, drugovima Slavi Stijačiću i Neđi Parežaninu, te prvom komandantu drugu Vladi Šegrtu i prvom političkom komesaru Stevi Kovačeviću, koji su svojim sjećanjima pomogli autorima, MOK SSRN Mostar, brojnim drugovima iz jednog šireg Savjeta i Redakciji na čelu sa drugom Vojom Čolovićem, recenzentima, lektoru i svima koji su doprinijeli da ova knjiga bude objavljena.

Knjigu je izdala Prva književna komuna u Mostaru, a štampao je Grafički zavod Hrvatske u Zagrebu. Knjiga je bez ilustracija, ali je tehnički dobro urađena.

Jezik kojim je pisana je vrlo sočan, naš savremeni, standardni književni jezik, bez pogrešaka, sasvim u duhu principa književnojezičke politike u BiH.

Toplo preporučujem ovu knjigu kao štivo pristupačno široj čitalačkoj publici, posebno omladini, jer će u njoj naći mnoge vrednote, što će joj još više približiti borbu očeva i djedova za slobodu i što će joj pomoći da lakše prepozna neprijatelje svih boja u ma koje vrijeme. Zato je mjesto ovoj knjizi i u svim našim narodnim i školskim bibliotekama.

Preporučujući ovu knjigu najširoj čitalačkoj publici, želim da se ona i prihvati s takvim žarom, kakvim je i pisana.

ASIM PERVAN

MEMORIJALNA MUZEJSKA IZLOŽBA »DŽEMAL BIJEDIĆ — ŽIVOT I DJELO«

U realizaciji Muzeja revolucije Bosne i Hercegovine, u Mostaru je, 22. aprila 1981, u Spomen-kući Džemala Bijedića, istaknutog bosanskohercegovačkog i jugoslovenskog revolucionara, političara i državnika, otvorena memorijalna muzejska izložba o njegovom životu i revolucionarnom djelu. Autor idejno-istorijske koncepcije je Moni Finci, publicista, autor tematsko-ekspozicionog plana Branko Obućina, kustos Muzeja revolucije BiH, a autor projekta izložbe i postavke inž. arh. Zlata Babajić-Ugljen.

Odluku o ustanovljenju i postavci Muzeja donijela je Skupština opštine Mostar na zajedničkoj sjednici svih vijeća, 30. juna 1977.

Životni put i revolucionarno djelo Džemala Bijedića obrađeni su od njegovog rođenja, 1917. godine, do smrti, 18. januara 1977.

Idejno-istorijska koncepcija kreirana je u tematsko-ekspozicionom planu sljedećim temama:

- Djetinjstvo, osnovno i srednje školovanje Džemala Bijedića, vrijeme studija i njegovo političko formiranje i djelovanje u Savezu komunističke omladine i Komunističke partije Jugoslavije;
- Džemal Bijedić u narodnooslobodilačkom ratu i revoluciji naroda i narodnosti Jugoslavije 1941—1945. godine (na zadacima Komunističke partije Jugoslavije u Hercegovini i Moštaru, od aprila 1941. do maja 1942, na dužnosti sekretara Mjesnog komiteta KPJ u Sarajevu, od jula 1942. do aprila 1943, i sekretara Okružnog komiteta KPJ za Trebavu i Posavinu i Okružnog komiteta KPJ za Tuzlu, od ljeta 1943. do završetka rata);

- Džemal Bijedić u obnovi i socijalističkoj izgradnji Bosne i Hercegovine i Jugoslavije 1945—1971. godine (rad u političkim organizacijama i organima Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine i Federacije, 1945—1967, predsjednik Skupštine SR Bosne i Hercegovine, 1967—1971);
- Džemal Bijedić, predsjednik Saveznog izvršnog vijeća Skupštine Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, 1971—1977.

Navedene teme su interpretirane sa 306 raznih eksponata koji nam odmjereno, objektivno, vjerodostojno i reljefno govore o čovjeku i revolucionaru Džemalu Bijediću, čiji su životni put i revolucionarno stvaranje bili posvećeni stvaranju i izgradnji samoupravne socijalističke Jugoslavije.

Tekstovi i izvodi koji se odnose na pojedina aktualna politička, privredna i druga društvena pitanja, u određenom vremenu, dobro su vrednovani i odabrani. Jezik i stil prezentiranih tekstova i njihov idejno-istorijski sadržaj dati su korektno.

Od 306 prezentiranih eksponata, znatan broj su originali, što ovoj memorijalnoj muzejskoj izložbi daje posebnu vrijednost. Treba naglasiti da je Muzej Hercegovine u Mostaru dao važan doprinos obimnom istraživanju i prikupljanju neophodne muzejske građe, potrebne za prezentiranje na ovoj izložbi.

Sadržaj izložbe obogaćen je odgovarajućim umjetničkim priložima naših vajara i slikara: Aleksandra Zarina, Milivoja Unkovića, Marija Mikulića, Mehe Sefića, Branka Radulovića, Lazara Drljače, Antuna Motike, Mirka Kujačića, Karla Afana de Rivere i Špire Bocarića. Neke umjetničke radove ustupila je Umjetnička galerija Bosne i Hercegovine ili njena Ekspozitura u Mostaru.

Izbor raznih vrsta muzealija autor je uspješno dao u sljedećem odnosu:

Uvodne legende	7
Citati	19
Fotosi	127
Dokumenti	70
Štampa	32
Publikacije	7
Umjetnička djela	11
Trodimenzionalni predmeti	32
Karte	1.

Stručno urađen tematsko-ekspozicioni plan uspješno je realizovan u postavci memorijalne muzejske izložbe, čiji izbor mobilijara i likovno rješenje je u potpunosti zadovoljavaju.

NADA DEKOVIC

HIVZIJA HASANDEDIĆ: SPOMENICI KULTURE TURSKOG DOBA U MOSTARU. BIBLIOTEKA »KULTURNO NASLJEĐE«, IRO »VESELIN MASLEŠA«, SARAJEVO, 1980, str. 229

Mostar kao urbana cjelina predstavlja najveću vrijednost te vrste u Hercegovini a, uz Sarajevo, to je grad sa najautentičnije sačuvanim gradskim jezgrom u Bosni i Hercegovini. Grad sa tako osobenom arhitekturom koja se savršeno uklapa u ambijent hercegovačkog i mediteranskog podneblja u svakom slučaju je izuzetan i neponovljiv. Nije nimalo čudno, stoga, što je oduvijek Mostar privlačio ljude od pera da pišu o njemu, da ga u svojim pjesmama opjevaju. Nemali broj naših pjesnika, koji su stihove stvarali na turskom jeziku, ostavio nam je svoje viđenje, svoj doživljaj Mostara i ushićenje nad njegovim ljepotama, kao što je i znatan broj putopisaca, od Evlije Čelebije i Francuza Poulleta, ostavio zabilješke o ovom našem sunčanom gradu — dragulju.

Međutim, u kulturnoj povijesti jednog grada pravi praznik predstavljaju datumi kad se u vidu monografija sagledava kulturna prošlost i iznose rezultati postignuća u pojedinim oblastima kulturnog djelanja.

Mostar je bio predmet interesovanja brojnih istraživača pa je, pored brojnih studija po časopisima, o njemu napisano i pet monografskih radnji, od kojih dvije na stranim jezicima. Svakako, ni u jednoj nisu tako studiozno sagledani spomenici kulture kao u ovoj, čiji je autor Hivzija Hasandedić. Autor knjige se opredijelio da sagleda spomenike kulture nastale u periodu osmanske vlasti u Bosni i Hercegovini, što je izuzetan poduhvat. Moramo odmah napomenuti da je rad odgovorio svojoj namjeri s izuzetnim uspjehom.

Autor se opredijelio za taj period istorije Mostara jer je najbolji poznavalac osmanskih izvora za proučavanje prošlosti Hercegovine, pogotovo ako je riječ o sidžilima, vakufnamama i drugim pojedinačnim dokumentima. U čitavoj knjizi se tako striktno držao poda-

taka koje mu je pružala raspoloživa građa (sidžili mostarskog suda, zavještajnice i drugi pojedinačni dokumenti i objavljeni defterski podaci) da, slobodno možemo tvrditi, nije ni mogao napraviti nikakvu krupniju materijalnu grešku. Međutim, ondje gdje nije imao dokumeta, čini se, da nije u potpunosti iskoristio usmena kazivanja i folklorni materijal koji ponekad mogu pomoći da se neki problem lakše shvati.

Knjige ovakve vrste predstavljaju pravu dragocjenost za nauku. Sagledavajući historijat spomenika kulture za vrijeme osmanske (turske) vlasti (a ne spomenike kulture turskog doba u Mostaru), Hivzija Hasandedić nam predočava ne samo izvorne podatke o nastanku nekog spomenika nego čak prati funkcionisanje i održavanje pojedinih spomenika do danas. Tako sa žaljenjem moramo konstatovati da su brojni nenadoknadivi spomenici nestali u ovom stoljeću, a neki čak i poslije rata. Tu su i takvi spomenici kakvih, slobodno možemo ustvrditi, ne nalazimo nigdje u svijetu, na Istoku ili Zapadu, spomenici prilagođeni ovom prostoru i vremenu u kome su nastali, sazdana od ljubavi žitelja koji su oduvijek bili zaljubljenici svoga Mostara. Malo je spomenika, kao što je Stari most, koji su građeni iz sredstava državne blagajne, većina je onih manjih, pojedinačnih, koji u ansamblu mostarskog podneblja čine cjelinu koja se nije smjela narušavati.

Knjiga je ovako strukturirana:

Uvod,

I Sakralni spomenici:

- a. džamije (postojeće i nestale)
- b. mesdžide (postojeće i nestale)
- c. tekije
- d. srpskopравoslavne crkve
- e. rimokatolička crkva,

II Kulturno-prosvjetne ustanove:

- a. mektebi
- b. medrese
- c. ruždije
- d. srpske škole
- e. katoličke škole
- f. štamparije
- g. biblioteke,

III Turbeta,

IV Mostovi,

V Kule i bedemi,

VI Vodoopskrbni bedemi,

VII Hamami,

VIII Sahat-kula i muvekithana,

IX Humanitarne i zdravstvene ustanove,

X Hanovi,

- XI Stambeni objekti,
- XII Privredni objekti,
- XIII Upravno-sudske zgrade,
- XIV Memorijalni spomenici,
- XV Mostarski vakufi.

U Dodatku knjiga sadrži popis mostarskih porodica, rječnik turcizama i registar geografskih imena.

Rekli smo već da je knjiga odgovorila svojoj namjeni i opravdala dugogodišnji trud autorov. Pojedina poglavlja obrađena su da im ne možemo staviti nikakvih zamjerki. Štaviše, ovom knjigom su inicirana i neka pitanja koja nisu direktno predmet ove knjige, ali su dobrodošla kao pomoćni materijal jer pomažu lakšoj recepciji izložene studije. Ovdje mislimo prije svega na popis mostarskih porodica, što bi trebalo u budućnosti obraditi u obliku zasebne studije, a Hivzija Hasandedić je dokazao da za to postoji i dobra građa.

No, uza sve pohvale, iznijećemo i neke sitnije zamjerke. Nije uputno, na primjer, izostavljati titule nekih ličnosti koje su već toliko u upotrebi da njihovim izostavljanjem možemo dovesti do nejasnoća kod čitalaca. Tako se na mnogo mjesta spominje Alija Rizvanbegović što stvara nedoumicu o kojoj se ličnosti radi. Titula paša koja se spominje uz ime ovog hercegovačkog vezira postala je sastavni dio njegova imena, kao što je to kod Gazi Husrev-bega, grofova Celjskih, Mehmed-paše Sokolovića itd. Šta bi značilo za čitaoca da se spomene ime Hjum ako ne bismo to ime spojili sa titulom »lord«?

Ili, datum priključivanja Mostara na telefonsku liniju (1858/59) odnosi se u stvari na uspostavljanje telegrafa.

Na kraju izrazimo zadovoljstvo što imamo monografiju vrhunske vrijednosti, kakvu još nemaju mnogi veći i privredno razvijeniji gradovi. Mostar je imao sreću da u njemu živi i radi jedan pasionirani istraživač-osmanista kao što je Hivzija Hasandedić. Izražavamo pohvale i čestitke i biblioteci »Kulturno nasljeđe« izdavačkog preduzeća »Veselin Masleša« na još jednoj izvanredno vrijednoj knjizi.

Dr FEHIM NAMETAK

iz rada
institucija

instytucja
z 1969

Arhiv Hercegovine počinje sa radom 1954. godine. Do tada arhivska građa je čuvana spontano i neorganizovano.

Nepostojanje arhivske ustanove, pustošenja i ratna razaranja razlozi su uništavanju i otuđivanju arhivske građe, koja predstavlja istorijske izvore i vrijedno duhovno nasljeđe iz naše bogate prošlosti.

Društvene potrebe, potrebe nauke i brz i progresivan razvoj naše socijalističke zajednice ubrzale su i razvoj arhivske službe. Arhiv od svog osnivanja djeluje kao regionalna arhivska ustanova, jedina u Hercegovini. Naziv arhiva usaglašen je sa operativnom regijom, pa je umjesto Arhiv grada Mostara dobio logičan naziv **Arhiv Hercegovine**.

Od početka je svoje aktivnosti usmjerio ka realizaciji osnovnih zadataka prikupljanja, sređivanja, obrade, zaštite i publikovanja arhivske građe. Rezultat prikupljačke aktivnosti su 389 fondova i 35 zbirki arhivske građe raznovrsnog sadržaja i iz raznih perioda naše prošlosti.

Prikupljeni materijal sređen je prema utvrđenim arhivističkim principima. Za građu vrijednih fondova i zbirki izrađena su i posebna naučno-informativna pomagala radi lakšeg korištenja u naučne svrhe. Uz izvornu građu istraživači se koriste i bogatom stručnom bibliotekom Arhiva. Građa kojom raspolaže Arhiv Hercegovine potiče iz turskog, austrougarskog, starojugoslavenkog, razvoja revolucionarnog radničkog pokreta, NOR-a i perioda socijalističke izgradnje i razvoja samoupravljanja.

Interes istraživača, đaka i studenata za građu koju čuva Arhiv je velik. A iz dokumentacije, koja još uvijek ima operativnu vrijednost, izdaje se veliki broj uvjerenja i potvrda građansko-pravnim licima za ostvarivanje prava.

Arhiv je značajne rezultate postigao u publikovanju arhivske građe i naučno-informativnih pomagala, dajući doprinos razvoju istoriografije i istovremeno zaštićujući arhivsku građu i na taj način.

Vaspitno-obrazovna i pedagoška aktivnost manifestuje se priređivanjem izložbi arhivske građe, bilo da su one stalne, povremene, tematske ili kombinovane, organizovanjem predavanja o arhivskoj građi, posjetama Arhivu i sl.

Posebno treba istaći aktivnost Vanjske službe koja se brine o zaštiti građe u preko 1000 registrovanih registratura. Dobri rezultati zaštite građe postignuti su organizovanjem seminara i savjetovanja, kontrolnim i instruktivnim obilascima i drugim aktivnostima.

Arhivska građa je glavni izvor za proučavanje naše bogate kulturne i političke prošlosti, a da će ona biti istinski valorizovana garancija su prikupljeni fondovi i zbirke i entuzijazam vrijednih radnika Arhiva koji nastavljaju svoje aktivnosti na prikupljanju dodatne građe, sređivanju nesređene, obradi i zaštiti one koja je smještena u Arhivu ili koju još uvijek čuvaju njeni stvaraoci (registrature).

Treba istaći da se u našoj zemlji, poslije oslobođenja, u skladu sa opštim nastojanjima na unapređenju nauke i naučnih istraživanja, prikupljanju, sređivanju i čuvanju naučnog i kulturnog blaga poklanja dužna pažnja. Radnici Arhiva to znalački koriste i na području svog djelovanja postižu vidne rezultate.

Muzej Hercegovine osnovan je 1950. godine s ciljem da pronalazi, prikuplja, čuva i javnosti prezentira bogatu kulturnoistorijsku baštinu Mostara i Hercegovine. Već 1955. godine otvorena je prva stalna izložba, na kojoj je prikazana, do tada prikupljena, etnografska građa i dokumentacija o razvoju revolucionarnog radničkog pokreta i NOB-a i revolucije u Hercegovini.

Godine 1961. Muzej otvara novu, savremenu, stalnu postavku sa 1.400 eksponata. Izložene fotografije, dokumenti i drugi muzejski predmeti na veoma živ i slikovit način, u kontinuiranom pregledu, prikazuju razvoj revolucionarnog radničkog pokreta, KPJ, NOB-a i revolucije u Hercegovini.

Muzej poklanja sve veću pažnju daljem razvoju i širenju muzejske djelatnosti, obogaćivanju eksponatima i drugom muzejskom građom svojih odjeljenja: Odjeljenje revolucije, Istorijsko-arheološko, Etnološko i Odjeljenje književnosti. Nakon 1961, uz već otvorenu Radnu sobu Alekse Šantića, Muzej otvara nove izložbe: Prošlost Mostara, Život i rad A. Šantića, Spomen-soba S. Ćorovića, Stamparsko-izdavačka djelatnost Mostara 1872—1941. i Život i rad Hamze Hume. Ove godine

Muzej je dobio jedno novo muzejsko ostvarenje, koje će imati značajno mjesto u kulturnoistorijskom sadržaju Mostara, Hercegovine i šire. To je Spomen-kuća Džemala Bijedića, čiji sadržaji prikazuju životni put i djelo poznatog revolucionara.

Istorijsko-arheološko i Etnološko odjeljenje Muzeja prikupili su, muzeološki obradili i publikovali vrlo bogatu građu kulturnoistorijske baštine hercegovačkog regiona, koju zbog nedostatka izložbenog prostora Muzej još uvijek nije u mogućnosti u cijelosti prezentirati.

Pored stalnih izložbi, Muzej Hercegovine veliku pažnju posvećuje realizaciji tematskih i povremenih izložbi, od kojih je mnoge prezentirao ne samo u Mostaru nego i u svim opštinskim mjestima Hercegovine, dok su pojedine tematske postavke prenesene i u susjedne opštine Dalmacije, u Sarajevo i Beograd. Od 1967. godine Muzej je realizovao 20 tematskih i pokretnih izložbi.

Aktivnošću Pedagoške službe Muzeja, te izložbama i drugim muzejskim fondovima i zbirnama, te svojom stručnom i naučnom bibliotekom Muzej je vršio vaspitno-obrazovnu i kulturno-prosvjetnu funkciju.

Jačanjem kadrovske strukture Muzej Hercegovine, pored muzeološkog, sve više razvija naučnoistraživački rad, o čemu svjedoči i nekoliko naučnih projekata iz oblasti arheologije i etnologije.

U dosadašnjem radu Muzej je poklanjao veliku pažnju istraživanju i prikupljanju muzejskog materijala, stručnoj muzeološkoj obradi i proučavanju prikupljene muzeološke građe u svrhu njenog izlaganja i publikovanja, čuvanja i stručnog održavanja. Danas, 30 godina poslije osnivanja, možemo s ponosom konstatovati da Muzej u okviru svojih odjeljenja raspolaže sa 70.000 muzejskih predmeta, dokumenata, fotografija i drugog muzejskog materijala.

Regionalni zavod za zaštitu spomenika kulture i prirode u Mostaru jedna je od starijih kulturnih institucija ove vrste u našoj zemlji. Od Režijske grupe radnika, formirane 1950. pri Zavičajnom muzeju u Mostaru, prerasta u Upravu za čuvanje i održavanje spomenika kulture i prirodnih rijetkosti, a 1954. u Zavod za Hercegovinu koji je nešto kasnije proširio svoju djelatnost i na područje općina Livno i Duvno.

Od prvih spasavalačkih zahvata, zakonske zaštite, prikupljanja historijske, arhitektonske i foto-dokumentacije, Zavod se razvijao i kadrovski jačao za obimnija istraživanja i valorizaciju velikog broja spomenika naše prošlosti, da bi se osposobio za složenije konzervatorsko-restauratorske radove na zaštiti i oživljavanju spomenika i spomeničnih cjelina na širem području hercegovačke regije.

Izuzetno bogat, vrlo vrijedan, dobro sačuvan i raznovrstan spomenični fond Hercegovine, dugi niz godina zapušten, uništavan i prepušten nebrizi i stihiji vremena, pred službu zaštite postavio je nove zadatke i probleme koje je trebalo rješavati.

Preko odsjeka za arhitekturu, arheologiju, historiju umjetnosti, etnologiju, historiju NOB-a, slikarsko-restauratorsku radionicu, zaštite prirodnih znamenitosti i rijetkosti i službe za foto-dokumentaciju Zavod već tri decenije radi na istraživanju, naučnoj obradi, valorizaciji, izradi projektne dokumentacije i izvođenju raznovrsnih zahvata na zaštiti spomenika kulture i prirode.

Do sada je prikupljena obimna historijska i tehnička dokumentacija koja broji oko 1.200 planova i projekata i 50.000 foto-dokumenata raznovrsnih spomenika, spomeničnih cjelina i pojedinačnih objekata sa šireg područja Hercegovine.

Zavod je do sada izveo niz konzervatorsko-restauratorskih zahvata na mnogobrojnim spomenicima kulture i prirode samostalno ili uz saradnju sa republičkom službom zaštite. Od ovih radova potrebno je istaći najvažnije: oživljavanje kompleksa Starog grada u Mostaru, sanacija Starog mosta sa kulama u Mostaru, konzervacija niza objekata stare stambene arhitekture u Mostaru, Blagaju, Počitelju, Stocu i Trebinju, zaštitni radovi na mnogobrojnim sakralnim objektima u Mostaru, Livnu, Žitomisliću, Stocu, Ošanićima, Počitelju, Trebinju, Arandjelovu, Zavali i dr.

Pored ostalog, izvršena su obimna arheološka istraživanja rimskog objekta Gračine kod Ljubuškog, na Čairima kod Stoca, kasnoantičkoj bazilici u Sutini kod Mostara, srednjovjekovnim lokalitetima na području hidroelektrane Salakovac, utvrđenjima starog grada u Gabeli, uređena je nekropola stećaka Radimlja kod Stoca itd.

Od zahvata na spomenicima NOB-a potrebno je istaći radove na uređenju i prezentaciji kuće Dragice Pravice nedaleko od Trebinja, Ivana Krndelja u Blizancima kod Čitluka, Mira Popare u Fatnici kod Bileće, te spomenika u Kruševu kod Mostara i Čapljini.

Dugi niz godina radnici Zavoda bave se naučnoistraživačkom djelatnošću. U toku su završni radovi na projektima: Gračine kod Ljubuškog, Kule i Odžaci u Hercegovini i Gabela kao obrambeni objekat turskog perioda u donjoj Neretvi.

U okviru sistematskih istraživanja izrađeno je više stručnih projekata i elaborata, kao što su: Inventarizacija spomenika kulture i prirode na područjima općina Duvno, Livno, Ljubuški i Jablanica, prilozi za Projekat Južni Jadran, Prostorni plan republike za područje Hercegovine, projekat restauracije Starog mosta u Konjicu, prezentacija vrela Borak u Lištici, kompleks Procip u Posušju i dr.

Do sada izvršena konzervatorsko-restauratorska ostvarenja sa područja Hercegovine bila su prezentirana na raznim izložbama u zemlji i inostranstvu.

S A D R Ž A J

	strana
Predgovor	7
RASPRAVE, STUDIJE I ČLANCI	9
VUKOSAVA ATANACKOVIĆ-SALČIĆ	
Arheološko nalazište na području Hutova blata	11
MR TOMISLAV ANĐELIĆ	
Ostaci kasnoantičke sakralne arhitekture u Vinjanima kod Posušja	27
DR PAVAO ANĐELIĆ	
Bišće i Blagaj, politički centar Humske zemlje u srednjem vijeku	41
DR VLAJKO PALAVESTRA	
Sandalj Hranić Kosača u našim narodnim predanjima	73
MR ANĐELKO ZELENKA	
Gabela kao obrambeni centar donje Neretve u doba Turaka	89
DR MUHAMED ŽDRALOVIĆ	
Prilog poznavanju dijela Šejha Juje	119
MR MARIJAN SIVRIĆ	
O nekim upisima hercegovačkih prezimena u drugoj polovini 17. stoljeća u maticama župe Grad u Dubrovniku	139
RADOMIR STANIĆ	
Groblje u Bjelišinama (skica za monografiju)	171
DR BOŽO MADŽAR	
Dva nepoznata dokumenta o ustancima Luke Vukalovića	195
DANKA IVIĆ	
Mostarske kujundžije XX vijeka i njihovi proizvodi pafte kukače i ploče čilitlije	209
MR MOMČILO RADOVIĆ	
Aktivnost KPJ i narodnooslobodilačkih odbora na slobodnoj teritoriji u sjevernoj Hercegovini 1941 — 1942. godine	225

	strana
STJEPAN IVANKOVIĆ	
Borbe Devete dalmatinske udarne divizije za oslobođenje Hercegovine	241
SJEĆANJA I IZVORI	257
DZEMAL BIJEDIĆ	
Formiranje Oblasnog komiteta KPJ za Hercegovinu 1939. i Mjesnog komiteta KPJ Mostar 1940. godine	259
MARKO ZOVKO	
Alfred Bergman	263
TRIPO ŠARENAC	
Razvoj KPJ u bilečkom kraju	269
MARKO VEGO	
Ispisi iz Historijskog arhiva u Dubrovniku o srednjovjekovnoj Hercegovini	279
OSVRTI I PRIKAZI	313
Četvrta i Peta konferencija KPJ za BiH u istorijskom razvitku revolucionarnog pokreta 1938 — 1941 (Nebojša Milivojević)	315
Danilo Komnenović i Muharem Kreso: Dvadesetdeveta hercegovačka divizija (Stjepan Ivanković)	319
Slavko Stijačić: Trebinjci pali u borbi za slobodu 1941 — 1945 (Mensur Seferović)	323
Nedo Parežanin i Slavko Stijačić: Prvi udarni (Asim Pervan)	325
Memorijalna muzejska izložba »Džemal Bijedić — život i djelo« (Nada Deković)	331
Hivzija Hasandedić: Spomenici kulture turskog doba u Mostaru (Dr Fehim Nametak)	333
IZ RADA INSTITUCIJA	337

Štampa: FDS — OOUR za grafičku proizvodnju »POLET«, Sarajevo
Za štampariju: Boro Milić

